

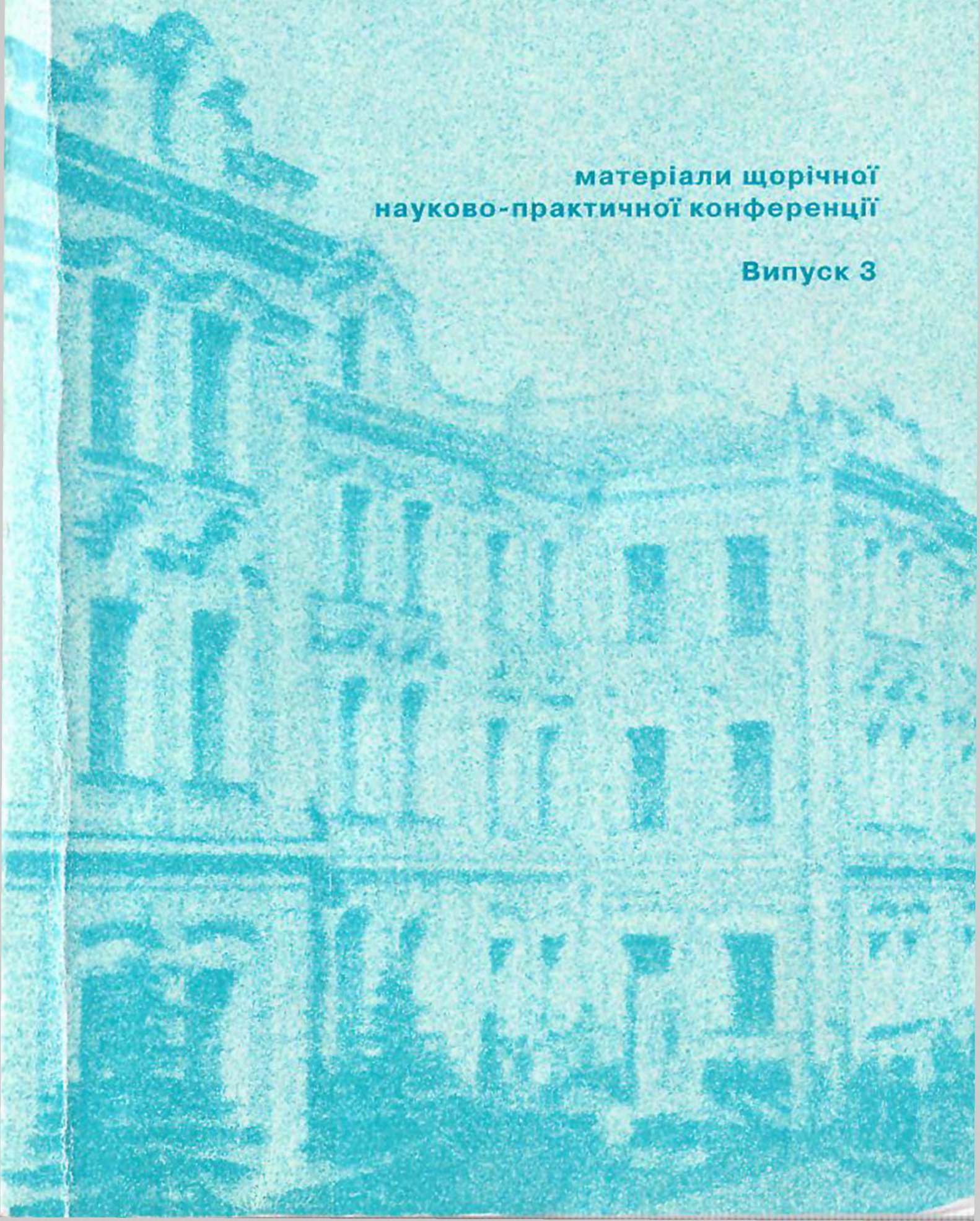
Головне управління культури і мистецтв
Київської міської держадміністрації

Музей історії м. Києва

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 3

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції

Випуск 3

Київ
Видавництво «КИЙ»
2003

ББК 63.6
К 38

Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва
17 листопада 2003

Бібліотека
Музею історії
міста Києва

К 1805080000-10 Без оголош.
7161-2003

ISBN 966-7161-46-3

© Музей історії м. Києва. 2003

ЮВІЛЕЙ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ м. КИЄВА

*Тамара ХОМЕНКО,
заслужений працівник культури України,
директор Музею історії м. Києва*

МУЗЕЮ ІСТОРІЇ м. КИЄВА — 25 РОКІВ

14 листопада цього року виповнюється 25 років від дня прийняття постанови Ради Міністрів № 528 про створення Музею історії міста Києва.

25 років тому в будинку № 6 по вул. Костянтинівській розпочав свою діяльність наш Музей. Група науковців стала збирати матеріали з історії міста, започатковувати музейну колекцію.

Ідея заснування міського музею була ініційована суспільством ще наприкінці ХІХ ст. Біля витоків його створення стояли видатні постаті відомих українських діячів Кіндрата Лохвицького, Михайла Грушевського, Олекси Новицького.

Їхні мрії здійснилися, коли 26 травня 1982 р. до 1500-річчя нашого міста у Кловському палаці було урочисто відкрито експозицію Музею. Найкращі художники, реставратори, будівельники були залучені до його розбудови. Велику допомогу надали нам провідні музеї України. Ця подія назавжди вписана в історію столиці України.

За чверть століття від дня заснування нашого закладу зроблено чимало. Це наукові розробки, археологічні експедиції, монографії, наукові статті, історичні розвідки для державних установ та організацій.

Завдяки науковому потенціалу Музею відкриті нові філії: Літературно-меморіальний музей М. Булгакова у 1991 році, а 1999 року — Київський музей О. С. Пушкіна та Музей культурної спадщини; готуються експозиції Історико-меморіального музею М. С. Грушевського, підземного комплексу історії та архітектури «Звіринецькі печери».

За 25 років, що минули, колекція музею збільшилася в десятки разів і на сьогодні становить близько 200 тис. основного та більш 30 тис. музейних предметів науково-допоміжного фонду. Музейна колекція складає зібрання пам'яток історії, культури, образотворчого мистецтва, побуту, з них понад 4000 музейних предметів занесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

До перлин музейної колекції належать язичницькі та християнські атрибути: дуб Перуна X ст., амулети-змійовики X ст., кам'яні іконки X–XIII ст., хрести-енколпіони X–XIII ст., золоті тринамистинні сережки київського типу X–XII ст., кістяні шахи доби Київської Русі, давньоруська зброя, стародруки XVI–XVII ст., вироби Києво-Межигорської фабрики, фабрики Миклашевського, комплекси матеріалів родинної спадщини Михайла Грушевського, Олекси Новицького, Павла Скоропадського, Михайла Булгакова, Григоровичів-Барських, Бонч-Бруєвичів, Сержа Лифаря, матеріали представників української еліти Євгена та Бориса Патонів, Олександра Богомольця, Олега Антонова, Миколи Амосова, Наталії Ужвій, Амвросія Бучми та багатьох інших.

Як завжди коло наукових інтересів співробітників Музею охоплює період від стародавньої до сучасної історії нашого міста. У започаткованій 1995 року Музеєм видавничій серії «Бібліотека Музею історії міста Києва» вийшло близько 20 книг: «Меценати Києва» та «Київські мініатюри» (у 2-х книгах) В. Ковалінського, «Київ 1941–1943» та «Архітектор Городецький» Д. Малакова, «Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва», «Ювілей А. Пушкіна в Києве» М. Рибаківа, «Бердичевські казки» Я. Бердичевського, «Лаврські печери» О. Воронцової, «Церковщина. Повесть о забытой Киевской святыне» В. Дятлова. Побачили світ також інші видання, у яких брали участь науковці Музею: «Від війта до мера» О. Друг, В. Ковалінського, О. Мельник та інші.

Розвідки про родоводи Михайла Грушевського, Павла Скоропадського, Терещенків здано до друку до «Генеалогічних записок Українського геральдичного товариства».

Тисячі публікацій науковців побачили світ у різноманітних журналах та газетах, як в Україні, так і за її межами, знайомлячи з минулим та сучасним життям столиці.

Результатом досліджень наукового складу Музею є зростання наукового авторитету нашого Музею серед фахівців різних країн, що засвідчили міжнародні конференції за участю наших співробітників у Болгарії, Великій Британії, Грузії, Молдові, Росії, Угорщині.

Зрештою, на сьогодні Музей історії міста Києва не тільки центр киевознавства, а й провідний осередок грушевськознавства, булгакознавства та спелео-археології. Практичний досвід співробітників музею вивчається закордонними колегами, завдяки публікаціям науковців музею у виданнях США, Великої Британії, Польщі, Болгарії та участі у подальшому зростанні міжнародного авторитету Музею історії міста. Щорічно в Музеї проходять виставки різноманітної тематики як з фондів музею, так і тематичні та художні. Це виставки: «На порозі нової України», «Сторінками сімейних альбомів», «Київ. 194–1943», «Михайло Брайчевський. Історик, археолог, романтик», «Українська Центральна Рада» (до 85-річчя утворення), «Український, російський та західно-європейський живопис XIX–XX ст.», «Чорнобиль — спадщина», «Мета, омріяна віками» (до 85-річчя української державності), «Гідний роду свого» (до 130-річчя від дня народження П. Скоропадського). Наші виставки бачили Берлін і Софія, Варшава і Оденсе (Нідерланди), Единбург і Краків, Лондон і Париж, Мюнхен та Трір.

Невпинно вдосконалюючи науково-просвітницьку діяльність, Музей прийняв понад 10 млн. відвідувачів, провів більше 100 тис. екскурсій для киян та гостей міста, здійснив понад 2000 різноманітних заходів.

На сьогодні Музей є своєрідною візитною карткою столиці України. Його відвідали офіційні урядові делегації з понад 60 країн світу. Співробітники Музею творчо співпрацюють з посольствами Ізраїлю, Китаю, Польщі, Росії, Федеративної Республіки Німеччина, Франції та ін.

Стало доброю традицією проводити в Музеї презентації книг з історії Києва, вечорів пам'яті та вшанування видатних киян; зустрічі молоді з відомими українськими політиками, діячами науки та культури, спортсменами.

Активно діють при музеї клуби: «Експериментальний театр авторської пісні», «Добрі сусіди», «Шанувальники старого Киє-

ва», музичний салон «Ретро», «ЛІК», «Ветеран», «Пошук», «Червоні вітрила».

Працівники музею беруть участь у підготовці телевізійних програм «Київські мініатюри», «За київським часом», «Культура», «Міські новини», «Репортер», «Я так думаю», телесеріалів «Війна. Український рахунок», «Війна: на мій погляд», а також програм Українського радіо: «Світ розмаїтий», «Портрети і дзеркала», «Мистецька вітальня», «Київ і кияни», «Золоті ключі мелодій».

*Лариса ФЕДОРОВА,
Музей історії м. Києва*

КОЛИ І ЯК ВИНИК МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Гасло статті — не плагіат назви монографії відомого археолога та історика М. Брайчевського «Коли і як виник Київ». Воно фіксує спорідненість проблем походження міста та його музею. Крім того, хотілося б подякувати вченому, якого з нами, на жаль, вже нема за допомогу музею і в публікації нашої першої статті, присвяченої одній зі сторінок передісторії музею, біля витоків якого стояв невизнаний тривалий час археолог К. Лохвицький. Завдяки схвальній рецензії М. Брайчевського розвідка побачила світ, і що уможливило ввести до широкого наукового і громадського обігу об'єктивну історичну інформацію¹.

Музей історії міста Києва, що відзначає у цьому році своє 25-річчя, відліковує свій вік від постанови Ради Міністрів УРСР 14 листопада 1978 р. про його створення. Відкриття його експозиції відбулося у дні святкування 1500-річного ювілею Києва 26 травня 1982 р. Насправді, кожне явище не виникає на порожньому місці. Ґрунтуючись на результатах вивчення численних архівних джерел, можна стверджувати, що історію музею столиці України слід починати на 177 років раніше, тобто з 1830-х рр. Основу будь-якої музейної установи становить її зібрання музейних предметів. Саме в 1830-х рр. утворено першу музейну колекцію пам'яток історії Києва, саме тоді було збережено і нині представлено у цьому музеї, зокрема, таку цінну реліквію міського самоврядування, як барельєф XVII ст. із зображенням архістратига Михаїла — небесного охоронця нашого міста.

Історія створення музею тривала, складна і часом драматична. До його організації, розробки концептуальних засад і формування відповідних колекцій причетно багато видатних діячів науки і культури України. Це одна з найцікавіших сторінок історії культурного життя Києва. В передісторії музею можна виділити такі етапи:

¹ Федорова Л. Перший музей Києва//Київська старовина.— 1992.— № 3.— С. 82–85.

1. 1830-і рр. Музей київських старожитностей Імператорського університету св. Володимира.

2. 1910-і рр. Діяльність Комісії «Старий Київ» при Київському художньо-промисловому і науковому музеї зі створення Музею старого Києва.

3. 1920-і рр. Робота Комісії давнього Києва і Правобережжя Історичної секції Всеукраїнської академії наук з організації Музею міста Києва.

К. Лохвицький і Музей київських старожитностей при університеті св. Володимира

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. позначилися посиленням інтересу до вітчизняної історії та її пам'яток, прагненням їх дослідити і зберегти. До цього часу належать і перші спроби археологічного вивчення Києва, і становлення киевознавства. Ще наприкінці XVIII ст. розгорнув свої дослідження М. Берлінський, якого вважають за першого київського археолога. На початку XIX ст. у місті працювала ціла плеяда вчених та аматорів старовини: митрополит Євгеній Болховітін, археологи О. Анненков, К. Лохвицький, О. Ставровський та інші. Великий внесок у розвиток киевознавства зробили М. Закревський і М. Максимович. З них найбільш суперечливо ставилися тривалий час до особистості К. Лохвицького. Переважало негативне ставлення до нього як до дилетанта, фантазера, аматора, «ненацковця», не зовсім точно висвітлювалися його життя та діяльність².

Відомий київський некрополознавець А. Проценко визначила місце поховання і роки життя Кіндрата Андрійовича Лохвицького (1770–11/24/ вересня 1849), люб'язно надавши авторові цю інформацію. Могила археолога знищена разом зі Щекавицьким цвинтарем у 1928 р.

---

² Музей древностей. Записка проф. В. Б. Антоновича//Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св. Владимира (1834—1884).— К., 1884.— С. 61–62; Проф. В. Данилевич. Проф. В. Б. Антонович та Археологічний Музей ІНО//Записки Київського Інституту народної освіти. Кн. III.— К., 1928.— С. 7; История Киева. Т. 2.— К., 1984.— С. 160; Шандра В. Перше пам'яткоохоронне товариство у Києві//Пам'ятки України.— 1989.— № 2.— С. 37; Украинский Советский Энциклопедический Словарь. Т. 2.— К., 1988.— С. 286.

Не ставлячи за мету повний виклад біографії К. Лохвицького, спробуємо висвітлити останній етап його життя, присвячений дослідженню київських старожитностей і позначений не лише вагомими археологічними відкриттями, а й заснуванням першого в місті музею. Вде одне це гідне увічнення пам'яті археолога. Саме тут криється розгадка його непростого долі в історії вітчизняної науки і культури.

1824 р. у Києві з'явилася людина, яка, здається, надовго порушила спокій нечисленних мешканців історичного центру міста. То був дворянин, чиновник п'ятого класу К. Лохвицький, який одразу ж поринув у розшуки давньоруських старожитностей. Позаду було 38 років служби у різних державних установах північних столиць — Експедиції державних рахунків, Державній адміралтейській колегії та ін., участь у війсьній кампанії проти англійців 1808 р., поранення, суди з начальством, яке він звинувачував у зловживаннях. Його двічі судили і двічі виправдовували. Мабуть, мав уперту вдачу, та й у Києві, врешті-решт, зажив чимало неприємностей.

Археологічні дослідження Києва він розпочав фактично без будь-якої сторонньої допомоги і в перший же рік вони увінчалися відкриттям пам'яток. А в 1833 р. Товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті на знак поваги до корисної праці К. Лохвицького визнало його «змагателем» товариства. У 1834 р. археолога призначили чиновником особливих доручень при Київському генерал-губернаторі³. Відтепер його археологічні розкопки субсидювалися з казни, звіти про них мали регулярно подаватися в канцелярію генерал-губернатора і далі — вищим владним структурам Російської імперії, оскільки вивчення пам'яток входило до компетенції уряду або уповноважених ним установ і громадських інституцій.

Розгортанню досліджень у Києві прислужилась і офіційна великодержавна доктрина «трьох столиць», пов'язана із сумнозвісною «триединою» формулою, підтримуваною урядом імператора Миколи I — народність, самодержавство, православ'я. Уособленням народності було проголошено Москву, самодержавства — Санкт-Петербург, православ'я — Київ. Тож, інтерес

---

³ ДАК, ф. 299, оп. 1, спр. 6, арк. 6–17.

до київської старовини мав під собою і глибоке ідеологічне підґрунтя.

В 1834 р. Микола I затвердив генеральний план розвитку Києва, за яким передбачалося створення нового міського центру на території історичної частини міста — «міста Володимира» та «міста Ярослава». Під час його реалізації гинули цінні пам'ятки — рештки оборонних споруд, стародавніх храмів, палаців та інших будівель, а також культурні шари. Це вимагало заходів для хоча б часткового збереження або дослідження об'єктів, які ставали сферою діяльності містобудівельників або грабіжників.

У таких умовах почав працювати К. Лохвицький. В історичному ядрі давньоруської столиці він шукав згадані в літопису Іллінську, Хрестовоздвиженську й Ірининську церкви та Дірову могилу за нею, залишки стародавніх укріплень. Але спочатку була Десятинна церква. Відкривши в 1824 р. її руїни, він ретельно їх обміряв, зробив креслення і зібрав знайдені під час розкопок речі. У березні 1825 р. план храму разом з історичним описом митрополита Євгенія (Болховітінова) опублікували «Отечественные записки», а виконаний у великому масштабі план було піднесено самому імператору.

1832 р. К. Лохвицький відкрив на Андріївській горі муровані фундаменти, хлібну яму та кілька культових предметів, які пов'язав із церквою XII ст., створеною тут у пам'ять воздвиження хреста апостолом Андреем Первозванним. Однак традиційний експерт його досліджень митрополит Євгеній спростував це твердження, вважаючи знахідки залишками Старокиївської фортеці. Тому губернатор відхилив пропозицію археолога встановити нібито знайдений ним хрест апостола (з двох трухлявих жердин) на Андріївській горі.

У вересні-листопаді 1832 р. Київ з подивом і хвилюванням спостерігав за його розкопками Золотих воріт, засипаних фельдмаршалом Мініхом у 1730-х рр. під час будівництва фортечного валу на території Верхнього міста. Минув певний час, і про старокиївську браму забули. Розповідаючи в «Журнале Министерства внутренних дел» про відкриття Золотих воріт, невідомий кореспондент з Києва писав, що їхнього «місця ми не знали»⁴.

---

⁴ Об открытии Ярославовых золотых Врат в Киеве // Журнал Министерства внутренних дел. — Спб., 1832. — Ч. VII. — С. 78.

Протягом 1833 р. величну споруду звільнили від землі і обмили. 1833 р. позначився в житті археолога ще двома відкриттями. Тоді він відшукав і дослідив залишки церкви, яку вважав Ірининською. У вівтарній частині він виявив муровані саркофаги, ймовірно, пограбовані, оскільки в них залишилися самі кістки. Подальше дослідження храму призупинилося, позаяк за право розкопок власник садиби запросив надто великі гроші.

На південь від храму, там, де археолог мріяв віднайти Дірову могилу, виявився некрополь часів Ярослава Мудрого. Робітники викопали сім надгробних мурованих дощок, аналогічних тим, які він побачив у «церкві св. Ірини». Нездійсненою залишилася надія розкопати стародавню браму часів князя Святослава і княгині Ольги, яка, на думку К. Лохвицького, містилась у фортечному валу Андріївської гори. Начальник губернії відмовив йому через відсутність прямих доказів.

У дослідника накопичилася значна колекція давньоруських матеріалів: будівельний матеріал (цегла, мармур, граніт, полив'яні кахлі, цвяхи, фрагменти мозаїк і фресок, голосники, свинець, листове золото із Золотих воріт і закладка з них — кам'яна плита з вирізьбленим хрестом), посуд (у т. ч. з клеймами), речі церковного вжитку (хрести, фрагменти панікадила, дзвони, кам'яні форми для виготовлення просфор із зображенням Ісуса Христа і написами), ювелірні прикраси, піки, стріли, ланцюги, кінська збруя, кам'яні гробниці тощо. Були знайдені і пізніші матеріали: рицарський шолом з частиною панцера, 100 мідних копійок часів царя Олексія Михайловича та ін.⁵ Більшу частину своїх знахідок з планами, малюнками і запискою про відкриття К. Лохвицький передав у день урочистого відкриття університету св. Володимира 15 липня 1834 р. у заклад «музею, що може відкритися...»⁶. Матеріали потрапили до мінералогічного кабінету, яким завідував проф. С. Зенович. За ці пожертви К. Лохвицького було визнано почесним добродійником університету (26 листопада 1834 р.).

У жовтні 1835 р. Міністерство народної освіти затвердило Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві на чолі з попечителем Київського навчального округу

---

⁵ ІР НБУ, II, 22953, арк. 13–24.

⁶ ДАК, ф. 299, оп. 1, спр. 3, арк. 16.

Є. фон Брадке. До складу першого наукового історичного і пам'ятко-охоронного товариства в місті ввійшли ректор університету М. Максимович (пізніше — К. Неволін), професори С. Зенович, С. Орнатський, В. Цих, директор училищ Київської губернії О. Петров. Його членами стали археологи О. Анненков, М. Берлінський і К. Лохвицький. 14 листопада 1835 р. на першому засіданні при обговоренні кола дій комітету було вирішено поставити вимогу перед К. Лохвицьким підготувати звіт про зроблені ним відкриття і список пам'яток, які він планує дослідити; вжити заходів з охорони тих з них, які заслуговують на те.

Створення комітету було закономірною подією. На наш погляд, це диктувалося кількома причинами. По-перше, необхідно було координувати масштабні для того часу дослідження, які проводилися вже не лише К. Лохвицьким, а й О. Анненковим, наприклад, залагоджувати конфлікти, що виникали з власниками землі, де розташовувалися давньоруські пам'ятки, або з губернськими властями, які проводили благоустрій історичної частини міста. По-друге, необхідно було вирішувати питання пов'язані з консервацією та охороною пам'яток, як у випадку із Золотими воротами. По-третє, 1500 крб., які щорічно виділяла державна казна на проведення розкопок, потрібно було розподілити на об'єкти і звітувати про них. По-четверте, оскільки археологічні дослідження у місті тільки почалися, не було досвіду атрибуції пам'яток, методики досліджень і необхідної професійної підготовки, тому потрібна була колективна думка і оцінка людей, які тою чи іншою мірою вже займалися історією Києва. Особливо важливо це було тому, що велися пошуки споруд і місць, які згадувалися в літописних, а не документальних джерелах. Навряд чи сьогодні можна погодитися з думкою, що пошуки К. Лохвицького щодо Хрестовоздвиженської церкви і Володимирових воріт біля Андріївської гори, могили Діра за церквою св. Ірини та Іллінського храму над Йорданським струмком були «фантастичними», викликаними його «надто живим уявленням», як писав у 1880-і рр. В. Антонович⁷. Де ж ще можна було почати пошуки цих пам'яток, якби ми опинилися на місці дослідника у той час?

---

⁷ Музей древностей. Записка проф. В. Б. Антоновича//Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св. Владимира (1834–1884).— К., 1884.— Арх. 61.

Критичне ставлення до діяльності К. Лохвицького склалося не відразу. Обстановка загострювалася поступово. Важливим підсумком другого засідання Тимчасового комітету 19 листопада 1835 р. стало рішення про підготовку історичної записки про хід відкриття старожитностей, яка була підготовлена С. Орнатським. У ній зафіксовано результати розкопок з переліком знайдених предметів по кожній пам'ятці, що дозволяє досить повно уявити склад і характер першої музейної колекції з історії Києва. Крім того, у записці викладено мотиви, за якими ті чи інші дослідження було припинено або закінчено. Вона написана об'єктивно, докладно, без будь-яких звинувачень і недоброчисливих оцінок діяльності К. Лохвицького.

Іншим важливим підсумком цього засідання комітету було таке рішення: *«А для спільного збереження таких речей передбачено заснувати при Імператорському університеті св. Володимира особливий Музей Київських старожитностей, в який передати всі речі цього роду, що є вже при Університеті, маючи на увазі подальше придбання й інших пам'яток старовини»*⁸

На засіданні 6 лютого 1836 р. запропоновано первісне влаштування і завідування музеєм покласти на К. Лохвицького і передати сюди всі до того знайдені в Києві старовинні речі. Офіційна дата заснування музею — 17 березня 1837 р. — день погодження на його організацію з боку міністра народної освіти. Незважаючи на неодноразові звернення останнього щодо призначення дня урочистого відкриття музею комітет не визнав потрібним підтримати цю пропозицію. У протоколі його засідання від 15 травня 1837 р. збереглося таке пояснення: *«Комітет, розмірковуючи, що відкриття Музею, як за властивостями цього закладу, так особливо по незначній на перший погляд і кількості, і якості наявних для розміщення в ньому стародавніх речей, не потребує ніякої урочистості, поклав: вважати Музей старожитностей відкритим від дня затвердження його існування П. Міністром Народної Освіти, поклавши на К. Лохвицького укладання опису стародавніх речам, що ввійшли до складу Музею»*⁹.

Судячи з нечисленних документів, що збереглися в архівах Києва, стосунки між комітетом і завідуючим музеєм поступово

⁸ ІР НБУ, II, 22953, арк. 6–7.

⁹ Там само, 22492, арк. 53.

ставали дедалі напруженішими, поки не переросли у відкритий конфлікт. З притаманною йому енергією дослідник збирав докупи усі передані університету знахідки, описував і систематизував їх, працюючи майже без оплати. Він завів спеціальні книги для запису речей, в яких фіксував не тільки назви предметів, а й місце знахідки, прізвище людини, від якої вони надійшли¹⁰. Рішення про внесення предметів до книги обліку музею приймалися Радою університету. Перший досвід обліку музейного зібрання, на наш погляд, має вигляд цілком професійного, навіть з позицій сьгоднішнього рівня ведення облікової музейної документації.

І Тимчасовий комітет, і Рада університету, і міська влада на перших порах з великою увагою й активністю поставилися до формування колекцій і розвитку музею. Збереглося оголошення 1837 р. Тимчасового комітету про відкриття музею із закликом здавати до нього старовинні речі, а також звернення до Київського цивільного губернатора з проханням дати у довіреній йому губернії цю звістку, для чого відсилалось 12 примірників оголошення. Збереглися і рапорти справників про виконання цього розпорядження¹¹.

Оголошення надзвичайно цікаве тим, що визначає характер і завдання створюваного музею (друкуємо його мовою оригіналу): *«Между тем, как стольный град славных в древности Государей Российских, — Св. равноапостольного Великого князя Владимира, мудрого законодателя древней Руси В. Кн. Ярослава и доблестного примирителя Князей Русских Владимира Мономаха, — достойно названный матерью градов Русских, некогда славившийся своим населением и цветущею торговлею, после надолго утративший свой блеск и могущество, ныне по мановению благотворящего России Самодержца, снова начинает возвышаться на степень первейших городов могущественной Российской Империи, и с умножением народонаселения, с оживлением торговой деятельности, быстро украшается новыми зданьями общественными и частными: для тех, кому любезна и священна память минувших веков Российского Государства, всякий остаток древности, напоминающий сии веки, —*

¹⁰ ДАК, ф. 299, оп. 1, спр. 3, арк. 4.

¹¹ ДАКО, ф. 2, оп. 3, спр. 6495, арк. 1, 6–8.

не только здания и части их, уцелевшие от разрушительного действия времени, но и всякие древние вещи, имеют несказанную ценность, как знаки, оживляющие и уясняющие в нашем представлении быт отдаленнейших наших предков...

Все любители отечественных древностей сим приглашаются к пожертвованию в Музей владеемых ими или вновь открываемых древних вещей, которые, находясь в частных руках одна от другой отдельно, так легко могут быть преданы забвению и самой утрате, а быв собраны в одном общем хранилище, не только спасутся от забвения и гибели, но и будут по достоинству оценены знатоками древностей, доставят назидание их любителям и принесут пользу науке.

К помещению в Музей будут принимаемы и такие заслуживающие внимания древние вещи, которые найдены будут вне города Киева и его окрестностей, особенно открываемые в тех частях России, которые в жизни народа Русского имели более или менее близкое отношение к городу Киеву, или к древнему Великому Княжеству Киевскому; куда преимущественно можно отнести все юго-западные губернии Российской Империи»¹².

Таким чином, це розбудовувався загальнодоступний музей історії Києва, інакше його класифікувати не можна. К. Лохвицький вважав, що музейна збірка має комплектуватися не лише археологічними матеріалами, а й свідченнями та реліквіями наступних історичних періодів розвитку міста. Доказом є його звернення до цивільного губернатора І. Фундукля 22 жовтня 1836 р. у зв'язку з аукціоном, що готувався. У зверненні міститься прохання не випускати на аукціон, а придбати для музею дорогоцінні реліквії київського самоврядування: герб Києва — барельєф архістратиґа Михаїла і статую богині правосуддя з будинку магістрату, а також мідний російський герб часів Петра І, рушниці, козацькі піки і гармати. Невідомо, якою була б подальша доля цих реліквій, якби не звернув на них уваги К. Лохвицький. Їх вирішено було зберігати, як і раніше, в Думі¹³. Через кілька десятиліть різними шляхами вони потрапили до Київського художньо-промислового і наукового музею (тепер Національний музей історії України), де експонувались у відділі «Старий Київ», у 1982 р. їх передали Музею історії міста Києва.

¹² Там само, арк. 4.

¹³ ЦДАУК, ф. 707, оп. 3, спр. 113, арк. 1, 4.

Із власних раритетів К. Лохвицький передав до збірки музею шаблю, якою за хоробрість у війні 1812 р. був нагороджений граф П. Вітгенштейн і яку він пожалував археологу за відкриття Десятинної церкви; сонячний годинник — подарунок коменданта Київської фортеці О. Аракчєєва (брата відомого державного діяча Росії) й ін.

З часом у стосунках директора музею із Тимчасовим комітетом виникли гострі суперечності. К. Лохвицький звинувачував комітет у припиненні археологічних досліджень і вимагав збільшення коштів на фінансування музею. У другій половині 1837 р. Тимчасовий комітет чомусь зажадав пожертвувані в музей речі, вже записані в книги, а отже ті, що пройшли Раду університету, віддати в інші колекції: кабінети астрономічний, мінералогічний та ін. Зокрема, в Кабінет архітектури передали давньо-руську цеглину Золотих воріт, яку подарував університету сам завідуючий музеєм. Із властивою йому непримиренністю до несправедливості 20 жовтня 1837 р. він пише доповідну записку попечителю Київського навчального округу з проханням звільнити його з роботи у Тимчасовому комітеті, на що комітет відповідає безпристрасним рішенням надалі не запрошувати К. Лохвицького для участі в засіданнях¹⁴.

Однак, вирішити проблеми музею можна було лише через комітет. А їх накопичилося чимало. Всі спроби К. Лохвицького домогтися занесення його до списків чиновників, які служать при університетові, призначення платні, виділення коштів на утримання музею і визначення його статусу на підставі загальних Правил університеті, введення хоча б однієї штатної одиниці для ведення канцелярських справ виявилися марними. Фактично протягом двох років музей утримувався його завідуючим¹⁵. У березні 1838 р. без будь-якого жалю і намагань виправити становище, що склалося, його звільнили від завідування Музеєм київських старожитностей¹⁶.

Незважаючи на похилий вік (68 років) К. Лохвицький вирішив продовжити археологічні дослідження в Києві. Це було надзвичайно важко, оскільки кошти на розкопки виділялися

¹⁴ ДАК, ф. 299, оп. 1, спр. 6, арк. 20, 22.

¹⁵ ІР НБУ, II, 22942, арк. 77.

¹⁶ ДАК, ф. 299, оп. 1, спр. 6, арк. 23–25.

тільки комітету. У липні 1839 р. археолог звернувся до нього за дозволом на розкопки¹⁷. Але примиритися з комітетом він не міг і не хотів. Листопадом 1840 р. датується його звернення до військового губернатора з проханням дозволити йому, як колись, розкривати пам'ятки з видачею щорічного асигнування в розмірі 1500 крб. У зверненні містяться також істотні претензії до Тимчасового комітету: археологічні пошуки через бездіяльність комітету припинилися, охороною раніше знайдених пам'яток ніхто не займається. Голова комітету зажадав віддати до суду К. Лохвицького за подання неправдивого донесення. Цей документ датовано січнем 1841 р.¹⁸ На жаль, не вдалося знайти документи про дальші події у стосунках між комітетом і К. Лохвицьким, але, здається, останній не зробив би поступки ніколи в цьому конфлікті. Ще один із знайдених документів стосовно його діяльності датується початком 1840-х рр. У ньому йдеться про розкопки десь на Дніпрових схилах. Чи не Аскольдову могилу він тоді розшукував? Хоч би як там було, а К. Лохвицький зробив вагомий внесок у киевознавчі студії, ствердження ідеї музею міста, розвиток музейного будівництва у місті.

У 1845 р. Тимчасовий комітет було скасовано, гроші і справи його передано у засновану при генерал-губернаторі Тимчасову комісію для розгляду давніх актів¹⁹.

У 1842 р., згідно з новим статутом університету музей одержав назву Музею мистецтв і старожитностей²⁰. Поступово він змінював свій профіль — комплектувався не лише київськими матеріалами, а й знахідками з інших губерній²¹. Музей не став і загальнодоступним міським, а служив науковим і навчальним цілям. М. Закревський пише: *«Але невідомо, за яких обставин, впродовж 30 років, що пройшли від заснування музею, публіка не мала можливості дізнатися, які саме старожитності зберігаються в Київському зібранні»*²².

¹⁷ Там само, арк. 30.

¹⁸ Там само, арк. 36–70.

¹⁹ ЦДАУК, ф. 707, оп. 11, спр. 168, арк. 1.

²⁰ Музей Киевского университета // Исторический вестник.— СПб., 1885.— № 2. — С. 461.

²¹ Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве в 1837 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения.— СПб., 1838.— Ч. 18. — № 4.— С. 77–89.

²² Закревский Н. Описание Киева. Т. 2.— М., 1868.— С. 554.

Музей університету діяв майже 90 років. Він зібрав цінну колекцію археологічних пам'яток України, яка налічувала у 1884 р. 6500 музейних предметів. Наприкінці 1920-х рр. Археологічний музей Інституту народної освіти (таку назву одержав університет) було розформовано, його матеріали поповнили фонди деяких музеїв Києва²³.

Діяльність комісії «Старий Київ» Київського художньо-промислового і наукового музею зі створення Музею давнього Києва

У другій половині XIX ст. розвиток спеціальних наукових дисциплін — археології, етнографії, виникнення численних наукових, археологічних товариств і комісій, діяльність місцевих товариств по вивченню краю мали наслідком створення в Російській імперії низки регіональних музеїв, зростання кількості історичних музеїв. Громадська ініціатива відіграла вирішальну роль і в організації та розвитку Київського художньо-промислового і наукового музею. Його засновником виступило Київське товариство старожитностей і мистецтв, статутом якого визначалося за мету *«збирання пам'яток старовини і мистецтв як в інтересах науки, так і в видах розвитку естетичного смаку і художньої освіти»*, засобом її здійснення — створення музею²⁴.

Восени 1897 р. було закладено будинок музею на сучасній вул. М. Грушевського, 6 (тепер у ньому міститься Національний художній музей України). 1 серпня 1899 р. на першому поверсі було відкрито археологічну виставку з нагоди XI Всеросійського археологічного з'їзду, що проходив у Києві. Ця дата вважається датою заснування музею, колекції якого пізніше дали народження кільком музеям Києва. Офіційне відкриття музею відбулось у грудні 1904 р. З того часу він одержав офіційну назву — Київський художньо-промисловий і науковий музей імені Государя імператора Миколи Олександровича. Протягом 21 року (1902–1923) музей очолював відомий археолог, етнограф, мистецтвознавець, академік УАН (з 1919) М. Біляшівський.

²³ ІР НБУ, X, 10099.

²⁴ Устав Киевского Общества древностей и искусств.— К., 1903.— С. 3–5.

До 1902 р. музей складався з таких відділів: 1. Художньо-промисловий. 2. Художній. 3. Археологічний. 4. Історичний. 5. Нумізматичний. 6. Етнографічний. 7. Бібліотека.²⁵

На початку 1910-х рр. професор Київського і Одеського університетів, член товариства старожитностей і мистецтв І. Линниченко порушив питання про створення в Києві міського (муніципального) музею, на зразок західноєвропейських музеїв давніх історичних міст, таких, як у Франкфурті на Майні, Відні, Парижі, що діяли окремо від центральних історичних музеїв. Подібні музеї вже були задумані у Москві, Санкт-Петербурзі, Тифлісі. На думку І. Линниченка, музеї міст повинні мати всі історичні центри, наприклад, Новгород, Смоленськ, Вільно, Одеса і т. д. Він писав, що в колекції таких музеїв мають зосередити *«...предмети археологічних розкопок на території міста в різні епохи його існування; портрети видатних міських діячів, костюми городян ... різних епох, речі домашнього вжитку (меблі, посуд, кахлі, екіпажі, сани, вози, зброя, зразки місцевих виробів, рукописи місцевого походження, книги, естампи, гравюри, газети, надруковані в місті, привілеї городянам і взагалі всі документи, що стосуються історії міста, описи іноземних та туземних мандрівників, звіти про діяльність міських установ, біографії місцевих діячів і т. д. Словом, все, що так чи інакше характеризує історію і внутрішній побут міста»*²⁶.

Автор проекту музею міста Києва пропонував заснувати при ньому товариство вивчення київських старожитностей. Він навіть здійснив конкретні заходи — звернувся до міського управління з ідеєю заснувати «Музей міста Києва» і запропонував тисячу карбованців власного внеску на зведення будинку для нього²⁷.

Хоч ця пропозиція і не була здійснена, але мала значні наслідки. У лютому 1912 р. на засіданні комітету, що відав справами Київського художньо-промислового і наукового музею, було ухвалено створити комісію із влаштування в музеї відділу старого Києва у складі таких осіб: О. Антоновича, М. Біляшівського, М. Василенка, О. Гансена, С. Голубева, В. Данилевича,

---

²⁵ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

²⁶ Линниченко И. А. Исторический путь и Музей г. Киева.— Одесса, 1912. — С. 11.

²⁷ Там само.— С. 18.

В. Іконникова, В. Кульженка, Г. Павлуцького, І. Линниченка, Д. Меньшова, О. Мердера, І. Огієнка, М. Пахаревського, В. Петретца, М. Петрова, Г. Шлейфера, Д. Щербаківського, В. Щербини. Потім комісію поповнили І. Дьяков, І. Каманін, В. Кордат, О. Левицький, О. Лобода, М. Лубківський, Н. Полонська, А. Стороженко, Н. Терещенко, Ф. Титов, І. та О Толлі, В. Хвойка, О. Шлейфер та ін.²⁸

Всі ці особи зробили вагомий внесок в історію міста, розвиток науки і культури. Серед них були вчені, викладачі Київського університету, Київської духовної академії; історики, археологи, літературознавці, архітектори, відомий видавець, церковні і громадські діячі, меценати, члени міської управи і т. д. Головою комісії з квітня 1912 р. по грудень 1913 р. був приватдоцент університету В. Данилевич, з грудня 1913 р.— професор університету В. Іконников. Останній протокол засідання комісії датований 2 червня 1918 р. Незмінним її секретарем усі роки залишався хранитель історичного і етнографічного відділів музею Д. Щербаківський²⁹.

На перших засіданнях комісії обговорили і схвалили програму відділу. Вона складається із 25 розділів і становить інтерес не лише для співробітників музеїв історії міст, а й усіх істориків міст. Фактично, це план-проспект дослідження, побудованого за тематичним, проблемним принципом, до якого ми сьогодні звертаємося при розробці концепцій нових експозицій. Отже, програма являє собою одночасно структуру експозиції, напрями досліджень і комплектування фондів. В цьому її гармонійність і єдність, незважаючи на те, що не з усіма її розділами можна погодитися. Розділи програми такі: I. Видання з історії, старожитностей та історичної топографії Києва. II. Топографія Києва (геологія і плани). III. Краєвиди Києва. IV. Історія Києва (різні події). V. Церква і духовенство. VI. Інославні та іновірні сповідання. VII. Населення Києва (склад, побут). VIII. Управління Києва (урядові установи). IX. Суд. X. Військо. XI. Міське самоврядування. XII. Міський благоустрій. XIII. Медична допомога в Києві. XIV. Громадська благодійність. XV. Релігійний та громадський рух. XVI. Освіта (духовна академія, універси-

²⁸ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 26, арк. 1; спр. 27, арк. 20.

²⁹ Там само, спр. 27, арк. 6, 7, 16, 19.

тет. Вищі жіночі курси, середні та початкові навчальні заклади, вчені товариства, музеї, бібліотеки, освітні установи й товариства). XVII. Книгодрукування. XVIII. Наука. XIX. Красна словесність. XX. Періодика. XXI. Мистецтво (церковне й світське, художники, училища, виставки, музика, концерти, хори, оркестри, музичні діячі). XXII. Театр. XXIII. Громадське життя. XXIV. Економічний побут (торгівля, контракти, ярмарки, базари, ремесла, фабрично-заводська промисловість, цехи, промислові виставки, сільськогосподарські й технічні товариства, кредитні установи). XXV. Шляхи і засоби зв'язку.

Матеріал, яким передбачалося розкрити розділи, крім двох перших тем, можна узагальнити таким чином: знімки, малюнки, гравюри, картини споруд, установ, портрети й автографи діячів, сюжетні фотографії, документи, видання, медалі, жетони, знаки, марки, моделі, одяг, плани й креслення будинків, зразки художніх творів, музичні інструменти, театральні костюми й ескізи³⁰.

На відміну від Музею київських старожитностей, який комплектувався переважно археологічними матеріалами, тепер про них не йшлося, хоча І. Линниченко пропонував насамперед збирати всі археологічні знахідки на території міста. І це цілком зрозуміло, адже виникнення і початковий етап історії міста припадає на давньоруський період, а без археологічних знахідок уявити його неможливо. Обмежувати ж хронологічні рамки показу минулого нам здається неправомірним. До такого рішення, очевидно, спонукало існування в музеї відділу археології.

Члени комісії обговорили й інші напрями своєї роботи. Надійшли пропозиції готувати і видавати монографії про окремі пам'ятки київської старовини, зокрема дослідження Софійського собору; матеріали з історії топографії давнього Києва; вжити заходів до збереження історичних вулиць та площ, установити на них 'особливого виду таблиці з написами' і такими самими таблицями позначити будинки, пов'язані з життям та діяльністю відомих киян; дослідити походження назв вулиць, площ і частин міста; вивчити всі архівні матеріали з історії міста; видавати періодично «Известия» комісії відділу давнього Києва³¹;

³⁰ Программа отдела «Старый Киев». — К., 1912.

³¹ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 27, арк. 6, 13.

підготувати до видання путівник по Києву і альбом з ландшафтами давнього Києва; організувати систематичне фотографування міста, його частин, вулиць та будинків³².

Колекції відділу формувалися завдяки пожертвуванням і шляхом закупівлі. Кошторисом музею передбачалась окрема субсидія від Києва на поповнення збірки відділу «Старий Київ», яка сягала 700 крб. Уже наприкінці 1912 р. на другому поверсі музею було відведено зал для відділу³³. Звіти музею за 1914, 1915 і 1916 рр. свідчать про те, що, незважаючи на світову війну, відділ активно поповнювався цікавими матеріалами у відповідності з ухваленою програмою. Серед благодійників неодноразово згадуються імена членів самої комісії. Художній відділ музею придбав малюнки, картини відомих малярів з видами Києва. Київське міське управління передало велике зібрання старих планів та креслень міста, у бібліотеці було виділено спеціальний відділ «Старий Київ»³⁴.

Комісія ставила собі за мету організацію самостійного музею, але здійсненню цих планів завадила Перша світова війна³⁵.

Експозиція відділу «Старий Київ» проіснувала в музеї до початку 1930-х рр. У залі експонувалося близько 500 пам'яток, які характеризували еволюцію зовнішнього вигляду міста упродовж XVII–XIX ст., його життя та побут. Тут було представлено види й панорами міста, плани й креслення, гравюри, різноманітні видання, види київських храмів та інших архітектурних споруд у різні періоди їх існування, портрети діячів міста, реліквії київського магістрату зі споруди колишньої ратуші на Подолі – барельєф із зображенням архістратига Михаїла, статуя Феміди, магістратські гармати, статуя Самсона з левом із фонтану перед ратушею, хоругви київських цехів, ключі від київської фортеці, документи, пов'язані з Києвом, ікони місцевих святих, проекти і фотографії втрачених споруд та інші матеріали³⁶.

Незважаючи на те, що питання про створення Музею давнього Києва не порушувалося до 1925 р., колекція відділу по-

³² Науковий архів НХМУ, оп. 1, спр. 18, арк. 5.

³³ ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 26, арк. 32, 47.

³⁴ Науковий архів НХМУ, оп. 1, спр. 18, 27, 35.

³⁵ ВР НБУ, X, 10082; ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 344; спр. 27, арк. 77.

³⁶ Щероцкий К. В. Киев. Путеводитель.— К., 1917.— С. 237; Київ. Провідник /За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 417.

повнювалася малюнками, фотографіями, літографіями й ескізами старовинних споруд та архітектурними деталями з них, пам'ятками громадського життя міста, планами, видами, а також всіма тими матеріалами, що дають можливість уявити будівництво в місті у різні часи.. Про це свідчить листування музею³⁷, акт ревізії, проведеної комісією Укрнауки в 1927 р.³⁸, а також інвентарна книга відділу за 1923-1929 рр., що збереглася в Національному художньому музеї України³⁹.

Комісія старого Києва і Правобережжя Історичної секції ВУАН і Музей міста Києва

У загальному контексті процесів т. зв. українізації 1920-х рр. природним було бажання вчених і громадськості міста створити музей давнього історичного центру, який став би, за висловом І. Линниченка, «...високоповчальною книгою, що з усіх сторін малює нам історію матері міст руських»⁴⁰. У цей час було проведено велику роботу з організації, розробки програми й основних напрямів наукової діяльності музею міста. Її ініціатором виступив голова Всеукраїнського археологічного комітету, академік ВУАН О. Новицький.

Археологічні розкопки на території давнього міста давали дуже цікавий матеріал. О. Новицький вважав, що знахідки мають зосереджуватися в одному місці і що музей міста має документувати також історію і сучасне життя Києва. Він звернувся до голови Київського виконкому П. Любченка з пропозицією заснувати муніципальний музей міста запропонувавши і приміщення для нього — колишній будинок митрополита в садибі Софії Київської, який, на його погляд, сам є музейним експонатом, оскільки це одна з кращих споруд Києва стилю бароко. Пропозиція розглядалася на засіданні комісії політосвіти секції народівіти Київської міськради 27 жовтня 1927 р. Ухвалили створити комісію у складі представників ВУАН, Нарасвіти, Комгоспу і Лаврського музею, щоб проробити питання про доцільність організації такого музею⁴¹.

³⁷ Науковий архів НХМУ, оп. 1, спр. 5, арк. 66.

³⁸ ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 7, спр. 586, арк. 2.

³⁹ Фонди НХМУ, № 4-21.

⁴⁰ Линниченко Й. А. Назв. прац.— С. 16.

⁴¹ ІР НБУ, ф. 279, № 831, арк. 1—3.

Основну роботу з організації і наукової підготовки музею перебрала на себе Комісія старого Києва і Правобережжя ВУАН. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського збереглося кілька сотень документів, які дають досить повне уявлення про діяльність комісії, наукові інтереси її членів, багатьох з яких спіткала тяжка доля, як і їхнє дітище — музей міста, заснувати який тоді так і не пощастило.

Після повернення у березні 1924 р. до Києва М. Грушевський очолив Історичну секцію ВУАН і чотири комісії порайонних розробок історії України, створені у тому ж році за його ініціативою. Завдання і причини створення порайонних комісій висвітлено у звітах Комісії давнього Києва за 1928–1939 рр. Комісії *«мали продовжувати дослідження попередніх дослідників. Як відомо, вже історіографія ХІХ ст. — в працях Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського підійшла щільно до тієї тези, що історія України є сума земель, які зформувалися під впливом географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов, шукали виявлення своїх своєрідних умов при всяких політичних чи адміністративних умовах і, безсумнівно, впливали на характер і напрям життя. Як в інтересах практичної політики, так і в інтересах історичної науки, важливо мати можливо правильне уявлення про життя цих районів (слово район розуміється вживаємо тут не в його нинішнім технічним адміністративним розумінні, а в загальнішим — певної консолідованої території — землі)»*⁴².

Велика увага приділялася вивченню Києва, публікації результатів його дослідження. *«Річ очевидна, що Київ як один з культурно-історичних центрів світового значення, як колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давності і величезного значення, як експонат середземної культури для Східної Європи і Євразії, що так могутньо часами організовував своєю енергією і творчістю людські сили на величезних просторах цієї ділянки земної кулі, повинен мати свій спеціальний орган, присвячений інвентаризації, описам і дослідів своїм пам'яток»*, зазначається в документах Комісії старого Києва та Правобережжя⁴³.

⁴² Там само, X, 4258, арк. 16.

⁴³ Там само, 4234.

У складі комісії працювали видатні дослідники Києва. Її незмінний голова — академік М. Грушевський. В ній працювало два штатних співробітники: керівник комісії — член кореспондент ВУАН В. Щербина і науковий співробітник І. Щитківський, який виконував і обов'язки секретаря. Нештатними постійними співробітниками було зараховано М. Істомина і С. Шамрая. Останній був секретарем підкомісії старого Києва. Серед членів комісії були академік ВУАН, голова ВУАКу О. Новицький, історик і археолог В. Ляскоронський, архітектор і маляр, викладач Київського художнього інституту В. Кричевський, історик і архівіст О. Андріяшев, археолог і мистецтвознавець М. Макаренко, історик архітектури І. Моргилевський, історик мистецтва Ф. Ернст та історик і літературознавець В. Базилевич (інспектор і секретар Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури, наукові співробітники Всеукраїнського історичного музею), директор Всеукраїнського музейного містечка в Києво-Печерській лаврі П. Курінний, історик та юрист О. Сімзен-Сичевський, бібліотекар-фахівець Всенародної бібліотеки України С. Рклицький. У тісному контакті з комісією працювало близько 50 відомих дослідників.

Щорічно влаштовували 8–10 відкритих засідань, на яких члени комісії виступали з доповідями по розроблюваній тематиці. Видали кілька підготовлених членами комісії наукових збірників, зокрема: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», «Нові студії з історії Києва» (з нагоди 50-річчя наукової діяльності В. Щербини), «Київський збірник археології й історії, побуту й мистецтва». Відомий путівник по Києву 1930 р. за редакцією Ф. Ернста також підготовлено на пропозицію комісії, яка у 1928 р. обрала підкомісію для вироблення плану провідника у складі М. Грушевського, М. Василенка, В. Щербини і неодноразово детально обговорила його план, а члени комісії є авторами багатьох статей провідника⁴⁴. Члени комісії брали участь у виданнях Історичної секції ВУАН «Україна», «Науковий збірник», «За сто літ», «Записки історико-філологічного відділу ВУАН» та ін. Планували видавати доповнення до «Збірника матеріалів для історичної топографії Києва», який опублікував у 1872 р. В. Антонович; підготувати літографований реєстр планів Києва

---

⁴⁴ Там само, X, 4418, арк. 33–36.

XVII-XVIII ст. Комісія брала також участь у роботі з перейменування вулиць, інвентаризації і охорони пам'яток міста.

Актуальною і важливою протягом кількох років була справа заснування Музею міста Києва. Члени комісії добре знали про спроби створити музей у дореволюційні часи. Наприклад В. Щербина працював у комісії відділу «Старий Київ»⁴⁵, а в березні 1917 р. до складу Комітету Київського художньо-промислового і наукового музею було обрано М. Грушевського, І. Щитківського та О. Новицького⁴⁶.

На засіданні підкомісії старого Києва 23 листопада 1927 р. було підтримано пропозицію ВУАКу щодо організації муніципального музею в Києві, вирішено просити для нього будинок митрополита на території Софії, керівництво і науковий догляд за організацією музею ухвалили доручити Комісії старого Києва. Наступного дня відбулося спеціальне засідання підкомісії з питання заснування музею, з протоколу якого випливає, що М. Грушевський на той час вже звернувся до Укрнауки з пропозицією заснувати музей міста. В. Щербина розповів на цьому засіданні про діяльність комісії відділу «Старий Київ»⁴⁷. Обговорюючи проблему приміщення, запропонували ще одну споруду для музею — Кловський палац за умови його відбудування. Палац на той час було призначено для розміщення в ньому протезного заводу, а Ф. Ернст ще на засіданні Комісії старого Києва 1 жовтня 1924 р. розповів про свою діяльність з метою захистити цю цінну пам'ятку архітектури від руйнування комунальним відділом, оскільки палац дуже постраждав під час революції. У відповідь на звернення комісії до губвиконкому споруду до 1930 р. відбудували⁴⁸.

Проблема формування основи зібрання нового музею напевно лежала на поверхні. Природно, основою його фондів мав стати відділ «Старий Київ» Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. Показово, що співробітники історичного музею позитивно поставилися до цієї неможливої в сучасних умо-

---

⁴⁵ Там само, 10083.

⁴⁶ Науковий архів НХМУ, оп. 1, спр. 39, арк. 1.

⁴⁷ ІР НБУ, X, 4369, 10083.

⁴⁸ Там само, X, 4373, 4376.

вах акції. Про це, наприклад, йшлося на засіданні політосвітньої секції наросвіти Київської міськради 12 грудня 1927 р.⁴⁹

У 1927 р. відбулася київська музейна нарада. На її першому засіданні 26 листопада було констатовано, що справа організації муніципального музею в Києві вже назріла і вона має бути негайно переведена в життя. Тоді зібрали спеціальну нараду з приводу організації музею на чолі з М. Грушевським. Цю нараду в 1928 р. перетворили на постійну комісію, до якої увійшли представники Комісії старого Києва, археографічного та археологічного комітетів, міськради, інспектури охорони пам'яток. На засіданні 8 лютого 1928 р. обрали підкомісію для огляду збірок різних київських музеїв і відбору матеріалів для музею міста. Її очолив В. Щербина⁵⁰. В обох комісіях активно працював директор історичного музею Р. Заклинський.

Комісія Укрнауки, яка перевіряла історичний музей у червні-липні 1927 р., рекомендувала реорганізувати його на чотири нові установи, у т. ч.— Музей старого Києва⁵¹. До грудня 1927 р. співробітники вже виконали значний обсяг роботи з упорядкування колекцій відділу для створення на ній основи окремого музею⁵².

Крім відділу «Старий Київ», вирішили сконцентрувати в музеї ще інші наявні збірки київських пам'яток, зокрема ВУАКу, Межового архіву (плани Києва), Сільськогосподарського музею (матеріали комунального будівництва), збірки археологічного музею й рукописного відділу Київського університету, Арсеналу і колишнього Київського військово-історичного музею. Директор музейного містечка П. Курінний обіцяв передати новому музею й деякі речі з лаврських музейних установ⁵³.

Особливий інтерес викликають два концептуального характеру документи: «Характер експонатів музею» (розроблений О. Новицьким) і «У справі Музею міста Києва. Пояснювальна записка» (автор М. Грушевський)⁵⁴.

Програма О. Новицького загалом аналогічна програмі комісії відділу «Старий Київ» 1912 р., але в ній пропонується й показ

⁴⁹ ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 994, арк. 15.

⁵⁰ ІР НБУ, X, 10082.

⁵¹ ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 1, спр. 586, арк. 12–13.

⁵² ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 994, арк. 15.

⁵³ ІР НБУ, X, 10080, 10083, 10117, 10120.

⁵⁴ Там само, 10090, 10098.

археологічного минулого міста, й сучасного розвитку Києва. За проект організації музею було прийнято програма М. Грушевського. Їй було схвалена Укрнаукою, Наркомосвітою, ОВК, міськрадою⁵⁵. У проекті М. Грушевського чітко виділено три розділи музею: 1. Геологічний і археологічний. 2. Історичний (з XI ст. до революції). 3. Сучасне муніципальне будівництво.

По кожному розділу перелічено конкретні матеріали, необхідні для розкриття його змісту. Логічно, що цей документ мав слугувати для визначення та структури фондів і плану наукових досліджень, обґрунтованих на оригінальних пам'ятках. Крім того, програма містила передбачуваний штат та бюджет музею.

Одним із найскладніших для вирішення виявилось питання приміщення для музею. Будинок митрополита в Софії не передали, тому що там розмістили Київський центральний історичний архів, але й за своїми розмірами його площ було недостатньо. На ремонт Кловського палацу в Академії наук не було коштів. Для музею пропонувалися також будинки колишньої київської біржі (займав шкіртрест), деякі порожні будинки лаврського заповідника. Члени комісії особливо наполягали передати під музей Києва приміщення колишнього Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, т. зв. Мазепиною корпусу⁵⁶. Важливо те, що приміщення підшукувалися тільки в історичній частині Києва, а всі пропонувані споруди належали до пам'яток архітектури та історії.

Поки Нарком освіти та Київський ОВК вирішували питання про відведення відповідного приміщення і виділення коштів на утримання музею, Комісія старого Києва і Комісія для організації муніципального музею міста Києва вжили практичних заходів зі створення музею. У 1930 р. Комісія старого Києва і Правобережжя виділила 1 тис. крб., за рахунок яких почалося комплектування фондів. Одне з приміщень комісії, яка працювала з 1927 р. у будинку по вул. Короленка, 35 і займала у ньому дві кімнати, відвели під колекції музею. Формували колекцію фотографій старого і сучасного Києва, збирали вироби Межигірської фабрики, старовинні меблі, рукописи, живописні

⁵⁵ Там само, 4234, 4258, 10079, 10103.

⁵⁶ Там само, 10079, 10080, 10086, 10089, 10092, 10112, 10113, 10115, 10117.

портрети для організації галереї українських істориків. На замовлення комісії було виготовлено рельєфну карту Києва часів Ярослава Мудрого за ескізом В. Кричевського⁵⁷.

Автору вдалося знайти в неопрацьованому фонді Інституту рукопису НБУ частину колекції фотографій Києва 1930 р., що являють собою цінне документальне джерело з історії міста. На них відбито майже зниклу типову одно- і двоповерхову забудову міста, вуличні сценки, рекламу і характерні для того часу гасла, оформлення свят, інші різноманітні за сюжетами світлини.

Але на той час Музей міста Києва так і не було утворено. І причина, мабуть, не в тому, що Наркомос, Укрнаука і Окрвиконком не могли домовитися про те, хто його фінансуватиме. І не в тому, що ОВК не вирішив питання щодо надання приміщення. Причини інші. В історичній науці почався новий етап, який настав слідом за погромами на науковому, культурному та ідеологічному «фронтах». Характерним щодо цього є звіт про наукову роботу наукового співробітника Комісії старого Києва С. Глушка. *«Що стосується методологічного переозброєння, то до 1931 року я стояв на буржуазних позиціях у своїй науковій роботі. Після цього я почав інтенсивно працювати над своїм переозброєнням, студіюючи заодно Маркса, Енгельса, Леніна та інших класиків марксизму, застосовуючи одночасно марксо-ленінську методологію і у своїй науковій роботі. В 1931–1932 рр. виступав з самокритикою своєї наукової продукції (як ст., напр., під час перевірки роботи Катедри, під час листопадової сесії ВУАН в 1932 р., під час обговорювання листа Сталіна (27.02.32 р.) тощо. ...Вважаю, що коли всі співробітники Катедри й комісій при ній методологічно переозброються, то вони зможуть активно працювати на користь пролетаріату»⁵⁸.*

Істориків старої школи було оголошено провідниками буржуазної ідеології і проголошено боротьбу з їхніми «шкідливими» ідеями. У звіті комісії за 1931 р. читаємо: *«...колектив комісії хоч почав ...переозброюватися ще з осені 1930 року, але активніше приступив до цієї найважливішої в наших умовах, умовах розгорнутої боротьби на науковому фронті з ворожими проле-*

⁵⁷ Там само, 4418, 4235, 4334.

⁵⁸ Там само, 4194.

таріату тенденціями в історичній науці — лише з весни 1931 р.— після дискусії про соціологічні концепції в працях акад. М. С. Грушевського, коли вже цілий колектив остаточно усвідомив собі ту шкідливу роботу, що невідомо провадив він у своїй науковій роботі, наслідок цього всього частина робіт колективу, особливо та, матеріал до якої було зібрано ще в минулому році, а саме роботи закінчено на початок цього — були методично не витримані, навіть іноді виходили з засад буржуазної ідеології. Актуальність тем, з погляду розгорнутого соцбудівництва країни так само була незадовільна.

Комісія розпочала боротьбу проти буржуазних дослідників Києва та Правобережжя (Андріяшев, Грушевський, Клепацький, Щербина та інші). Ця боротьба провадилась як у формі виступів під час дискусії, так і в формі наукових статей, що їх співробітники комісії розпочали опрацьовувати в останньому кварталі р. 1931»⁵⁹.

Співробітники кафедри читали лекції на заводі, повинні були консультувати на ньому з питань культурного співробітництва, організувати бібліотеку, писати статті у заводську багатотиражку і популярні брошури з історії заводу тощо, кардинально змінивши тематику і напрями наукових досліджень.

«Переозброєння» провадилося і шляхом фізичного знищення провідників «буржуазної ідеології». Слідом за чисткою в партії починається чистка і в наукових колах під гаслом боротьби проти класово ворожих концепцій та тенденцій. Зокрема, в 1930 р. комісія по чистці апарату ВУАН звільнила з посад Г. Шамрай (сестру М. Грушевського) за звинуваченням, що її дослідження не мають наукової цінності; І. Щитківського (сина попа, колишнього гласного Київської думи) — з 1927 р. займається здебільшого канцелярською роботою при кафедрі; О. Антонович (дружину В. Антоновича) — за безладдя та хаос у бібліотеці та зберігання бібліотек білоемігрантів; П. Курінного — за залучення до співробітництва у видавництві ВУАКу попа, засудженого у справі СВУ та ін.⁶⁰

Різкій критиці у пресі були піддані О. Новицький, П. Курінний, Ф. Ернст та інші вчені, погляди яких затавровано як «тео-

⁵⁹ Там само, 4193.

⁶⁰ ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 9, спр. 1459, арк. 5–24.

рію українського фашизму», висунуто звинувачення у прагненні до «буржуазно-куркульської реставрації» України⁶¹.

У 1931 р. заарештовано і депортовано до Москви М. Грушевського, де він залишався під наглядом НКВС. У 1934 р. вчений несподівано вмирає. Після його смерті були репресовані родичі, яких він залучив до своєї роботи. У 1930-ті рр. репресовано В. Базилевича, Ф. Ернста, М. Макаренка та інших співробітників Історичної секції; вмирають О. Новицький, О. Андріяшев, В. Щербина; під час Другої світової війни емігрували П. Курінний, В. Кричевський.

Як наслідок — перервано кращі традиції вітчизняної історичної науки, а також киевознавства. Після реорганізації ВУАН 1934–1936 рр. Комісія старого Києва і Правобережжя, а з нею і Комісія по організації Музею міста Києва припинили своє існування.

Ліквідували і відділ «Старий Київ» Всеукраїнського історичного музею у зв'язку з початком реформування музейної галузі в дусі утвердженої з кінця 1920-х рр. в історичній науці вульгарно-соціологічної теорії, поширенням нігілістичного ставлення до пам'яток старовини. Наприклад, вважалося необов'язковим зберігати пам'ятки, ідеологічно пов'язані з інтересами панівних класів. Упроваджувалися нові концептуальні підходи до діяльності музейних установ. За ними експозиція мала висвітлювати основні закони розвитку суспільства, класову боротьбу і стан суспільних класів різних епох з точки зору інтересів робітничого класу і революційних завдань пролетаріату в зв'язку із сучасним моментом соціалістичного будівництва. Такі «рекомендації» зафіксовано в «Матеріалах та висновках бригади ЦК КП(б)У в справах обстеження наукової та експозиційної роботи київських музеїв» від 29 лютого 1932 р.⁶²

Для ліквідації «відсталості» музейної роботи в 1930 р. було розроблено «Основні принципи реконструкції Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка в Києві», у відповідності з якими необхідно було перебудувати всю структуру музею за «марксистською історичною схемою». Згідно з цими принципами пам'ятки матеріальної культури розглядалися як матеріали

⁶¹ Пролетарська правда.— 1934.— 17 грудня.

⁶² ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 1393, арк. 20–24.

й документи, відповідні соціально-економічним епохам, і мали використовуватися для виявлення продуктивних сил, виробничих відносин та діалектики класової боротьби. Нова структура музею цілком відповідала цим ідеологічним настановам: 1. Відділ доісторичної епохи. 2. Відділ феодалізму. 3. Відділ торговельного капіталізму й кріпацтва. 4. Відділ промислового капіталізму. 5. Відділ імперіалізму й пролетарської революції. 6. Відділ соціалістичного будівництва⁶³. Ця схема музею історичного профілю стала класичною й панувала понад 50 років. Вона завдала великої шкоди музеєзнавству як науці й практичній діяльності музеїв. Цю ж схему було покладано в основу створеного, нарешті, у 1978 р. Музею історії міста Києва.

Ще однією спробою повернутися певним чином до громадських форм краєзнавчої діяльності, спрямованої і на утворення музею міста уявляється нам робота Комісії киевознавців. Її було засновано 1 серпня 1960 р. рішенням бюро Київського міськкому Компартії України при Державному історичному музеї УРСР. Серед її фундаторів були письменники (М. Рильський, С. Скляренко, М. Ушаков), учені (І. Ігнаткін, І. Слабеева, В. Сарбей), музейники (В. Ткаченко, А. Галайчук) та інші діячі науки і культури.

Уже на першому організаційному засіданні комісії 25 серпня 1960 р. вивчення, охорону та популяризацію пам'яток міста визначено її головними завданнями. За мету поставлено також створення Музею історії Києва. Передбачалося, що в його експозиції мають бути відображені сторінки історії міста від найдавніших часів до наших днів. Члени комісії, досліджуючи архівні документи та літературні джерела, сприяли виявленню нових пам'яток і пам'ятних місць, вносили пропозиції щодо увічнення історичних подій та охорони об'єктів культурної спадщини. Дієвою формою популяризації пам'яток, виробленою комісією, стало влаштування краєзнавчих виставок. Результати роботи комісії регулярно обговорювалися на її відкритих засіданнях за участю краєзнавців, учителів, усіх, хто цікавився історією міста та його пам'ятками. Тільки за перші три роки діяльності цього осередку таких засідань відбулось 24. Приблизно за цей же

⁶³ Науковий архів НХМУ, оп. 1, спр. 81, арк. 1–4; спр. 82, арк. 4; ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 10, спр. 1393, арк. 20–21.

період активісти-краєзнавці, що входили до складу Комісії, зібрали близько 1100 різноманітних експонатів для майбутнього Музею історії Києва. Серед них — археологічні знахідки, кахлі, карти, живопис (Т. Яблонської, І. Їжакевича), меморіальні комплекси видатних діячів культури, наприклад, кінорежисера І. Савченка тощо.

На жаль, діяльність комісії було припинено, що на тривалий час уповільнило пошукову роботу з питань киевознавства. Відродження її традицій відбулося у новоствореному Музеї історії міста Києва, при якому почав діяти клуб «Киевознавець». Документи його попередника зберігаються в архіві Національного музею історії України (Ф. Р-1260, оп. 1 доп., спр. 71 б).

На початку 1970-х рр. українські археологи зробили нові відкриття: на Старокиївській горі в Києві було знайдено житла з печами, господарські споруди, ями. Кераміку, виявлену в них, віднесено до груп корчакських старожитностей, що датуються кінцем V ст.⁶⁴ Таким чином, вчені дійшли висновку, що вік міста — 1500 років. На підставі їхніх висновків уряд УРСР ухвалив рішення про створення музею і про урочистості з нагоди ювілею Києва у травні 1982 р. Свято включили і в плани ЮНЕСКО. У рамках ювілейних заходів відкрили і Музей історії міста Києва.

Отже, першою музейною колекцією з історії міста можна вважати зібрання Музею київських старожитностей університету св. Володимира, утвореного у 1837 р. Воно складалося переважно із археологічних знахідок давньоруського періоду і відповідних документів з їх дослідження, але мало тенденцію до збільшення за рахунок матеріалів з історії міста пізнього середньовіччя. Типологічно колекція складалася майже повністю із речових предметів.

У другій половині XIX ст. в багатьох великих історичних центрах склалися умови для створення музеїв давнього міста, зокрема в Ризі, Москві, Санкт-Петербурзі, Тифлісі, Львові, Києві. Цьому сприяли такі чинники, як розвиток історичної науки, археології і краєзнавства; діяльність наукових і краєзнавчих товариств; зростання національної самосвідомості, що сприяло прагненню зберегти пам'ятки історії та культури, рухома група

---

⁶⁴ Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1976.— С. 15.

яких почала формуватися у приватні колекції і музейні зібрання; існування й розвиток західноєвропейських муніципальних музеїв. Музеї давніх міст мали відображати розвиток архітектури, топографію міста, показувати еволюцію загального вигляду в різні історичні періоди, культуру і побут мешканців, але обмежуватися хронологічними рамками XVII–XIX ст. В результаті було накопичено багаті іконографічні та історико-побутові речові колекції. Відділ «Старий Київ» при Київському художньо-промисловому і науковому музеї, відкритий в 1912 р., планувалося перетворити на окремий музей містознавчого спрямування.

Містознавчий та історико-побутовий характер Музею міста Києва визначали і програми, розроблені провідними вченими ВУАН у 1920-х рр. О. Новицьким та М. Грушевським. В їхніх концепціях було розширено хронологічні межі документування музеєм історії міста (від найдавніших часів до сучасності) відповідно і зміст його зібрання. У перші десятиліття XX ст. музей міста бачили як дослідницький центр з проблем регіонального містознавства та пам'яткознавства, навколо якого мали формуватися громадські інституції відповідного профілю.

Поворот в історичній науці, що почався у 1930-ті роки, відповідна реорганізація всіх радянських музеїв призвели до уніфікації більшості з них, вони були змушені будувати свої експозиції та діяльність за директивною схемою. Відділ старого Києва Всеукраїнського історичного музею було скасовано, Комісія по організації Музею міста Києва Історичної секції ВУАН припинила свою роботу. Вивчення накопиченого у попередню добу досвіду практичної роботи та концептуальних наукових розробок можуть стати в нагоді для визначення і вдосконалення основних напрямів діяльності сучасного Музею історії міста Києва.

З ІСТОРІЇ КИЄВА

*Елена ВОРОНЦОВА,
зав. отделом «Киев подземный»
Музея истории г. Киева,
кандидат исторических наук.*

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПЕЩЕРНЫХ МОНАСТЫРЕЙ В СРЕДНЕВЕКОВОМ КИЕВЕ

История освоения человеком пещер является одной из интереснейших и наименее изученых проблем. Интерес к пещерам сопровождает всю историю человечества. Однако научное исследование пещер как памятников началось не так давно.

Учёными — геологами, археологами, палеонтологами в результате исследований получены материалы, позволяющие говорить о том, что использовать пещеры как жилище люди начали около миллиона лет назад.

Однако, пещеры в истории человечества сыграли ещё одну, не менее важную роль. В эпоху среднего палеолита люди начали хоронить своих умерших там же, где и жили,— в тихих отдалённых уголках пещеры, которую занимали. Древнейшие захоронения были обнаружены в пещерах Ирана, Германии, Франции, Узбекистана.

Таким образом, пещера стала не только первым домом человека, она была и первым кладбищем.

С возникновением религиозных верований пещеры начинают использоваться людьми в качестве культовых мест. Известно, что древнейшим языческим культам было присуще сакральное отношение к природным пещерам. Они считались переходом к подземному миру, где находятся души умерших.

Люди античной эпохи воспринимали пещеры в разных концах ойкумены как входы в подземное царство Аида. Считалось, что рождение и отход души связан с пещерами. В источнике VI в. до н.э. читаем: «... и *Ферекид из Сироса* говорит, что

углубления и пещеры, (есть) двери и выходы и он сокровенно (говорит), что через них рождаются и отходят души».¹

В данном случае речь идёт о пещерах природного происхождения, которые находили и приспособляли для своих нужд древнейшие люди. Практика использования людьми естественных пещер на протяжении тысячелетий подтолкнула на мысль о создании искусственных помещений как в скальных породах, так и под землёй.

В долине реки Пти-Морен (Франция) обнаружен целый ряд пещер, выдолбленных в меловых породах каменными орудиями.

Одно из древнейших рукотворных подземных поселений находится в Беершеби (Израиль). Оно относится к IV тысячелетию до н. э. 30 подземных построек, рассчитанных на 200-300 человек каждая, расположены вдоль реки на протяжении 2-х км.

Хорошо известны Римские катакомбы, катакомбы Парижа и Одессы, подземелья Аджимушкая (Крым) и Каппадокии (Турция), скальные сооружения Кавказа и Болгарии.

Невозможно перечислить все существующие памятники. О них писали и говорили даже если они уже не существовали или входы в них были засыпаны.

В христианском мире традиция использования пещер и скал была очень широко распространена. И это не удивительно. Ведь о пещерах идёт речь в библейских сюжетах. Достаточно сказать, что главные события — Рождество и Воскрешение Иисуса Христа связаны с пещерами. Поэтому создание подземных и скальных храмов, усыпальниц и целых некрополей сопровождает всю историю христианства.

Наименее изучеными христианскими памятниками Киева являются пещерные монастырские комплексы.

Пещерножителство монахов теснейшим образом связано с христианскими традициями и главным образом является религиозной самоцелью. Жизнь в пещерах — христианский подвиг, символический уход из мирской жизни.

С введением христианства на Руси получило распространение и пещерножителство. В Среднем Поднепровье вдоль высо-

---

¹ Schibili, H.S. 1900. Pherecydes of Syros. Clarendon Press, Oxford. P. 1744-5. 88. Porphyry, De antro nympharum, 31 (Arethusa monographs, I. 30).

ких берегов Днепра и его притоков известны целые группы пещер. Но самое большое количество искусственных комплексов на Украине сосредоточено в Киеве и его окрестностях.

Из известных сегодня в Киеве 350 подземных сооружений 15 комплексов являются пещерными монастырями. Они объединяют 50 пещер и репрезентуют весь комплекс монастырских построек.

Все киевские пещеры рукотворны. Они выкопаны в лёссовых или песчанниковых породах.

Родоначальником отшельничества на Руси был преподобный (прп.) Антоний Печерский, основатель Киево-Печерской лавры, которая стала известным православным центром Руси.

В XI в. некий Антипа из города Любеча совершил паломничество на Афон. Игумен одного из афонских монастырей постриг Антипу и дал ему имя Антоний. Наставив и научив как жить по монашески: *«Иди снова на Русь и будет на тебе Благословение святой Ёрфы, ибо от тебя многие станут черноризцами»*². Прп. Антоний вернулся в родные места. В Киеве он обошёл уже существовавшие ктиторские (патрональные, или, как их называли на Руси, «вотчие») монастыри, но ни в одном не остался. Затем пошёл *«по дебрям и горам, ища места, которое бы ему указал Бог»*.³ На днепровских холмах нашёл *«пещерку малу двусажену»*, поселился в этой пещере и стал жить, *«молясь Богу, питаясь хлебом сухим и то через день, и воды в меру вкушая, коная пещеру»*.⁴

За короткий срок прп. Антоний становится известным и почитаемым среди верующих киевлян. Первоначально вокруг него собрались отшельники, которые выкопали каждый свою пещерку-келию, где жили и молились изолировано друг от друга. Образовалось пещерное поселение монахов-келиотов или отшельников. Как сообщает летописец, их было 12 человек. Сложилась община, получившая название, как и в мировой христианской практике, Лавра.

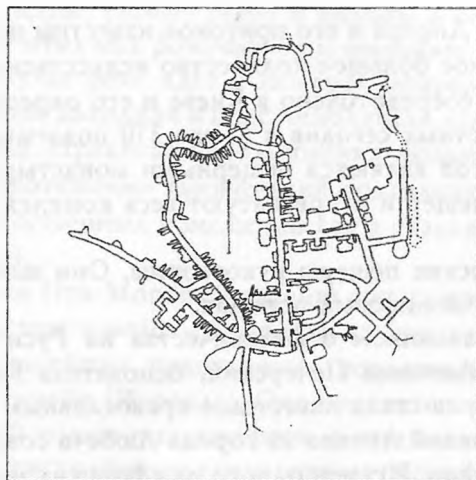
Со временем прп. Антоний оставляет общину и уходит на другой холм, где снова выкапывает себе отшельническую пе-

---

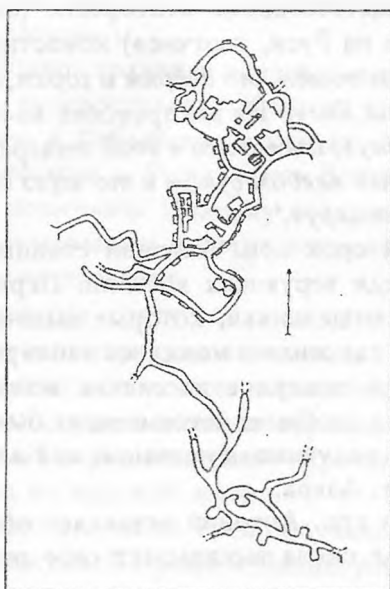
² Полное собрание русских летописей.— Спб., 1846.— Т. I.—С. 67.

³ Там же.

⁴ Абрамович Д. Киево-Печерский патерик.— К.,— 1991.— С. 17.

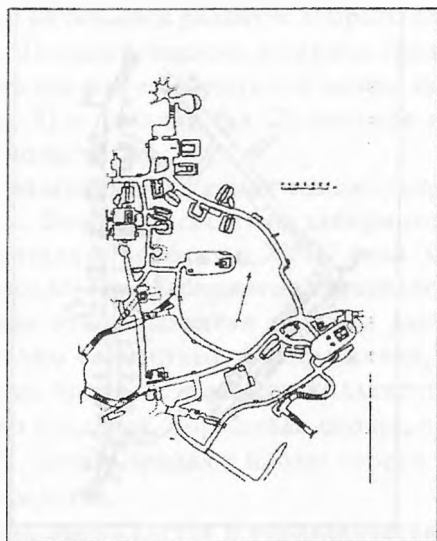

Ил. 1. План Ближних Пещер Киево-Печерской лавры.

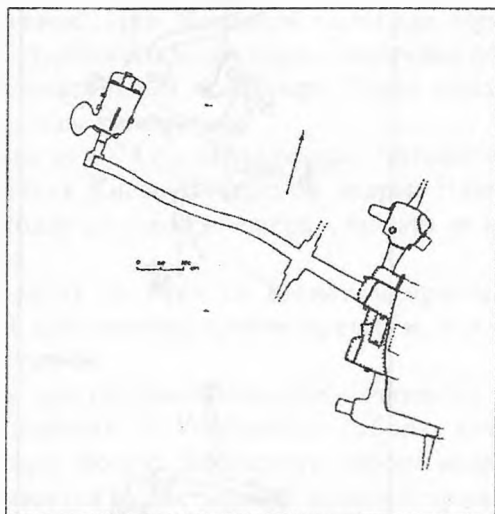

Ил. 2. План Дальних Пещер Киево-Печерской лавры.

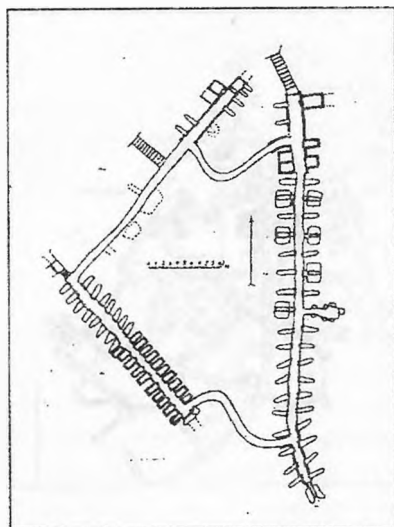

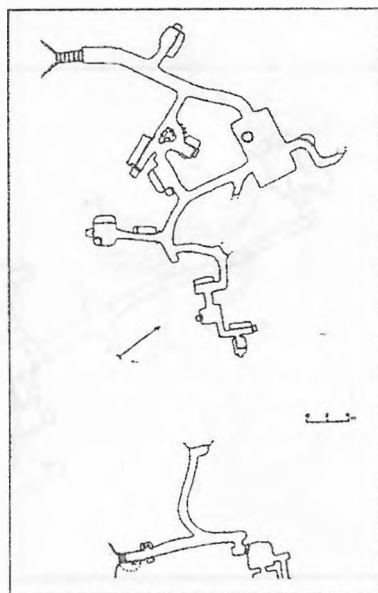
Ил. 3. План Гнилецких пещер (первый комплекс).

Ил. 4. План Гнилецких пещер (второй комплекс).

Ил. 5. План Зверинецких пещер.

Ил. 6. План пещер Китаевского монастыря.

щерку-келию. Так начинается развитие второго пещерного лаврского комплекса. Позднее, видимо, в период средневековья, два подземных лабиринта Киево-Печерской лавры получили названия Ближних (ил. 1) и Дальних (ил. 2), по мере их удаления от главного храма монастыря.

Постепенно маленькие пещерные келии соединили подземными переходами. Возникла сложная лабиринтовая планировка, которая развивалась вплоть до XVIII века. Сегодня общая протяженность подземных лабиринтов составляет около 900 м.

На следующем этапе развития общины монахи начинают проводить не только совместные богослужения, но и трапезы. Монашеская жизнь проходит в едином коллективе. Кроме того, монахи совместно трудятся, выращивая овощи, изготавливая различные предметы. Затем продают плоды своего труда и живут на полученные средства.

В это же время зарождается и управленческая структура. В монастыре избирают первого игумена — прп. Варлаама (+ ок. 1065 г.).

И, наконец, на последнем этапе развития монашеской общины происходит её окончательное объединение во главе с игуменом Феодосием Печерским. Это объединение было закреплено принятым уставом⁵. Прп. Феодосий берёт как образец, устав византийского Студийского монастыря. Печерская обитель превращается в общежительный монастырь. Такие монастыри традиционно назывались кинувиями.

Прп. Феодосия (+ 1074 г.), наряду с прп. Антонием (+ 1073 г.) чтут как основателя Киево-Печерской лавры. Название «Печерская» происходит от слова «пещера», то есть от места основания монастыря.

Понятие «Лавра» на Руси со временем приобрело смысл титула, который присваивали самым крупным, исключительно мужским, монастырям.

В конце XI в. при игумене Феодосии начинается строительство «Великой церкви» — Успенского собора, который стал центром монастыря. Вокруг Успенского собора возводятся постройки. Складывается монастырский архитектурный ансамбль Верхней лавры, расположенный на холме над пещерами.

⁵ Макарий. История русской церкви.— Т. 2.— С. 63, 64.

Уже в XII в. Печерский монастырь становится известным религиозным центром, притягивающим внимание как простых верующих, так и знати. Монастырь расстраивается, увеличивается его территория. Среди монахов монастыря — будущие епископы, художники, лекари, писатели, летописцы. Монахи Печерской лавры Агапит, Алимпий, Никон, Нестор и многие другие создают славу своей обители.

Однако, с расширением и укреплением киновиального монастыря на Верхней территории, отшельническая практика не была забыта. В конце XI в. пещеры Лавры считались территорией «вне монастыря», но они стали местом затворничества (уединения), местом проживания особых подвижников благочестия, которых после смерти хоронили в их подземных келиях. Постепенно пещеры превратились в монастырское кладбище.

Хоронили в пещерах по особому обряду Студийского устава, который отличался от обычного христианского обряда захоронения: умершему омывали открытые части тела, затем складывали руки на груди и накрывали лицо. После этого смотреть на лицо умершего запрещалось. Поэтому и сегодня лица святых мощей, покоящихся в пещерах, не показывают. Затем тело умершего клали на доску и устанавливали в келии, либо задвигали в специально выкопаную для захоронения нишу-локулу. Вход в келию или устье локулы закрывали деревянной заслонкой либо иконой или же замуровывали.

По Студийскому уставу обряд захоронения имел своё продолжение. Через несколько лет захоронение вскрывалось, очищенные от плоти кости доставали и переносили в костницы-кимитирии. В пещерах Лавры такие костницы не обнаружены, что даёт возможность предположить: 1) костницы в пещерах Печерского монастыря могли быть уничтожены во время перестройки подземного лабиринта; либо 2) в пещерах есть ещё неоткрытые древние участки.

В Киеве костницы-кимитирии хорошо сохранились в Гнилецких пещерах.

В лаврских пещерах были похоронены исторические личности: основатели монастыря прп. Антоний и прп. Феодосий Печерские, Нестор-летописец — автор «Повести временных лет», древнерусский лекарь Агапит, иконописец Алимпий, былинный

герой Илья Муромец и многие другие. Со временем все погребённые в пещерах Киево-Печерской лавры были канонизированы.

И сегодня пещеры Киево-Печерской лавры и мощи покоящиеся в них, считаются святыми. Начиная с XVII в., до сегодняшних дней лаврские подземелья являются местом паломничества.

Основанная в первой половине XI в., Киево-Печерская лавра на протяжении нескольких столетий влияла на развитие монашества на Руси и служила образцом древнерусскому монашескому пещерножительству.

Выходцы из Печерской обители стали основателями многих пещерных монастырей как в Киеве, так и далеко за его пределами.

Только на территории Правобережной Украины известно около 100 пещерных сооружений, с основанными в них десятками известных монастырей и отшельнических скитов XI–XVII вв. Пещеры эти выкопаны в мягких лёссах (глинах) или выдолблены в скальных породах. Они сосредоточены в двух исторических регионах украинской земли: в Среднем Поднепровье (Киевская Русь) и на Днестре (Галицко-Волынская Русь) и репрезентуют всю почти тысячелетнюю историю русского монашества.⁶

Первый опыт создания скита (лаврской метохи) принадлежит игумену Киево-Печерского монастыря прп. Феодосию Печерскому.

Летопись рассказывает, что прп. Феодосий каждый год в Масляную неделю вечером, перед началом Великого поста, уходил из монастыря. Он проводил 40 дней в пещере в одном из близлежащих сёл, не сообщая братии своего местонахождения, совершая, таким образом подвиг затворничества вне монастырской обители⁷.

В первом издании «Патерика Печерского» («Paterikon» 1635 г.) в рассказе о затворничестве прп. Феодосия указано место его пребывания — село Лесники и Гнилецкое урочище.

⁶ Бобровский Т. А. Преподобные Антоний и Феодосий Печерские (к вопросу о типах древнерусского монашества)// Проблемы вивчення та охорони пам'яток Київщини: Тези доповідей Першої науково-практичної обласної конференції, присвяченої 140-річчю з дня народження В. В. Хвойка (Білгородка, жовтень 1991 р.).— К., 1991.— С. 17–18.

⁷ Абрамович Д. Указ. соч.— С. 42, 57, 61–62, 65–66, 71.

Именно здесь располагался Гнилецкий монастырь, основание которого историки связывают с печерским игуменом прп. Феодосием.

Гнилецкий монастырь возник во второй половине XI в. как пещерное поселение анахоретов. Основатели монастыря имели как пример различных форм монашеского подвижничества (отшельничество, жизнь нескольких отшельников по соседству, общежительство) опыт Печерской лавры⁸.

К середине XII в. поселение анахоретов превратилось в киновию, то есть переместилось на поверхность и стало общежительным монастырём. Начиналось строительство каменной церкви — будущего монастырского центра. Пещеры продолжали использоваться как место затворничества. После смерти затворников хоронили в их келиях. Таким образом постепенно пещеры становились кладбищем, которое функционировало до XVI в.

Новый подъём в развитии пещерножительства в Гнилецком монастыре начался во второй половине XIII—XIV вв. Это происходило под влиянием оформления в Византии идей исихастского аскетизма как официальной доктрины православной церкви. В это время всплеск пещерного подвижничества наблюдался во многих обителях Киева и Южной Руси в целом, что привело к образованию в этих регионах новых пещерных монастырей⁹.

Пещерный ансамбль Гнилецкого монастыря состоит из двух значительных по размерам комплексов. Их подземные сооружения исследуются на протяжении последнего десятилетия.

Первый комплекс (ил. 3) имеет 4 этажа, соединённых между собой ступенчатыми переходами и представлен двумя пещерными церквями, несколькими десятками подземных келий и крипт, хорошо сохранившимися костницами-кимитириями. Здесь также были обнаружены средневековые эпиграфические памятники.¹⁰ В настоящее время открыто 370 м пещерного лабиринта.

⁸ Бобровский Т. А. Гнилецкий пещерный монастырь в Киеве (этапы формирования архитектурно-исторического ансамбля)// Пам'ятки архітектури монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». — К., 1996. — С. 50–52.

⁹ Дятлов В. А. Киево-Гнилецкий монастырь в XI–XV вв.: вопросы историографии// Матеріальна цивілізація Східної Європи. — К., 1994. — С. 50–53.

¹⁰ Timur Bobrovski, Elena Vorontsova. Manastirile de pestera din Kievul medieval (pe baza unor materiale de cercetare recenta)// Arta cultura Sud-Est civilizatie, 1997/4/30. — С. 66–76.

Второй пещерный комплекс Гнилецкого монастыря (ил. 4) расположен в 100 м на север в соседнем холме. Этот комплекс сложился из 10 самостоятельных пещер-келий. Хорошо сохранился лишь один участок. Он имеет сложную планировку и интерпретирован как комплекс келий с часовнями, который сформировался и функционировал в XIV–XVI вв.

Археологические исследования пещер Гнилецкого монастыря продолжаются.

На рубеже XII–XIII вв. на одном из киевских холмов существовал ещё один пещерный монастырь — Зверинецкий, о котором нет упоминаний в летописных источниках. Этот памятник определяется только археологически.

Зверинецкие пещеры (ил. 5) были открыты случайно во время оползня горы и частично исследованы в 1912–1913 гг. Первоначально они интерпретировались как пещерное монастырское кладбище X–XIII вв.¹¹ Однако, исследования, проведенные в наше время (1990–1993 гг.), дают возможность утверждать, что Зверинецкий комплекс был основан как отшельнический скит. Можно предположить, что развивался он по одной схеме с Печерским и Гнилецким монастырями.

Сегодня открыта и исследована только часть пещерного комплекса: монастырское кладбище, в котором находится более 70 погребальных сооружений — крипт и локул, а также подземная часовня. Над жертвенником часовни обнаружены граффити (настенные надписи) XIII в., в которых перечислены имена Зверинецких игуменов. Граффити XII–XV вв. встречаются также над входами в крипты и представляют собой поминальные записи.

Судя по результатам археологических исследований, Зверинецкий монастырь возник на рубеже XII–XIII вв. и просуществовал до начала XVII в. Оставлен монахами по неизвестным причинам¹².

На территории Зверинецкого плато, где расположены известные пещеры, неоднократно происходили провалы, некоторые

---

¹¹ Воронцова О. А. З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві//УІЖ.— 1995.— № 5.— С. 120–126.

¹² Воронцова О. А. Про дослідження Звіринецьких печер// Всеукраїнська наукова конференція з історії краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень.— Кам'янець-Подільський, 1991.— С. 503–505.

из них были исследованы и интерпретированы как средневековые подземные сооружения. Вероятней всего, они являются единым подземным комплексом Зверинецкого пещерного монастыря¹³.

Ещё один скит был основан монахами Киево-Печерской лавры в конце XVI— начале XVII вв. Он существовал как в пещерах, так и на поверхности, и располагался в местности Китаево. Отсюда и его название — Китаевский. Благодаря природному расположению Китаевского урочища, именно здесь в XVI—XVII вв. возрождается традиция монашеского пещерножительства.

Пещеры (ил. 6) расположены на территории древнерусского городища, в холмах на берегах озёр. Впервые были открыты и изучены в 1912 г. Материалов раннего средневековья обнаружено не было. Но первые исследователи считали, что они относятся к домонгольскому периоду (XI—XIII вв.), и были созданы во время существования городища.

Материалы последних археологических раскопок подтвердили датировку XVI—XVII вв.

Наземный монастырь в Китаево возник и строился лишь в XVIII в.

В необыкновенно красивой местности, в черте Киева, где сегодня сохраняется древнерусский ландшафт, монахи Печерской лавры выкапывали обособленные пещерки. Здесь проводили много времени в уединённых молитвах и трудах.

Однако, нужно отметить, что в Китаевском урочище находится целая сеть пещерных лабиринтов, из которых сегодня открыто и изучено только два комплекса.

За пределами нашего внимания остались многие киевские пещерные монастыри, в которых сегодня были проведены только археологические разведки или только начаты исследования. К ним относятся комплексы пещер Кирилловского монастыря (XII в.); пещеры на Смородинском спуске (XVI—XVII вв.); монастырские пещеры на горе Щскавице (XIV в.); Никольский монастырь с пещерами (XIII—XIV вв.); пещеры Выдубицкого монастыря (XI—XII вв.) и многие другие.

---

¹³ Воронцова О. А. Київський Звіринець та розкопки Г. Я. Стеллецького в 1919 р//Українська культурна спадщина. — К., 1993. — С. 33–35.

Итак, можно сделать вывод, что возникновение пещерных монастырей в средневековом Киеве было теснейшим образом связано с возникновением древнерусского монашества, которое полностью повторило историю развития раннехристианского монашества, то есть прохождение трёх стадий монастырской организации. Такие монастыри основывались на отшельничестве, аскетизме, на идеях исихазма. Они были бедными, не имели земельных наделов, но пользовались авторитетом и популярностью, что и давало им возможность окрепнуть и развиваться. Примером этому служит Киево-Печерская лавра, где возникали и откуда получали распространение по всей Руси пещерные формы жительства монахов.

Открытие и исследование пещерных монастырей Киева продолжается.

Олена ВОРОНЦОВА,
зав. відділом «Київ-підземний»
Музею історії міста Києва,
кандидат історичних наук.

ПАМ'ЯТКИ ЗВІРИНЦЯ

I. Історичний огляд: етапи формування території Звіринця.

Звіринець — давньоруська назва однієї з околиць стародавнього Києва, яка нині входить до складу Печерського району м. Києва.

Вважається, що свою назву місцевість Звіринця отримала від звіриних ловів, які влаштовували спеціально навчені для полювання «парауси», «відмеді», соколи або рідкісні звірі¹.

Перша письмова згадка назви Звіринець відноситься до першої половини XIII ст. Цей напис зафіксовано на стіні печерної церкви підземного монастирського кладовища, розташованого на схилах Звіринця. У написі названо сім імен Звіринецьких ігуменів: «Игумены Зверинецкие Леонтия, Маркияна, Михаила, Ионы, Мины, Климентия, Мануила». Доктор історичних наук С. О. Висоцький продатував цей список першою половиною XIII ст., але вважав, що інші печерні написи, у яких згадується ім'я ігумена Климента, виконано раніше списку Звіринецьких ігуменів².

Аналізуючи печерні написи, можна дійти висновку, що монастир під назвою Звіринецький існував уже наприкінці XII ст. Виходячи з того, що кожен з ігуменів керував монастирем у середньому 10 років, зробивши простий математичний підрахунок, можна стверджувати, що дата заснування Звіринецького монастиря — друга половина XII ст.

Назва Звіринець не згадується на сторінках літопису. Але про будівлі та історичні події, що відбувалися у цій місцевості, ми дізнаємося саме з літопису.

Перше повідомлення відноситься до 1070 р., де «Повість временних літ» розповідає про закладку церкви Св. Михаїла у

¹ Щероцький К. В. Київ.— К., 1917.— С. 305.

² Высоцкий С. А. Киевские граффити XI- XVII вв.— К., 1985.— С. 52-53.

Всеволожим монастирі³. В Іпатіївському літописі це повідомлення доповнене уточненням — «на Выдобычи»⁴.

Далі літопис розповідає, що у 1096 р. на південні околиці Києва напали половецькі орди хана Боняка, які спустошили та спалили монастирі Печерський, Кловський, Германіч. «Тогда же,— додає літописець,— зажгоша и дворъ Красный, егоже поставил благоверный князь Всеволод на холму иже есть над Выдобычь»⁵.

М. Каргер підкреслює, що існування поруч із Всеволожим Видубицьким монастирем княжого Красного двору не залишає сумнівів у тому, що цей монастир, як і інші великі монастирі Києва XI–XII ст., був вотчим (родовим) княжим монастирем⁶. Цю ж версію підтримав сучасний археолог, дослідник київської околиці, кандидат історичних наук І. Мовчан⁷.

На жаль, планомірних археологічних досліджень місцевості Звірининець не провадилося. Тому повну уяву про безперервний розвиток та забудову цієї території протягом десяти століть скласти неможливо. Головним чином свідoctва про це ми отримуємо з літописів та інших письмових джерел, а також з матеріалів археологічних розкопок, що провадилися час від часу.

Храм Архангела Михаїла на Видубичах було освячено у 1088 р. «В лето 6596 священа бысть церкви святого Михаила манастыря Всеволожа Митрополитомъ Иоаномъ и епископы Лукою, Исаемъ, а игуменство тогда держаху того манастыря Лазореви»⁸.

Проведені у 1972 р. археологічні дослідження в Михайлівській церкві Видубицького монастиря показали, що храм будувався у два прийоми. Спочатку було зведено основний масив споруд, а потім добудовувався нартекс із внутрішньою вежею, де містилися сходи на хори. Західну частину храму прибудовано до 1088 р., про що свідчить ряд факторів⁹.

³ Повесть временных лет (ПВЛ).— М., Л., 1950.— Ч. 1.— С. 116.

⁴ Полное собрание русских летописей (ПСРА) т. 2. Ипатьевская летопись.— М., 1962.— Стб. 164.

⁵ ПСРА.— Т. 2.— Стб. 223.

⁶ Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы.— К., Издательство АН УССР, 1950.— С. 142.

⁷ Мовчан І. І. Давньо-Київська околиця.— К., Наукова думка, 1993.— С. 76.

⁸ ПСРА.— Т. 2.— Стб. 199.

⁹ Мовчан І. І. Вказ. праця.— С. 77.

Наприкінці XII ст. майстром Петром Милонегом на Видубичах було збудовано підпірну стіну. Провівши аналіз різних літописних списків, І. Мовчан дійшов висновку, що це будівництво велося з 10 липня по 24 вересня 1199 р.¹⁰

На жаль, стіна Милонегана не витримала натиску стихії — поступово весняні повені Дніпра підмили її, і вона разом з відваленою східною частиною Михайлівського храму впала в річку. Коли це відбулося, сказати важко, оскільки писемні джерела про цю подію не повідомляють.

Тривалий час домінує становище в архітектурному ансамблі Видубицького монастиря мав Михайлівський собор, біля якого збудовано дерев'яні келії, дзвіниці, господарські споруди та ін.¹¹

З XII по XVII ст. у Видубицькому монастирі мурованих споруд не зводили. найуживанішим і дешевим матеріалом було дерево, яке використовувалося дуже широко.

У 1696 році на території Видубицького монастиря було урочисто закладено, а у 1701 року завершено і освячено будівництво Георгіївського (Юріївського) собору, який став центральною спорудою монастиря. Біля цього собору сформувався весь архі-тектурний ансамбль уже з мурованих споруд.

Водночас з Георгіївським собором у північній частині території монастиря будується Трапезна церква, або Спаська трапезна (1696–1701 рр.). У 1727–1733 рр. споруджено будинок ігумена, а у 1845–1851 рр. — Братський корпус.

З часу заснування монастиря іноків ховали тут, між церквою і келіями. У XVII ст. кладовище було переповнене, тому трини з новими покійниками ставили на давніші. У 1788 р. митрополит дозволив ховати ченців на новому місці — в саду на горі. З того ж часу в монастирі почали ховати не лише духівництво, а й видатних світських осіб.

За понад 100 років існування кладовище поширилося на всю територію Видубицького монастиря. Після 1917 р. у монастирі вже не ховали, але це кладовище залишалось до 1950 р., коли й було знесено. На жаль, від кількох сот поховань залишилось тільки 15. З них 10 — найвидатніших осіб¹².

¹⁰ Мовчан І. І Вказана праця.— С. 78.

¹¹ Кілессо Т. С. Видубицький монастир.— К., 1999.— С. 37.

¹² Проценко Людмила. Київський некрополь.— К., 1994.— С. 32–34.

Волинянин Василь (XI–XII ст.) — автор повісті про осліплення Василька Теробовльського, що внесена до «Повісті времінних літ» під 1097 р.

Ляскоронський Сильвестр (кінець XVII ст.— 8 травня 1754 р.) — письменник, церковний діяч. У 1746—1751 рр.— архімандрит Видубицького монастиря.

Мойсей (XII ст.) — ігумен Видубицького монастиря, автор похвального слова з приводу побудови біля монастиря кам'яної стіни.

Оксенович-Старушич Ігнатій (XVI ст.—1651 р.) — автор слова «Казане погребовое над телом яснеосвецоного Святополка на Четвертине четвертенского ротмистра 7 войска кварцяного его королевской милости», віршів та проповідей. З 1642 р.— ігумен Видубицького монастиря.

Пузина Костянтин (у чернецтві Філадельф, 1790–1850 рр.— церковно-освітній діяч, професор, ректор Кишинівської духовної семінарії. Поет, автор сатиричної оди «Малоросійський селянин».

Селецький Петро Дмитрович (14 березня 1821 р.— 5 березня 1880 р.) — мемуарист, композитор, музичний діяч, історик, таємний радник, київський губернський голова шляхетства, віце-губернатор, гофмейстер імператорського двору. Був знайомий з Т. Г. Шевченком.

Турчанінова Ганна Олександрівна (8 грудня 1774 р.— 28 квітня 1848 р.) — письменниця, перекладачка з латинської мови, громадська діячка.

Амфітеатров Яків Кузьмович (1811— 8 квітня 1848 р.) — автор повчань та духовних збірників, професор Київської духовної академії.

Гірс Костянтин Костянтинович (16 травня 1825 р.— 3 лютого 1899 р.) — інженер шляхів сполучення, колезький радник, брат письменника і журналіста Дмитра Гірса. Був похований біля Георгіївського собору.

Ушинський Костянтин Дмитрович (19 лютого 1823 р.— 22 грудня 1870 р.) — видатний педагог, основоположник вітчизняної наукової педагогіки й народної школи, професор, автор низки підручників. Видано 11 томів його творів.

Борецький Іов (Іоанн Матвійович, друга половина XVI ст.— 2 березня 1631 р.) — церковний, політичний діяч, перекладач,

автор численних послань, листів, передмов. Є припущення, що саме він є автором полемічно-викривального твору «Пересторога». Перший ректор Києво-Братської школи (1616). У 1618 р. став ченцем, потім ігуменом Києво-Михайлівського монастиря, з 1620 р. і до смерті — київський митрополит.

Сафонович Феодосій (XVI ст.— 1676 р.) — письменник, історик, церковний діяч, ігумен Златоверхо-Михайлівського монастиря (1655–1672 рр.), ректор Києво-Могилянської колегії. Автор «Хроніки из летописцев древних», що стала основою «Синопису», промов і трактатів.

Дзик Мелентій (?– 7 лютого 1682 р.) — проповідник, який чудово володів мовою, позбавлений польського впливу, ректор Києво-Могилянської академії, ігумен Златоверхо-Михайлівського монастиря.

Фальковський Іван Якимович (31 травня 1762 р.— 29 квітня 1823 р.) — вчений-просвітитель, письменник, поет, історик, філософ, математик, медик, географ, астроном, гідралік, архітектор, економіст, знавець грецької, єврейської, угорської, німецької, французької, латинської мов. Писав псалми, гімни, елегії, стихіри, трактати, редагував Київські календарі, ноти тощо. Усього було 92 томи його рукописів на 16 тисячах аркушів. Єпископ Чигиринський та Смоленський, з 1813 р.— ігумен Златоверхо-Михайлівського монастиря¹³.

З початку 70-х років територію Видубицького монастиря займав Інститут Археології АН України.

У 1992 р. було відновлено діяльність Видубицького Свято-Михайлівського монастиря Української Православної Церкви Київського Патріархату.

Над Видубицьким монастирем височить крутий пагорб. Тут розкинувся Ботанічний сад НАН України. Саме на цьому місці у середньовіччі стояв великокняжий замок династії Мономаховичів, відомий під назвою Всеволодів Красний двір. Вірогідно, він був збудований одночасно з Михайлівським храмом при родовому «вотчому» Видубицькому монастирі. Красний двір був заміською резиденцією сина Ярослава Мудрого Всеволода і його нащадків: Володимира Мономаха, Мстислава Великого, Юрія Долгорукого та інших.

¹³ Проценко Людмила. Київський некрополь.— К., 1994.— С. 33–41.

Як свідчить літопис, у середині XII ст. Всеволодів Красний двір був заміським опорним пунктом князя Юрія Долгорукого під час його міжусобної боротьби за великокняжий київський стіл¹⁴.

Востаннє Красний двір згадується у літописі під 1157 р. у зв'язку з раптовою смертю Юрія Долгорукого, після чого князівський палац було пограбовано¹⁵.

На жаль, літописна згадка про місцезнаходження Всеволодового Красного двору дуже загальна і не дає можливості дослідникам більш точно локалізувати його і визначити, де ж знаходився Красний двір, можна було лише провівши археологічні дослідження.

Роботи С. Р. Кілієвич 1961 р. на південному пагорбі не дали очікуваних результатів.

У 1969 р. під час розвідок на північному пагорбі співробітник Інституту археології АН України В. Д. Дяденко виявив численні уламки посуду XII–XIII ст. з княжими знаками — клеймами на денцях, залишки глиняної обмазки від стін, шиферну ікону, уламки плінфи, залізні шлаки, горілий шар (очевидно, сліди пожежі), тощо. Дослідник ототожнив цей пагорб з місцем розташування Красного двору¹⁶.

У 1971 р. на північно-східній околиці Ботанічного саду АН України І. І. Мовчан провів археологічні дослідження. Їх об'єктом було обрано мис, розташований поміж Наводницькою (сучасний бульвар Дружби Народів) та Видубицькою долинами. За своїм топографічним розташуванням мис панує над прилеглою місцевістю.

В одному з розкопів було знайдено залишки будівельного матеріалу (плінфа і вапняково-цем'янковий розчин). І. І. Мовчан робить висновок, що ці залишки є фрагментами стіни якоїсь споруди, викладеної в техніці змішаної кладки, характерної для київського зодчества X–XI ст. За хімічним складом ці залишки ідентичні будівельному матеріалу, з якого зведено головне ядро Михайлівського храму Видубицького монастиря. На думку дос-

---

¹⁴ ПСРА.— Т. 2.— Стб. 415–416.

¹⁵ ПСРА.— Т. 2.— Стб. 489.

¹⁶ Дяденко В. Всеволодів Красний двір//Пам'ятки України.— К., 1970.— № 3.— С. 13–15.

лідника, це є доказом того, що споруду закладено одночасно з монастирським храмом¹⁷. Стіни її було розписано в техніці фрески, про що свідчить фрагмент кладки з залишками штукатурки і слідами розпису¹⁸. І. Мовчан не залишає сумніву, що залишки знайденого будівельного матеріалу належали руїнам князівського палацу Всеволода Ярославовича на Красному дворі.

На північний захід від Видубичів, у схилі на території Ботанічного саду розташовано Звіринський печерний комплекс.

Печери на Звіринці вперше було відкрито у 1888 р., але дослідити їх не вдалося. Про них забули.

Вдруге відкриття Звіринських печер сталося восени 1911 р. Схил, в якому було виявлено вхід до печери, служив жителям Звіринця місцем, де вони брали глину. В наслідок цього в горі утворилося заглиблення, а потім і провал.

Територія з печерами належала Київському кріпосному інженерному управлінню. У червні 1912 р. з Управлінням було укладено контракт № 22 на аренду згаданої ділянки для проведення розкопок виявлених печер¹⁹.

Археологічні дослідження печер провадилися з 1912 по 1913 р. і не були доведені до кінця. Але знайдений матеріал дозволив датувати пам'ятку періодом раннього середньовіччя. Дослідники також дійшли висновку, що цей печерний лабіринт має продовження. Опис печери, відкритої у 1888 р. та результати досліджень проведених у 1912–1913 рр., дали змогу стверджувати, що це були різні ділянки печер.

Про наземні споруди монастиря, як і про сам Звіринський монастир, літопис не згадує. На жаль, археологічні дослідження цієї місцевості не проводилися, тому неможливо стверджувати щось конкретно.

Отже, вже у період раннього середньовіччя на Звіринці існує три комплекси: Видубицький монастир, Красний двір та Звіринський монастир.

Отже, перший етап формування території Звіринця охоплює другу половину XI–XII ст., з моменту зведення Михайлі-

---

¹⁷ Мовчан І. І. Вказ. праця.— С. 40–42.

¹⁸ Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах//Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 87–89.

¹⁹ Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту археології Академії наук Росії (СПБ ВІА АН Росії).— Ф. 1, спр. 306//908, арк. 260.

вського храму Видубицького монастиря і до виникнення печерного Звіринецького монастиря.

Назва «Звіринець» вперше зустрічається у документах в XVI ст. Так, у «Перечне имущества Михайловского Монастыря, записанного на Евангелии того-же монастыря в 1526 году» читаємо: «На Лыбеди, повыше Зверинецкого млына, млын Михайловский звечный...»²⁰.

Жалувана грамота від 5 липня 1568 р. Сигізмунда Августа підтверджує Михайлівському Видубицькому монастирю право на володіння землею «Звіринець», яке було надане монастирю Великим князем Руським: «*Бил на челом игумен монастыря святого Архангела Михаила Выдубицкого, Григорий Шваба, и повелел перед нами, што дей еликые князья Руские к тому монастырю Выдубицкому з веков придали землю, прозываемую Зверинец, над рекою Днепром лежачую, которую пан воевода Киевский Константин, княжа Острозское, за листом нашим, якоже тая земля от князей Руских надана, ограничил*»²¹.

З цих документів видно, що вже в першій половині XVII ст. місцевість Звіринець була угіддям Видубицького монастиря, переданим йому ще Великими руськими князями.

На плані Києва 1695 р., виконаному під керівництвом полковника Івана Ушакова, на території Звіринеця зображено Видубицький монастир. Тут зафіксовано добудову втрачених частин Михайлівської церкви після обвалу стіни Милонегі²². Між Видубичами та Печерським містечком на Звіринці зображено будови, позначені як «хутора на горах». На захід від Видубицького монастиря територія Звіринеця (між р. Либідь та Наводницьким ручаєм) позначена як «горы и бояраки и леса и заразы». На р. Либідь зображено кілька млинів: «Мельница Выдубицкого монастыря», «мельница и огороды», «мельница Михайловского монастыря».

Біля устя Неводницького або Наводницького ручая ще в XVI ст. було велике озеро Затон, а в Неводницькій долині — озеро Прокляте²³.

²⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Отдел III.— С. 23.

²¹ Там само.— С. 34.

²² Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— К., 1982.— С. 61.

²³ Захарченко М. М. Киев теперь и прежде (репринтное издание).— К., 1995.— С. 161.

Отже, у XVII ст. на Звіринці, крім монастирських споруд та «хуторів на горах», інших будівель не існувало.

Саме ці «хутора на горах», поступово розбудовуючись, перетворюються на село чи селище Звіринець, що формується вже до другої чверті XVIII ст. Це село (чи селище) належало Видубицькому монастирю, а його жителі були монастирськими підданими, з яких стягувався подушний податок²⁴. Село стало державним після секуляризації монастирських земель наприкінці XVIII ст. На «Генеральном плане Печерской крепости», складеному у 1765 р., на Звіринці вже зазначені якісь будівлі, що, можливо, відносяться до селища.

«Опис Київського намісництва 1781 р.» зазначає: «Въ селе Звиринце: дворянства —

разночинцев —

духовенства — 1

церковников — 1

зреков —

число хат:

козаковъ выборныхъ —

козаковъ подпомощниковъ —

мещан —

посполиты коронныхъ, в том числе и ранговыхъ — 48.

По последней 764 года ревизии душ показано»²⁵.

У другій половині XVIII ст. у селі Звіринець стояло 48 хат і церква. «Церковь Рождества Святаго Иоанна Предтечи, состоящая за Киево-Печерской крепостию въ слободе Звиринце. деревянная с такою же оградю. Въ оное именованіе на показанном месте устроена была еще за бывшего в Киево-Печерской Лавре архимандрита Иоаникія Синютовича, который самъ былъ той церкви и фундатор, чему уже будет до шестидесяти летъ. А за обветшаніем оной в то же именованіе и на томъ же месте вновь устроена коштомъ и старанием той же церкви прихожан и прочих христоролюбивыхъ дателей 1762-го года»²⁶.

Цю церкву перебудовували кілька разів (1805, 1866 рр.), залишаючи стару назву, і кожного разу її відбудовували дере-

²⁴ Центральний державний архів України (далі ЦДА У).— Ф. 130, оп. 2, № 392; Ф. 130, оп. 2, № 397.

²⁵ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.— К., 1989.— С. 92.

²⁶ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.— К., 1989.— С. 297.

в'яною²⁷. Церква розташовувалась на околиці, а за нею на горі — давнє християнське кладовище.

Отже, бачимо, що другий етап формування території Звіринця можна обмежити початком будівництва Георгіївського храму Видубицького монастиря (1696 р.) до зведення мурованого ансамблю монастиря. На цей же час припадає розбудова селища Звіринець, в якому стояла дерев'яна церква Різдва Предтечі, збудована наприкінці XVII— на початку XVIII ст.

Третій етап формування території Звіринця охоплює початок XIX— початок XX ст.

Цей етап характеризується передусім будівництвом Звіринецьких укріплень.

Нестабільна воєнно-політична ситуація в Європі на рубежі XVIII—XIX ст., головним чином стрімке посилення позицій наполеонівської Франції, змусили Росію вживати заходів як дипломатичного (союз з Англією), так і воєнно-оборонного характеру.

Одним з чинників, які зумовили необхідність вдосконалення оборонних споруд, був технічний прогрес вогнепальної зброї і, насамперед, артилерійського озброєння. Далекобійність артилерії, що зростає, потребувала значного збільшення дистанції між укріпленнями та можливими позиціями їх обстрілу ворогом. Це торкнулось і Києво-Печерської цитаделі. 15 березня 1810 р. інженеру, генерал-майору Опперману було доручено скласти проект посилення оборонних укріплень Києва²⁸. Опперман склав рапорт про сучасний стан укріплень та виклав свої пропозиції щодо його покращення. Серед ряду додаткових споруд було запропоновано й будівництво укріплень на Звіринецькій горі *«для прикриття левого фланга позиції»*, а також дороги, що вела до Дніпра²⁹.

Спорудження Звіринецьких укріплень розпочалося 24 червня 1810 р., а закінчено було до січня 1813 р., коли Опперман в *«Кратком описании поныне Западной границе империи предпринятых»* повідомляє: *«...сверх того на Зверинецкой горе, командующий Печерской крепостью, построенное особенное ук-*

²⁷ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопримечательности.— К., СПБ, 1900.— С. 229; Берлінський М. Ф. Історія міста Києва.— К., 1991.— С. 234; Щероцкий К. В. Киев. (путеводитель).— К., 1917.— С. 305.

²⁸ Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX вв.— К., 1997.— С. 84–86.

²⁹ Там само.— С. 87.

репление и долина между сим укреплением и крепостью занята редутами и батареями...»³⁰.

На плані Києва 1812 р., коли повним ходом велись будівельні роботи Звіринецьких укріплень, місце позначене як «село Зверинець». Імовірно, план складався до початку будівництва Звіринецьких укріплень.

Фрагменти земляних валів, що зазнали змін, можна ще й тепер побачити на території Ботанічного саду НАНУ.

На планах м. Києва середини та другої половини ХІХ ст. на Звіринці вже позначені артилерійські склади та «Артилерійська лабораторія».

Нова сторінка життя Звіринця пов'язана з виникненням на його території чергового київського монастиря. 6 квітня 1866 р. указом Олександра ІІ було дозволено княгині Васильчиківій заснувати Свято-Троїцький чоловічий монастир на зразок гуртожитку з *«благотворительными заведениями и удобствами монашеской жизни»*. Відповідальним за будівництво монастиря Синод призначив ієромонаха Видубицького монастиря Іону³¹.

У 1871 р. на узвишші, яке до цього належало Видубицькому монастирю, було споруджено кам'яну соборну Троїцьку церкву. Спочатку освятили її правий престол в ім'я Божої Матері Триручниці, в липні 1872 р.— головний престол. І тільки через 25 років, у 1897 р. за проектом архітектора В. Ніколаєва до храму було прибудовано лівий вівтар з престолом Усіх Святих³².

У липні 1903 р. на місці Святих воріт монастиря відбулася закладка дзвіниці (проект архітектора В. Ніколаєва), що мала бути вищою за лаврську. Але план будівництва дзвіниці не здійснився. Було виведено лише трохи більше першого ярусу.

Після революції дзвіницю розібрали, а з цегли частково збудували корпуси Сільськогосподарського інституту.

У 30-х роках у приміщеннях Свято-Троїцького монастиря містилась дитяча колонія³³.

У 1991 р. було відновлено діяльність Свято-Троїцького Іонинського монастиря УПЦ. У 1998 р. відновлена Троїцька церква, в якій на початку 2001 р. освятили новий іконостас.

³⁰ Цитата по: О. В. Ситкарева. Вказана праця.— С. 94.

³¹ Ковалинский В. Меценаты Киева.— К., 1995.— С. 79.

³² Там само.— С. 81.

³³ Ернст Ф. Київ. Провідник.— К., 1930.— С. 704.

У 1912 р. на Звіринецьких печерах о. Валентином було створено общину, яку частіше називали скитом. Члени общини розгорнули бурхливу діяльність по створенню нового монастиря. Першим кроком була побудова наприкінці 1912 р. на самому схилі гори над печерами дерев'яного будинку. Його зводили на кам'яному фундаменті, в надії у майбутньому поставити тут кам'яну церкву. Будинок цей з трьох боків мав скляну галерею. Довжина його становила 12 сажень, ширина — 5. Причому з одного боку (східного) він був одноповерховим, а з другого (західного) — двоповерховим³⁴.

В цей час на ім'я митрополита Флавіана надійшло клопотання, підписане сотнями киян, не тільки жителями Звіринця, проте, щоб поряд з печерами було влаштовано скит, або побудовано кам'яний храм³⁵. А у листопаді 1913 р. митрополит отримав листа від київського генерал-губернатора з проханням благословити на освячення церкву на Звіринці. Під церквою мався на увазі той самий будинок, побудований на схилі над печерами³⁶.

Церква була освячена 1 грудня 1913 р. в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці³⁷. У березні у цій же церкві було освячено вівтар Іоасафа Білгородського.

Неподалік від монастиря, на спланованих терасах схилах гори, було влаштовано нове Братське кладовище, в центрі якого у червні 1916 р. за проектом архітекторів В. Рикова та П. Фетісова був закладений храм-пам'ятник, присвячений св. Миколаю-Чудотворцю. Цю споруду планували зробити у стилі московської архітектури XVI–XVII ст. Але й вона залишилася незакінченою³⁸.

У червні 1916 р. в горі біля Видубицького монастиря під час проведення земляних робіт, пов'язаних з прокладанням дороги, було відкрито невелику печеру, план якої склав О. Ертель³⁹.

6 червня 1918 р. у Києві трапилась одна з найбільших катастроф. З 10 до 12 години ранку сталося п'ять вибухів на артилерійських складах, що знаходилися на Звіринці за Братським

³⁴ ЦДА У.— Ф. 127, общ. 872, спр. 123, арк. 1–4.

³⁵ Там само.— Ф. 127, общ. 872, спр. 123, арк. 68.

³⁶ Там само.— Ф. 127, общ. 872, спр. 123, арк. 69.

³⁷ Там само.— Ф. 127, общ. 872, спр. 123, арк. 70.

³⁸ Ерст Ф. Київ. Провідник.— К., 1930.— С. 704.

³⁹ ЦДА У.— Ф. 725, оп. 1, спр. 112.

кладовищем. Газета «Вестник политики...» у 24 випуску повідомляла про страшні наслідки вибухів: близько 200 вбитих та обгорілих, понад 1000 поранених, більше 10000 осіб, що лишилися без даху над головою. Вибухами було зруйновано 900 житлових будівель. Дуже постраждали будівлі Свято-Троїцького монастиря, частково зруйновані споруди над печерами та самі печери.

Після вибухів артилерійських складів (час гетьмана Скоропадського), виник проект перенесення на Звіринець урядового центру. Саме тоді було створено в Києві «Управління робіт по забудові вільних земель у м. Києві і його передмість». Першочерговим завданням Управління стала забудова Звіринця. В серпні 1918 р. було оголошено конкурс на кращий проект відбудови зруйнованого району м. Києва⁴⁰.

Під час вибуху на Звіринецькому плато, крім усіх руйнувань та пожеж, утворилося два провали. Один неподалік від відомих уже Звіринецьких печер, другий — на протилежному кінці плато, біля економічної брами Свято-Троїцького монастиря⁴¹. Ці провали чітко вказували на існування тут підземних ходів, крім уже відомих.

У жовтні 1918 р. Управління звернулося до відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури з проханням провести археологічні дослідження провалів та всього підвищення Звіринецького плато. Мета цих розкопок — з'ясувати міру безпеки цього району для проведення великих будівельних робіт, які мали розпочатися вже навесні 1919 р. Для виконання цих робіт наказом Головного управління був відряджений «учений археолог» Г. Я. Стеллецький⁴².

3 січня 1919 р., незважаючи на зиму і «політичну хуртовину», роботи було розпочато.

Під час археологічних робіт Г. Я. Стеллецький доходить висновку, що провал біля скиту стався в давню печеру, аналогічну Звіринецьким. Грунт просів через завал шароподібної камери, в якій було виявлено дитяче поховання. Воно супроводжувалось

---

⁴⁰ Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі ІР НЦНБВ НАНУ).— Ф. 1, спр. 11095, арк. 1.

⁴¹ Там само.— Ф. х, спр. 4389–4390, арк. 3.

⁴² Там само.— Ф. х, спр. 4389–4390, арк. 7.

уламками шиферних плит, плінфою та іншими предметами, типовими для великокнязівської доби. З цієї камери вів хід кудись у гору, в напрямку відкритих Звіринецьких печер. В ньому містилися бокові ніші з похованнями⁴³.

Стосовно другого провалу, то він вів до підземної споруди, не схожої на попередні. Сам хід був розчищений лише на 10 сажнів. Він виявився високим та широким, без поховальних ніш, стіни були обшиті напівзотлілими дошками. Цей тип печер не був схожий ні на підземне кладовище, ні на печери з житловими приміщеннями, ні навіть на потерни⁴⁴. Хоча останнє найбільш вірогідно, оскільки ці печери мали явно фортифікаційний характер і розташовувалися неподалік від Звіринецького укріплення.

Археологічні розкопки Г. Я. Сталлецького підтвердили припущення попередніх дослідників печер про те, що відкриті печери на Звіринці мають продовження, а також припущення самого археолога про те, що ця частина Києва перерізана підземеллями, які необхідно відкрити та досконально вивчити. У зв'язку з цим Сталлецький робить висновок, що забудова Звіринця неможлива⁴⁵.

У грудні 1919 р. столицю України переносять у м. Харків і проект будівництва урядового центру на Звіринці стає неактуальним.

У 1921 р. біля одного із входів до Звіринецьких печер (садиба № 18) було споруджено склеп, заглиблений прямо в гору. Одна зі стін викладена цеглою, і розташована прямо у печері. У цьому склепі було поховано І. М. Каманіна — відомого історика, архівіста, згідно з умовами його заповіту.

Згодом знову порушується питання про Звіринець як про місце грандіозного будівництва. У 1930 р. було розроблено проект планування Печерсько-Звіринецького району.

За цим проектом територія Верхньої Телички, Видубицького та Свято-Троїцького монастирів відводилася під новий Ботанічний сад загальною площею в 100 га.

---

⁴³ Там само.— Ф. х, спр. 4389–4390, арк. 4–5.

⁴⁴ Там само.— Ф. х, спр. 4389–4390, арк. 5–6.

⁴⁵ «Наше минуле».— 1918.— № 1.— С. 146–147.

Друга частина верхнього плато (місце колишніх порохових складів і братського кладовища) згідно із запланованим у проєкті варіанту, відводилася під забудову Академії наук з великим садом.

Тут було запроектовано бульвари, майдани, зведення необхідних споруд. Планувалося створити величну архітектурну групу тощо.

На Звіринецькому плато у центрі Академічного містечка було запроектовано майдан на 8 га, в центрі якого планувалося створення штучного озера. Навколо нього мали розміщуватись будівлі академії⁴⁶.

Цей план було реалізовано лише частково. Передусім у 1935 р. засновано Ботанічний сад Академії наук України, під який відвели 117 га площі⁴⁷, але йому було виділено територію, що планувалась для Академістечка.

На крутому схилі гори у 1937 р. по вул. Землянський було знайдено потерну Звіринецького форту, що пролягала вздовж узвишшя⁴⁸.

У післявоєнні роки під час досліджень Михайлівського собору Видубицького монастиря у 1945 р. М. К. Каргером було відкрито рештки зруйнованої печерної галереї, яка проходила з південно-східного боку собору і мала відгалуження під фундамент будівлі⁴⁹. Тоді ж в різних частинах Звіринця були виявлені підземні ходи. У 1945 р. в південній стороні яру, що підходить до Старонаводницької дороги, на глибині 5 м, відкрили широкий підземний хід, розмитий гідромонітором під час дорожніх робіт. На той час вдалось встановити його давнє походження⁵⁰.

В архіві Інституту археології НАН України зберігаються матеріали І. М. Самойловського — «Хроніка археологічних досліджень Києва з 1917 по 1947 рр.», де описано відкриті у 40-х рр. печери на Звіринці. Самойловський вказує, що одна з них виявлена в тому ж яру, що і підземний хід, відкритий у 1945 р.,

⁴⁶ «Соціалістичний Київ». — 1939. — С. 25–29.

⁴⁷ Кваша В. В., Кохно А. Н. Сад над Славутичем. — К., 1993. — С. 22–23.

⁴⁸ Самойловський І. М. Зверинец (историко-топографический очерк)// Акклиматизация растений. — К., 1957. — С. 153.

⁴⁹ НА ІА НАНУ — 1945/11.

⁵⁰ «Київська правда». — 1945. — № 194. — С. 6.

який вів до Наводницького шляху, на північному крутому схилі яру, в нижній частині, коло вул. Болсуновського (сьогодні вул. Струтинського).

При переплануванні яру для автостради, над ручаєм, виявили печеру, на глибині близько 15 м від поверхні⁵¹. Тут же міститься повідомлення ще про один підземний хід, відкритий на Звіринці у 1947 р. Хід викопаний на глибині 8 м від рівня сучасної поверхні. він розташований по Видубицькій вул. поблизу садиби № 47. *«За характером своєї будови й за своїм топографічним положенням має відношення до фортеці»*⁵².

У 1946 р. співробітники Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника провели археологічні дослідження двох давніх печер, що знаходилися поблизу Старо-Наводницької та Ново-Наводницької вулиць. За їхніми даними печери відносились до XIV–XV ст.⁵³ На жаль, ні матеріали, знайдені в печері, ні щоденник розкопок не збереглися.

Ходи, виявлені та зафіксовані на Звіринці у післявоєнний період, були ще одним свідченням існування системи ходів у цій частині міста. Але стаціонарних розкопок там не проводили, а вони могли б дати для науки цікавий матеріал.

У 1965 р. на території Ботсаду сталося кілька провалів: один з них — прямо посеред алеї, а в другій провал до половини опустилося дерево. І це були не єдині випадки провалів на території Ботсаду⁵⁴.

У 1969 р. Звіринецьким печерам було надано статус пам'ятки археології. Але незважаючи на багаторічний досвід вивчення Звіринецьких печер, стан їх дослідження залишався незадовільним. Матеріали розкопок, розвідок та випадкові знахідки минулих літ здебільшого не збереглися. Розкопками початку ХХ ст. майже повністю знищено культурний шар у Звіринецьких печерах.

Лише у 90-х роках, після того, як Музею історії м. Києва передано Звіринецькі печери, відкриті ще наприкінці ХІХ ст., там було проведено планомірні археологічні дослідження.

---

⁵¹ Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі НА ІА НАНУ).— Ф. 12, спр. 269.— арк. 21–25.

⁵² Там само.

⁵³ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника.— К., 1992.— С. 288.

⁵⁴ Киянський Д. Автограф на стіні підземелля// «Вечірній Київ».— 1965.— № 304.— С. 3.

Починаючи з 1990 р., співробітниками відділу «Київ підземний» Музею історії м. Києва проведено три сезони археологічних робіт. Ці роботи дали цікавий матеріал, який ще раз підтвердив середньовічне походження пам'ятки. Була уточнена дата існування Звіринецького монастиря. Не X–XI ст. (як стверджував І. М. Каманін), а середина XII—початок XVII ст.⁵⁵.

Крім того, стало ясно, що відкриті печери на Звіринці — монастирське кладовище, яке становить частину великого печерного комплексу.

Це означає, що поруч повинні існувати печери з «житловими» приміщеннями. Можливо, саме ті печери, які досліджував у 1919 р. Г. Я. Стеллецький, чи ті, що відкривалися на території Ботанічного саду в повоєнні роки, мають зв'язок зі Звіринецьким печерним комплексом⁵⁶.

Під час спелео-археологічної розвідки у 1990 р. Бобровським Т. А. та Стихарем М. М. було розкопано частину підземної споруди на північний захід від схилу між Видубицьким монастирем і Красним двором. Вона складалася з обваленої галереї та невеликої печерної келії і продатована XVI–XVII ст.

У 1993 р. під час будівництва було проведено археологічну розвідку на території садиби № 9 по вул. Мічуріна, розташованої на північний захід від входу у печери. Шурфовкою території садиби встановлено наявність середньовічного культурного шару. Найбільш ранні знахідки відносяться до середини XII ст., і, очевидно, пов'язані з життєдіяльністю розташованого поблизу печерного монастиря. З цим же монастирем слід пов'язувати і знахідки, що відносяться до післямонгольського часу — XII–XV і навіть XVI–XVII ст. ст. Знахідки ж XVII–XIX ст. пов'язані з існуванням на місці давнього монастиря слобідського поселення Звіринець, що неодноразово згадується в описах Києва XVIII–XIX ст.⁵⁷.

---

⁵⁵ Воронцова О. А. Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України — Звіринецького печерного комплексу у Кмєві. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.— К., 1996.— С. 136.

⁵⁶ НА ІА НАНУ. Бобровський Т. А. Воронцова О. А. Отчет об археологических исследованиях Зверинецких пещер в Киеве в 1991 г.

⁵⁷ НА ІА НАНУ. Бобровский Т. А. Отчет о спелео-археологических изысканиях в Гнилецких пещерах г. Киева 1993 г.— С. 53.

Історична місцевість Звіринець сьогодні є частиною Печерського району м. Києва.

Формування території Звіринця почалося ще за часів раннього середньовіччя і тривало до початку ХХ століття.

Весь цей період можна поділити на три етапи:

I етап — XI–XII ст.— період виникнення Красного двору, Видубицького та Звіринецького печерного монастирів.

II етап — кінець XVII–XVIII ст.— зведення мурованого ансамблю Видубицького монастиря, виникнення і розбудова селища Звіринець.

III етап — початок XIX–XX ст.— будівництво Звіринецького укріплення, заснування і будівництво Свято-Троїцького (Іонівського) монастиря та початок будівництва храму — пам'ятника на Братському кладовищі.

Оскільки територія Звіринця ніколи планомірно археологічно не досліджувалась, то і печери, як і інші категорії пам'яток, не вивчались. За останніми відомостями на Звіринці, де з давніх часів існувала ціла мережа підземних споруд, нараховується більше десяти різноманітних печер. Їх відкриття, дослідження, реставрація є одним з важливих чинників культурного відродження Києва.

Можна сказати, що Зіринець після детального вивчення і реставрації міг би стати унікальним підземним музеєм, аналога якому немає у світі. Тут можуть бути представлені печери різноманітних призначень і різних періодів: печери — кладовища, печери — підземні монастирі («житлові» приміщення ченців), печери фортифікаційного та інженерного призначення.

II. Топографія Звіринця та його пам'яток на сучасній території міста.

Місцевість Звіринець входить до складу Печерського району м. Києва. Вона знаходиться на південь від Києво-Печерської лаври і обмежується з північної сторони Старонаводницькою вулицею та вулицею Кутузова, із південної — залізницею, зі сходу — Наддніпрянським шосе та з заходу частиною бульвару Лесі Українки (від станції метро «Печерська») і вулицею Кіквідзе. До складу Звіринця входить Верхня Теличка.

Бульвар Дружби Народів, прокладений у 1945–1948 рр., умовно розділив територію Звіринця на дві нерівні частини.

Стародавнє ядро Звіринця міститься на території сьогодинського Ботанічного саду НАН України, який зі сходу і південного сходу обмежується Набережним шосе та вул. Тимірязівською. Тут розташовано цілий ряд пам'яток архітектури та археології, а саме:

1. Видубицький монастир (вул. Видубицька, 40).
  2. Красний двір (територія Ботсаду).
  3. Звіринецькі печери (вул. Мічуріна, 18–22).
  4. Свято-Троїцький монастир (територія Ботсаду).
  5. Залишки звіринецького укріплення (територія Ботсаду).
  6. Печера, відкрита у 1916 р. при будівництві дороги. Зафіксована О. Д. Ертелем.
  7. Печера фортифікаційного призначення. розкопки Г. Я. Стеллецького 1919 р.
  8. Стародавня печера. Розкопки Г. Я. Стеллецького 1919 р.
  9. Печера, розкрита під час археологічних досліджень 1945 р. на території Видубицького монастиря. Зафіксована М. К. Каргером.
  10. Печера (потерна) ХІХ ст. Зафіксована І. М. Самойловським у 1937 р.
  11. Печера ХІV–ХV ст., в якій проводили археологічні дослідження співробітники Києво-Печерського заповідника у 1946 р.
  12. Печера, відкрита під час дорожніх робіт у 1945 р. Зафіксована І. М. Самойловським.
  13. Печера, виявлена у 1990 р. під час спелео-археологічних розвідок Музею історії м. Києва. Зафіксована Т. Бобровським та М. Стрихарем.
  14. Печера, виявлена при переплануванні яру під автостраду (бул. Дружби Народів) у 1946 р. Зафіксована І. М. Самойловським.
  15. Печера фортифікаційного призначення, відкрита у 1947 р. на території Ботсаду поблизу садиби 47 по вул. Видубицькій. Зафіксована І. М. Самойловським.
  16. Печера, відкрита у 1888 р. при зсуві Звіринецької гори.
  17. Печера, у яку стався провал на території Ботсаду у 1965 р.
- Отже, на території Звіринця, крім пам'яток архітектури та археології, що збереглися і досліджені, існує цілий ряд не досліджених пам'яток археології. В деяких із них були проведені археологічні розвідки, про існування інших є відомості.

Зона розташування цих пам'яток обмежується Набережним шосе, Бульваром Дружби Народів, вул. Струтинського (колишня вул. Болсуновського), вул. Bastiонною та вул. Тимірязівською. Саме по лінії цих вулиць необхідно провести охоронну зону цього району, в якій обмежити будівництво і дозволити його тільки після проведення археологічних досліджень чи розвідок.

*Тимур БОБРОВСЬКИЙ,
зав. сектором відділу «Київ підземний»
Музею історії м. Києва.
Кандидат історичних наук*

СМОРОДИНСЬКА ПЕЧЕРА У КИЄВІ ЗА ДАНИМИ НОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Кирилівські висоти — одна з найцікавіших історичних місцевостей на терені міста. Вони являють собою заяружену частину київського гірського плато на північ від Шекавиці, поміж вул. Нижньоюрківською та Олени Теліги. Саме тут було зафіксовано найдавніше у регіоні помешкання первісної людини — Кирилівську палеолітичну стоянку, а також цілу низку поселень доби енеоліту, бронзи та раннього заліза, пам'ятки слов'янського і давньоруського часів (Хвойка, 1913; Самойловський, 1954; Толочко, 1972). Тут зосереджується й велика кількість загадкових печер. На жаль, дана місцевість дуже мало вивчена археологами, а значна частина давніх пам'яток нині зруйнована міською забудовою. Втім, подекуди, тут збереглися й ділянки з недоторканим історичним ландшафтом.

До таких, зокрема, можна віднести район сучасного Смородинського узвозу. За архівними даними наприкінці минулого століття у цій місцевості існувало близько 20 штучних печер (Антонович, 1879, с. 247–249). Одна з них ще у XVIII ст. мала назву Змієвої. Саме тут, за стародавніми переказами, мешкав билинний Змій, переможений у двобої Добринею Микитичем (за казковою версією – Кирилом Кожум'якою) (Фундуклей, 1847, с. 19). У 1875 р. В. Антонович в одній з тутешніх печер відкрив залишки енеолітичної доби: зруйноване вогнище з гранітових брил, крем'яні знаряддя праці, уламки характерної кераміки. На жаль, детальні дослідження цієї пам'ятки не здійснювались, через що до згаданих знахідок тривалий час існувало скептичне ставлення (Антонович, 1879; Бобровський, 1995, с. 14).

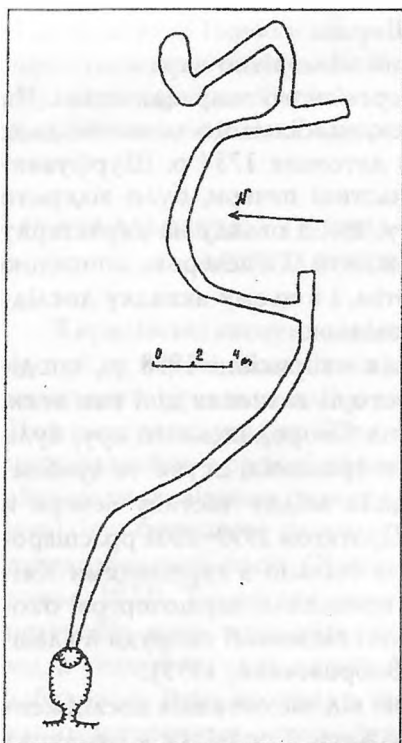
У 1981 р. в південному схилі Смородинського яру автором, спільно з О. Авагяном, було віднайдено вхід до стародавньої печери, що являла собою 60-метрову звивисту галерею, виконану у шарі суцільного материкового лесу на глибині близько 6 м

від сучасної поверхні (Мал. 1). Ширина галереї становила 0,7-0,9 м, висота сягала 2 м. Склепіння мало чітко виражену горизонтальну поверхню зі слідами дерев'яного знаряддя праці. На стінах збереглися численні написи, здебільшого останніх двох століть; найдавніше графіті було датоване 1734 р. Шурфуванням, здійсненим у привходовій частині печери, було відкрито кілька уламків обпаленого граніту, що, з огляду на характерну будову споруди, дозволило ототожнити її з печерою, описаною В. Антоновичем (Авагян, 1981). Втім, і в цьому випадку дослідження обмежились побіжною розвідкою.

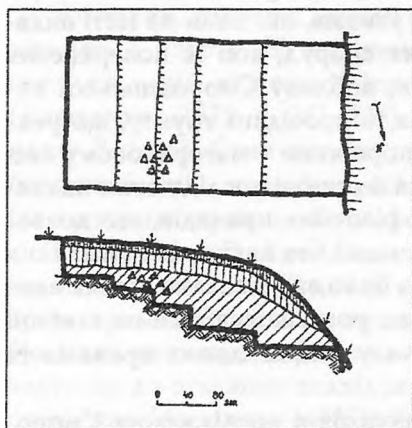
Повторне відкриття підземелля наприкінці 1998 р., сподіваємося, розпочне новий етап в історії вивчення цієї пам'ятки. У жовтні 1998 р., при огляді схилів Смородинського яру, було встановлено, що руйнівні процеси (розмиви, зсуви та грабіжницькі розкопки) значно пошкодили вхідну частину печери й почали загрожувати її існуванню. Протягом 1999–2001 рр. співробітники Музею історії міста Києва спільно з гуртківцями Київського палацу дітей та юнацтва провадили першочергові охоронні заходи щодо консервації даної підземної споруди й влаштування поверхневого дренажу (Бобровський, 1999).

Важливою справою, здійсненою під час останніх досліджень Смородинської печери, можна вважати й розвідки в околицях Смородинського та Печерського узвозів, які мали на меті виявлення й фіксацію інших печерних споруд, або ж поверхневих аномалій, пов'язаних з ними. Так, поблизу Смородинської печери було зафіксовано 5 провалів та просідань ґрунту, що репрезентують руйнування якихось порожнин у материковому лесі під ними. Водночас здійснювалися й пробні дослідження надпечерного плато за допомогою геофізичних приладів, що дозволяють простежувати підземні аномалії без виконання земляних робіт. В результаті цих обстежень було зафіксовано кілька аномалій порожнистого характеру, що розташовуються на глибині 5–8 м від сучасної поверхні поблизу вищезгаданих провалів та просідань ґрунту.

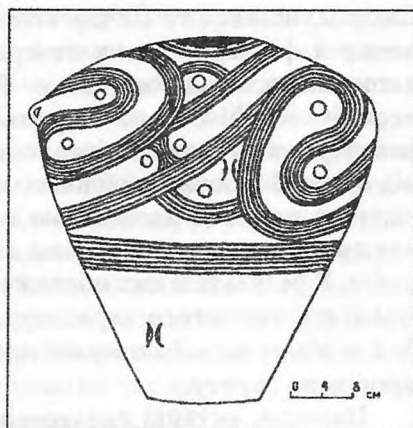
Нарешті, останні спелео-археологічні дослідження Смородинської печери супроводжувались закладенням кількох розвідкових шурфів на поверхні надпечерного пагорба з метою вивчення супутніх археологічних пам'яток. До початку наших досліджень було відомо, що на плато зберігається фрагментований

Мал. 1. План Смородинської печери (зйомка 1999 р.).

Мал. 2. План та стратиграфічний переріз шурфа біля входу до Смородинської печери (розкопки 1999 р.).

Мал. 3. «Зерновик» 5 тис. до н.е. (розкопки 1999 р.).

культурний шар поселення київської культури (II–V ст. н. е.) (Сагайдак, 1982). Нові шурфування дали несподівані результати.

У першому ж шурфі (розмірами 2,5x2x1 м), закладеному за 4 м на північ від входу до Смородинської печери на краю урвища, на глибині 25–30 см від сучасної поверхні було зафіксовано потужний (50–70 см) шар перевідкладеного суглинку, що вкривав материкову поверхню і за своїм характером нагадував стародавній похований дерн. Потужність шару збільшувалась у напрямку урвища, в ньому зустрічались поодинокі фрагменти маловиразної ліпної кераміки. Поверхня материка на ділянці шурфу являла собою 6–7 горизонтальних уступів, безпиречно штучного походження. Ширина уступів від 30 до 50 см, висота — 15–20 см (довжина їх не встановлена, оскільки конструкції виходили за межі шурфу). Уступи, починаючи від верхівки плато, поволі спускалися в бік яру, утворюючи східчасту структуру схилу (Мал. 2). На поверхні одного з уступів було знайдено розвал цілої ліпної посудини трипільського часу. Її можна інтерпретувати як великий (висотою до 60 см, діаметром — понад 40 см) горщик грушовидної форми без гирла, з плоским денцем, чотирма парами вушкоподібних ручок на плечиках та придонній частині стінок. Тулуб посудини багато орнаментований врізаними хвилястими лініями, що утворюють складну «змійову» композицію (Мал. 3). Очевидно, зовнішня поверхня горщика була, крім того, вкрита вохрою, а врізані лінії орнаменту — заповнені білою фарбою. Дана посудина має широкі аналогії в матеріальній культурі трипільців й репрезентує залишки «зерновика» 5 тис. до н. е., що відповідає середній фазі трипільської культури (B1–B2, за визначенням М. Відейка та О. Цвек).

Другий шурф (2x2x1,5 м) було закладено за 25 м на північний схід від першого, також на краю урвища, впритул до розкопу 1981 р. Тут під малопотужним шаром дерну було зафіксовано 50–70 см шар темно-сірого гумусу, в нижній частині якого зібрано фрагменти ліпної кераміки київської культури. Нижче розташовувався шар перевідкладеного слабогумусованого лесу (похований дерн) товщиною близько 50 см. Як і в попередньому випадку, цей шар вкривав поверхню материка, вирішену у вигляді східцеподібних уступів, зорієнтованих за напрямком урви-

ща. У заповненні шару зібрано кілька досить великих фрагментів столової посуду трипільського часу (точніше визначитись важко, оскільки у шурфі зібрано лише фрагменти неорнаментованих стінок). Ще три шурфи (розмірами 1х1х1,5 м кожний) було закладено за 20–30 м на схід та північний схід від печери, на певній відстані від краю урвища. І хоча тут було зібрано лише крихітні та маловиразні фрагменти ліпної кераміки, простежувалась вищезазначена стратиграфічна ситуація з шарами темно-сірого гумусу та перевідкладеного лесу. Останній, при цьому, зафіксовано у зрізах урвища на відстані понад 100 м на північний схід та південний захід від входу до Смородинської печери.

З огляду на це можна зробити попередні висновки. Дослідженнями 1999–2001 рр. підтверджено наявність великого печерного комплексу обабіч Смородинського яру. З'ясовано, що більшість печерних споруд, зокрема Смородинська печера, зосереджена у східному схилі яру. Надпечерний пагорб над цими підземеллями являє собою мисовидний виступ гірського плато і має майже рівну поверхню. Заселення цієї території відбулося не пізніше 5 тис. до н.е., при цьому, характер пам'ятки трипільського часу, що, ймовірно, охоплює майже всю площу мису, досі залишається невизначеним. Її унікальність полягає не лише в тому, що це найпівнічніша трипільська пам'ятка цього часу, а й у наявності незрозумілих східцеподібних конструкцій, виконаних, напевно, вздовж усього схилу. Згодом, у II–V ст. на цій території виникає поселення київської культури, зосереджене лише у північно-східній частині мису. Окремі знахідки кераміки давньоруського часу дозволяють передбачати тут існування й якогось середньовічного поселення.

Власне, від того часу й дотепер місцевість залишається незаселеною (найближчі будівлі знаходяться за 150 м на південний схід). Існування підземних споруд, віддалених від сучасних осель, дозволяє ототожнювати їх з одним із згаданих давніх історичних етапів заселення території. Але архітектурно-планувальні особливості цих печер не мають аналогій серед досить добре знайомих підземель середньовічного Києва. Тому, з огляду на загальну спелео-археологічну ситуацію в цьому районі та враховуючи знахідки В. Антоновича, не виключаємо, що, принаймні, Смородинська печера є пам'яткою енеолітичної доби,

тобто – найдавнішою штучною печерою у Європі. У такому разі, комплекс трипільських споруд на Кирилівських висотах у м. Києві, розглянутий спільно зі знахідками загадкових напівпідземних скельних будівель Усатівського поселення та сакральним комплексом печери Вертеби, можливо, висвітлює нову, не відому раніше сторінку історії Трипілля. Сукупність значних ландшафтних перетворень та широкого використання печерного простору трипільським населенням може визначатись як один з найдавніших виявів мегалітично-скельної архітектури, яка набула поширення на євразійському континенті значно пізніше, лише за доби бронзи. Це також актуалізує подальші комплексні дослідження даної пам'ятки.

Бібліографія

Авагян А. Б. Дневник спелео-археологических исследований пещеры по Смородинскому спуску в г. Киеве за 1981 г.— Науковий архів відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва.— Ф. 1.— Спр. 1.

Антонович В. Б. Археологические находки и раскопки в Киеве в течение 1876 года//Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1879.— Т. I.— С. 244–261.

Бобровський Т. А. Історичні підземелля Києва (спроба загальної характеристики)//Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України.— Львів, 1995.— С. 14–16.

Бобровський Т. А. Унікальна знахідка трипільського часу на Смородинському узвозі у Києві//Матеріали науково-практичної конференції за підсумками роботи Музею історії міста Києва 1999 року.— К., 1999.— С. 5–6.

Сагайдак М. А. Раскопки на Киевоподоле//Археологические открытия 1981 года.— М., 1982.— С. 318.

Самойловский И. М. Археологическая карта Киева (в расширенных его границах, до половины XIII века), 1954.— Науковий архів Інституту археології НАН України.— Ф. 12, Спр. 361.

Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.

Фундуклей. И. Краткое обозрение Киева в отношении к древностям.— К., 1847.

Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.

*Алексей КУРМАЗ,
старший научный сотрудник
отдела Киев подземный
Музей истории г. Киева*

НОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ МОНАШЕСКОЙ ПЕЩЕРЫ В СЕЛЕ БУДА ТАРАЩАНСКОГО РАЙОНА КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ

Осенью 2001 года были проведены археологические исследования подземного сооружения, расположенного в лесу возле села Буда Таращанского района Киевской области. Подземный памятник был обнаружен священником села Буда о. Трифоном в 2000 году. Не имея опыта проведения археологических раскопок о. Трифон обратился к сотрудникам отдела «Киев подземный» Музея истории г. Киева с просьбой провести исследование памятника и установить его функциональное предназначение.

В течении 2001–2002 годов сотрудниками отдела была произведена расчистка и исследование памятника.

Подземный памятник представляет собой жилую монашескую пещеру, которая, имея протяженность 18 м, залегает в лесовом слое на глубине 5 м от дневной поверхности. Местность, где находится памятник, расположена на северо-восточной окраине села и называется «Льохи» — погребя. По местным преданиям здесь в XVII–XVIII веках располагались погребя местного помещика.

Про пещеры в районе села упоминается в дореволюционной литературе. Так, у А. Похилевича в «Сказание о населенных местностях киевской губернии» (1864) говорится о погребя рядом с селом Буда Таращанского уезда. Похилевич сообщает, что погреб относится к сооружениям базилианского монастыря, состоявшего под ведением Софии Киевской и якобы располагавшегося на возвышенности рядом с селом. О монастыре в районе Буды указывают и некоторые топонимы. Так, вход в пещеру находится на склоне холма, у подножия которого еще сохранилось русло реки, называемой местными жителями Моностыркою. Если предположить что монастырь существовал в

Буде, то хронологические рамки его можно определить между началом XVII в.— до 1663 года. Как известно, базилиане появляются на территории Украины в начале XVII века. По сохранившимся документам, в 1663 году польское правительство подарило село Кошеватое с окрестностями (в том числе и Буду) в ленную собственность Матвею Младецкому. В документах о передаче сел в имение о монастыре ничего не сказано. Надо полагать, к 1663 году в селе Буда монастыря уже не было. Такие хронологические рамки подтверждают и находки, сделанные в районе предполагаемого расположения монастыря — керамика XVII века (более поздней или более ранней керамики не обнаружено). На территории предполагаемого монастыря, окруженной валами, выявлены подземные сооружения (на сегодня их исследования еще проведены не были, однако можно предположить, что это действительно погреба, и, возможно, именно о них писал Похилевич).

Обнаруженная пещера находится на соседней с монастырем горе. В пещере и вокруг памятника обнаружены только материалы XIX века. Во время проведения раскопок удалось выявить на полу пещеры несколько монет XIX века (3 копейки 1851 и 1883 годов). В полу подземелья, была выявлена колодеобразная хозяйственная яма диаметром 1 м и глубиной 1,65 м. Стенки ямы были хорошо заглажены. На глубине 0,49 м была обнаружена месяцеобразная ступенька, которая разделяла яму пополам. Ребро ступеньки ориентировано на север. К сожалению, оказалось, что яма была раскопана в 80-е годы грабителями, которые, скорее всего, искали монастырские сокровища, хранящиеся по местным преданиям в подземельях Буды.

Подземная галерея представляет собой коридор длиной 18 метров, заканчивающийся тупиком. Пещера выкопана в слое лесса и залегает горизонтально. Ход направлен на северо-восток. Галерея имеет высоту 1,85 м и ширину 1м, почти полностью была замята. Заполнение образовалось из поверхностного гумуса и переотложенного лесса, которые попадали в ход из обвала, образовавшегося над пещерой. В пласте замыва никаких вещей антропогенного происхождения выявлено не было.

Расположение в стенах галереи архитектурных элементов позволяет разделить подземелье на два участка: 1) участок Хода, который начинается из входа в пещеру и имеет длину 16 м; 2)

участок «лежанок», который имеет длину 4 м и располагается непосредственно за первым участком. Свод подземного хода на всем его протяжении — полукруглой формы, частично разрушенный вследствие осыпания и отслоения лесса. Фактически, в начальном виде в галерее свод сохранился лишь на участке длиной 3 м. Во время обзора состояния свода не было выявлено следов инструмента, которым выкапывалось подземелье. На расстоянии 11 м. от «входа» в пещеру, на своде наблюдаются неглубокие (0,5 см) борозды, которые пересекают свод и частично наблюдаются на стенках галереи. В пещере было выявлено четыре подобных борозды: 1) в 11 м от «входа»; 2) в 0,67 м от первой борозды; 3) в 0,68 м от второй; 4) в 2,25 м от третьей. Можно утверждать, что эти отметки были как-то связаны со строительством хода, однако в пещере не было выявлено архитектурных элементов, связанных с вышеупомянутыми бороздами.

По центру свода, в 16 м от начала хода (на участке «лежанок»), было выявлено устье вертикальной буровой скважины, которая направлялась к поверхности. Стенки скважины заглаженные, диаметр — 0,15 м. Скорее всего скважина использовалась для вентиляции подземелья.

Для освещения подземной галереи использовались небольшие ниши в стенках хода. В целом, ниши подземелья можно поделить на две группы. Первая состоит из семи ниш, расположенных в шахматном порядке на участке «хода». По левой стене галереи расположены четыре осветительных ниши: 1) аркоподобная высотой 0,25 м, шириной 0,15 м, глубиной 0,05 м, расположенная в 11 м от входа в пещеру на высоте 1,3 м от пола пещеры; 2) аркоподобная высотой 0,25 м, шириной 0,15 м и глубиной 0,05 м, расположенная в 2 м от предшествующей на высоте 1,2 м от пола; 3) аркоподобная высотой 0,25 м, шириной 0,15 м, глубиной 0,05 м, расположенная на расстоянии 1,75 м от второй ниши на высоте 1 м от пола; 4) полуразрушенная вывалом лесса, расположенная на высоте 1,3 м от пола, имеет такие параметры: высота 0,25 м, ширина 0,15 м, глубина 0,05 м.

По правой стене хода находятся три осветительные ниши: 1) 12,5 м от начала подземелья, на высоте 1 м от пола, имеет размеры: высота 0,25 м, ширина 0,15 м, глубина 0,05 м.; 2) в

1,5 м от первой ниши, на высоте 0,85 м от пола хода, высота 0,25 м, ширина 0,15 м, глубина 0,05 м; 3) в 1 м от предшествующей, на высоте 1 м от пола, имеет высоту 0,25 м, ширину 0,15 м, глубину 0,05 м.

Все ниши правой и левой стенок пещеры использовались для освещения, о чем свидетельствуют следы температурного влияния на лесс (после долгосрочного влияния температуры лесс приобретает характерный красноватый цвет). Характер следов температурного влияния и их расположение в нишах дают возможность предположить, что пещеру освещали свечками или лампадами.

На участке «лежанок» находятся три осветительные ниши, которые отличаются от предшествующих своей формой. Все они имеют глубину 0,10 м и высоту 0,30 м. Их ширина составляет 0,36 м. Они имеют вид углублений шириной 0,12 м с боковыми полунишами шириной по 0,12 м. На стенках ниш фиксируются остатки следов инструмента шириной 0,12 м. Ниши расположенные в стене хода следующим образом: 1— расположенная в 16,5 м от входа в подземелье на высоте 1,5 м от пола пещеры; 2— расположенная за 0,95 м от предшествующей ниши на высоте 1,55 м от пола; 3— расположенная в 0,75 м от второй ниши на высоте 1,56 м от пола хода. Во всех трех нишах наблюдались следы обожженного лесса, который свидетельствует об их использовании для установки свечек или лампад. Конструкция ниш давала возможность очень хорошо освещать этот участок пещеры, которая, наверно, использовалась для жизни или молитв. На противоположной стене участка «лежанок» были обнаружены рисунки и надписи, по всей видимости, относящиеся к периоду использования пещеры монахом.

Первый рисунок представляет собой символическое изображение Голгофы в виде полушария диаметром 0,05 м, на которой расположены три восьмиконечных креста, высотой 0,09 м. Ось среднего креста была прорисована двумя линиями, которые сходились сверху, перекладины креста (в некоторых местах сохранились фрагментарно) — изображенные одной линией. Другие два креста были изображены одинарными, неглубоко прорезанными в материковой линиями. Изображение довольно грубо прорезано в материковой стене хода и сильно поврежде-

но, полностью сохранился лишь правый крест. Такое состояние можно объяснить тем, что все надписи в пещере располагались на уча-стке, который не был полностью замыв, и случайные посетители постоянно обтирали одеждой стены хода.

Второе изображение расположено левее от первого, на расстоянии 0,3 м. Как и предшествующее, представляет собой символическое изображение Голгофы с тремя крестами. Голгофа представлена полукругом, диаметр которого 0,06 м, Центральный крест глубоко прочерчен двумя соединяющимися сверху линиями, средняя и нижняя перекладины креста сохранились частично. Два других креста прочерчены неглубокими одинарными линиями. От левого креста сохранилась лишь центральная ось. Правый крест представлен центральной осью с нижней косо́й перекладиной.

Между изображениями 1 и 2 на высоте 1,6 м от пола хода была зафиксирована надпись. К сожалению, плохая сохранность не дает возможности расшифровать ее (ни одна буква не идентифицирована), можно лишь констатировать, что надпись состоит из шести букв, высотой 10–12 см.

По правую сторону от второго изображения крестов на Голгофе на стене хода зафиксирована еще одна надпись, сделанная скорописными буквами конца XIX – начала XX ст. Надпись состоит из шести букв, высотой от 5 до 20 см. Скорее всего, надпись представляет собой имя «Мануил».

Кроме того, на участке «лежанок» на высоте 0,4 м от пола, в правой и левой стенах хода были зафиксированы пазы. На правой стене паз имеет длину 3,5 м, высоту 0,2 м и глубину 0,1 м. На левой стенке – высоту 0,2 м, глубину 0,1 м и длину 3 м (от тупика паз фиксируется на протяженности 3 м, дальше он не прослеживается в связи с разрушением стенки хода, однако, на расстоянии 4,5 м от тупика выявлены остатки паза, что разрешает реконструировать начальную его длину как 4,5 м). Учитывая расположения пазов на одинаковой высоте от пола и их одинаковые параметры, можно предположить, что они использовались для крепления разборной лежанки. Таким образом тупиковую часть пещеры (участок «лежаков») можно рассматривать как своеобразную келью — жилое помещение.

Кроме того, в правой стене галереи, в 2,7 м от входа была зафиксирована ниша аморфной конфигурации. Ниша распола-

гается на высоте 1 м от пола хода и углубленная в стену пещеры на 0,75 м. Свод ниши разрушен предшествующими грабительскими раскопками, в некоторых местах прослеживаются трещины в лессовом слое. Ниша имеет длину 1,5 м, глубину 0,75 м. В ее западной стене расположено углубление длиной 0,5 м. Такое углубление могло образоваться при попытке более позднего зондажа ниши, во время кладоискательских раскопок. На полу ниши располагается углубление неправильной трапециевидной в плане формы. Углубление пересекает пол ниши и образует ступеньку высотой 0,4 м и глубиной 0,35 м. Таким образом, вместе с углублением, ниша имеет неправильную «Т»-образную форму. Форма ниши и ее расположение в галерее дают возможность интерпретировать ее как «седалище»,— элемент, довольно характерный для многих пещер монахов-отшельников.

На противоположной от ниши стене подземного хода, за 1,2 м от входа, на высоте 0,3 м от пола расположено углубление овалообразной формы высотой 0,95 м и шириной 0,7 м. В нижней части углубления фиксируются остатки обваленной приступки шириной 0,1 м. Эта ниша, скорее всего, служила для установления в узком проходе икон.

В 15-ти метрах от входа в подземелье, на левой стене хода расположена еще одна ниша длиной 1,5 м, шириной 0,5 м. Ниша находится на высоте 0,35 м от пола. Дальше на расстоянии 0,5 м вглубь ниши сделана ступенька высотой 0,5 м. Глубже — ниша суживается до 0,1 м. В конце ее выявлены продолжение в виде отверстия, диаметром 0,15 м. Рассматривая функциональное предназначение ниши, можно предположить, что использовалась как монашеское сидалище.

Таким образом, исследованную сотрудниками отдела «Киев подземный» подземную галерею в селе Буда Таращанского района Киевской области можно с полной уверенностью отнести к монашеской пещере и предположить, что она имеет связь с легендой о монастыре, которая до сих пор бытует среди местных жителей. Монах выкопал пещеру неподалеку от легендарного местоположения монастыря, которое выделяется на местности валами. Возможно, последующее разрастание поселка, застройка которого уже теперь почти достигла пещеры, заставила мона-

ха, в конце концов, оставить свое подземное помещение. При проведении разведок в районе села Буда, в местности где располагался монастырь, удалось обнаружить еще два подземных сооружения неизвестного назначения. После проведенного опроса местных жителей было указано место, недалеко от раскопанной пещеры, где находились подземные галереи, посещаемые еще в начале нашего века. Возможно, продолжение раскопок в селе Буда даст новый материал, который позволит уточнить картину развития пещерного монашества в этом районе.

*Владислав ЦИЛІЦЬКИЙ,
молодший науковий співробітник
відділу «Київ підземний»
Музею історії м. Києва*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОВЕДЕНІ ВІДДІЛОМ «КИЇВ ПІДЗЕМНИЙ» НА ТЕРИТОРІЇ УРОЧИЩА «ЦЕРКОВЩИНА» ПРОТЯГОМ 2002—2003 РОКІВ

Починаючи з 1990 року відділ «Київ підземний» Музею історії міста Києва проводить дослідження Гнилецького печерного монастиря XII–XVI ст., який розташовується на південній околиці міста Києва, на території лікарні відновного лікування Міністерства Внутрішніх Справ України «Хутір Вільний». За цей час було майже повністю розчищено галереї та проходи основного комплексу печерного монастиря розташованого в чотири яруси. У комплексі були віднайдені житлові келії та келії затворників, дві церкви, поховальні крипти та костотеки (поховання за Афонським обрядом). Під час досліджень було з'ясовано, що печерний монастир складається з трьох функціональних частин — господарської, житлової та культової. З 2000 року в підземній церкві, яку було освячено на честь Феодосія Печерського, почали проводитися служби і тепер це діючий скит Голосіївської пустині. Отже, ця пам'ятка не лише відновлена але й повернута до життя.

У 2000-му році співробітники відділу «Київ підземний» Музею історії міста Києва почали дослідження території, що прилягає до місця, на якому у 1980 році археологом В. В. Харламовим було розкопано та досліджено залишки давньоруського Богородичного храму XII століття. Оскільки у звітах та статтях В. В. Харламова не згадуються дослідження навколохрамової території, ми дійшли висновку, що такі дослідження не проводились і саме тому було прийнято рішення дослідити територію навколо місця, де було розкопано Богородичний храм.

Мета досліджень — з'ясування стратиграфічної та археологічної ситуації навколо місця, де розташовувався храм та можливе віднайдення залишків прихрамових будівель, якщо такі взагалі були. Археологічні розкопки, що проводились співробітни-

ками відділу «Київ підземний», дали обнадійливі результати. Але у 2000-му році розкопки не були закінчені і тривали протягом літа 2001 року. Дослідження, проведені у 2001-му році також не дали очікуваних результатів.

У 2002-му році було продовжено шурфування ділянки «Сад», розташованої в яблуневому саду. На жаль, і в цьому році пошуки не дали очікуваних результатів. На цьому було закінчено пошуки залишків прихрамових будівель.

Таим чином, маємо чіткий висновок: відсутність прихрамових будівель. Але говорити про те, що їх ніколи не було ми не можемо, оскільки територія навколо храму зазнала значного перепланування під час будування корпусу лікарні. Отже питання про прихрамові будівлі назавжди залишиться відкритим.

Ще на початку дослідження Гнилецького печерного монастиря, у пагорбі, що знаходиться на північ від основного печерного комплексу, було виявлено провал, де відкривався хід вглиб пагорба. В 2002-му році розпочато роботи по розчищенні цього провалу, який вів у ділянку «Північний комплекс I».

«Північний комплекс I» являє собою галерею довжиною 10 м., що закінчується келією. За 2,5 метри від початку галереї у правій та лівій стінці розташовані відгалуження.

В 2002 році було розчищено основну галерею. Потужність замиву сягала 120 см. Висота галереї після розчистки становила від 150 см. до 191 см. Ширина галереї в нижній її частині — 29 см, у верхній — розширюється до 45 см. За 7 м 25 см від початку галереї у підлозі — сходинка висотою 20 см. Ширина згаданих відгалужень 50–55 см.

В основній галереї в деяких місцях на стелі збереглися фрагменти обмазки стін.

У тому ж році, в цьому пагорбі, з південної його сторони було виявлено ще одне провалля, яке теж відкривало хід у якийсь печерний об'єкт. Його вирішено було дослідити у 2003 році. Таким чином, з'явився об'єкт «Північний комплекс II».

На місці виявленого провалу було закладено шурф, що дало можливість дійти до підлоги печери і переконатися, що ми маємо справу не просто з природним вимивом землі чи звирячою корою, а з печерою, викопаною людиною. «Північний комплекс II» являє собою засипану майже до стелі галерею, що за 2-х м від свого початку розгалужується на дві, які ведуть відпо-

відно на північ та північний-схід. На жаль, розчистити комплекс повністю не вдалося через високу небезпеку обвалу стін і стелі галереї та необхідність проведення робіт з укріплення печери. Роботи планується продовжити наступного року.

Об'єкти, досліджені у 2002–2003 рр., дають привід говорити про існування у північному пагорбі комплексу печерок відлюдників, які приблизно можна датувати XV–XVI ст. Постає питання: чи належали ці печерки до основного комплексу, чи до монастирських володінь? Адже в печерній традиції відомі випадки, коли такі печерки викопували собі ті хто хотів потрапити в монастир, але його не приймали.

Відповіді на це питання ми поки що не маємо. Сподіваємося, що подальші дослідження підтвердять одну з цих думок.

*Владислав ДЯТЛОВ,
старший научный сотрудник
отдела «Киев подземный»
Музея истории г. Киева*

**ПРЕПОДОБНЫЙ СТЕФАН МАХРИЩСКИЙ
В ИСТОРИИ ВЕЛИКИХ МОНАСТЫРЕЙ РУСИ:
КИЕВО-ПЕЧЕРСКОГО, ТРОИЦЕ-СЕРГИЕВА
И КИРИЛЛО-БЕЛОЗЕРСКОГО.**

К числу выдающихся иноков Киево-Печерской Лавры относится преподобный Стефан Махрищский, чей жизненный путь связан с историей еще двух не менее знаменитых монастырей Древней Руси: Троице-Сергиева и Кирилло-Белозерского.

«Житие» преподобного создано во второй половине XVI в. на основании сведений, записанных современниками этого подвижника. Оно сообщает, что преподобный Стефан родился и вырос в Киеве, принял постриг в Печерской обители и трудился в ней несколько лет, а затем удалился в Москву, где правил князь Иоанн Иоаннович. Причиной ухода преподобного из Киева «Житие» называет притеснения со стороны католиков¹. Однако, если верить указанию на период правления Иоанна Иоанновича (1353–1359 гг.) как на время переселения подвижника из Киева, то сведения о католических притеснениях выглядят анахронизмом, поскольку лишь с 1385 г. Литва, в состав которой с 1362 г. входил и Киев, приняла католическую веру как привилегированную в сравнении с православной. Можно, однако, предположить, что уход преподобного Стефана был связан со смутами среди православных киевлян, имевшими место как раз в середине XIV в. В то время, периодически посещая свой кафедральный город, титулованные митрополиты Киевские и всея Руси проживали в Москве. Пользуясь этим, в 1352 г. в Киев приехал митрополит Феодорит, который получил сан от патриарха Тырновского, вопреки воле патриарха Константинопольского, и жил отныне, *«разбойнически и насильствен-*

---

¹ Минея. Июль.— Ч. 2.— Издание Московской Патриархии, 1988.— С. 161–163.

но владея Киевом», а после Феодорита в Киеве попытался утвердиться в 1354 г. митрополит Литовский Роман, но «не приняше... его кияне»². Что же касается житийной версии о причинах переселения преподобного Стефана, то она, вероятно, возникла под впечатлением непростой межконфессиональной ситуации, сложившейся в Литве ко времени составления «Жития». Тем не менее, слова церковной службы, касающиеся ухода подвижника из Киева — «Якоже Лот Содому древле, латынского зловерия избежав, аки в Сигор, в Московскую землю, крепко соблюдающую истинное правоверие, пришел еси»³ — остаются верными в богословском смысле: преподобный Стефан покинул Южную Русь, над которой в годы его земной жизни (а почил он в 1406 г.) нависла угроза окатоличивания, и немало потрудился на духовной ниве в Северной Руси.

В Москве Иоанн Иоаннович предложил преподобному выбрать для жительства любой монастырь города, но подвижник предпочел отшельничество и уединился в урочище Махрище в 85 км к северо-востоку от Москвы и 33 км к востоку от обители преподобного Сергия Радонежского, уже сделавшейся знаменитой. Когда к пустыннику стали стекаться искатели иноческой жизни, он поначалу не позволял им селиться возле него, ибо дорожил безмолвием, но затем уступил их просьбам. Так возник Махрицкий монастырь, посвященный, как и Сергиева обитель, Святой Троице⁴. «Житие» преподобного Стефана приписывает возведение подвижника в священный сан и назначение на игуменство в Махрицком монастыре митрополиту Киевскому и всея Руси Феогносту. Но тот почил в 1353 г. еще до вокняжения Иоанна Иоанновича. Поэтому, по мнению архиепископа Филарета Гумилевского, игуменство преподобному Стефану вручал уже митрополит Алексей⁵.

Строгий к себе и снисходительный к другим, преподобный Стефан учил свою братию монашеской жизни личным приме-

---

² Івакін Г. Историчний розвиток Києва XIII—середини XVI ст.— Київ, 1996.— С. 65–66.

³ Минея...— С. 158.

⁴ Минея...— С. 162.

⁵ Филарет (Гумилевский), архиепископ. Жития святых, чтимых Православной Церковью.— Издание Сретенского монастыря, 2000.— Июль-Август.— 14 июля.— С. 311.

ром и кроткими наставлениями, трудился больше других иноков и носил грубую заплатавшую одежду. Подвиги преподобного вдохновляли не только монахов, но и мирян: некто Григорий, живший недалеко от обители, передал ей свою землю с остальным имуществом и принял монашество, став усердным учеником игумена.

Присоединение к монастырю некоторых земель вызвало раздражение обитавших поблизости братьев Юрковских. Они опасались, что к обители может отойти и их имение, и грозили убить преподобного, если он не покинет здешние места. Подвижник кротко призывал Юрковских одуматься и говорил: *«Бог простит вас, друзья, но вас смущает нечистый»*. Видя, что увещания не помогают, преподобный поручил управление монастырем старцу Или и под предлогом неотложного дела ушел с иноком Григорием еще далее на северо-восток, где в Вологодском крае основал Свято-Троицкую Авнежскую обитель. Когда слава об авнежских подвижниках достигла Москвы, князь Дмитрий Иоаннович Донской прислал им богослужебные книги и другие пожертвования, а преподобного Стефана вызвал к себе. По дороге в Москву подвижник посетил Махрищскую обитель, где с радостью был встречен братией.

В Москве преподобный познакомился с великокняжеским окольным Тимофеем Вельяминовым и его родственником-сиротой Козьмой, который мечтал уйти в монастырь, но не мог сделать этого против воли сородича. Когда Козьма втайне от Вельяминова попросил у преподобного помощи, тот, провидя в юноше будущего великого подвижника, постриг его в рясофор. Затем, беседуя с окольным, просившим благословения своему дому, преподобный сказал: *«Богомолец твой Кирилл молит о благословении дома твоего»*. В ответ на вопрос Вельяминова, о ком идет речь, игумен продолжал: *«Козьма, сродник твой, ныне инок Кирилл, работающий Господу и твой богомолец»*. Вельяминов впал в гнев и наругал игумену. Тогда преподобный покинул дом, кротко напомним хозяину слова Христа: *«Если кто не примет вас и не будет слушать вас, то, выходя оттуда, оттрясите прах от ног ваших, во свидетельство на них»* (Мк 6:11). Услышав это, богобоязненная супруга сказала окольному, что он напрасно оскорбил подвижника. Тогда Вельяминов повторно встретился с преподобным, испросил у него проще-

ние и отпустил Козьму. Игумен отвел юношу в Московский Симонов монастырь, где основатель обители преподобный Федор, племянник преподобного Сергия Радонежского, позднее занявший архиепископскую кафедру в Ростове Великом, на родине своего великого дяди, постриг Козьму в мантию. Так начался иноческий путь преподобного Кирилла, впоследствии основавшего знаменитый Кирилло-Белозерский монастырь.

По просьбе князя Димитрия Донского преподобный Стефан вернулся в Махрищскую обитель, где ввел затем, по примеру Сергиева монастыря, общежительный устав. Когда в самой Сергиевой обители, по вине недовольных общежитием, стала назревать смута, Радонежский игумен, желая избежать разобщения братии, тайно ушел к преподобному Стефану. Взаимно кланяясь до земли, оба подвижника долго не вставали, ибо каждый ожидал благословения от другого, пока, наконец, преподобный Сергей, как гость, не решил уступить и подняться первым. По просьбе Радонежского игумена преподобный Стефан дал ему одного из своих иноков, чтобы тот помог найти уединенное место в окрестных лесах. При этом Махрищский игумен сказал гостю: *«Ничтоже есть в монастыре сем, еже возбранено тебе»*. Основав новую Киржачскую обитель, преподобный Сергей вернулся позднее, по усиленным просьбам оставленной им братии и по благословению митрополита Алексия, в свой первый монастырь⁶.

Почил преподобный Стефан 14 июля 1406 г. В годы управления Троице-Сергиевым монастырем игумена Арсения Комельского (1525–1527) столетний махрищский старец Герман увидел во время ночной молитвы огонь над гробом преподобного Стефана и поведал об этом своему игумену Ионе, который тоже удостоился подобного видения. Узнав о случившемся, игумен Арсений (ум. 1550) велел установить над могилой преподобного Стефана раку и совершать молитвенное поминовение подвижника. При строительстве в Махрищском монастыре в 1550 г. нового каменного храма Святой Троицы братия обнаружила, что мощи преподобного Стефана остались нетленными, однако оставила их в могиле. Благоговейно почитая память основателя, махрищский игумен Варлаам (управлявший монастырем в

---

⁶ Минея...— С. 162–163; Филарет...— С. 124–128.

1557–1570 гг.) отыскал в кладовой посвященные подвижнику записки своего прадеда Серапиона, который лично знал преподобного Стефана. К ним игумен присовокупил и свое описание известных ему чудес, произошедших на могиле преподобного. Собранные сведения игумен Варлаам представил митрополиту Московскому и всея Руси Макарию и царю Иоанну Грозному. Те, в свою очередь, поручили составить «Житие» преподобного Стефана игумену Московского Данилова монастыря Иоасафу, который, исполняя это повеление, специально побывал в Махрищской обители и встретился с игуменом Варлаамом. Помимо «Жития», где изложена также история его написания, игумен Иоасаф составил и службу преподобному Стефану. Еще одна служба подвижнику принадлежит перу церковного писателя XVII в. Симеона Полоцкого. Память преподобного Стефана Махрищского отмечается 14 июля Юлианского календаря, т. е. 27 июля нового стиля⁷.

---

⁷ Миняев...— С. 163; Голубинский Е. История канонизации святых в Русской Церкви.— Москва, 1998.— С. 113; Ключевский В. Древнерусские жития святых как исторический источник.— Москва, 1988.— С. 280; Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви.— Кн. 4.— Москва, 1996.— Ч. 1.— С. 439, 529.— Ч. 2.— С. 36, 44.

*Зинаида ОКСНЕР,
младший научный сотрудник
отдела «Киев подземный»
Музея истории г. Киева*

РАССУЖДЕНИЯ О ТРАДИЦИЯХ ХРИСТИАНСКОГО АСКЕТИЗМА СРЕДНЕВЕКОВОГО КИЕВА.

В Киеве до наших дней сохранились памятники монументального зодчества и живописи блистательной эпохи, получившей название Киевская Русь. И сегодня восхищают Софийский собор, Золотые Ворота, Успенский собор Киево-Печерской лавры, Михайловская церковь в Выдубичах, храм Спаса на Берестове и Троицкая надвратная церковь, хотя некоторые из них сохранились лишь фрагментарно, но они дают представление о высокой культуре древнерусского периода.

Имена великих киевских правителей Владимира Красное Солнышко, крестителя Руси, и его сына Ярослава Мудрого — это символы могущества и единства древнерусского государства, величия и славы Киева. Именно при этих князьях Киев по праву удостоился чести именоваться «матерью городов русских».

Не меньшую славу Киеву, а может быть, даже большую принесли монахи Прп. Антоний и Феодосий, поселившиеся в мрачных пещерах и положившие начало не только Киево-Печерскому монастырю, но и самому монашеству на Руси. Они придали Киеву ореол святости. Именно благодаря им Киев приобрел славу «Святого места», стал «Иерусалимом Земли Русской». Пещеры, со святыми мощами Прп. Антония и Феодосия, знаменитых и безымянных подвижников, на протяжении многих веков притягивали многотысячные толпы богомольцев. Шли паломники в лаврские пещеры поклониться святым мощам, а не подивиться на Св. Софию.

Величественные храмы и мрачные пещеры — это памятники одной эпохи, Киевской Руси.

Могущественные великие князья Владимир и Ярослав и строгие аскеты Антоний и Феодосий — это люди тоже одной эпохи.

Эти противопоставления носят скорее эмоциональный характер. Трудно сказать, отражают ли они противоречия эпохи или просто дают возможность составить более полное и цельное представление о жизни людей того далёкого времени.

Памятникам монументального зодчества, живописи, литературы Древней Руси посвящены многочисленные труды не одного поколения выдающихся учёных. К сожалению, подземные памятники, т. е. рукотворные пещеры изучены мало. Они остаются загадочными не только для людей, которые их посещают, но во многом и для археологов, учёных, изучающих их.

Лаврские пещеры — это не единственные подземные памятники Киева. «Из известных сегодня в Киеве около 300 подземных сооружений 15 комплексов являются подземными монастырями»¹, в состав которых входят 50 пещер.

Пещерные монастыри Киева и его окрестностей являются ценнейшими памятниками подземной архитектуры, истории и духовной жизни древнерусского общества.

Образ отшельника — аскета², по собственной воле отринувшего «прелести мира сего», проводящего жизнь в постах и молитвах в глубокой пещере, несомненно был нравственным идеалом на протяжении многих веков не только для киевлян. Подвиг отшельника — торжество духа над плотью.

Эти пещеры, в которых селились или подвизались монахи, свидетельствуют о том, что во времена Киевской Руси были возрождены аскетические традиции первых христианских анахоретов и древнейших пещерных монастырей восточного монашества IV–V вв.

Феномен аскетического монашества в Киеве, имевший значительное распространение в древнерусский период и даже в более позднее время, необычайно интересен.

---

¹ Е. Воронцова. Традиции христианского аскетизма в средневековом Киеве.— В сб.: Христианская идея в истории и культуре на Балканах.— София: Община Варна, 2001.— С. 143.

² Аскет — аскетизм — присущая большинству религий проповедь отказа от жизненных благ, удовольствий, воздержания от удовлетворения многих естественных потребностей, выражается в отшельничестве, самоистязании и т. д. См: А. Донини. У истоков христианства.— М., Изд-во полит. лит-ры, 1989.— С. 228, 350

Слово «аскеза» происходит от греческого «askesis» (аскесис), что означало «упражнение, подвиг». Отсюда происходит и русское слово «подвижник», т. е. синоним слова «аскет». И слово «подвизаться» — это значит вести аскетический образ жизни. На Руси получили широкое распространение слова «подвижник», «подвизаться», «подвиг».

Не использовалось и слово «анакхорет» (от греческого «anakhoretetes», что означает «ушедший прочь»), а чаще говорили «отшельник».

Аскетизм и анахоретство — эти явления не имеют корней на Руси и появились вместе с монашеством.

Приняв христианство в апогее своего расцвета, Русь самобитно осваивает византийские христианские традиции и формы религиозной жизни, т. е. церковную и монастырскую³.

Летопись связывает зарождение монашества на Руси с периодом правления Ярослава Мудрого. Некоторые историки⁴ считают, что во времена Владимира «не было своих монахов». Б. В. Раушенбах высказывает своё мнение по этому вопросу достаточно убедительно: *«Первоначальное христианство на Руси было радостным, не отрицавшим земных страстей, чуждым монашеского аскетизма. Чтобы кто-либо ощутил потребность идти в монастырь, он должен был сжиться, лучше всего с детства, с христианскими представлениями и идеалами. А на это нужно время. Кроме того, русские христиане первого поколения считали сам факт крещения столь большим подвигом личного благочестия, что дополнять его подвигами монашеской жизни было необязательно»*⁵.

---

³ Ещё во времена Константина Великого (ок. 285–337) придворный епископ Евсевий Кессарийский (римский церковный писатель, историк) впервые теоретически обосновал эту дихотомию. В своём сочинении «Евангельское предназначение» (ок. 323 г.) он провозгласил, что церковь установила два различных образа жизни: монашеский — для тех, кто стремится к высшим религиозным идеалам, другой — для мирян по христианским заповедям в лоне церкви. Т. об. монашество, которое возникло стихийно, получило официальное признание церкви. См: В указ. кн. А. Донины, с. 227–228.

⁴ Например, проф. В. В. Мавродин. См: Как была крещена Русь. М., Политиздат, 1988.— С. 233

⁵ Б. В. Раушенбах. Сквозь глубь веков.— В указ. кн.: Как была крещена Русь.— С. 233–234.

Это веские аргументы и всё-таки они спорные.

Учитывая тот факт, что христианизация Руси процесс длительный и начался он задолго до официального крещения Киева Владимиром, есть учёные и богословы, которые вполне резонно полагают, что монастыри существовали и в Киеве, и в других городах Руси, возможно, ещё до Владимира, во всяком случае, при Владимире — определённо.

Митрополит Филарет (Денисенко) считает, что сначала появились «невласні» монастыри, и только во второй половине XI в. стали появляться «власні» или «справжні»⁶. Высказывая такую точку зрения, митрополит Филарет подчёркивает, что монастыри не имели правильного устава.

В принципе, какие это были монастыри, имели ли они широкое распространение, когда появились первые, по летописям судить очень сложно. Летописец указывает на тот факт, что Ярослав Мудрый первым стал поощрять монастырское строительство. В «Повести временных лет» под 1037 годом рассказывается, что Ярослав заложил Св. Софию метрополью церковь, Золотые Ворота и два монастыря с церквями во имя Св. Георгия и Св. Ирины. И далее летописец повествует: *«И стала при нём вера христианская плодиться и расширяться, и черноризцы стали умножаться, и монастыри появляться. И любил Ярослав церковные уставы, и попов любил немало, особенно же черноризцев и книги любил...»*⁷.

Исходя из этого, можно сказать, что строительство монастырей получает официальное признание. Чем объясняется любовь князя к черноризцам, понять несложно. Летописец, конечно, не случайно, перечисляя пристрастия Ярослава, записал рядом эти два слова — *«...черноризцев, и книги...»*. Эти два понятия связаны. Цитирую дальше: *«И собрал писцов многих, и переводили они с греческого на славянский язык. И написали они книг множество...»*⁸.

Писцы-переводчики — это образованнейшие люди, разумеется, в ту эпоху, в большинстве своём, они были монахами.

---

⁶ Митрополит Филарет. Початок Києво-Печерської Лаври.— В журн.: «Православний вісник», 1989.— №6.— С. 27.

⁷ ПВА.— В кн.: Памятники литературы Древней Руси.— М.: Худ. лит-ра, 1978.— С. 165.

⁸ Там же.

Этим и объясняется любовь князя к монахам. Писцы-переводчики, можно предположить, были не «свои монахи», а, вероятнее всего, константинопольские, болгарские...

Киев в этот период был центром культурных контактов Византии и Руси. *«Он был непосредственно связан со столицей Византии Константинополем»*^{8а}. В Киев из Царьграда прибывали послы, греческое духовенство, купцы, но это были двухсторонние связи, т. е. в Царьграде бывали наши послы, представители древнерусской знати и, конечно, купцы, путешественники-паломники (странники, как их называли тогда).

Ярослав Мудрый хорошо знал культурный уровень Византии, поэтому важнейшей государственной заботой князя было просвещение.

Византия, с которой Ярослав мог соперничать в государственном могуществе, в культурном плане, превосходила Русь. В Византийской империи *«к неграмотным людям относились без всякого уважения, их необразованность вызывала насмешки. Знания в Византии относили к разряду ценностей, приобретение которых было необходимо как императорам, так и подданным»*⁹. Любопытный факт, что элементарные школы, обычно устраиваемые при церквях, были общедоступны, т. е. там могли учиться богатые и бедные, мальчики и девочки. Школы повышенного типа были в основном частными и платными, и только в Константинополе. Были школы и при крупных монастырях, где обычно готовили каллиграфов, чтецов, составителей церковных песнопений, иконописцев и т. д. При монастырях существовали библиотеки, скриптории. Среди византийского монашества было немало философов, писателей, историков, учёных, церковно-политических деятелей. Самые крупные монастыри были сконцентрированы в Царьграде.

Можно с уверенностью предположить, что Ярослав Мудрый, поощряя создание монастырей, руководствуется практическими соображениями. Ему были необходимы не просто грамотные люди, а люди высокообразованные. Важно было создать свои отечественные кадры высшего духовенства, дипло-

---

^{8а} З. В. Удальцова. Киев и Константинополь — культурные связи до XIII в.— В указ. кн.: Как была крещена Русь, с. 331.

⁹ Культура Византии. Вторая половина VII—XII в.— М., Наука, 1989.— С. 368—391.

матов, учёных, врачей... Государственная деятельность Ярослава Мудрого и в сфере просвещения поражает своим размахом, многогранностью и широтой программы. Он создаёт библиотеку, при нём положено начало летописанию, переводятся книги. Ярослав, как отмечает летописец, и сам много читает. Вероятнее всего, что в монастырях Св. Георгия и Св. Ирины, находящихся в самом центре Киева, были организованы скрипторий, школы. Это вполне в духе Ярослава Мудрого. Вряд ли его интересовал уклад, устав монастырской жизни, вряд ли он проявлял интерес к аскетическим идеалам монашества, т. к. монашество Константинополя в данный период в целом отступило от аскетических традиций, а Ярослав, способствуя монастырскому строительству, ориентировался явно на Константинополь. Столица Византийской империи была буквально наводнена монастырями. Историки дают любопытную характеристику константинопольскому монашеству: *«Монахи, в огромном количестве обитавшие в столичных монастырях, были самым беспокойным элементом константинопольского населения. Было бы, однако, неверно представить себе это монашество как единую социальную группу. Наряду с простым народом, оно включало в себя, особенно в столице, представителей высших классов, продолжавших вести и в стенах монастыря чисто светскую жизнь. К той добродетели, которая предписывала иметь немывтые ноги, предпринимать далёкие путешествия с целью богомолья, возлежать на земле и довольствоваться единственной одеждой на плечах, к этому константинопольское монашество относилось, по словам Пахимера, со сдержанной иронией. Вместо того, чтобы селиться в неизвестных местах и в пустынных странах, в глубоких пещерах и на высоких скалах, оно воздвигало монастыри на шумных площадях и перекрёстках Константинополя, живя его скандальными сплетнями, интересами и слухами»¹⁰.*

Несколько позднее, т. е. в XII в., Евстафий (ок. 1115 г.), митрополит Солунский, писатель, публицист, в своём трактате «Об исправлении монашеской жизни», изобличая монашеские нравы и сокрушаясь о том, во что превратились эти земные

---

¹⁰ В. Н. Лазарев Византийская живопись.— М.: Наука, 1971.— С. 22
См.: Культура Византии.— С. 120, 214

ангелы в действительности, высказывает также своё неодобрение аскетам. Благочестивую, но проводимую вдали от людей, не приносящую им пользы жизнь, он сравнивает с драгоценным, скрытым под землёй металлом, не реализовавшимся в золотой монете.¹¹ Такое отношение к аскетизму было распространено в среде образованного монашества в Константинополе в середине XI в., в крупных монастырях, которые играли значительную роль не только в духовной жизни общества, но и в культурной, и в церковно-государственной сферах.

Можно отметить также, что в Византии, которая была поистине страной монастырей, *«основывать монастыри или, по крайней мере, одаривать их стремились почти все наиболее знатные лица»*^{11а}. Нередко их создавали с целью использования в качестве фамильных усыпальниц.

Именно в этот период, судя по летописным данным, т. е. при Ярославе, в Киеве уже было немало монастырей, правда, нет сведений об их устройстве, нет и названий, кроме одного — Св. Николая, опекаемого княгиней. В этом монастыре приняла постриг мать Феодосия Печерского¹².

Хотя сведения об этих монастырях скупы, всё-таки в общих чертах можно составить о них представление. Нестор, повествуя об Антонии, когда он, приняв постриг в одном из Афонских монастырей, пытается найти в Киеве обитель, подобную афонской: *«пришёл в Киев и стал думать, где бы поселиться; и ходил по монастырям, и не возлюбил их»*¹³. Читаем о Феодосии: *«он обошёл все монастыри (Киева), желая постричься в монахи и упрасивал принять его. Но там, увидев простодушного отрока в бедной одежде не соглашались его принять»*¹⁴.

Можно отметить, что киевские монастыри, в определённой степени создавались под влиянием Константинополя, строгого

---

¹¹ Там же.— С. 214.

^{11а} Там же.— С. 34.

¹² Житие Феодосия Печерского.— В кн.: «Памятники литературы Древней Руси».— С. 323. Н. И. Петров. Историко-топографические очерки древнего Киева.— К., 1897.— С. 67–68. П. Троицкий. Киево-Печерский Пустынно-Николаевский монастырь.— В кн.: «Труды Киевской Духовной Академии», 1878.— 3 кн. (сент.).— С. 591.

¹³ ПВА.— С. 171.

¹⁴ Житие Феодосия Печерского.— С. 137.

аскетического уклада в них не было, но и утверждать, что в них были усвоены нравы константинопольского монашества, нет оснований. Для подтверждения мысли о том, что они не отличались строгостью монашеского уклада, можно сослаться на ПВА: *«... Изяслав поставил другой монастырь, Св. Дмитрия, и вывел Варлаама на игуменство к Св. Дмитрию, желая сделать тот монастырь выше Печерского, надеясь на своё богатство. Много ведь монастырей цесарями, и боярами, и богачами поставлены, но не такие они, как те, которые поставлены слезами, постом, молитвою, бдением. Антоний ведь не имел ни золота, ни серебра, но достиг всего слезами и постом»*¹⁵.

Используя определение митрополита Филарета, можно сказать, что вотчие монастыри, независимо от того, были ли они центрами просвещения, как того желал Ярослав, или нет, это были «ненастоящие» монастыри. «Настоящий монастырь», имеющий аскетические традиции, зарождается также при Ярославе Мудром, и нужно отметить, не по его инициативе, а стихийно.

Одну из причин зарождения аскетических тенденций в древнерусском обществе называет автор ПВА, рассказывая о просветительской деятельности Ярослава. *«Как если бы один землю вспашет, другой же засеет, а иные жнут и едят пищу неоскудевающую, — так и этот. Отец ведь его Владимир землю вспахал и размягчил, т. е. крещением просветил. Этот же засеял книжными словами сердца верующих людей, а мы пожинаем, учение принимая книжное. Велика ведь бывает польза от учения книжного; книгами наставляемы и поучаемы на путь покаяния, ибо от слов книжных обретаем мудрость и воздержание»*¹⁶.

Уже в данный период очевидно, что христианизация приносит плоды, и книги в этом играют также определённую роль, а главную — безусловно церковь. Как пример влияния книг и церкви на верующих, можно привести факт биографии Феодосия Печерского: Рос он телом, а душою тянулся к любви божьей, и ходил каждый день в церковь божью, со всем вниманием слушая чтение божественных книг.

К тому же, попросил он отдать его учителю поучиться бо-

---

¹⁵ ПВА.— С. 173.

¹⁶ Там же.— С. 167.

жественным книгам, что и сделали. Скоро постиг он всю грамоту, так что поражались все уму его и способностям и тому, как быстро он всему научился¹⁷.

Усваивается новое христианское мировоззрение, согласно которому Вселенная распадается на два резко противостоящих мира — мир чувственный и мир духовный, в котором царит полная гармония. Чувственная природа человека трактуется как нечто вторичное, при соприкосновении с которой душа подвергается осквернению. В преодолении греховной материальной природы человека и постоянное его стремление к Богу — конечная цель всего существования. Происходит переоценка ценностей, переворот в духовной жизни древнерусского общества.

Историк М. Ю. Брайчевский, характеризуя результаты христианизации, подчеркивает: *«Утверждение внутреннего противоречия человеческой природы было выдающимся достижением общественной мысли. Страшен не тот враг, который идёт на тебя с мечом: его можно победить мечом же. Страшнее внутреннее «Я» человека. Его стремления и страсти. Их оружием не сокрушить»*¹⁸.

В обществе утверждаются новые нравственные идеалы: любовь к ближнему и т. д., по христианским заповедям. И высший нравственный идеал: служение Богу, спасение души.

На Руси уже во времена Ярослава получило большое распространение паломничество в святые места.

В «Житии Феодосия Печерского» упоминается о паломниках или, как их тогда называли на Руси, странниках.

Феодосий *«всё размышляя, как и каким образом спасёт он свою душу. Услышал он как-то о святых местах, где провёл жизнь свою Господь наш Иисус Христос, и сам захотел посетить те места и поклониться им. ... и вот пришли в его город странники... и спросил он, откуда они и куда идут. Они же отвечали, что идут из святых мест и снова, по божественному повелению, хотят туда возвратиться»*¹⁹.

Странники посещали прежде всего святые места, связанные

---

¹⁷ Житие Феодосия Печерского.— С. 309.

¹⁸ М. Ю. Брайчевский. Утверждение христианства на Руси.— К.: Наукова думка, 1989.— С. 261.

¹⁹ Житие Феодосия Печерского.— С. 311.

с Иисусом Христом, т. е. Иерусалим, Палестину, а по пути, конечно, Константинополь, самые любознательные ходили и на Афон²⁰.

Феодосию не суждено было побывать в святых местах, как объясняет Нестор: «... Бог не допустил, чтобы он покинул свою страну...»²¹

Те же мотивы подвигли Антония (тогда ещё Антипу) идти в Киев, а затем на Святую Гору. Именно Афон в этот период являлся главным центром монашества, возродившим аскетические традиции древних монастырей.

Для того, чтобы понять истоки аскетических традиций киевского монашества, очень важно хотя бы в какой-то степени представить себе Афон того времени, необходимо сделать краткий экскурс в его историю.

На севере Греции, на одном из выступов Халкидонского полуострова находится Агион-Орос, т. е. Святая Гора — Афон.

По преданию, монашество на Афоне появляется в V–VI вв.²² «Первым анахоретом Афона был св. Пётр, будто бы проживший 53 г. (681–734 гг.) в безмолвии,— это первый безмолвник»²³ Афона.

В 780 г., предположительно, был основан грузинский Ивирский монастырь. Вполне достоверные данные об Афоне относятся к середине IX в. Грамотою императора Василия Македонского в 872 г. весь Афонский полуостров передавался во владение монахов²⁴.

В эпоху иконоборчества (VII – сер. IX вв.), особенно в конце VIII в., когда многие монастыри были закрыты, на Афоне значительно увеличилось число подвижников.

Среди монашествующих были греки, болгары, сербы, грузины, с XI в. появляются русские, т. е. в основном православные, но было много и «латинских монахов» (из Рима), которые покинули Афон после церковного раскола 1054 г.

---

²⁰ Житие Феодосия Печерского.— С. 311

²¹ Там же.— С. 311.

²² Порфирий Успенский. Восток христианский.— К., 1897.— Ч. 2.— С. 124

²³ Там же.— Ч. 3.— С. 24.

²⁴ И. Соколов. Состояние монашества в Византийской Церкви с пол. IX до нач. XIII века (842–1204 г.).— Казань, 1884.— С. 217.

Первым главным основателем и устройтелем монашеской жизни на Афоне был Афанасий Афонский²⁵ (925–1000), подвизавшийся во второй половине X в. (род. в городе Трапезунде, образование получил в Константинополе. До пострижения носил имя Авраамий. По окончании курса был утверждён императором сначала помощником учителя, а затем самостоятельным педагогом. Афанасий был современником Симеона Нового Богослова²⁶ (949–1022) религиозного писателя и философа-мистика, взгляды которого он разделял).

При Афанасии в 980–997 гг. была возобновлена Ватопедская лавра. «Вообще в это время было построено много новых и возобновлены старые монастыри»²⁷. При нём был также организован т.н. Протат, состоявший из собрания всех Афонских игуменов, который и управлял Афоном, как высшая судебноподобная административная власть.

Афон неоднократно подвергался нападению со стороны арабов в 670, 776, 830 годах и вновь в 1044 г. был опустошен арабами, после чего мирское население предприняло попытку захватить монастырские территории. Помощь афонским подвижникам оказал император Константин Мономах; он отправил к ним монаха Косьму Цинцулука. Цинцулука изгнал мирян и разработал новый устав, согласованный с Протатом. В 1046 г. этот устав утвердил император К. Мономах. По этому уставу были строго запрещены все мирские занятия, увеселения и навсегда было запрещено посещать Афон женщинам.

Таким образом, в противовес Константинопольскому монашеству Афон превратился в хранителя аскетических традиций, сложившихся на протяжении семисотлетней истории восточного монашества.

За семь столетий центр монашества неоднократно перемещался из одной страны в другую: если в IV в. классической стра-

---

²⁵ Афанасий Афонский. См.: Культура Византии.— С. 387, 390–391.

²⁶ Там же.— С. 45, 46, 48, 58. П. Минин. Главные направления древне-церковной мистики.— В кн.: «Мистическое богословие».— К.: «Путь к истине», 1991.— С. 375.

²⁷ М. Э. Поснов. История христианской церкви.— К.: «Путь к истине», 1991.— С. 523–524.

ной монашества «был Египет»²⁸, то в V в. оно (монашество) распространяется на Синайский полуостров, а в V–VI — центр перемещается в Палестину, в Каппадокию, затем в Константинополь, где он утрачивает аскетическую строгость, а немного позже на Афон.

На Афоне были представлены все формы монашеской жизни. Здесь были отшельники, которые нередко подвизались в пещерах или кельях; были скиты, киновии или, как их принято называть, общежительные монастыри и лавры.

Интерес представляет этимология некоторых слов, несомненно отражающая историю монашества.

Название «скит» происходит от названия местности Скитская пустыня в Египте (10 миль южнее Нитрийской пустыни, в местности называемой «келлия»). В IV веке там проживала колония эрмитов. (Эремит,— греч. Eremites — «тот кто живет в уединении». Основа этого слова eremos — «пустыня». Отсюда русское наименование отшельника «пустынник» и маленького монастыря — «пустынь».)

В Скитской пустыни образ жизни был следующий: жили иногда в кельях, вырубленных в скалах, или сложенных из досок. Первым поселился здесь Макарий Египетский (293?–387?), возможно, что он был учеником Антония Великого, так предполагает один из историков, описавший его жизнь,— Руфин. Он владел харизмой (даром) исцеления и пророчества. (В его сочинениях изложено учение о телесности души, об обожении души. Согласно его теории «обожение есть преобразование души под воздействием божественной силы; оно есть фактическое приобщение Божеству»³⁰. Макарий Египетский в своих сочинениях пытается изложить свой мистический опыт Богопознания.)

Наибольший интерес представляет слово «лавра». Оно происходит от греческого «lauga» — «дорога», «путь», потом «квартал». В IV веке так называли группу монастырских келий (построек, пещер), где обитали анахореты. «Лавра» отличалась от «киновии» тем, что в последней жизнь монахов была совмест-

---

²⁸ Там же.— С. 518–519.

³⁰ П. Минин. Главные направления древне-церковной мистики.

ной. «Киновия» происходит (как и лат. «ценотиум») от греческого «Κοινοβιον», что означало «совместная жизнь», т. е. «киновией» так стали называть «общежительный монастырь»²⁹.

Около середины IV века в Палестине возникли многочисленные монастыри. Там одинаково прижились оба вида монастырской жизни — и анахореты, и киновиты. Они были подчинены одному архимандриту. Эти архимандриты были избираемы большинством монахов и утверждаемы Иерусалимским патриархом. Самыми выдающимися архимандритами палестинского монашества были каппадокийцы — Феодосий (414–519) и Савва (439–532)³¹. Последний основал семь лавр в Палестине. Лавра, где жил до смерти сам Савва, была самою знаменитою и находилась близ Иерусалима³².

Итак, уже в IV веке создается тип многолюдного монастыря, где проживают анахореты и киновиты под руководством одного архимандрита, подчиненного патриарху (или митрополиту), их стали именовать лаврами. Именно такие лавры существовали и существуют на Афоне.

В монастырях Афона были богатейшие библиотеки. Монахи сами являлись авторами житийной литературы, переписывались уже созданные жития и творения отцов церкви, сочинения Макария Египетского, Иоанна Дамаскина, Максима Исповедника и др. Несомненно, что на Афоне был представлен в библиотеках весь спектр мистических богословских теорий, накопленных на протяжении многих веков.

В скрипториях афонских монастырей «авторы агиографий продолжают традицию утверждения идеала духовной красоты и грядущего вечного блаженства., проповедуют нестяжательность, бесстрашие, отказ от земных благ, аскезу...»

Подвижник, ведущий праведную жизнь, т. е. устремленный к духовной красоте, по свидетельству агиографов, часто до глубокой старости сохраняет красоту внешнего облика»³³.

Эстетика аскетизма утвердилась и в иконописи, и в книжных миниатюрах. Афонская школа в этот период, как отмечают

²⁹ В. Дятлов. Церковщина. Повесть о забытой киевской святыне.— К., 2001.— С. 104.

³¹ Житие Феодосия Печерского.— С. 373, 375.

³² М. Э. Поснов. Указ. соз.— С. 468, 494, 502, 520.

³³ Гурам Патарая. «Афонские монастыри».— В газ.: «Литературная газета», 21 окт. 1981 г.; 13 янв. 1982 г. Культура Византии.— С. 450–451.

византологи, была одной из ведущих: рукописи, созданные в скрипториях Афона, отличаются особой тонкой красотой³⁴.

Но самым важным является тот факт, что Афон в тот период являлся школой духовной жизни. На Святой Горе был сконцентрирован мистический опыт Богопознания, как уже отмечалось, разработанного в творениях пророка Макария Египетского, пророка Дионисия Ареопагита, преподобного Максима Исповедника, преподобного Исаака Сирина, преподобного Симеона Нового Богослова. По сути, в их трудах изложены теоретические основы монашеской аскезы и разработаны некоторые системы аскетической практики Богопознания.

Философ П. Минин в своей работе «Главные направления древне-церковной мистики»³⁵, изданной в Париже в начале прошлого века, анализирует творения вышеперечисленных представителей христианского мистицизма³⁶. П. Минин пишет: «*Ни догматическое учение, ни этика, ни богослужение с его символической, ни основные формы религиозной жизни — аскетизм, монашество, не могут быть осмыслены без углубления в мистические истоки духовной жизни Востока*»³⁷.

Он рассматривает зарождение христианской мистики, начиная с отцов и учителей Александрийских Климента (II в.)³⁸ и его ученика Оригена (II–III в.)³⁹.

В учении Климента уже присутствует начало христианской мистики, которое позднее стало известно под именем исихии или исихазма⁴⁰. Исихия — от греческого *hesuchia* — мир, покой, молчание, безмолвие, отрешенность. (П. Минин указывает на преемственность христианской мистики идей платонизма⁴¹, стоицизма⁴²).

В учении Климента «о молитве, как внутренней, безмолвной и непрестанной беседе с Богом»⁴³ усматривается связь с

³⁴ Культура Византии.— С. 495, 479, 492.

³⁵ П. Минин.— Указ. соч.

³⁶ Мистицизм — умонастроение и учение, исходящее из того, что реальность не постижима разумом, но постижима религиозно-экстатически.

³⁷ П. Минин.— Указ. соч.— С. 340.

³⁸ М. Э. Поснов.— Указ соч.— С. 185.

³⁹ М. Э. Поснов.— Указ соч.— С. 185.

⁴⁰ «Исихия» — от греч. мир, молчание, безмолвие, покой.

⁴¹ А. Донини. Указ. соч.— С. 357.

⁴² А. Донини. Указ. соч.— С. 360.

⁴³ «Мистическое богословие».— Киев, 1991.— С. 345–348.

«умной молитвой» исихастов — паламистов. Исихазм — это этико-аскетическое христианское учение о путях соединения человека с богом, через «очищение сердца», «умную молитву», сосредоточение сознания. Богословское обоснование этому учению дал Григорий Палама в XIV в. П. Минин называет молитву Климента «предтечей» «умной молитвы». В учении Климента присутствуют все черты (молитва как прямой путь единения с богом, полный покой духа как конечный пункт христианской жизни), которые потом были более подробно разработаны исихастами. Минин называет Климента «отцом христианской мистики».

Далее Минин анализирует мистику ареопагитик⁴⁴ — произведений неизвестного автора, подписавшегося именем Дионисий Ареопагит, созданных в конце IV в. *«По учению Дионисия, обожение включает в себя, как свои частные моменты, богоуподобление и единение с Богом».* Дионисий пишет о природе Божественного света, озаряющего душу человека, о непостижимости Бога. *«Есть особый способ Богопознания, мистический, состоящий в непосредственном внутреннем ощущении Божества. В этот момент, когда ум отрешится от всяких представлений и образов и погрузится в таинственное молчание, в состояние полного бессмыслия, в этот момент восхищенный дух человека непосредственно осязает Божество»⁴⁵.*

Любопытно привести слова Дионисия о божественном знании: *«Итак, прилично... сказать, что причастие божественного знания и есть очищение, просвещение и совершение... Сил же самым божественным знанием, коим очищает, оно вместе и просвещает ум, не знавший прежде того, что открывается ему теперь через озарение свыше»⁴⁶.*

Для Климента гносис (познание) — это созерцательная «умная молитва», для Дионисия — безмолвие ума.

Кроме того, Дионисий с его теорией об обожение способствовал укреплению в практике подвижников идеала религиозной жизни, как созерцательной. Минин подчеркивает, что «уче-

---

⁴⁴ Ареопагитики-религиозно-философские сочинения неизвестного автора, подписавшегося Дионисий Ареопагит (I в.). Созданы в к. IV–V вв.

⁴⁵ «Мистическое богословие». — С. 349–356.

⁴⁶ Там же. — С. 356.

ние Дионисия о безмолвии ума, как условие мистического богопознания, особенно подробно позднее было раскрыто исихастами, которые исихию возвели в единственную норму мистической жизни».

Огромную роль в развитии христианской мистики сыграл Ориген. П. Минин называет его родоначальником нравственно-практического движения христианской мистики. Ориген выдвигает как начало в деле обожения человека христианскую любовь и самое обожение — становление христианина Христом. По Оригену, обожение происходит посредством Христа-Логоса, Логос — божественная Ипостась, ибо Христос есть в то же время Бог. Логос, воплотившееся Слово Божие, историческая личность Христа, с его крестными страданиями, кротостью, человеколюбием.

Он разрабатывает учение о противоположности между духом и материей. *«Жизнь человека в этом мире есть томление материализовавшегося духа в чужеземном плену по своему отечеству»*⁴⁷.

В стремлении к Богу душа должна дематериализоваться. Следовательно, необходимость отречения от мира, аскетизм, как средство — условие освобождения души из плена и соединение с Христом-Логосом. Его идеал истинного Христианина — это мудрец-аскет, который проводит жизнь в богопознании и созерцании истины, вступающий в непосредственное общение с Логосом и лично от него получающий наставления в истине. По Оригену, в душе рождается Сам Христос, который преобразует ее по образу своему, т. е. обожение — это становление христианина Христом. Именно Оригену принадлежит образ, имеющий мистический смысл, *«по которому под Возлюбленным разумеется Христос, а под возлюбленной — человеческая душа, эта невеста, обрученная Небесному Жениху, Христу-Логосу»*⁴⁸.

Для нравственно-практической мистики, отмечает ученый (П. Минин), важными являются, по Оригену, пламенная любовь к Богу, составляющая основной фон мистической жизни, и учение об обожении, как соединение с Христом-Логосом, *«образующее главный нерв идеологии этого направления»*⁴⁹.

⁴⁷ Мистическое богословие.— С. 363.

⁴⁸ Там же.— С. 365, 366.

⁴⁹ Там же.— С. 366.

В IV веке эмоциональный экстаз мистического общения души с Богом, как высшая форма религиозной жизни, был признан официально. Экстатическое богообщение приняли под свою защиту Афанасий Великий⁵⁰, Василий Великий⁵¹, Григорий Богослов⁵², Григорий Нисский⁵³.

Минин не отрицает влияния на христианский мистицизм неоплатонизма и прочих течений, проповедовавших аскетизм и экстатическое познание Абсолюта и т. д., но он полагает, что и без этого влияния христианский мистицизм рано или поздно получил бы развитие благодаря подвижничеству. Ученый подчеркивает, что первыми христианскими мистиками нравственно-практического направления были пустынноики Фиваиды. Жития этих подвижников были составлены историками Руфином, Палладием Еленопольским, Иоанном Мосхом. Жития «полны описаний различных проявлений религиозного экстаза, в который погружались аскеты на вершине своего аскетического подвига»⁵⁴. IV век — время расцвета подвижничества и, соответственно, время расцвета нравственно-практического мистицизма. Современный ученый Е. А. Торчинов, автор книги «Религии мира: Опыт запредельного. Трансперсональные состояния и психотехника», утверждает, что *«именно гностицизм сыграл решающую роль в появлении христианского монашества и пустынножительства, той традиции, которая разработала оригинальные христианские формы психотехники»*⁵⁵.

Свое утверждение он объясняет открытием в Египте в Наг-Хаммади грандиозной библиотеки раннехристианской литературы, прежде всего гностической. Библиотекой, которая нахо-

---

⁵⁰ Афанасий Александрийский (295–373) с 326 по 373 епископ Александрийский, фактический глава всех христианских общин Египта, Ливии и Пентаполя; церковный деятель, богослов, представитель патристики. В борьбе с арианством разработал догмат о единственности бога-отца и бога-сына.

⁵¹ См.: М. Э. Поснов. Указ. соч.— С. 521, 522.

⁵² Григорий Богослов (ок. 330–ок. 390) — церковный деятель, представитель патристики. Соратник Василия Великого и Григория Нисского.

⁵³ Григорий Нисский (ок. 335–394) — разработал теорию символической интерпретации Библии и по сути дал теоретическое обоснование Троице.

⁵⁴ Мистическое богословие.— С. 362.

⁵⁵ Е. А. Торчинов. Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния.—СПб., Центр «Петербургское востоковедение», 1998.— С. 334.

дилась в песках Фиваиды, «пользовались прежде всего аввы — египетские отцы-пустынники. И хотя монашество порвало с гностицизмом, но гностическая закваска аскетизма, борьбы с плотскими соблазнами осталась. Торчинов подчеркивает мысль, высказанную Мининым, что практика «умной молитвы», составляющая суть исихазма, имела законченные формы уже в IV в., т. е. задолго до Паламы.

Буквально он говорит следующее:

«В восточнохристианской традиции исихазмом называется разработанная система аскетической монашеской практики, направленной на Богопознание и обожение. Иногда родоначальником исихазма неправильно считается св. Григорий Палама, но он лишь богословски осмыслил, обосновал и систематизировал ту практику духовного делания, которая была в ходу у монахов-анахоретов в глубокой древности (во всяком случае, уже Евагрий Понтийский и Макарий Египетский — в IV веке — знают практику «умной молитвы»⁵⁶).

Макарий Египетский также изложил свое учение о богопознании, в основу которого положена пламенная любовь к Богу, однако одной любви недостаточно, чтобы свершилось обожение. Обожение — это преобразование души под воздействием божественной силы. По его представлению, природа Бога является чистой нематериальной сущностью. Но вне Бога все телесно — и ангел, и душа, и демон.

Душа бескачественная по своей природе, проникая в тело, растворяется в нем и принимает форму внешнего человека. Она извне принимает и добродетели и пороки. Сила греховности, будучи по своему происхождению силой Сатаны, проникает в душу. Душа, растворившаяся в греховности, становится телом самого Сатаны. Узы тьмы, которыми опутывают душу духи злобы, препятствуют ей любить Господа, верить и молиться.

Человек должен освободиться от господства Сатаны, т. е. встать на путь упорной борьбы с Сатаной, т. е. со страстями и худыми наклонностями, это путь строгого подвижничества, борьбы с дурными помыслами, завершающаяся чистой, созерцательной молитвой, достижения полной бесстрастности, соединение

---

⁵⁶ М. Е. Поснов. Указ. соч.— С. 519.

души с Христо-Логосом. Это единение является озарением души божественным светом. И важно отметить, не углубляясь в анализ учения Макария, что он считал самым важным — личный опыт подвижника.

Исаак Сирин считал созерцательную молитву единственным условием обожения. «Молитва очищает человека от греха, изгоняет из души демона, возводит на степень бесстрастия, низводит Духа, сообщает дар пророческого видения, соединяет в «единый дух» с Богом»⁵⁷. Он становится духоносным существом. Сирин поборник созерцательной жизни. *«Ибо выполнять дела любви — обязанность мирских людей, а если и монахов, то недостаточных, не пребывающих в безмолвии, или соединяющих безмолвие с общежитием. Безмолвующим же подобает не служить деланием чего-либо телесного.., но, по слову Апостола,.. приносить Христу чистую и непорочную жертву помыслов... Ибо житие иноческое равночестно ангельскому. И неприлично нам, оставив небесное делание, держаться житейского»*⁵⁸. В мистике пророка Исаака главное место отводится исихии, он защитник чистого созерцания и безмолвия. Пророк Исаак рассматривает момент обожения как состояние глубокого покоя духа. В таком состоянии нет «ни молитвы, ни движения, ни плача, ни власти, ни свободы, ни прощения, ни вождения, ни услаждения ...Здесь да умолкнут всякие уста, всякий язык; да умолкнет и сердце, этот хранитель помыслов, и ум, этот кормчий чувств, и мысль...». Здесь человек пленён настолько «иною силою», что «не сознает сам себя» и «становится телом бездыханным»⁵⁹. Человек погружается в состояние глубокой исихии, которая может продолжаться несколько часов. Сирин описывал состояние исихии, продолжавшееся сутки. По его учению — безмолвие есть «таинство будущего века», «ангельское дело».

Не рассматривая учения других мистиков, хочется остановиться на одном постулате Симеона Богослова Нового⁶¹ (к мистическому учению которого некоторые философы относятся

⁵⁷ Мистическое богословие.— С. 382.

⁵⁸ Там же.— С. 382.

⁵⁹ Там же.— С. 384.

⁶¹ Симеон Богослов Новый (949–1022) — религиозный писатель, мистик.

критически). Он утверждает, что только лично пережитый мистический опыт дает право судить о божественных вещах, он признает только авторитет «духоносного старца», независимо от его сана, он признает только иерархию духовного учительства и ученичества. Наставник в искусстве аскезы — верховный авторитет для ученика. *«Мир духовного учительства и духовного ученичества — вне исторического времени»*⁶⁰.

Таким образом, уже в момент зарождения монашества, носившего ярко выраженный аскетический характер, можно говорить о том, что они обладали мистическим опытом богопознания, были сделаны попытки разработать теории и учения, методики обожения. Такой опыт существовал и, конечно, немаловажное значение, как утверждал Симеон Новый Богослов, имело духовное учительство, передача мистического опыта. Нужно отметить, что уже во времена Антония, т. е. в середине XI века мистический опыт можно было получить от «духоносного старца», разумеется, среди отшельников были таковые. Кроме того в библиотеках афонских монастырей, безусловно, находились творения христианских мистиков, о которых уже шла речь. Исихастская практика существовала, и, как утверждает Е. А. Торчинов, Григорий Палама не был родоначальником, а только «осмыслил» и «систематизировал» в своем сочинении «О священно-безмолствующих». (В своей книге он также останавливается на теории исихазма и отмечает, что при обожении *«обоженным становится весь человек, а не только душа (признаком этого является нетленность мощей святых)»*⁶²).

Таким образом, Афон уже в середине XI века был центром духовной жизни.

Нестор-летописец скупо описывает пребывание Антипы-Антония на Святой Горе: «... и увидел там монастыри, и обошел их, полюбив монашество, и пришел в один монастырь⁶³, и умолял игумена, чтобы постриг его в монахи. Тот послушал, постриг его, дал ему имя Антоний, наставив и научив, как жить по чернечески, и сказал ему: *«Иди снова на Русь, и да будет на*

⁶⁰ Культура Византии.— С. 46, 48.

⁶² Е. А. Торчинов. Указ. соч.— С. 347.

⁶³ Парфений инок. «Сказание о странствии и путешествии по России, Молдове, Турции и Святой Земле». В четырех частях.— М., 1856.— Ч. 2.— С. 105.

тебе благословение Святой Гюры, ибо от тебя многие станут чернецами»⁶⁴.

В этих нескольких строчках заложена огромная информация. Имя Антоний — это символ. Игумен не просто дает ему имя, он указывает ему путь — его предназначение быть подобно Антонию Великому отцом отшельнического монашества на Руси, духовным наставником. Имя Антоний раскрывает смысл, как наставляя и учил его «жить по-чернечески» игумен. В общих чертах необходимо напомнить житие св. Великого Антония (251–356), написанное св.Афанасием архиепископом Александрийским, который считал себя его учеником. Антоний родом копт. Он родился в селении Кома близ Иераклеополиса в Среднем Египте. В 20 лет, раздав имущество, он начал упражняться в аскетизме «под руководством опытного аскета», затем 26 лет живет в пустыне. С 306 года начинает собирать вокруг себя учеников. Создает несколько колоний эремитов, объединяющих единомышленников в совершенно свободный союз под его духовным руководством. Никакой организации он не дал монашеству. Дважды за свою жизнь он посетил Александрию с целью укрепить братьев-христиан в вере. Второй его приход был связан с борьбой против Ария, он приходил поддержать Афанасия Александрийского. Слава Антония была велика, даже император Константин почтил его своим письмом⁶⁵. Наставлял он не только искусству аскезы, а, несомненно, передавал им мистический опыт богопознания. Об этом можно судить по критическому разбору его суждений философами советской школы: *«Точное познание о вещах, а также о боге, утверждал Антоний, опирается не на доказательства от разума, достигается не «точным ведением», не многомудрыми умозаключениями, а посредством веры. Вера должна, по его мнению, предварять построение ума. На вопрос, что первоначальнее — «ум» или «письмена», Антоний не только отвечал, что первоначальнее «ум», но что тот у кого «здравый ум» не нуждается в «письменах». Поэтому Антоний считал, что для обучения монахов достаточно Писания и их бесед друг с другом. Борьба с плотью, с «бренным» телом, его истязания ради «очищения» духа, осво-*

⁶⁴ ПВА.— С. 171.

⁶⁵ М. Э. Поснов. Указ. соч.— С. 517–518.

бождение души от страстей, отчуждение от всего земного, обвиняют его философы-марксисты,— «сосредоточение на этих «истинно христианских» делах исключало занятие философией»⁶⁶. Разумеется, что св.Антоний не был философом, он был одним из первых монахов-аскетов, нашедших мистический путь познания Бога.

Нарекая Антипу Антонием, игумен дает высокую оценку личности будущего отца русского монашества, он накладывает обязательство передать традиции Святой Горы на Русь. В этом заключается суть «благословения».

Имя Антоний раскрывает какой именно вид подвижничества избрал он себе на Афоне и совершенно очевидно, что он как и Антоний Великий Египетский был отшельником. Обязательство, возложенное на него — стать Великим Антонием на Руси, не только отцом монашества, но и духовным наставником, учителем. Отшельничество — это древнейшая традиция монашества, связанная с истоками его зарождения, которая переносится Антонием в Киев, и мистический опыт Богопознания также.

В Киеве Антоний «пришел на холм, где Илларион выкопал пещерку, и возлюбил место то, и поселился в нем...»⁶⁷.

То, что он избирает пещеру для своей подвижнической жизни вполне закономерно. Подвижничество в пещерах — древнейшая традиция восточного монашества — была хорошо известна не только в Византии, но, как видим, и на Руси. Доктор Гюнтер Шульц⁶⁸, выступая на конференции в Киеве, посвященной 1000-летию крещения Руси, делает такое заключение: «основополагающее составляющее повествования — путь из одной пещеры

---

⁶⁶ «Введение христианства на Руси».— М., Мысль, 1987.— С. 171.

⁶⁷ Традиция подвизаться в пещерах, по моему мнению, была хорошо известна и до Антония, об этом свидетельствует хотя бы тот факт, что Илларион для своего уединения выкопал пещеру для того, чтобы молиться. Кроме того, это рассказы странников, посещавших святые места. И ещё один факт — это житийная переводная литература. То, что Антоний поселился в пещере для своего подвижничества, не является в сущности его идеей.

⁶⁸ Гюнтер Шульц. Митрополит Киевский Илларион в «Повести Временных Лет».— В кн.: Тысячелетие крещения Руси. Международная церковно-историческая конференция. Киев., 21–28 июня 1986 г. Материалы.— М., Изд. Московской Патриархии, 1988.— С. 197.

в другую, пребывание Антония в одиночестве... Он принял имя Антоний, а это уже была программа... По моему мнению, Антоний полностью эту программу выполнил и из простого носителя имени «Антоний» он стал «Антонием Великим», то есть отцом русского монашества.

По мнению рассказчика (т. е. летописца), в Антонии мы имеем дело с полномочной изначальной монашеской и христианской традицией. Антоний отметил печатью этой традиции Киево-Печерский монастырь и всю Русь».

В сущности он становится авве, духовным наставником, чаще всего его летописец называет старцем, он — обладатель истины в этом мире зла и неправды.

И в «Патерике» и в ПВЛ подчеркивается его роль как духовного руководителя. Возьмем несколько примеров.

Антоний дает согласие на постриг Феодосия: *«Тогда благословил его старец и велел вел. Никону постричь его; был тот Никон священником и умудренным черноризцем, он и постриг блаженного Феодосия по обычаю св.отцов, и облек его в монашескую одежду»*⁶⁹.

Он наставляет и поучает первого из княжеских бояр Иоанна, будущего Варлаама: *«И долго еще беседовал старец с отроком, а сердце того еще более разгоралось любовью к богу...»*⁷⁰.

Также он наставляет скопца, принявшего имя Ефрем. Цитирую: *«Старец же, наставив его о спасении души, передал его Никону, чтобы тот постриг его»*⁷¹.

Антоний, оставаясь верным избранному пути отшельничества, подвизаясь в пещере, продолжает руководить монашеской братией. Он ставит им игуменом Варлаама, по его «повелению» Феодосий был поставлен священником, а потом, с его согласия избранный братией игуменом. У него братия просила благословения на все свои дела.

Своей «святой жизнью» в пещере он приобрел славу Великого Антония и приходили к нему и «добрые люди», и князья за благословением, за советом, за поучением, как спасти душу.

Он учил искусству аскезы: постничеству, покаянию, смирению, любви к богу, он передал опыт подвижников-затворников,

⁶⁹ Житие Феодосия Печерского.— С. 319.

⁷⁰ Там же.— С. 323.

⁷¹ Там же.— С. 325.

молчальников. Ему прежде всего обязана Русь тем, что традиция пещерножительствa утвердилась и получила широкое распространение. Еще при своей жизни он положил начало пещерному монастырю в Чернигове. Он принес с Афона традицию погребения в пещерах, устройство кимитириев. Он научил братья как жить в пещерах. Начальный период монашеской жизни в пещерах описан Нестором и, конечно, этот опыт, переданный Антонием, был неоднократно использован при создании пещерных монастырей: «А какова была сперва их жизнь в пещере, и сколько скорби и печали испытали они из-за всяких невзгод в том месте — это одному богу ведомо, а устами человеческими невозможно и рассказать...»⁷² Подвизались в пещерах, ели ржаной хлеб, «трудились непрестанно: одни обувь плели и шили клобуки, и иным ремеслом занимались...», работали в огороде.. Такой обычай организовывать быт монашеский утвердился в пустынях и скитах.

И тот факт, что Антоний не только передал искусство аскезы, но естественно мистический опыт богопознания, поскольку это неразрывно связано, свидетельствуют страницы «Патерика».

В сознании древнерусского общества утвердилось подвижничество в пещерах как символ святости. Подвиг Антония, уединенного в глубокой пещере, наложил печать аскетизма не только на монашество, но и на православие Руси. Философ Г. П. Федотов отмечает: «*Древняя, Киевская Русь пережила аскетический подвиг с остротой и силой, неизвестной в поздней Московской Руси*»⁷³.

Можно заключить, что Древняя Русь самобытно осваивает новые для нее традиции христианского монашества: она обращается к первоистокам, к самому начальному периоду его зарождения, символом которого являлся Великий Антоний (Египетский), и осваивает традицию пещерных монастырей, вырытых глубоко под землей, которая придает монашеству Древней Руси еще более суровый аскетический характер. Но не только

---

⁷² Житие Феодосия Печерского.— С. 331.

⁷³ Г. П. Федотов. Национальное и вселенское.— В кн.: О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья.— М., Наука.— 1990.— С. 445.

этим выражается своеобразие и самобытность зарождавшихся монашеских традиций Руси.

Г. П. Федотов в своей работе «Святые Древней Руси»⁷⁴ отмечает в обители св. Антония и св. Феодосия «два потока духовной жизни».

Антоний — это олицетворение сурового аскетического, созерцательного, отшельнического монашества, обладающего опытом мистического богопознания.

Феодосий — это олицетворение деятельного, политически активного, книжного, общежительного монашества.

Антоний избирает путь отшельничества, духовный старец, он — духовный отец монашества. (В гипотезах и утверждениях некоторых ученых и церковных историков относительно авторитета Антония присутствует недоумение: почему не канонизировали Антония первым — не понятно (Голубинский), или убеждение, что Антоний не играл никакой роли в жизни монастыря, поэтому его забыли (А. С. Хорошев).

При внимательном прочтении «Патерики» и «ПВЛ» под 1051 г. совершенно очевидно, что Антоний был и оставался до самой своей смерти духовным руководителем монастыря. Так полагает и д-р Г. Шульц: «Он сохраняет свою силу и тогда, когда Феодосий преобразовал монастырь на основе киновий переработанного Устава Студийского монастыря (начало IX в.). (Указ. соч. с. 197–198)».

На мой взгляд, забвение нужно искать в политических причинах того времени. Несомненно, роль Феодосия в истории древне-русского государств прежде всего как политического деятеля, была значительна.

Тогда как Антоний оставался и остался сильнейшим авторитетом в жизни духовной. Он дал образ инока, одиноко молящегося, подвижающего в пещере, и, как отмечал Лосский, если даже о подвиге его никто не знает, он все равно имеет огромное значение «для мира», т. е. для людей.

Феодосий, ученик Антония, сочетая аскетические традиции и деятельную жизнь, он вводит Студийский устав, благодаря чему монастырь становится центром книжности и летописания,

---

⁷⁴ Г. П. Федотов. Святые Древней Руси (X–XVII ст.).— Нью-Йорк, 1959.— С. 32.

культурной жизни, своеобразной академией высшего духовенства, играет огромную политическую роль, отстаивая идеи единства Руси, независимости от митрополичьей опеки Византии. В своей деятельности он за образец имеет прежде всего св. Савву Иерусалимского, организатора семи лавр. Нестор не случайно проводит параллель между ними. Описывая чудо с «огненным столбом», указавшим место для строительства Великой церкви Печерской, Нестор для сравнения приводит описание чуда святого Саввы: *«И стоит еще сказать, что такое же чудо упоминается и в житии святого и великого Саввы. Однажды ночью он также вышел из кельи своей помолиться, и вдруг предстал пред ним огненный столп до самого неба. Когда же он дошел до места того, то обнаружил там пещеру и в скором времени построил там славный монастырь»*⁷⁵.

Это не случайное сравнение, Феодосий, как и св. Савва, хотел создать лавру, и в сущности он этого достиг. Он использует Студийский устав, разработанный в монастыре, находящемся близ Константинополя, сохранявший строгость монастырской жизни, организовывавший братию в общежитие, и главное, это уже отмечалось, обязывающий обитель иметь библиотеку, странноприимный дом и пр. Уже при Антонии и Феодосии произошел синтез двух направлений монашеств: отшельнического и общежительного. Можно отметить, что именно такие особенности и имели лавры в Палестине. Возможно, именно в этот период устанавливалась традиция индивидуально избирать путь монашеской жизни. Фэри фон Лилиенфельд, славист и богослов, в одном из интервью отметила: «В древних формах монашества очень силен элемент свободы. Установилось, что монах вначале идет в общежитийский монастырь, где он учится, как в школе, при известном режиме, потом получает благословение идти в скит, где будет дальше постигать Бога под руководством старца, искать свой путь подвижничества.

Монашество — очень индивидуальный путь познания. Чем опытнее монах, тем больше у него возможностей для внутреннего выбора.⁷⁶

---

⁷⁵ Житие Феодосия Печерского.— С. 371, 373.

⁷⁶ «Духовная жизнь». — В газ.: «Литературная газета», 25.04.90 г.

«Киево-Печерский Патерик» свидетельствует, что право «индивидуального выбора» существовало в этом древнейшем монастыре.

Таким образом, Киево-Печерский монастырь вобрал опыт как самых древних аскетических подвигов монахов-отшельников, так и самых развитых монастырей Византии, самобытно переработав их.

Именно поэтому Киево-Печерский монастырь, а несколько позже — лавра, становится образцом для Руси. И как отмечает Д. С. Лихачев в своей статье «О величии Киева»: «Киево-Печерская обитель была такой же «матерью русских монастырей, как и сам Киев — городов русских».

Татьяна АНАНЬЕВА,
научный сотрудник Института украинской
археографии и источниковедения
им. М. С. Грушевского НАН Украины

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ КИЕВА: МОДУС ИЛИ АТРИБУТ¹

Вопрос о том, какое место принадлежало историческим древностям в системе ценностей киевлян в разные эпохи — является настолько же очевидно важным, насколько очевидно мало исследованным. А такой аспект темы, как свидетельства отношения к истории Киева, проявившиеся на бытовом уровне повседневной жизни, кажется, находится вне поля зрения киевологии.

Эта тема представляет большой интерес. Есть очевидные проявления, например, того, что в Киеве в течение XX века городские исторические реалии, традиции, имевшие универсальный статус, неоднократно низводились до маргинальной роли. Не оставляет ощущение, что и сейчас продолжается процесс сопоставления города исключительно с утилитарными ценностями. Это проявляется в отношении к историческим учреждениям, уникальным находкам археологов, и, конечно, в градостроительной концепции, которая откровенно жертвует исторической семантикой центра Киева.

Такие явления вызывают много вопросов, в поисках ответов на которые, коль скоро речь идет об историческом пространстве города, естественно обратиться к сюжетам из самой истории. В нескольких изложенных ниже небольших эпизодах, связанных с находками и поисками исторических предметов, мы не касаемся политических проектов, государственных стратегий и идеологических установок, составлявших их исторический контекст. Здесь интересна реакция города в лице его жителей — не только тех, чьи имена запечатлены на скрижалях истории, но и тех, чьи имена раз-другой мелькнули в канцелярском документе, чтобы навсегда кануть в неразличимых городских буднях.

¹ *Модус* — свойство предмета, присущее ему только в определенных обстоятельствах, в отличие от *атрибута*, который является неотъемлемым качеством.

Итак...

16 мая 1824 г. в дар Киевской духовной семинарии был передан небольшой (на 7 листах) альбом с прекрасными акварельными рисунками древнерусских вещей, найденных под Рязанью². На втором листе собственноручная надпись дарителя — митрополита Киевского Евгения (Болховитинова): «Древности выкопанные около Рязани в 1822 г.»

18 мая митрополит отбыл из Киева в поездку по епархии.

25 мая в Киеве был найден клад древнерусских украшений.

Эти следующие один за другим эпизоды оставляют впечатление неслучайных звеньев одной событийной цепочки. Выезд из Киева на месяц особы, имеющей такой статус, как митрополит, был сопряжен с громоздкими обременительными сборами. Евгений, всегда лично контролировавший хозяйственные вопросы, безусловно, имел много хлопот накануне такой поездки. Но за день до нее он находит время надписать и передать в семинарию рисунки. А спустя неделю в Киеве находят клад, который вызывает в памяти у многих рязанскую находку, запечатленную в альбоме митрополита.

28 мая киевский историк М.Ф. Берлинский в письме канцлеру графу Н. П. Румянцеву сообщает подробности: клад нашел случайно киевский мещанин Василий Харщевский, проходя «возле Михайловского монастыря на скате старого валу возле бывшего Боричева взвоза». Среди золотых и серебряных вещей были 2 панагии, украшения, с которых по заказу Берлинского изготавливались рисунки, а сам он занимался описанием вещей. Сразу же сообщением, что «рассмотреть» вещи ему поручено губернатором, Берлинский добавляет: «... а преосвященного нашего Евгения на сей раз нет в Киеве, поехал на месяц по епархии»³. Всем, как и Берлинскому, было ясно, что окажись митрополит в Киеве, губернатор распорядился бы направить вещи к нему.

Мы цитировали письмо Берлинского Румянцеву по копии, сделанной в Петербурге известным археографом и историком К. Ф. Калайдовичем. Новость быстро тиражировалась, вызывая

---

² ЦНБ, ИР, ф. 233, ед. 16. Рисунки переплетены в картонную обложку, оклеенную бирюзовой бумагой с текстурой «мрамор», с кожаным корешком.

³ Цит. по копии К. Ф. Калайдовича: РНБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Рукописный отдел, ф. 328, оп. 1. ед. 491, л. 1.

огромный интерес. Дом Берлинского стал местом паломничества желающих увидеть клад, а гостившему в Киеве черниговскому губернатору, графине Остерман и некоторым другим Максим Федорович доставлял вещи лично. От некоторых особ, в частности от киевского губернатора поступили заказы на рисунки с особо понравившихся предметов. Престарелый живший в Киеве на покое предшественник Евгения митрополит Серапион (Александровский) оставил запись в своем дневнике, что «учитель гимназии г. Берлинский приносил вещи найденные мещанином киевским под горою против церкви Трехсвятительской, как то: панагия золотая, с изображением Спасителя благословляющего, и две серебряные большие серьги, с изображением на них животных во вкусе того времени, и две штучки золотых с жемчугом...»⁴

И еще совершенно удивительный факт. Оказывается, от лицмейстера, доставившего вещи Берлинскому по указанию губернатора, Максим Федорович получил не все найденное. Несколько вещей доставил некоторое время спустя лично «автор» находки, киевский ткач Харщевский⁵. Мог ли мещанин Харщевский оценить древность и научное значение вещей, это неизвестно, но то, что перед ним красивые ювелирные изделия из золота и серебра — это он не мог не заметить. Однако, похоже, что с самого начала не было даже попытки утаить найденное.

Описание вещей Берлинский поспешил сообщить ректору Харьковского университета В. Я. Джунковскому, который уже в июньской книжке «Украинского журнала» опубликовал описание вместе с письмом автора⁶. Берлинский и здесь признавался, что не мог атрибутировать все предметы, и надеялся, что по возвращении митрополита Евгения «он сыщет, как объяснить» ряд вещей. Попало описание и в Петербург, в самые высокие правительственные сферы⁷.

---

⁴ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824)//Киевская Старина.— 1884.— №7.— С. 466.

⁵ Семейкин Н. [М. Ф. Берлинский] Вставки к курсовому сочинению.— НБУВ, ИР.— Ф.175, №1047, л.16 об. и др.

⁶ Описание найденных недавно в Киеве разных старинных золотых и серебряных вещей//Украинский журнал на 1824 г. Харьков, 1824.— №12.— Июнь.— С. 332.

⁷ РГИА (СПб).— Ф.1263 (Комитет министров), оп. 1, ед. 345, лл. 624–631.

Среди тех, кто видел находку и оценил ее историческое значение был адъютант генерала Н. Н. Раевского Петр Александрович Муханов — будущий декабрист, брат известного археографа⁸. В письме московскому издателю А. О. Корниловичу он сообщил известные ему подробности: *«Спешу уведомить тебя, как ученого — любителя древностей, что вчера сделано здесь весьма драгоценное открытие. Близ Михайловского монастыря, что на старом Киеве, здешний мещанин, возвращаясь домой, внезапно провалился и почувствовал под ногою сосуд; взяв его, он нашел разные вещи чрезвычайной древности»*. Корнилович передал письмо Ф.В. Булгарину. В июне в «Северном архиве» появилась статья «Письмо из Киева о найденных там древностях».

На заседании Московского Общества истории и древностей 15 апреля 1825 г. было зачитано и рассмотрено «сочинение ... Гвардии штабс-капитана Павла Александровича Муханова Описание киевских древностей, найденных в 1824 году, мая 25 дня, с рисунками; определено: дополнить сие описание замечаниями г. Берлинского, напечатать в Трудах Общества, а г. Муханова сопричислить к Соревнователям»⁹. За восемь месяцев до ареста по делу декабристов П. А. Муханов стал соревнователем Общества в знак признания ценности его сочинения о киевском кладе.

Митрополит Евгений вернулся в Киев 17 июня.

Через неделю, 24 июня, из Москвы ему было отправлено письмо графом Н.П. Румянцевым, меценатом и страстным коллекционером: *«... По возвращении Вашем в Киев, я уверен, что Вы много заняться изволите, чтобы точное и ученое описание сделано было тем древностям, которые найдены близ Михайловского монастыря, о находке каковой извещает меня г. Берлинский»*¹⁰.

Ответ последовал почти через месяц: *«... Найденные в Киеве древности я пересмотрел и описание Берлинского поправил и дополнил. На нынешней почте отсылаю в Свиньина журнал*

---

⁸ Чагин Г. Ф., Федоров В. А. Декабрист Петр Александрович Муханов// Муханов П. А. Сочинения. Письма.— Иркутск, 1991.— С.18–19.

⁹ Труды и летописи ОИДР. Ч.III. Кн.II.— М., 1827.— С. III.

¹⁰ Переписка митрополита Киевского Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым...— Воронеж, 1870.— Вып.3.— С.107.

Отечественных Записок для напечатания. А между тем прилагаю при сем догадочное мое описание к той описи. Находки сии кажутся стоят Рязанских»¹¹.

Круг замкнулся: от рисунков Рязанского клада до аналогий и сравнений с ним. Пятнадцатилетняя пастырская служба митрополита Евгения в Киеве включала целый ряд его попыток содействовать созданию условий для диалога города с историей. Тысячи книг, рукописей, карт, упомянутые рисунки Рязанского клада — подаренные духовным учебным заведениям, историко-церковная тематика сочинений студентов, начатые осенью того же 1824-го года на личные средства митрополита раскопки Десятинной церкви, публикации описаний киевских древностей — все это служило контекстом для возникновения исторических ассоциаций и появления социального навыка общения киевлян со своей историей.

Нарушим хронологию и бросим беглый взгляд на «до и после» эпизода с кладом 1824-го года.

В мае 1787 г. три студента Киевской духовной Академии вышли на Крещатик «с своими уроками». Один из них, «бродя в размытых провалах меж кустов», увидел выступ в откосе, который оказался кувшином с серебряными монетами, слитками и кольцами. Клад поделили и распорядились кому как вздумалось, а в основном — истратили на книги, мячи и другие игрушки. «Киевлянин не был прихотлив еще на удовольствия»¹². Этой находке повезло, поскольку одним из студентов был Илья Федорович Тимковский — впоследствии один из основателей Харьковского университета, юрист, педагог, историк, автор мемуаров, в которых и засвидетельствована печальная судьба клада. О многих и многих других не осталось даже преданий.

В 1841 г. отставной солдат Ерохин заявил о намерении «открыть» клад близ Золотых ворот. Он получает разрешение, к делу подключены пристав Старокиевского участка и Городская дума, снарядившая «торгового агента для присутствования» Андрея Протопопова. Он-то и рапортовал 19 августа, что «14 числа сего августа в присутствии нашем был открываем на трех местах клад, но такового нигде не отыскано»¹³.

¹¹ Там же. — С. 108.

¹² Иконников В. С. Киев в 1654–1855 г. К..

¹³ ГАГК.— Ф. 17, оп. 2, ед. 232, лл. 1–3 об.

16 июня 1864 г. на имя киевского городского головы Федора Ильича Войтенко поступила докладная записка от дворянина Могилевской губернии Станислава Федоровича Эсьмана, который, «осведомившись, что в оврагах около Кирилловских богоугодных заведений сохраняются разные древности», просил разрешить ему «отрыть таковые древности»¹⁴. Принявший участие в осмотре мест раскопок городской землемер Терский подтвердил, что не видит препятствий для поиска «древностей». В скором времени Городская дума рассматривала аналогичное прошение отставного штабс-капитана Александра Грабовского, который заверял, что имеет «некоторые сведения о кладах и древностях», якобы скрытых в нескольких местах, свободных от построек, а именно: на Лыбедской горе, в роще возле этой горы, на Кирилловском поле, в лесу по дороге в Бровары и в Межигорском лесу¹⁵. В рапорте землемера Терского, который должен был стать главным основанием разрешающего документа, речь шла только об уточнении мест раскопок и юридической принадлежности этих участков.

С подобными прошениями обращались в Городскую думу в 1870 г. «гражданин Иван Концевич и мещанин Константин Пшеничный», желавшие искать клад «по нашему предположению» в Плоской части «за Оболоньем на местности городских сенокосов»; разрешение было получено¹⁶.

Интересно, что Хозяйственный стол Киевской городской думы, ведший разрешительные дела на поиски кладов, не фиксировал результаты. Убеждаемся в этом на кладоискательской истории, происшедшей сравнительно неподалеку от нынешнего Музея истории Киева. Весной 1868 г. казак Евграф Константинов вызвался «производить работу для отыскания клада, скрытого, по преданию, в Дворцовой части г. Киева»¹⁷ (по другому документу можно «уточнить» источник информации — это «народное устное предание, извлеченное из утраченной рукописи»¹⁸). Дело Городской думы было начато по предписанию Гу-

¹⁴ ГАГК.— Ф. 17, оп. 4, ед. 771, л. 1.

¹⁵ ГАГК.— Ф. 17, оп. 4, ед. 772, лл. 1–4.

¹⁶ ГАГК.— Ф. 17, оп. 4, ед. 970, л. 9.

¹⁷ ГАГК.— Ф. 17, оп. 4, ед. 971, лл. 1. Первое прошение было подано на имя генерал-губернатора А. П. Безака.

¹⁸ Там же.— Л. 6.

бернского Управления. За «скорейшее разрешение» начать работы хлопотала супруга губернатора Л. И. Безак, направившая городскому голове Ф. Войтенко письмо на бланке Киевского общества для помощи бедным, которое она возглавляла. Участие Любови Ивановны объясняется, по-видимому, не столько ее историческими интересами, сколько обещанием кладоискателя представить свою долю найденных ценностей «Госпоже Директрисе Человеколюбивого Общества»¹⁹. Дума передала бумаги Терскому, «состоящему при Думе по устройству городского хозяйства». Оказалось, что участок раскопок рядом с крепостью и разрешение надо испрашивать в инженерном ведомстве. Дело дошло до Петербурга. Наконец, 20 октября 1869 г. Киевское крепостное инженерное управление известило Городскую думу, что «Товарищ Его Императорского Высочества Генерал инспектор по инженерной части генерал адъютант Тотлебен по прошению казака Евграфа Константинова разрешил производить открытие клада на местности по правую сторону Кловского оврага пред башнею и понтонными сараями»²⁰. Казалось бы, этот случай обратил на себя внимание столь высоко стоящих особ, что завершение истории должно быть начертано в записной книжке Клио таким же четким писарским почерком, как и начало. Но, когда четыре года спустя из канцелярии киевского старшего полицмейстера поступил запрос в Думу о результатах дела, никаких сведений, кроме изложенных выше, не обнаружили²¹.

Хотя в упомянутых архивных делах нет сведений, состоялись ли находки, эти документы дают представление о более важном для нашей темы аспекте кладоискательской «лихорадки» — они содержат мотивационные формулировки. Даже в случаях упоминания о поисках «древностей» фактически речь ведется о материальной добыче, условиях и участниках ее дележа.

Собранные эпизоды далеко не исчерпывают все разнообразие отношений общества к историческим ценностям в тот или иной период. Каждая эпоха воплощала множество моделей ценностных ориентаций, но при этом какая-то одна имела больше

---

¹⁹ Там же.— Л. 6.

²⁰ Там же.— С. 12.

²¹ ГАК.— Ф.163, оп. 7, ед. 182, л. 3.

оснований претендовать на то, чтобы в ретроспективном восприятии выступать в качестве тенденции.

Если в 1824 г. случайная находка материальных предметов, историко-культурное значение которых было понятно считанным людям, тем не менее была усвоена обществом как культурное событие, и был осуществлен «перевод» материальных предметов в духовную сферу, то позже наблюдается обратное движение. И диалог города с историей обретал иные черты. Новые субъекты культуры, ориентированные на познание мира в его материальных проявлениях, осуществляли новое «прочтение» городского текста. Что странного в том, что это новое прочтение меняло очертания самого текста...

*Амелія ШАМРАЄВА,
Музей історії м. Києва*

ПОДІЛЬСЬКА БРАМА —
НАБЕРЕЖНИЙ КАЗЕМАТОВАНИЙ ВЕРК
КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ
(історична довідка)

Будівля Подільської брами фортеці в науковій літературі до цього часу не була в полі зору вивчення, а тому будь-яка інформація щодо цього об'єкта має фрагментарний і поверховий характер^{1,2,3}.

За документами ЦДІАУ, виявилось що:

Подільська брама являла собою масивну оборонну споруду *казематованого верку*, яка розташовувалася впоперек Набережного шосе, сполучала Печерськ із Подолом, і замикала низку оборонних споруд фортеці на правому березі Дніпра. (Будівництво ж самої Набережної дороги розпочато в 1849 р. і закінчено в жовтні 1853 р. за проектом, затвердженим у Головному управлінні шляхів сполучень від 2 листопада 1848 р. за № 21967)⁴.

Будівля функціонально призначалася для прикриття підступів до Миколаївського або Ланцюгового мосту (1853, зруйнований 1920, поруч нинішнього мосту Метро), який мав стратегічне значення, поєднуючи Цитадель з Лівобережжям^{5,6}. Зведено її 1849–1853 рр. за проектом і за робочими кресленнями *по Київській фортеці, опрацьованими в Київській інженерній команді «По системе, определяемой особенностями киевской местности и осуществляемой постепенно по высочайшим указаниям»*^{7,8,9}.

На оригіналах проекту написано і власноручно підписано:

Командир Киевской Инженерной команды инженер-полковник *Клименко*.

За отсутствием командира Киевской Инженерной команды инженер-капитан *Витковский*.

Составил Инженер-поручик *Гатовский*.

Заведующий чертежной гарнизонный инженер-подпоручик *Рогожин*.

Проект Подлинный подписал генерал-майор *Постельс*.

З 1852 р. Заведуючий чертежною інженер-прапорщик *Духонин*.

Командир Київського Інженерного Округа генерал-лейтенант *Фрейман 1-й*¹⁰.

(Див. Додаток).

За численими графічними матеріалами (генплани, фасади, поповерхові плани, розрізи) будівля Подільської казематованої брами двоповерхова на підвальному поверсі, має у плані складну видовжену конфігурацію: прямокутна частина звернена до гори і напівкругла — до ріки. В центрі будинку містилася брама з двома арковими проїздами, до яких під'їжджали постійним фортечним мостом, що опирався на гранітні устої^{11,12}. Простий дах, прорізаний глибокими віконцями, має характерну дво-схилу форму¹³.

Споруда була цегляною, по нижньому поверху облицьована гранітом, складалася із напіваркових склепінчастих відсіків-казематів, що мали амбразури, та стрілчастих склепінь над сходовими площадками верхнього поверху^{14,15}. В казематах підвального поверху влаштовано штучну підлогу¹⁶. Полотна воріт, з дубових перев'язів. Фасад полотна воріт височайше затверджено в Санкт-Петербурзі 22 лютого 1854 р. військовим міністром генерал-ад'ютантом, князем *Долгоруковим* і підписано генерал-майором *Жевановим І*¹⁷. Грубезні стіни та щілинні прорізи на фасаді створювали вигляд масивної фортеці.

Для стримування зсувного схилу, т. зв. врізного гласису, в 1853 р. перед Подільською брамою звели т. зв. форти з водогінною трубою — дві цегляні підпірні стіни (збереглися), що мають у плані форму неповного півкола завдовжки бл. 60 м, одна з них нині являє собою стіну Зеленого театру на Парковій дорозі^{18,19,20}. Фланкували Подільську браму прямокутні підпірні стіни (не збереглися)²¹.

У казематах Подільської брами (з 1852 р.) містилися: в підвальному поверсі — комора, в нижньому і верхньому поверхах — караульні для офіцера та одружених нижніх чинів військово-робочих рот²².

Востаннє, коли форт було приведено у стан оборонноздатності під час Кримської війни в 1854–1855 рр., було розроблено систему заходів «*по воспрепятствованию перехода неприятеля через Цепной мост*»²³.

З часом цегляна казематована будівля Подільської брами втратила оборонне значення, проте проіснувала майже сто років, ніколи не підлягала ремонтним чи реставраційним роботам, але до нашого часу не збереглася. (Розібрана в 50-ті рр. XX ст.²⁴).

Отже, двоповерхова на підвальному поверсі цегляна будівля Подільської брами казематованого верку на Набережному шосе, що прикривала підступи до Ланцюгового мосту, збудовану в 1849–1853 рр. за проектом київського військового інженера Гатовського і вона була невід'ємною частиною комплексу оборонних споруд Київської фортеці на правому березі Дніпра. Сьогодні — це одна з могутніх та унікальних у Києві (забута) пам'ятка військового будівництва середини XIX ст. Об'єкт потребує подальшого досконалого вивчення та ідентифікації його в натурі.

Додаток.

Архівні справи ЦДІА України,
на підставі яких складено історичну довідку.

По Киевской крепости

1849 р.

1849 р. Квітень. Проект фундамента под сооружение казематированного верка поперек шоссе по правому берегу Днепра. (ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп. 1, спр. 33, арк. 7.).

1849 р. Предположение на возведение стен вчерне с крышею казематированного верка. (Ф.1434, оп.1, спр.33, арк.21.).

1849 р. 15 червня. Предположение на возведение вчерне стен с крышею казематированного верка, в поперек шоссе на берегу реки Днепра. (Ф.1434, оп.1, спр.33, арк.8.).

1849 р. Квітень. Чертеж местности пред кофром у казармы на перешейке, с показанием расположения казематированного верка поперек шоссе по правому берегу Днепра. (Ф.1434, оп.1, спр.33, арк.9.).

1849 р. Листопад. Предположение на возведение контр-эскарпа с обделкою онаго гранитом пред Казематированным верком. (Ф.1434, оп.1, спр.33, арк.14.).

1849 р. Листопад. Вид облицовки гранитом контр-эскарпа пред казематированным верком. (Ф.1434, оп.1, спр.33, арк.10.).

1849 р. Квітень. Вид облицовки гранитом по закругленной части казематированного верка. (Ф.1434, оп.1, спр.33, арк.13.).

1850-1851 рр.

1850 р. 9 березня. Предположение на присыпку земли к части верка, обращенной к горе с планировкой боковых крутостей и отведением верховых вод с одной стороны в предназначенный ров пред верком, а с другой — в канаву при устройстве устраиваемого шоссе. (Ф.1434, оп.1, спр.33, арк.18.).

1850 р. 28 серпня. О предполагаемых работах на 1851 г. На генплані Київської фортеці відбито Казематированный верк с Подольскими воротами. (Ф. 1434, оп. 1, спр. 41, арк.41.).

1850 р. 10 жовтня. О произведенных работах с 1 мая по 1 октября 1850 г. Профили Подольских ворот. Двоповерхова будівля брами з двома проїздами. (Ф.1434, оп1, спр.41, арк.44.).

1851 р. Вновь возводимый казематированный верк с проездами у подошвы косогора для обстреливания набережного шоссе предназначаемый — представлять оборону: в 12 казематах на 41 орудие и 18 ружей.

Между кофром пред казармою на перешейке и сим верхом предназначаемый к образованию гласиса в виде рва с кюветом и водосточною трубою. (Ф.442, оп.800, спр.322, арк.68-73.).

1852 р. 15 лютого. Смета на устройство лестничного свода в верхнем этаже Подольских ворот. Кладка стрельчатых сводов над площадками. На устройство лестничного свода ...потребно суммы: 183 96.

Пояснительная записка к смете на устройство лестничного свода. На производство описанной работы полагается две недели. Наем вольных мастеровых и рабочих людей осуществляется из рабочих и арестантских рот унтер-офицеров. (Ф.1434, оп.1, спр.100, арк.1-4, 5.).

1852 р. 27 квітня — 2 травня. Смета на устройство искусственного пола в двух казематах подвального этажа Подольских ворот. Употреблено суммы: 159 32. Пояснительная записка к смете. Отчет в виде сметы составлен на основании предписания Инженерного Департамента от 3 января 1851 г. за № 42. Работы производились в продолжение одного месяца крепостными арестантами. (Ф.1434, оп.1, спр.103, арк.1-4, 5.).

1852 р. 19 серпня. О произведенных работах с 1 по 16 августа 1852 г. Произведено по чистой отделке Подольских ворот. В верхнем этаже, установлены на местах закладные рамы и оконные летние переплеты равно в амбразурах и отдушниках, и окончена кладка остальных утермарковых печей. По устройству крепостного моста пред Подольскими воротами. Под контр-эскарп

окончена кладка фундамента, присыпана к оному обратно земля и поставлено два ряда гранитного камня с прибуткою позади его бутовым камнем. По образованию врезного гласиса, с правой стороны кофра на перешейке. Отрыто земли сдвинувшейся с горы близ Подольских ворот до 120 куб. сажень и для подземных труб вдоль левой крутости — на 10 куб.саж.

По образованию такого же гласиса с левой стороны кофра. Отрыто для образования гласиса 366 ? куб.саж.с отноской ...на низшие места мешками. (Ф.1434, оп.1, спр.41, арк.24.).

1852 р. 4 жовтня. О произведенных работах с 16 сентября по 1 октября 1852 г. Произведено по чистой отделке Подольских ворот. Чистая отделка здания Подольских ворот с устройством платформы при оном, по предположению окончено. По устройству крепостного моста пред Подольскими воротами. В устоях поставлено гранитных камней, в одном ряде, в двух — второй, а в последнем — третий ряд.

По образованию врезного гласиса с правой стороны кофра на перешейке ...за Подольскими воротами.

По образованию врезного гласиса с левой стороны кофра. (Ф.1434, оп.1, спр.41, арк.33.).

1853 р. 21 березня. Генплан с показанием произведенных работ в 1852 г. План Подільської брами складної конфігурації з двома проїздами. (Ф.1434, оп.1, спр.48, арк.32.).

1853 р.

Б/д Чертежи Подольских ворот: Планы подвального, нижнего и верхнего этажей. (Ф.1434, оп.1, спр.64, арк.18.).

1853 р. 21 березня. Генплан с показанием произведенных работ в 1852 г.

По устройству каменной подземной трубы для принятия и отведения ключевых жил и спланирования косогора за Подольскими воротами. (Ф.1434, оп.1, спр.48, арк.32.).

1853 р. 21 березня. По устройству проточных труб для принятия и отведения ключевых жил в Набережном косогоре, близ караульной платформы за Подольскими воротами. (Ф.1434, оп.1, спр.48, арк.33.).

1853 р. 20 січня. Чертеж устроєнных проточных труб для пріянятия и отведения ключевых жил в Набережном косогоре, близ караульной платформы за Подольскими воротами. На подлинном написано:

Государь Император Высочайше изволил рассмотреть 25 апреля 1853 г.

Военный Министр генерал-адъютант князь Долгоруков.

Подлинный подписал

Командир Киевского Инженерного Округа генерал-лейтенант Фрейман 1-й.(Ф.1434, оп.1, спр.18, арк.35.).

1853 р. Травень. О произведенных работах в 1852 г. по устройству крепостного моста пред Подольскими воротами. (Ф.1434, оп.1, спр.64, арк.13.).

1853 р. Травень. О произведенных работах в 1852 г. по устройству крепостного моста пред Подольскими воротами. (Ф.1434, оп.1, спр.64, арк.16.).

1853 р. Травень. О произведенных работах. По чистой отделке Подольских ворот. (Ф. 1434, оп.1,спр. 64, арк.11.).

1853 р. Травень. О произведенных работах в 1852 г. По устройству крепостного моста пред Подольскими воротами. (Ф.,1434, оп.1, спр.64, арк.16.).

1853 р. Травень. О произведенных работах в 1852 г. По чистой отделке Подольских ворот. (Ф.1434, оп.1, спр.64, арк.11.).

1853 р. О произведенных работах с 1 по 16 августа 1853 г. Произведено.

По возведению Понтонного сарая с частью оборонительной стены.

По возведению опорных стен Полукруглой в правом врезном гласисе и прямых по обе стороны Подольских ворот. Открыто земли под фундаментом полукруглой опорной стены 260 куб. сажень и забучен под водосточную трубу и колодезь при ней фундамент, в овраге за платформу у Подольских ворот под фундамент опорной стены и трубы открыто земли до 100 куб. саж., устраиваемая за перемычкой водосточная труба покрыта сводиком и под опорной стеной вдоль шоссеиной канавы пред

мостом Подольских ворот, положен ростверка по длине 13 ? сажень, забучен фундамент. По образованию врезного гласиса с правой стороны кофра на перешейке. (Ф.1434, оп.1, спр.41, арк. 7).

1853 р. Вересень. Санкт-Петербург. Чертеж устройства полотна при Подольских воротах.

На подлинном написано

План полотна

Высочайше утвержден

Дубовая связь

22 февраля 1854.

Фасад с внутренней стороны.

Военный министр

Генерал-адъютант кн. Долгоруков

Подлинно

подписал генерал-

майор Жеванов. (Ф.1434, оп.1, спр.64, арк.9).

1853 р. 11 листопада. О добавлении железных скреплений на мосту пред Подольскими воротами. (Ф.1434, оп.1, спр.64, арк.12).

1854 р.

1854 р. 31 березня. Чертеж казематированного верка поперек шоссе на берегу реки Днепра. (Ф.1434, оп.1, спр.33, арк.23.).

1854 р. 17 червень. О произведенных работах в 1853 г. По возведению опорных стен с водоотводною трубою пред Подольскими воротами означено на генплане крепости. (Ф.1434, оп.1, спр.48, арк.45.).

1854 р.15 серпень. О произведенных работах в 1854 г. По шоссировке проездов постоянного моста пред Подольскими воротами. (Ф.1434, оп.1, спр.64, арк.16.).

1855 р. Строительство шлагбаума у Подольских ворот. (3 фонду № 1 ДАКО).

Перелік іконографії

1. Виколювання Подільської брами і казематованого верку. Часть генплана 1852 г. с показанием между Никольскими воротами и Военно-Никольским собором. ЦДІАУ, ф.1434, оп.1, спр.1, арк.10.

2. Общий проектый план с показанием части Набережного шоссе от Церкви Рождества до Цепного моста. 1852 г. НБУВ, відділ картографії, № 22098.

3. План местности старого памятника Св.равноапостольного князя Владимира, состоящей в городе Киеве на Набережном шоссе. 1853 г. ДАКО, ф.1542, оп.!, спр.512.

4. План Набережной на Подоле в городе Киеве с показанием мест назначенных к замощению на участке от ул. Почаевской и Никольской (нині вул. Гр. Сковороди) до ул. Трехсвятительской. 1864 г. ЦДІАУ, ф.692, оп.1, спр.6665.

5. План Подольской в г. Киеве Набережной на участке от ул. Ильинской, Церкви Рождества до Памятника Князю Владимиру. 1864 г. ЦДІАУ, там само.

6. План местности (в районі Аскольдової могили) с показанием Подольских ворот у Крепостного рва. 1856 р. Инж. С.Романовський. ЦДІАУ, ф.692, оп.1, спр.6665, арк.1.

7. Предварительный проект дренирования кладбища «Аскольдовой могилы». 1864 г. Инж. С.Романовский. ЦДІАУ, там само.

8. Проект деревянной трубы с колодцем для стока вод с Набережной на Подоле в Киеве. Фасад и профили трубы. 1864 р. ЦДІАУ, там само.

9. Вид на Ланцюговий міст. Фото до 1917 р. ДНАББ, листівка з фондів відділу рідкісної книги.

10. Вид на Ланцюговий міст і Аскольдову могилу. Фото другої пол. ХІХ ст. ДНАББ, там само, Альбом № 20.

11. Вид на Ланцюговий міст і Миколаївську каплицю. Фото до 1917 р. ДНАББ, листівка з фондів відділу рідкісної книги.

12. Виколювання Подільської брами. Схематический план к Высочайше утвержденным 26 марта 1896 года правилам о содержании эспланады Киевской крепости. ДАМК, ф.163, оп.7, спр.1558.

13. Виколювання Подільської брами. План Києва и его предместий. 1896 г. НБУВ, відділ картографії.

14. Виколювання Подільської брами. План Києва с предместьями. 1903 г. Издание Максимовича Н. И. ДНАББ, відділ рідкісної книги.

15. Виколювання Подільської брами на Набережному шосе. План-схема Аскольдової могили. 1923-1925 рр. Київкоммунхоз. КНМЦ, відділ обліку пам'яток.

Джерела

1. Рибак М. О. Невідомі та маловідомі сторінки Києва.— К.: Кий, 1997.— С. 106.

2. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX вв.— НКТИКЗ, 1997.— С. 145.

3. Трегубова Т. К Истории развития Печерска в Киеве// Строительство и архитектура.— К., 1979.— № 6.— С. 25–27; Трегубова Т. Київська фортеця. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, Ч. I. К., Головна редакція Зводу і. та к. при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999.— С.439, 449.

4. ЦДІАУ.— Ф. 692, оп.1, спр.1912, арк.72 зв.1849–1853 рр.

5. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.7, 1849 р.

6. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.21, 1849 р.

7. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.8, 1849 р.

8. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.9, 1849 р.

9. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.14, 1849 р.

10. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.10, 1849 р.

11. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.13, 1849 р.

12. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.18, 1850 р.

13. ЦДІАУ.— Ф. 442, оп.800, спр.322, арк.69, 1851 р.

14. ЦДІАУ.— Ф. 692, оп.1, спр.3, арк.18,19,47-50, 1855 р.

15. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.41, арк.41, 1850 р.

16. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.41, арк.44, 1850 р.

17. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.100, арк.1-5, 1852 р.

18. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.103, арк.1-5, 1852 р.

19. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.41, арк.24, 1852 р.

20. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.41, арк.33, 1852 р.

21. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.64, арк.18, б/д.
22. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.48, арк.32, 1853 р.
23. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.48, арк.33, 1853 р.
24. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.48, арк.35, 1853 р.
25. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.64, арк.13, 1853 р.
26. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.64, арк.11, 1853 р.
27. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.41, арк.7, 1853 р.
28. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.64, арк.9, 1853 р.
29. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.64, арк.12, 1853 р.
30. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.33, арк.23, 1854 р.
31. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.48, арк.45, 1854 р.
32. ЦДІАУ.— Ф. 1434, оп.1, спр.64, арк.16, 1854 р.
33. ДАКО.— Ф. 1, оп і спр.? 1855 р.

Основні скорочення

ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ДАКО — Державний архів Київської області в м. Києві

ДАМК — Державний архів міста Києва

НБУВ — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського

ДНАББ — Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека Держбуду України

*Сергій ПЕТРОВ,
ст. науковець
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

ДО ПИТАННЯ ПРО ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ КИЇВСЬКИХ ВИДАНЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

На середину ХІХ ст. із зростанням кількісних показників у поліграфічному виробництві уніфікація книжкової продукції набуває сталого характеру практично в усіх галузях книжкового асортименту. Залежно від цілого комплексу чинників видання певних напрямів одержують типовий, пов'язаний переважно з рівнем попиту тираж, а також типовий вигляд та певну ціну. Збільшення попиту зі зростанням суспільної ролі книги впливає на побудову та різноманітні питання випуску видань, в тому числі і на якість їхнього оформлення. З'являються видання, які своїм оформленням, ілюстраціями, а відповідно й ціною не можуть іти ні в яке порівняння із книгою, розрахованою на вбогого простонародного читача. В наступні десятиліття поступово виробництво книги набуває фабричного характеру. Дедалі все характернішою стає монополізація книжкового ринку і розподілу його між окремими видавничими та друкарськими фірмами й угрупованнями. Привабливість продукту на ринку в умовах конкурентної боротьби набуває дедалі більшого, навіть вирішального значення. Важить якість набору, рівень ілюстрацій, використання якісних матеріалів тощо. Іноді, особливо на початку діяльності видавця, використовувати неякісний папір змушувала нестача коштів. У свою чергу, зі зростанням поліграфічних потужностей паперу високої якості не вистачало і до виробництва надходив практично весь папір, видавець мав змогу придбати.

Переважна кількість київських видань 60-х рр. не відзначалися різноманітністю, а тим паче яскравістю оздоблення. Нескладна віньетка, заголовки з кількох шрифтів, загальноприйнятні реквізити, кольорова обкладинка (як правило сіра, блакитна чи зелена), титульний аркуш, який практично копіював обкладинку,— такий загалом незначний набір засобів оформлен-

ня, характерних для продукції київських друкарень цього періоду. Розмір шрифту надавав покупцеві уявлення про характер видання, наприклад, «народні видання», призначені для малоосвічених верств населення, дуже часто набиралися кегелем більшим, ніж наукова або довідкова книга, призначена для іншого читача. Зразки шрифтів друкарень дедалі частіше випускалися окремими виданнями («Образцы шрифтов типографии конгревного заведения С. Т. Еремеева в Киеве» (1874), «Образцы шрифтов и некоторых других элементов тиснения (паровой литотипографии В. Давиденко в Киеве)» (1875) тощо).

«Необов'язковими» для більшості видань цього періоду залишаються ілюстарції, оскільки вони друкувалися окремо в літографіях, які діяли ще далеко не при кожній друкарні. Можна навіть сказати, що ілюстації були рідкістю, яка мала привертати особливу увагу до видання. «Книга оздоблена двома малюнками», повідомлялося, наприклад, у рекламному оголошенні про вихід у світ 1864 р. підручника «Народная русская история»¹. Разом з тим, вже у першій половині 60-х рр. з київських друкарень виходять окремі видання зі значною кількістю ілюстрацій. Так, 2-ге видання відомого довідника М. М. Сементовського «Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников» (1863), містило 55 «політипажів», які, за відгуками сучасників, «вірно й виразно»² відбивали краєвиди міста та історичні пам'ятники.

Розвиток поліграфічної бази в середині 60-х рр., а передусім прогрес технічного обладнання підприємств, надавали змогу значно поліпшувати продукцію та її художнє оформлення в ряді випадків буквально з кожним місяцем, з кожним наступним випуском. «Другий зошит... значно краще витриманий та виконаний у художньому відношенні, ніж перший»³, зазначалося в рецензії на один з перших київських сатиричних альбомів «Знакомые незнакомцы» (1864, друк. Сементовського). Безперечно, йшлося тут не лише про поглиблення змісту та художнього виконання безпосередньо карикатур та малюнків, але й про поліпшення суто поліграфічного виготовлення книги. Про

---

¹ Киевский телеграф.— К., 1864, №1.

² Киевский телеграф.— К., 1864, № 121.

³ Киевский телеграф.— К., 1864, №131.

важливість цього процесу говорить те, що майже за десятиліття, коли у світ виходив другий випуск «Школи рисования из русских типов и видов» М. І. Мурашка (1875), висловлювалися думки майже аналогічні: *«Вже в першому виданні «Школи» д. Мурашка... слід було визнати стільки ж практичну, як і педагогічно вірну думку. Але це видання, незважаючи на всі зусилля автора, несло на собі виразні сліди недосконалості та незручностей, з якими довелося йому боротися, розпочинаючи таке видання в Києві. Друге видання... становить значний крок вперед як щодо технічного боку, (деякі листки 2-го та 3-го зошитів зробили б честь будь-якій із столичних літографій), так і щодо більшої широти, якої набула в ньому думка автора»⁴.*

У 70-х рр. вже значно більша кількість видань вже ілюструвалася портретами авторів. Зокрема, в українських виданнях насамперед це були портрети Т. Г. Шевченка та І. П. Котляревського. Слід підкреслити й появу та досить швидке поширення кольорових ілюстрацій. Серед них виділимо малюнки М. І. Мурашка до «Казок» Г.-Х. Андерсена в перекладі М. Старицького. На фронтисписі книги було вміщено портрет Г.-Х. Андерсена, а в тексті — 11 літографій. Працюючи з 1868 р. у друкарні С. С. Кульженка, М. І. Мурашко виконав також цілу низку краєвидів Києва, портрети Т. Г. Шевченка, І. С. Мазепи, П. Могили та інших. Слід відзначити й ілюстрації О. Сластіона до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» (1877), ілюстрації П. Мартиновича до «Енеїди» І. П. Котляревського, над якими художник працював також у 70-х рр.

Технічні досягнення в поліграфії уможливили і появу цікавих, але досить специфічних видань, в яких містилися народні узорі, поширені в Україні. Одним із перших таких альбомів у Києві став «Южнорусский орнамент» П. Я. Литвинової, чільний випуск якого — «Узоры вышивания и рисования. Черниговская губерния. Глуховский уезд» — з 30-ма аркушами малюнків великого формату вийшов з друкарні М. П. Фрица 1878 р. Наступного року з літографії С. В. Кульженка вийшов «Украинский орнамент» О. Косач, 1880 р.— «Сборник древнеславянских и южнорусских узоров» Сокологорської, в якому було зібрано

---

⁴ Києвлянин.— К., 1876, №109.

переважно узори, що зустрічалися в рукописах, на археологічних пам'ятках, та «Сборник народных русских узоров для женских рукоделий» П. Я. Литвинової, 1882 р.— «Южнорусский орнамент» Квітки. Поява цих видань стала відгуком на зростання національної самосвідомості в Україні. Втім, збільшення їхньої кількості мало зворотним боком і поширення продукції невисокого художнього рівня. Та й укладачі, як правило, не йшли далі друкування окремих, «вихоплених» зразків. Зокрема редакція «Киевской старины», підкреслюючи важливість цих видань, зазначала, що, на жаль, з наукового боку майже всі вони не витримують критики: «...Що стосується орнаментики малоруської, то доводиться сказати, що широке значення її належить лише майбутньому, до цього часу не зібрані й не видані навіть матеріали нашої етнографії... З наукового боку видання ці не скажемо, що принижують етнографічну науку, а просто мають з нею стільки ж мало спільного, як, наприклад, якийсь «наймодніший пісенник» з етнографічним виданням народних пісень»⁵. І в наступні роки в Києві було видано цілу низку таких альбомів, одним з досконаліших з яких, був «Южнорусский орнамент» Лисенка, виданий І. О. Розовим 1883 р., а також «Малорусские узоры в фигурах, составленные преимущественно из малороссийских оперет, комедий и водевилей, игранных группою Кропивницкого и Старицкого» І. Терещенка, видавцем якого також був І. О. Розов.

Важливою рисою книговидання 70-х рр. стає поступове витіснення гравюри у книжковому оформленні дешевшою фототипією. Одним з найцікавіших київських видань такого роду є «Древнейшая в России церковь Спас на Берестове, построенная св. Великим князем Владимиром в Киеве в 989 г.». Думка, що ця видатна пам'ятка датується часом князя Володимира, була широко розповсюджена у ті роки, а відкриття в ній давньоруських фресок привернуло загальну увагу. «Звичайно, видання це спеціально, переважно присвячене для вчених осіб та бібліотек», писав М. М. Сементовський 1867 р., приступаючи до роботи над книгою⁶. Це було одне з перших київських ілюстрованих мистецтвознавчих видань. Книга форматом у четверту частину

⁵ Киевская старина.— К., 1882, нояб.— Т. 4, с. 366.

⁶ Киевские губернские ведомости.— К., 1867, №64.

аркушу, містила історичний опис храму, фототипії його фресок та мистецтвознавчий огляд, в якому живопис церкви Спаса на Берестові порівнювався з живописом Софійського собору та Кирилівської церкви. На заваді видавцям були не лише недосконалість технічного характеру — фототипія в Росії в цей час робила лише перші кроки, але й елементарна недостатність коштів — оголошена заздалегідь предплата дала лише кілька десятків передплатників⁷. У повному обсязі робота над виданням тривала понад десятиріччя, а книга вийшла у світ кількістю 400 примірників 1877 р.

У другій половині 70-х рр. у продажу в Києві з'явилися перші фотографічні альбоми місцевого виробництва, де містилися переважно краєвиди, пам'тки історії та культури, зображення святих тощо. Звичайно, їхня вартість ще не дозволяла цим виданням набувати широкої розповсюдженості у нижчих верствах суспільства, тому видавці намагалися знайти свого «зацікавленого» читача. Так, зокрема, патріотичне піднесення в російському суспільстві, «підігрите» подіями російсько-турецької війни 1877-78 рр. (адже певну частину російської армії в Болгарії становили добровольці) всіляко підтримувалося в урядових колах та в пресі. Наведемо уривок із замітки «Художественная новинка» з газети «Киевлянин» з приводу виходу у світ альбому київського фотографа Кордиша «Виды Болгарии»: «...Альбом ще не вповні закінчений, т. я. д. Кордиш має намір продовжити свою роботу і наступного року, але вже зараз альбом складається з 36 краєвидів Плевни, Рущука, Систово, Турново, Нікополя, Ловчі тощо. Для багатьох краєвиди цих місць дороги особистими спогадами, але й крім цього вони досить цікаві, як картини розкішної природи та оригінальної культури»⁸.

Вдосконалення технічного обладнання підприємств характерне для київського друкарства й у 80-х рр. Звичайно, слід уявляти, що у зв'язку із загальною відсталістю російської промисловості верстати та машини, що діяли в київських друкарнях, були іноземного виробництва (німецькі, бельгійські, американські тощо). В рекламних оголошеннях 80-х рр. неодноразово повідомлялося, що друкарське обладнання міських

⁷ Паровоз.— К., 1870.— № 19.

⁸ Киевлянин.— К., 1870.— № 30.

підприємств було «найновішої будови». Лише протягом 1886 р. кількість скородрукарських машин на підприємстві С. В. Кульженка збільшилася майже вдвічі — з 6 на 1 січня 1886 р.⁹ до 11 на червень 1887 р.¹⁰ Досконале технічне обладнання дозволяло вводити нові форми друку. 1883 року при друкарні відкривається стереотипне відділення, першою книгою, якого став «Киевский календарь» В. І. Фабриціуса, постійно діяли також літографія та фототипія. Тепер звідси значно в більшій кількості, ніж у друкарні Києво-Печерської лаври, починають виходити листівки з краєвидами Києва тощо. Вже 1889 р. на фотографічній виставці у Петербурзі експонати, виставлені фототипією С. В. Кульженка, звернули на себе загальну увагу і були удостоєні «Схвального відгуку» «за чистоту і художність» краєвидів Києва¹¹.

1888 р. в місті існувало вже 17 літографій¹², тобто практично вони діяли майже при кожній друкарні, що давало змогу виконувати роботи по виготовленню книг в єдиному підприємстві, тоді як раніше текстові матеріали виготовлялися в друкарні, а ілюстративні — окремо в літографії. На цей час на підприємствах накопичилася значна кількість використаних елементів оформлення книг — кліше, лінійок, оздоблень тощо, — які час від часу використовувалися повторно. Приблизно у цей же час в оголошенні друкарні Кушнірьова і Спільки повідомлялося про впорядження підприємства шрифтами, бордюрами та оздобленнями нових наймодніших малюнків зі словолитні Флінша у Франфуркті на Майні¹³. Втім, усі ці елементи друкарського обладнання доволі високої на свій час якості вироблялися і в Києві. З другої половини 80-х рр. адміністрація словолитні С. В. Кульженка періодично пропонувала власникам друкарень здійснювати замовлення «на поставку різного роду прямих і курсивних книжкових та заголовних шрифтів. Марзани, квадрати, гартові лінійки, стереотипні, а також гальванопластичні знімки...»¹⁴

Загальний напрям подальшого розвитку книги, який вироблявся протягом попередніх десятиліть, зберігається і в 80-

⁹ ДАМК.— Ф. 287, оп. 1, спр. 3, арк. 92.

¹⁰ Києклянин.— К., 1887, №128.

¹¹ Киевское слово.— К., 1889, №680.

¹² ДАМК.— Ф. 287, оп. 1, спр. 7, арк. 11.

¹³ Києклянин.— К., 1882, №217.

¹⁴ Киевское слово.— К., 1887, №217.

90-х рр., причому типізація побудови видань (за збільшенням кількості розділів у довідковій літературі, якісними змінами в ілюстративних матеріалах, поширенням вкладних аркушів з планами, картами тощо) набуває подальшого розвитку. Дедалі вагомішу роль у художньому оформленні книги відіграють ілюстрації, причому гравюра, що потребує значної праці та майстерності, а отже, і коштів, поступово замінюється дешевшою фототипією. Прикрашені ілюстраціями виходять не лише окремі збірки, як «Київ — Верному» (1887), видана громадським коштом на користь потерпілих при землетрусі в Алма-Аті (книгу ілюстрували фотографії краєвидів Києва), чи «Киевский сборник» (1892, 1894), який містив фотокопії творів живопису місцевих художників, а також краєвиди Середньої Азії, що відбивали подорож київського інженера-залізничника О. Абрагамсона, а й твори художньої літератури¹⁵. Значного розвитку набувають ілюстрації у навчальній та науково-технічній літературі. «Старанно виконаними політипажами»¹⁶, за допоогою яких читач міг досконало ознайомитися з конструкцією мікроскопа, було ілюстровано книгу Тангоффера «Микроскоп и его употребление» (1881), в якій було 82 малюнки, виконані *«виразно, що є немалим покращенням у справі наших місцевих видань»*¹⁷, задзначалося у пресі. 158 малюнків містилося в тексті «Руководства по сахарному производству» Ф. Штомана (1888), 157 малюнків — в «Общедоступном спутнике механика-строителя» Фолкнера (3-тє вид., 1890) та ін.

Незважаючи на те, що випускати ілюстровані видання на середину 80-х рр. мали можливість більшість міських поліграфічних підприємств, як, приміром, друкарня Києво-Печерської лаври (1887 р. тут було випущено у 12 фарб картину «Богоявлення Господнє», у 8 фарб — «Собор преподобних печерських» тощо), Фронцкевича, Повальського, університету св. Володимира та ін., безперечним лідером у цій галузі в Києві стає підприємство С. В. Кульженка. З ілюстрованих кульженківських видань цього періоду насамперед відзначимо присвячену царю Олек-

---

¹⁵ Наприклад, ілюстрації до видання Ф. О. Йогансона творів М. Ю. Лермонтова (1892), виконані худ. Михайловим, ряд портретів авторів тощо.

¹⁶ Заря.— К., 1881, 30 липня.

¹⁷ Труд.— К., 1881, №64.

сандру III і випущену до 900-річчя хрещення Русі книгу інспектора Інституту благородних дівиць у Києві М. М. Ващенко-Захарченка «Київ тепер і прежде» (1888). Це було дійсно т. з. «розкішне» видання. Папір, шрифт, набір, загальне художнє оформлення, ілюстрації — все було найвищої якості, можливої на цей час. «Відносно витонченості та якості роботи у друкарському відношенні «Київ тепер і прежде» не поступається кращим розкішним виданням такого роду й наочно свідчить, як високо стоїть зараз справа в кращих київських друкарнях»¹⁸, відзначала у преса, хоч зверталася увага також і на відсутність посилянь на праці, які іноді майже дослівно використовувалися упорядником. Як на характерне і цікаве явище, що набуло розповсюдження у київському книговидавництві на той час, укажемо на випуск книги в різних варіантах — «розкішне» видання у твердій обкладинці коштувало 10 крб.¹⁹, у т. з. «англійській» оправі — 6 крб., а здешевлене, у «брошури» з 35 аркушами малюнків, 5 планами міста та 100 малюнками в тексті — 5 крб.²⁰

Художнє оформлення української книги, відбиваючи загальом загальні тенденції розвитку книгодрукарства в країні, мало й свої конкретні особливості, нерозривно пов'язані насамперед із суспільно-політичним становищем в Росії. Політика самодержавства, спрямована на одверте знищення українського друкованого слова, безперечно, відбивалася на всіх без винятків аспектах українського книгодрукарства. В цих умовах «пропагандистське й агітаційне, а не розважальне призначення книги і прагнення здешевити її не стимулювало видавців дбати про зовнішній вигляд своїх видань», — пише О. І. Дей. — Художнє оформлення в цей час властиве переважно ювілейним виданням, краєзнавчій книзі і товстим альманахам та збіркам»²¹. Розглядаючи проєкти художнього оформлення українських видань 80-х рр., дослідник особливо відзначає альманахи «Луна» (1881) та «Рада» (1883), збірку М. Старицького «З давнього

¹⁸ Києвлянин. — К., 1888, № 156.

¹⁹ Там же.

²⁰ Києвлянин. — К., 1890, № 19.

²¹ Дей О. І. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня//Книга і друкарство на Україні. — К., Наукова думка, 1964. — С. 157.

зшитку. Пісні і думи» (Ч. 1, 2. 1881. 1883), що вийшли з друкарні Г. Т. Корчак-Новицького, віньєтку на обкладинці журналу «Киевская старина» тощо. В оформленні цих та деяких інших видань широко використовувалися елементи рослинного орнаменту, атрибути козацьких обладунків. Саме в ці роки відбувалися перші спроби створити своєрідне українське оформлення української книги з використанням символічного підтексту малюнка.

Таким чином, можна констатувати, що в 90-х рр. ХІХ ст. книговидавництво у Києві робить значний крок уперед як щодо прогресу в технічних можливостях поліграфічних підприємств, що, безперечно, впливало на покращення художнього оформлення видань, та оформлення української книги, що мало велике значення в майбутньому.

Людмила ДІДУХ,
аспірантка кафедри історії
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

ГУРТОК КИЇВСЬКИХ НУМІЗМАТІВ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ.)

Становлення історичної науки в Україні, що відбулося на початку ХІХ ст., відзначалося, зокрема, зростанням інтересу дослідників до методологічних проблем історії, пов'язаних з розширенням кола її джерельних витоків. Велике значення науковці стали надавати не лише писемним джерелам, а й джерелам споріднених з історією дисциплін, насамперед, археології та нумізматики, яка пізніше увійшла в систему спеціально-історичних дисциплін. Втім, слід зазначити, що в цей період розвиток окремих гуманітарних дисциплін певним чином залежав від російських наукових установ і досліджень російських учених, тобто відбувався у загальноросійському науковому контексті.

Початок збирання і вивчення монет в Росії припадає на межу ХVІІ–ХVІІІ ст. Згодом склалися перші російські нумізматичні колекції і почалася розробка нумізматичної систематики. Але тільки в ХІХ ст. і особливо в другій його половині нумізматичні пам'ятки входять в коло історичних першоджерел і починають планомірно використовуватися для вивчення історичних проблем¹.

Відомості ж про велику кількість старовинних грецьких та візантійських монет, віднайдених на території України сягають ще першої половини ХVІІ ст. (часів Боплана). Вони привертати до себе увагу колекціонерів, які зацікавилися ними і почали їх збирати. З другої половини ХІХ ст. почалося масове колекціонування монет та пошук скарбів. Скарбошукацтво стало модним і в Києві. Особливий ажіотаж викликали спроби віднайдення мазепинського скарбу (військової каси): по руках ходила безліч рукописів, складених ченцями, за якими і шукали скарб².

¹ Спасский И. Г. Очерки по истории русской нумизматики// Нумизматический сборник.— М., 1955.— С. 34–108.

² Болсуновский К. В. Б. Антонович как нумизмат. Исторический очерк// Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах.— К., 1997.— Т.2.— С.415–416.

Крім того, Київ відзначився великою кількістю знахідок монетних скарбів на його території у ХІХ ст.³ Роботою із збирання та опису старовинних монет на території України займався, зокрема, Київське церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії, очолюване професором М. І. Петровим. Утім, найбільше відомостей про монетні знахідки надходило до Київського університету, який був основним центром наукового життя України, туди ж надсилалися цілі скарби, що поповнювали колекцію старовинних монет і медалей університетського Мінц-кабінету. Науковим оглядом та класифікацією знахідок в університеті займався завідувач кабінетом професор В. Б. Антонович, який пильно стежив за всіма знахідками старовинних монет у Києві та на його околицях. У період завідування Антоновича (1872–1906 рр.) монет у збірці кабінету збільшилося вдвічі, й 1906 р. вона налічувала 60 тис. екземплярів⁴. Йому вдалося поповнити і впорядкувати всі розділи колекції⁵. Колекція монет київського Мінц-кабінету дуже цікавила провідних нумізматів Російської імперії. В різний час з її матеріалами працювали М. Мазуркевич, В. Тизенгаузен, Ю. Іверсен, Є. Гуттен-Чапський, І. Толстой⁶.

Не дивним є те, що навколо постаті Антоновича та його музею стали гуртуватися місцеві любителі, збирачі і торгівці монет. Наприкінці 70-х рр. утворився нумізматичний гурток, розквіт якого припав на 80–90-ті рр. ХІХ ст. Зацікавлені нумізматичними питаннями члени гуртка збиралися і обмінювалися монетами, деякі з них робили доповіді про свої знахідки у наукових установах та друкували повідомлення у часописах⁷. На жаль, гурток не мав статусу офіційної організації, втім, лише брак формального статуту не дозволяв йому стати на один рівень з нумізматичними товариствами столиць Російської імперії та-

---

³ Бєлая О. Дірхеми, фоліси, соліди... Чи повернемо їх на Україну? Знайдені в Києві у ХІХ столітті монетні скарби//Київ.— 1993.— №3.— С. 166–167.

⁴ Гарбуз Б. Музей нумізматики//Київська старовина.— 1993.— №4.— С. 90.

⁵ Антонович В. Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира. Вып. 1–3.— К., 1896–1906.

⁶ Антонович В. Б. Нумизматический кабинет//Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834–1884).— К., 1884.— С. 58–59.

⁷ Болсуновский К. Указ. соч.— С. 413.

ких як, наприклад, Московське нумізматичне товариство. До гуртка київських нумізматів входили С. В. Боділевський, М. П. Черньов, М. О. Леопардов, Д. М. Чудовський, А. Ф. Новицький, М. Г. Захарієвич-Захарієвський, Н. К. Граббе, К. В. Болсуновський, М. Ф. Біляшівський, С. Сечинський, Г. Арапов та інші. Втім, не всі вони займалися колекціонуванням з науковою метою.

Микола Павлович Черньов був одним з гуртківців, хто цікавився монетами для проведення досліджень. Він закінчив Санкт-Петербурзький університет і 1881 р. був призначений на військово-судові посади при Київському військово-окружному суді. 1890 року він вступив на службу в канцелярію київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Саме в Києві він став цікавитися старожитностями і склав колекцію руських монет. А пізніше — колекцію археологічних пам'яток⁸. *«В деле научного собирания предметов древности большого значение имеют коллекции строго специализированные; если даже такие коллекции и не отличаются большим количеством предметов, ...зато строгий подбор предметов, их несомненная подлинность и точно установленное место происхождения делают такие коллекции очень интересными... К числу таких собраний и относится коллекция Н. П. Чернева»*, — так характеризували збірку Черньова в наукових колах⁹.

Особливо цікавили вченого монети великокняжої доби. В цьому контексті слід зазначити, що основними проблемами вивчення давньоруських монет у ХІХ – поч. ХХ ст. в історичній науці були питання їхнього хронологічного визначення (давні руські монети власного карбування несли на собі імена Володимира, Святополка і Ярослава-Георгія; відомі в унікальних екземплярах, ці монети початково визнавалися медалями, печатками або ж пам'ятками нумізматики південних слов'ян, однак віднайдення двох великих скарбів таких монет у Ніжині і Києві сприяло правильному їхньому тлумаченню)¹⁰. У 1882 р. відомий нумізмат і археолог граф І. І. Толстой видав обширний звід

---

⁸ Н. П. Чернев (Некролог)//Киевская старина (далі — КС).— 1899.— №11.— С. 116–117.

⁹ Собрание Н. П. Чернева в Киеве//КС.— 1899.— №6.— С. 177.

¹⁰ Янин В. А. Нумизматика//Очерки истории исторической науки в СССР. В 4-х томах.— М., 1960.— Т. 2.— С. 672.

давніх руських монет «Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского» (СПб, 1882). І. І. Толстой, дослідивши ці монети, запропонував датувати їх часом Володимира І, Святополка Окаянного, Ярослава Мудрого. У 1888 р. із критичною оцінкою висновків Толстого у своїх «Заметках о древнерусских монетах» виступив М. П. Черньов. Найголовніша перевага «Заметок» полягає в тій обережності, з якою зроблено поправки і висловлено нові побажання. *«Задача исследователя должна состоять не в построении ... гипотез, зазначив Черньов, а в тщательном и беспристрастном изучении памятников нашей старины ... и раскрытии их истинного смысла ... на основании, главным образом, фактических данных ... , а не на основании отвлеченных умозаключений, как бы логичны и заманчивы они не казались»*¹¹. Таким чином, строга критична робота вченого стала корисним внеском у вітчизняну нумізматичну бібліографію.

З 1991 р. М. П. Черньов разом з іншим членом нумізматичного гуртка М. О. Леопардовим почали видавати «Сборники снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках». Всього було видано дві серії збірників по чотири і два випуски відповідно¹². *«Основная цель настоящего издания, як повідомили укладачі, состоит в опубликовании памятников, хранящихся в частных собраниях Киева, и рискующих, как это бывало неоднократно, погибнуть бесследно и бесполезно для науки ...»*¹³. У згаданих збірках було розміщено знімки зі стародавніх прикрас (в основному хрестиків), а також таблиці російських монет, цікавих тим, що до цього видання вони не перебували у науковому обігу, не були представлені в жодних відомих дослідженнях, каталогах і таблицях. В основному предмети, представлені в «Сборнике», являли собою колекцію М. О. Леопардова. Дійсний статський радник Микола Олександрович Леопардов, вихованець Вологодської духовної семінарії, більшу частину життя провів у Кронштадті, на службі у морсь-

¹¹ Чернев Н. П. Заметки о древнейших русских монетах.— СПб., 1888.— С. 38.

¹² Леопардов Н. и Чернев Н. Сборник снимков с предметов древностей, находящихся в г. Киеве в частных руках.— К., 1891.— Вып. 1.— 12 с., Вып. 2.— 17 с., Вып. 3—4.— 31 с.; Леопардов Н. и Чернев Н. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках.— К., 1891.— Вып. 1.— 29 с.— К., 1893.— Вып. 2.

¹³ Там же.— К., 1891.— Вып. 3—4.— С. 2.

кому відомстві. Заробивши значні кошти, він переїхав до Києва після виходу у відставку. Тут М. О. Леопардов почав збирати монети, а також старожитності¹⁴. Будучи почесним членом Київського церковно-археологічного товариства, Микола Олександрович передав усю свою колекцію до його музею (фахівці товариства часто допомагали Леопардову у визначенні давніх пам'яток, оскільки той не мав достатніх знань і підготовки до цього; до речі, більшість «наукових» студій Леопардова була розкритикована місцевими фахівцями¹⁵. Нумізматична частина цієї багатой колекції була представлена монетами давнього світу, римськими, візантійськими, боспорськими і східними, але вершиною її була збірка російських монет як найчисленніша і найцінніша. «...Большая часть монетных собраний Н. А. Леопардова, кроме самостоятельного, имеет и другое, еще более важное значение, служебное или вспомогательное по отношению к русской истории и русской нумизматической коллекции», так охарактеризував монетну збірку Леопардова М. І. Петров¹⁶.

До речі, у 1885 р. М. І. Петров і член товариства А. Ф. Новицький, який теж входив до гуртка київських нумізматів, переглянули понад 35 пудів мідних монет, що вийшли з обігу, в Києво-Печерській лаврі, Микільському та Братському монастирях для їхнього поцінування¹⁷. А. Ф. Новицький, чиновник канцелярії київського генерал-губернатора, збирав переважно царські монети і склав до них каталог. Разом з М. П. Черньовим він займався визначенням монет і впорядкуванням колекцій Церковно-археологічного музею, а останній того ж 1885 р. склав опис колекцій західноєвропейських, слов'янських, польських і східних монет¹⁸.

Найстаршим і найповажнішим членом гуртка був «заслужений нумізмат» Сава Васильович Боділевський. Свою колекцію

---

¹⁴ Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920//Лаврський альманах.— К., 2001.— Вип. 4.— Спецвипуск 1.— С. 55.

¹⁵ Див., напр.: Н. Б. Н. Леопардов и Н. Чернев. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. Вып. III и IV. К. 1891 //КС.— 1891.— №12.— С. 501–502; Те ж//КС.— 1894.— №3.— С. 584–585.

¹⁶ Петров Н. И. Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии ... Николаем Александровичем Леопардовым.— К., 1895.— С. 4

¹⁷ Крайній К. К.— Вказ. праця.— С. 59.

¹⁸ Н. П. Чернев (Некролог).— С. 118; Крайній К. К.— Вказ. праця.— С. 59.

монет, чудову за збереженістю і рідкісністю екземплярів, він пожертвував Київському музею старожитностей і мистецтв. У цій збірці найціннішими були монети Київської Русі, найунікальнішим з яких було «володимирове золото» єдиний відомий на кінець XIX ст. екземпляр¹⁹.

Душею гуртка нумізматів був директор Київського відділення Дворянського банку Дмитро Чудовський, який збирав класичні і російські монети. З 60-х рр. XIX ст., доволі довго проживши у Новгороді, він найбільше почав цікавитися т. зв. «новгородками» монетами цього давнього міста: склав їхній власний каталог, опис і класифікацію. В той час російські історики майже не вивчали ці монети через їхню надзвичайну рідкісність. Втім, Д. М. Чудовському вдалося зібрати надзвичайно багату колекцію новгородок. Використовуючи його монетну збірку, граф І. І. Толстой видав «Русскую допетровскую нумизматику» (СПб, 1884–1886) у двох випусках, присвячених монетам Великого Новгороду і псковським. А 1887 р. Д. М. Чудовський зробив доволі ґрунтовний критичний розбір цієї праці, чим і залишив слід в російській нумізматичній науці. *«Приступая к разбору содержимости труда, написал дослідник, считаю нужным оговориться и предмет этот занимал меня более 30 лет, а потому, критикуя некоторые выводы графа Ив. Ив. Толстого, я вместе с тем излагаю свои собственные, которые я напечатал бы и тогда, если труд графа Толстого не явился бы на свет»*²⁰.

Вагомий вплив київські нумізмати мали на становлення наукових поглядів молодих тоді, а надалі і відомих вчених Карла Васильовича Болсуновського і Миколи Федотовича Біляшівського. Перший познайомився з гуртківцями, навчаючись у Київському університеті св. Володимира на історико-філологічному відділі, другий — ще будучи гімназистом. Разом з М. П. Черньовим К. В. Болсуновський видрукував у Києві першу свою наукову розвідку «Заметки о загадочной фигуре на монетах Великого княжества Киевского» (К., 1889), яка і спрямувала зацікавлення молодого дослідника в галузі археології, нумізма-

---

¹⁹ Киевский музей древностей и искусств//Археологическая летопись Южной России.— 1903.— №2.— С. 133–134.

²⁰ Чудовский Д. Н. «Новгородки». Критический разбор первых двух выпусков «Русской допетровской нумизматики» гр. И. И. Толстого.— К., 1887.— С.5.

тики, сфрагістики і загалом історії²¹. М. Ф. Біляшівський же протягом 1887–1888 рр. займався проблемою систематизації та упорядкування розпорошеного матеріалу про монетні знахідки на території Київської губернії, а 1889 р. друком вийшла його праця «Монетные клады Киевской губернии» (К, 1889), яка до сьогодні залишається найбільш повним із видрукованих зводом монетних знахідок ХІХ ст.

Отже, наприкінці ХІХ ст. в Києві сформувався нумізматичний осередок, який, загалом займаючись проблемами, виставленими на порядок денний російською історичною наукою, втім зробив вагомий внесок і у становлення вітчизняної нумізматички, накопичуючи матеріал для вирішення питань, що насамперед стосувалися великокняжої доби.

---

²¹ Кучерук О. С. Карло Васильович Болсуновський//Археологія.— 1992.— №3.— С. 114–123.

*Людмила СУРГАЙ,
зав. сектором відділу фондів
Музею історії м. Києва*

МОЛОЧНІ ФЕРМИ У КИЄВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

На території Київського повіту традиційно упродовж останніх двох століть серед багатьох інших приватних підприємств розвивалося й скотарство, відгодовувалася м'ясо-молочна худоба. Вже наприкінці ХІХ століття на Поліссі, на півночі Київського повіту розвивалися селянські, хуторські господарства, організовані на зразок німецьких. Їх, переважно, засновували німецькі колоністи, які спеціалізувалися на скотарстві, зокрема, на його молочних галузях.

Привертає увагу досить цікавий та вагомий факт, який вплинув на розвиток дрібного фермерства у містах. На початку ХХ ст. у Росії розпочався кооперативний рух, що набув у Південно-Західному краї особливої інтенсивності з 1906 р. У Київському повіті насамперед створювалися кредитні та споживчі кооперативні товариства, а за даними на 1 вересня 1912 р. у Київській губернії існувало 17 сільськогосподарських товариств.

Значну роль у розвитку кооперативів і сільськогосподарських ферм відіграла підтримка з боку Київського губернського земства та Київської повітової земської управи. Земства мали своїх інструкторів із кооперації та окремих фахівців із садівництва, городництва, бджолярства, скотарства тощо. На початку ХХ ст. агрономічний відділ і відділ сільського господарства повітової земської управи спільно із ветеринарно-санітарною комісією розгорнули пропагандистську та методичну роботу серед мешканців губернії з метою розвитку кооперації у молочному фермерстві.

У Києві видавалися журнали: «Сплотчина», «Муравейник-Комашня», «Наше Дело», «Наша кооперация». Багато статей про кооперації було розміщено на сторінках «Киевской Земской Газеты». Інструктори земства організовували лекції і семінари, співбесіди та курси з молочного господарства.

Одним із засновників наукової організації молочного господарства у Києві вважається головний ветеринарний лікар

Київської земської управи М. П. Слесаревський. Ще 1901 р. він прочитав доповідь у Товаристві київських лікарів: «О снабжении городов доброкачественными молочными продуктами». У доповіді, зокрема, розглядалося питання про якість і фальсифікацію молочних продуктів, які завозилися у місто. Доповідь спонукала до створення одного з перших споживчих кооперативів — «Київське молочне кооперативне товариство». Сам же М. П. Слесаревський 1904 р. створив молочну ферму в орендованому приміщенні у Десятинному провулку, 8, де 1914 р. утримувалося 28 корів.

На початку місцевого руху щодо утворення молочних ферм стояв і К. І. Михайлюк — інструктор із молочного господарства Київської губернії.

1912 р. він здійснював велику громадську роботу серед населення губернії — виступав із лекціями, організовував курси, а також розробив документацію для молочної артілі, наприклад: пам'ятна книжка, щоденник прийому молока, книга відправлення товарів, розрохункова книжка, інвентарна книга, членська книжка тощо.

Умови фінансової підтримки молочних господарств були вельми привабливими — губерньська земська управа купувала інвентар, який пропонувала на умовах кредиту артілям і товариствам, які, зі свого боку, брали зобов'язання повернути вартість цього кредиту без відсотків упродовж 7 років, причому перші два роки від виплат господарі звільнялися.

Проте структурно кооператив або артіль складалися з окремих фермерських господарств, а частіше фермери працювали, не входячи в об'єднання. На той час у Києві налічувалося понад 100 ферм і корівників, більшість з яких мало від 2 до 8 голів худоби.

1914 р. В. К. Корольов, ветеринарний лікар Київської міської санітарної станції, зазначав: *«...в Киеве... немалое число коровников, содержаемых с промышленной целью и сверх того, имеется большое количество коров-одинок, от которых добывается молоко исключительно для надобности владельцев, а не для продажи».*

Наведено красномовний список, складений Корольовим В. К. у звіті: «К вопросу о снабжении молоком населения Киева», де автор перелічує діючі ферми у 1914 р. з їхніми адресами:

1. *Азутін і Геллерштем*. Сирецька, 32 — 115 корів; ферма утворена 1906 р.
2. *Хася Волошинова*. Жиянська, 66 — 46 корів; утворена 1899 р.
3. *Гурська*. Фундуклеївська, 12/14 — 26 корів; утворена 1911 р. (зразкове господарство)
4. *Єремій Волошинов*. Володимирська, 60 — 34 корови; утворена 1910 р.
5. *Орел*. Ново-Таращанська, 3 — 35 корів.
6. *Слесаревський*. Десятинний пров., 8 — 28 корів; утворена 1904 р.
7. *Шемлерфенік*. Сирецька, 56 — 26 корів; утворена 1896 р. (зразкове господарство)
8. *Корбут*. Троїцький пров. — 25 корів; утворена 1904 р.
9. *Кононова*. Дмитрівський пров., 3 — 22 корови; утворена 1864 р.
10. *Нестреляв*. Дмитрівський пров., 3 — 18 корів.
11. *Домровський*. БрестЛитовське шосе, 70 — 16 корів; утворена 1884 р.
12. *Лейченко*. Межигірська, 74 — 15 корів; утворена 1909 р.
13. *Ферма Товариства «Зоотехнік»* — 14 корів та 47 кіз; утворена 1912 р.
- Сенченко і Корольов*. (зразкова ферма «Зааненталь»). Дорогожицька, 57
14. *Яблонський*. Кожевин. пров. — 13 корів; утворена 1899 р.
15. *Пітьков*. Печерський ринок, 3 — 13 корів; утворена 1907 р.
16. *Комаровський*. Дмитрівський пров., 3 — 14 корів; утворена 1864 р.
17. *Масленников*. Петропавлівський пров., 9 — 13 корів; утворена 1913р.
18. *Шварц*. Тарасівська, 50 — 15 корів.
19. *Бурштейн*. Ново-Тарасівська, 1 — 13 корів
20. *Руфман*. Щекавицька, 40 — 11 корів; утворена 1906 р.
21. *Огурцова*. Львівська, 93 — 4 корови, 2 телиці; утворена 1859 р. (зразкове господарство).
22. *Селюк*. Овруцька, 22. Зразкове господарство — «очень известно в Киеве».

У розвитку молочної промисловості в Києві активну участь брали й мешканці інших міст. Так, на вул. Володимирській, 47 функціонувала «Ліфляндська молочна ферма» А. фон Штама, а на Бібіковському бульв., 28 — С-Петербурзька молочна ферма.

Незважаючи на порівняно невелику кількість корів на київських фермах, продаж молока був головною справою 50 відсотків фермерів.

Частіше у Києві фермери утримували корів у найманих приміщеннях, за які платили досить високу орендну платню. На годівлю однієї корови у середньому щодня витрачалося від 60 до 80 копійок. Випасалася худоба на міських пасовиськах із дозволу міської влади, а платня становила 2–3 руб. за корову за наявності власного пастуха. Також платили міському контрагенту 4,5–6 рубл. за півріччя, що було зовсім недешево.

Зазвичай, молоко продавали відрами; у пляшках — «чвертях» продавали за ціною 18–35 коп., та по 5 склянок — 3–4 коп. склянка.

Вартість масла, отриманого за допомогою сепаратора, — 42–48 коп. за фунт (453г).

На початку літа 1915 р. ціни на молочні продукти у Києві були такими:

- сир 1 ф.— 12–18 коп. (1 пуд — 4.80–6.00 коп.)
- масло пряжене 1ф.— 55 коп. (1 пуд — 20 руб.)
- сметана 1 ф.— 25–30 коп. (1 п. — 10 руб.)
- масло малосолене 1 ф.— 50 коп. (1 п.— 18 руб.)
- масло вершкове 1 ф.— 60 коп. (1 п. - 22 руб.)
- молоко цільне 1 відро — 1.60 коп.
- вершки 1 пляшка — 30–40 коп.

Контроль за якістю молочних продуктів, що здійснювався постійно на ринках міста, наводить цікаві дані. За аналізами, проведеними доктором Райкевичем Б. І. та професором Богдановим С. М., молоко від фермерських корів мало 3,5–4% жирності або ж значно знижену жирність через домішок води у молоко, яке продавалося на ринках міста.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть у Києві утримувалося майже 5500 корів поліпшеної породи, кожна з яких давала у середньому не менше 100 відер молока щорічно.

Поблизу Києва було розташовано кілька великих молочних ферм із племінною худобою — голандських, швейцарських порід,

вільстермарські та альцгауські. Серед них — ферма на хуторі Гурівщина, що за 18 верст від Святошино (власник — Каліф І. М.). Кожна корова давала до 200 і більше відер молока щорічно.

Всі ферми постачали молочні продукти у київські молочарні, кондитерські, лікарні, пансіонати, ресторани та магазини. Тільки, наприклад, у магазинах Київського товариства молочних господарів «Ляк» на вул. Жияльській та Володимирській, як рекламувала 1913 р. газета «Киевлянин», можна було придбати «все молочные продукты, как то: кефир, всевозможные сорта масла: сливочное, парижское, экспортное, голштинское; различные сыры: голландский, швейцарский, бакштейн, тильзит и сливочные сыры». Продукція фірми була навіть репрезентована на знаній Всеросійській сільськогосподарській та промисловій виставці, що відбулася у Києві 1913 р.

«А назавтра була війна...». Розпочалася велика залізна епоха, з її безперервними війнами, кривавими революціями та нищивними голодоморами, що на багато десятиліть змусило киян забути про молочні ріки та сметанно-масляні береги минулого.

Література та джерела

1. Державний архів Київської області.— Ф.1239, оп.36, спр.8.
2. Державний архів Київської області.— Ф.432, оп.3, спр.54.
3. Весь Юго-Западный Край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Статистико-экономический отдел. Изд.1-е.— К., 1913р.
4. Королев В. К. К вопросу о снабжении молоком населения Киева. Отчет ветеринарной службы.— К., 1914р.
5. Михайлюк К. И. Отчет инструктора по молочному хозяйству в Киевской губернии за 1911 год.— К., 1912р.
6. Знадынъ Ф. И. Краткие сведения о развитии молочных товариществ в Киевском уезде.— К., 1916р.
7. Михайлюк К.И. Краткий отчет Киевской Губернской Земской Управы по организации и развитию молочного хозяйства в губернии в 1912 году.— К., 1913р.
8. Газети «Киевлянин», 1912, 1913, 1914 рр.

*Олена БОЙКО,
Музей історії м. Києва*

ПОЧАТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У КИЄВІ (жовтень 1917 — січень 1918 рр.)

Поваливши Тимчасовий уряд, більшовики захопили владу у Петрограді і намагались поширити її на всю територію тодішньої Російської імперії. Безпідставне захоплення влади однією партією викликало спротив інших політичних сил, що мало наслідком жорстоку і кровопролитну громадянську війну. На території України вона тривала майже чотири роки (1917–1921). Населення страждало від бойових дій, зміни політичних режимів, господарської розрухи, соціальних перетворень радянської влади.

За своєю сутністю громадянська війна завжди є особливо жорстоким випробуванням для народу, включно з моральним аспектом. У війні між державами усе визначено: воюють армії, є лінія фронту, за якою противник. У громадянській війні лінія фронту проходить крізь кожне місто, село, іноді — дім і сім'ю. У ворогах можуть опинитися колеги, сусіди, друзі і родичі. Ворогуючі табори мало зважають на інтереси населення. Трапляються парадокси, коли населення потерпає більше від тої влади, яку підтримує.

Передвісником громадянської війни у Києві стала збройна боротьба за владу різних політичних сил наприкінці жовтня 1917 р. 25 жовтня 1917 р. до міста надійшло повідомлення про події у Петрограді і падіння Тимчасового уряду. Слідом за цим постало питання про владу у Києві. На неї претендували Українська Центральна Рада (УЦР), штаб Київського військового округу (КВО) та комітет РСДРП(більшовиків). Найбільше шансів мала Центральна Рада — демократична організація з досить широким представництвом, до складу якої входили члени¹⁹ політичних партій, в тому числі й більшовики. Останні не були впливовою партією, в Україні їх підтримували лише 10% населення. Напередодні жовтневих подій Центральна Рада перебувала у конфлікті з Тимчасовим урядом, від якого вимагала повної автономії України у складі Російської держави. Саме це вона збиралася здійснити тепер, скориставшись обставинами.

У ніч з 25 на 26 жовтня за ініціативою УЦР було утворено Крайовий комітет з охорони революції — спільний орган революційної демократії, який мав тимчасово здійснювати владу у Києві. Комітет засідав у будинку Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57). До нього увійшли представники: УЦР, Київських рад робітничих і солдатських депутатів, українських (УПСР, УСДРП, УПСФ), російських (більшовики, меншовики, есери) і єврейських партій, Міської думи. У відозві «До громадян України» комітет повідомив, що зосереджує функції центральної влади і є підзвітним Центральній Раді¹.

Проте комітет, який остаточно не визначився у ставленні до подій у Петрограді, не зміг опанувати владу навіть у Києві. У наступні дні становище в місті залишалось не визначеним. Переговори із штабом КВО, що уособлював представництво поваленого Тимчасового уряду, виявились безрезультатними. Політичні сили мали визначитися спочатку з оцінкою ситуації в країні. У ніч на 27 жовтня Мала Рада нарешті ухвалила резолюцію про владу, де визнала неприпустимим «перехід влади до рук рад робітничих і солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої революційної демократії». Рада засудила повстання у Петрограді і заявила, що боротиметься з будь-якими спробами його підтримки в Україні. Вона також висловилася за утворення в Росії однорідного соціалістичного уряду з представників усіх соціалістичних партій². Отже, позиція Центральної Ради визначилась остаточно: вона не підтримала скинутий Тимчасовий уряд і водночас засудила захоплення влади більшовиками. З огляду на заяви УЦР про готовність відповідати за становище в Україні, зроблені у декларації від 29 вересня та меморандумі Тимчасовому урядові від 13 жовтня 1917 р., це означало, що вона спробує взяти владу до своїх рук. Певний час УЦР утримувалася від рішучих дій, щоби не спровокувати загострення ситуації в місті.

Позиція Центральної Ради не задовольнила Київський комітет РСДРП(б) на чолі з Г. П'ятаковим. Київські більшовики у питанні про владу твердо стояли на ленінських позиціях, хоч

---

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах.— Т. 1.— К., 1996.— С. 359–360.

² Там само.— С. 363.

було ясно, що захоплення влади однієї партією викличе спротив інших політичних сил, призведе до розколу суспільства. Не згодні з позицією Ради, більшовики того ж дня залишили Крайовий комітет з охорони революції і провели у приміщенні театру Бергонье (нині — вул. Б. Хмельницького, 5) спільні збори з представниками рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок, фабзавкомів та військових частин. Збори ухвалили резолюцію на підтримку більшовицького повстання у Петрограді та проголошеної ним радянської влади, обрали ревком, якому передбачалось передати владу у Києві, у складі Я. Гамарника, О. Гурвіца, В. Затонського, А. Іванова, І. Крейсберга, І. Кулика та інших. Як видно з резолюції, рішення про негайне проведення збройного повстання не приймалося, йшлося про активну оборону проти сил Тимчасового уряду. Так само і на засіданні ревкому 28 жовтня йшлося не про організацію самостійного виступу, а про активну оборону проти урядових військ. Констатувався брак зброї, нечисленність Червоної гвардії, яка ледве налічувала 6 тис. проти сил штабу КВО, що мали щонайменше 10 тис.³

Тим часом Крайовий комітет спробував порозумітися з командуванням КВО. Штаб КВО підтримував Тимчасовий уряд, тому до Крайового комітету, куди увійшли більшовики, поставився з недовірою. 27 жовтня у штабі відбулася нарада за участю представника комітету М. Порша. Нарада відмовилася визнати повноваження комітету і ухвалила вважати його лише довідчим органом при начальнику КВО, до якого мала перейти влада в Києві. Відмова штабу від спільних дій з представницьким органом свідчила, що він бере ініціативу до своїх рук. В такій ситуації Крайовий комітет вирішив самоліквідуватись, оскільки не бажав відповідати за дії штабу. 28 жовтня рішенням Малої Ради його було розпущено.

Збройне протистояння політичних сил у жовтневій дні 1917 р. за радянських часів називали так, як і у Петрограді — Жовтневим збройним повстанням, яке підняли більшовики проти влади Тимчасового уряду у Києві. Панувала думка, ніби поразкою останніх підступно скористалася Центральна Рада, проголосивши свою владу у місті, а згодом — і в Україні. Останні дослідження

---

³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— К., 1928.— С.334.

вітчизняних істориків, введення до наукового обігу значного масиву нових документів дозволили розвіяти міф про більшовицьке збройне повстання у Києві. Найпереконливіше це зробив відомий історик В. Верстюк у монографії «Українська Центральна Рада». На його думку, не можна вважати збройний конфлікт, що відбувся у Києві, більшовицьким збройним повстанням. Порівнюючи тактику РСДРП(б) під час перевороту у Петрограді, автор дійшов висновку, що у діях київських більшовиків бракувало організованості. Вони не мали єдиного керівництва і плану дій, не намагалися захопити ключові комунікаційні міста тощо. Це були окремі збройні сутички, хаотичні, іноді цілком випадкові⁴.

Конфлікт було спровоковано діями штабу КВО, який намагався перебрати владу у місті. За його наказом 28 жовтня війська вдалися до репресивних дій проти більшовиків. Вони оточили Маріїнський палац, де перебував ревком, розгромили приміщення виконкому Київської ради та комітету більшовицької партії. Лише втручання членів Центральної Ради, які влаштували перед озброєними солдатами живий коридор, врятувало більшовицьких лідерів від негайної розправи. Майже всі члени Київського комітету РСДРП(б) та ревкому (14 чол.) були заарештовані. У відповідь на дії штабу більшовики 29 жовтня створили новий ревком (В. Затонський, А. Іванов, І. Кудрін, А. Карпенко та інші), за наказом якого більшовицька Червона гвардія почала чинити опір військам. У наступні дні збройні сутички точилися на Печерську, в основному навколо заводу «Арсенал», на Деміївці та Шулявці. Вони мали локальний характер, відбувалися радше спонтанно, ніж організовано.

Перебіг політичних подій 29–31 жовтня В. Верстюк відтворює на підставі аналізу документів Сьомої сесії (Загальних зборів) УЦР, що відбувалася у Києві 29 жовтня — 3 листопада 1917 р. Перед тим Мала Рада своєю резолюцією вже засудила збройне повстання більшовиків у Петрограді, тепер Загальні збори Центральної Ради мали б засудити збройний виступ київських більшовиків. Але при обговоренні становища у місті делегати й словом не згадали про більшовицьке повстання, проте ухвалили резолюцію «Про контрреволюційні виступи штабу округи», де

---

⁴ Верстюк В. Українська Центральна Рада.— К., 1997.— С.199–201.

зажадали негайного «увільнення всіх заарештованих у палаці, особливо з огляду на повну відсутність всякої спроби повстання з їхнього боку»⁵.

30 жовтня Центральна Рада направила до штабу своїх емісарів М. Ткаченка та М. Туган-Барановського з вимогою припинити вогонь⁶. Позиція Центральної Ради справила вплив на дії штабу, який, очевидно, розраховував на її нейтралітет. А коли Рада засудила виступ, військові швидко склали зброю. Проти більшовиків була задіяна зовсім незначна кількість військ, які не вчинили їм серйозного опору і досить швидко капітулювали. Командуючий КВО генерал М. Квезинський та комісар Тимчасового уряду І. Кириєнко ще до остаточного припинення вогню пішли зі своїх посад, залишили приміщення штабу і перебували на території Миколаївського військового училища, де 1 листопада їх затримали українські вояки.

28 жовтня функції ліквідованого Крайового комітету з охорони революції перебрав на себе Генеральний Секретаріат — виконавчий орган Центральної Ради. 30 жовтня сесія УЦР утворила узгоджувальну комісію для вироблення умов припинення бойових дій у Києві, що складалася із представників усіх ворогуючих сторін. Комісія ухвалила, що влада у місті покладається на УЦР, яка діє разом з Міською думою та радами робітничих та солдатських депутатів. Це рішення, ухвалене ще до припинення збройного конфлікту між штабом округу та більшовиками, спростовує поширене за радянських часів твердження про самочинне захоплення Центральною Радою влади у Києві після перемоги більшовицького повстання. 31 жовтня у приміщенні штабу на вул. Банковій, 11 було досягнуто угоди про припинення вогню, звільнено заарештованих у Маріїнському (Царському) палаці більшовиків в обмін на полонених юнкерів. Генерали та частина військ невдовзі залишили Київ. Штаб КВО очолив підполковник В. Павленко.

Про зміни, які сталися в результаті боротьби за владу у Києві, було повідомлено у «Зверненні Центральної Ради до громадян України»⁷. Третього листопада на об'єднаному засіданні

---

⁵ Українська Центральна Рада.— Т. 1.— С. 374.

⁶ Там само.— С. 375.

⁷ Там само.— С. 383–384.

виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральної Раду було визнано крайовою владою в Україні. Це також спростовує звинувачення у самочинному захопленні влади Центральною Радою. Наслідком переходу влади у Києві та в Україні до Центральної Ради стало проголошення 7 листопада 1917 р. III Універсалу, утворення Української Народної Республіки (УНР) як автономної частини Російської держави. Київ став її столицею.

Не згодні з приходом до влади в Україні Центральної Ради, більшовики почали готувати проти неї збройні заклоти. Через газету «Пролетарская мысль» Київський ревком оголосив УЦР і Генеральний Секретаріат контрреволюційними установами і закликав до боротьби з ними. Попри заборону Генерального Секретаріату, ревком займався організацією нових загонів Червоної гвардії, проводив «чистку» у більшовизованих частинах гарнізону, звільнював офіцерів і призначив власних командирів та комісарів. Було відправлено емісарів по допомогу до Ставки більшовицького головнокомандувача М. Криленка та більшовизованого 2-го гвардійського корпусу Південно-Західного фронту⁸. Виступ планувався на кінець листопада.

29 листопада Київський ревком на чолі з Л. П'ятаковим ухвалив розпочати наступного дня збройне повстання проти Центральної Ради. Вночі перед 30 листопада 1-ша українська гвардійська дивізія під команду підполковника Ю. Капкана оточила більшовизовані військові частини, Червону гвардію заводу Гретера та Криванека і роззброїла їх. Тієї ж ночі було захоплено артилерійську батарею, що з лівого берега Дніпра мала обстрілювати місто під час повстання. На знак протесту проти роззброєння своїх сил ревком оголосив у місті загальний страйк, який відмовилися підтримати усі соціалістичні партії, крім більшовиків. Страйк розпочався 1 грудня і тривав два дні, але не призвів до бажаного результату, тобто не паралізував життя міста, оскільки до нього не приєднались робітники трамваю, водогону та електростанції⁹.

На початку грудня 1917 р. радянський уряд у Петрограді переконався, що без збройного втручання ззовні більшовики в

---

⁸ Пролетарская мысль.— 1917.— 9,14,16 ноября.

⁹ Нова Рада.— 1917.— 1,2,3 грудня.

Україні не зможуть прийти до влади. 3 грудня на світ з'явився «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» і майже одночасно загони революційного війська з Росії почали просування в Україну. Метою неоголошеної війни, фактично агресії радянської Росії проти УНР було встановлення в Україні влади рад. Загони революційних військ з Росії протягом грудня 1917– січня 1918 рр. встановили її у Харківській, Катеринославській і Полтавській губерніях. На черзі був Київ. Загальне командування наступом на Київ здійснював М. Муравйов.

На шляху до Києва відбувся бій під Крутами, який став резонансною подією початку громадянської війни. Крути стали символом героїзму і жертвності молодого покоління в боротьбі за незалежну Україну. Але водночас Крути явили приклад брутального порушення норм моралі і права щодо полонених, сваволі та знецінення людського життя.

14 січня 1918 р. уряд УНР оголосив у Києві стан облоги та призначив військовим комендантом отамана міського Вільного козацтва М. Ковенка, його штаб розмістився по вул. Миколаївській (нині — Архітектора Городецького). Військові сили армії УНР у Києві за офіційними даними становили 9 тис. чол. Але боєздатних серед них було набагато менше (за деякими даними не більше 2 тис.). Жоден з полків не мав повного складу, частина військ під впливом більшовицької пропаганди оголосила нейтралітет або перейшла на бік червоних. Українські вояки, деморалізовані поразками в боротьбі з більшовиками, в бій ішли неохоче і навіть проголошення державної незалежності 11 січня 1918 р. IV Універсалом не піднесло бойового духу армії. У критичний момент опорою УЦР стали лише загони Вільного козацтва під командою М. Ковенка, Гайдамацький кіш Слобідської України С. Петлюри (300 чол.) і Галицький курінь українських січових стрільців Є. Коновальця (500 чол.). Не було навіть єдиного командування обороною міста. 18 січня командувачем протибільшовицького фронту був призначений М. Шинкар (штаб містився по вул. Лютеранській), який виявився цілком безпорадним на цій посаді. Фактично обороною керував М. Ковенко.

Одинадцять днів — з 15 до 26 січня 1918 р. — тривала збройна боротьба за Київ. Вона розпочалась із більшовицького повстан-

ня проти Центральної Ради, яке увійшло в історію під назвою Січневого. Київський комітет РСДРП(б) за вказівкою з Петрограда задалегідь готувався до повстання, яке планувалося розпочати з наближенням до міста радянських військ. Подібна тактика використовувалася, по-перше, для відтягування українських сил з антибільшовицького фронту; по-друге, для прикриття прямої агресії радянської Росії проти УНР. Вона полягала у тому, що при наближенні революційних загонів з Росії в українських містах спалахували повстання, організовані місцевими більшовиками. Це давало підставу стверджувати, що радянську владу встановлювали українські трудящі за братньої допомоги революційного російського війська. У такий спосіб перемогла радянська влада у Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Конотопі та ін.

Підготовка до повстання відбувалась на заводі «Арсенал». На початку січня за наказом коменданта М. Ковенка вільні козаки вилучили з «Арсеналу» велику кількість зброї, провели обшуки. Були заарештовані кілька більшовицьких лідерів, закрита газета «Голос социал-демократа». Ковенко також збирався вивезти з «Арсеналу» запаси вугілля, що мало призвести до зупинки виробництва та закриття заводу. Це стало відомо більшовикам і вони вирішили починати повстання негайно, ще до підходу військ М. Муравйова. 15 січня було утворено ревком на чолі з Я. Гамарником і тієї ж ночі розпочався збройний виступ. До нього приєдналися робітники заводів міста, частина українізованих полків Богданівського, Шевченківського та полку ім. Сагайдачного. Головною метою повстання було проголошення у Києві радянської влади в особі Харківського ЦВК та Народного Секретаріату, а для цього потрібно було захопити будинок Педагогічного музею, де перебувала Центральна Рада.

З 16 січня у місті тривали збройні сутички. Головні сили повсталих зосереджувалися навколо «Арсеналу» на Печерську, осередки повстання з окремим керівництвом виникли також на Шулявці, Деміївці, Подолі. Заколотники захопили залізничну станцію Київ-товарний, звідки вели обстріл центральної частини міста — вулиць В. Васильківської та Хрещатика. Обидві сторони застосовували у вуличних боях кулемети і легку артилерію. Особливо небезпечними були дії червоногвардійців Подолу, які захопили Старокиївську поліцейську дільницю (вул.

В. Житомирська, 5) та готель «Прага» (вул. Володимирська, 36) неподалік від Центральної Ради. 17 січня у місті розпочався загальний страйк, припинили роботу водогін, електростанція, міський транспорт.

Центральна Рада звернулась до киян з відозвою, у якій повідомляла, що урядові сили контролюють усі ключові установи міста; закликала робітників припинити страйк, від якого найбільше потерпало міське населення; обіцяла вирішення найближчим часом нагальних потреб робітництва, проведення широких соціально-економічних реформ. Становище почало виправлятися після 19 січня, коли до Києва прибули Гайдамацький Кіш Слобідської України під командою С. Петлюри, що відступав під ударами військ Муравйова, та Гордієнківський полк, який привів з Північного фронту полковник В. Петрів. 19–20 січня повстання на вулицях Києва було придушене, тримався лише його головний оплот — «Арсенал». Після кровопролитного штурму він був взятий військами С. Петлюри вранці 22 січня. Пізніше більшовики поширили брехливі відомості, ніби українські вояки розстріляли у дворі «Арсеналу» 300 його захисників. Насправді вони були заарештовані та перебували у в'язницях.

Січневе повстання тривало сім днів, воно призвело до численних жертв як серед повсталих, так і українських вояків, загибелі мирних жителів, завдало значних руйнувань місту. Більшовицький виступ у Києві значно полегшив просування радянських військ з Росії. Він відтягнув на себе нечисленні підрозділи української армії з Полтавщини, Чернігівщини і шлях на Київ фактично лишився відкритим. Українські сили, втомлені вуличними боями, були неспроможні протистояти радянським загонам, які в цей час фактично вже перебували на околицях міста.

21 січня вони захопили Бровари, 22 січня — Дарницю і мости через Дніпро. Перша спроба штурму добре укріплених кулеметами та гарматами крутих схилів міста в лоб, по мостах і замерзлому Дніпру зазнала невдачі. Вирішено було брати місто обхідним маневром. Почався чотириденний артилерійський обстріл з важких гармат з боку Дарниці, а також захопленої невдовзі станції Київ-товарний. Батарей влучно били по місту, намагаючись найбільше пошкодити райони «багатіїв» — Липки, Хрещатик, Нову забудову (район сучасних вулиць Василь

ківської, Саксаганського, бульвару Шевченка). Місту було завдано значних пошкоджень, гинули люди, розпочалися пожежі.

Кияни згодом пережили ще багато переворотів, евакуацій, погромів, але ці дні артилерійської канонади згадували з особливим жахом. Майже весь час населення провело у підвалах, в холоді і темряві, відчуваючи нестачу води та продовольства. Очевидець згадував: *«Жертв серед жителів було порівняно небагато, але руйнування були жахливі. Думаю, що не менше половини будинків тією чи іншою мірою постраждало від снарядів. Виникали пожежі, що справляло найжахливіше враження. Водогін не діяв, тому пожежні команди й не намагалися їх гасити¹⁰»*.

Населення Києва виявилось цілком байдужим до боротьби між українським та більшовицьким військом. У місті перебувало близько 20 тис. військових — солдатів і офіцерів старої армії. Проросійськи настроєні київські кола навіть дещо співчували більшовикам, бо сприймали їх просто як росіян, які прагнуть ліквідувати розкол єдиної держави. Намагаючись врятувати Київ від руйнування, делегація Миської думи і політичних партій за допомогою більшовиків дісталася у Дарницю для переговорів з червоним командуванням про умови припинення бойових дій. Їх прийняв М. Муравйов і члени Київської ради робітничих депутатів. Але поки вироблялися умови перемир'я, радянські загони почали штурм Києва. Червоні козаки В. Примакова 22 січня переправилися по льоду через Дніпро проти Межигірського монастиря і через Пущу-Водицю прорвалися на Куренівку і Поділ, де зав'язалися жорстокі бої. Ця операція відтягла значні сили УНР, що дозволило червоногвардійським загонам прорватися по залізничному і Ланцюговому мостах у місто. 23 січня інша група загонів увірвалася на Печерськ, зайняла Лавру, фортецю, завод «Арсенал» і повела наступ на центр Києва.

Байдужою до долі Києва та його жителів виявила себе й українська влада. Її становище було безнадійним, достатніх військових сил для організації сталої оборони вона не мала. Проте свідомо затягувала свій відхід та евакуацію, наражаючи 430-тисячне місто на смертельну небезпеку та руйнування. Кияни фактично стали заручниками політичних амбіцій Центральної

¹⁰ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний// Архив русской революции. — Т. VI. — М., 1991. — С. 204.

Ради. Саме в цей час у Брест-Литовську українська делегація вела мирні переговори з країнами Четверного союзу, на яких УНР вперше була визнана як суб'єкт міжнародного права. Переговори тривали, і за всяку ціну провід УНР намагався утриматись у своїй столиці до підписання мирного договору.

Два наступні дні точилися жорстокі бої. Були захоплені більша частина Печерська, Поділ, вокзал, залізничні станції Київ-товарний та Пост-Волинський. Українці утримували лише центр та Брест-Литовське шосе — єдиний шлях для відходу з міста. Тривали обстріли, один із сучасників свідчив: *«Ніч з 25 на 26 січня можна назвати ніччю жаху та божевілля. Канонада, посилюючись під вечір, вночі досягла апогею. Місто обстрілювалось з боку Печерська, Володимирського базару і Слобідки... Су-цільний гуркіт пострілів та вибухів наводив жах. Багато хто тієї ночі, як нам повідомляють, збожеволів. Слабкіші на серце люди довго не могли витримати. Тієї ночі здавалося, що Київ буде стерто з лиця землі¹¹».*

В ніч на 26 січня, скориставшись із того, що більшовики не наважувалися наступати в темряві, М. Ковенко оголосив евакуацію. Українські війська відступали за маршрутом: Купецьке зібрання (нині — Філармонія) — Хрещатик — Бібіковський бульвар — Брест-Литовське шосе. Рано-вранці уряд та частина членів Центральної Ради виїхала до Житомира. З Києва організовано відступило близько 3 тис. українського війська, артилерія, обози.

Зранку бої поновилися і тривали до вечора, коли останні українські підрозділи відійшли Брест-Литовським шосе в бік Ірпіня. Того ж дня більшовики оволоділи містом. Муравйова зустрічала на Думській площі делегація Міської думи на чолі з головою Є. Рязцовим. Радянським комендантом міста було призначено матроса А. Полупанов. І хоч населення дотримувалося нейтралітету під час боїв, а прихильники Центральної Ради майже всі виїхали, Муравйов влаштував у місті криваву вакханалію. У своєму «Наказі № 9 революційним арміям східного фронту», виданому 22 січня у Дарниці, він наказував своїм військам по зайнятті Києва *«безпощадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції¹²».*

¹¹ Криваві події у Києві// Андрієвський узвіз.— 1990.— № 3.— С. 5.

¹² Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне.— Т. 1.— М., 1924.— С. 85.

Більшовицьке військо не треба було наказами заохочувати до нищення «ворогів революції». Воно складалося з елементів, які скоріше треба було стримувати від насильств. Революційні війська з Росії поводитися в Україні як завойовники. Відповідно до поглядів більшовиків, революційна правосвідомість заміняла їм право, закон і статут. Навіть більшовики характеризували колишнього підполковника російської армії Михайла Муравйова як політичного авантюриста. Він відзначався неконтрольованістю дій, крайньою агресивністю, надзвичайною безглуздою жорстокістю. В. Антонов-Овсієнко згадував, що Муравйов *«особливо полюбляв хизуватися своєю жорстокістю. «Скільки крові, скільки крові, скільки крові», — повторював він, розповідаючи, як проводив якесь приборкування і говорив зовсім без страху перед цією кров'ю, але з відтінком фаталізму й фаті-вства¹³»*.

Три дні у захопленому місті відбувались грабежі, обшуки, вбивства. Вбивали без розбору, загинуло багато військовиків, інтелігенції, просто жителів міста, які чимось не сподобались новій владі. Є різні дані про кількість жертв тих жахливих днів: від 2 до 5 тис. осіб. Переважали офіцери старої російської армії, які дотримувалися нейтралітету, а дехто з них навіть тішився з поразки українців. Українських урядовців загинуло порівняно небагато, у більшовиків була погано поставлена розвідка і вони не мали відповідних відомостей, до того ж значна частина українців устигла евакуюватись. Серед жертв були члени Центральної Ради О. Зарудний (колишній міністр землеробства), І. Пугач (редактор «Народної волі»), есер Л. Бочковський.

Київський адвокат А. Гольденвейзер писав у спогадах, що перші дні були сповнені жаху й крові. Більшовики систематично вбивали усіх, хто мав бодай якийсь стосунок до армії, особливо офіцерів. Невдовзі перед тим українська військова влада провела реєстрацію офіцерів і вони тепер пред'являли видані їм реєстраційні картки, тим самим підписуючи собі смертний вирок. Солдати і матроси, обвішані кулеметними стрічками й ручними гранатами, ходили по будинках, робили обшуки й забирали військових. У Маріїнському палаці, де містився їхній штаб, відбувався короткий суд і поруч, у Царському саду — розправа.

¹³ Там само.— С. 154.

Відомий київський мистецтвознавець Ф. Ернст свідчив: «*Трупи розстріляних везли на підводах ломовики через усе місто — по 10-15 чоловік, накиданих грудьми на підводи, неприкритих, у скривлених позах, залитих кров'ю — цілими рядами*¹⁴».

Загинув відомий хірург доктор Бочаров, він їхав до шпиталю та показав вартовим свою реєстраційну картку. На околиці Києва більшовицький патруль розстріляв командира 1-го Українського корпусу генерала Я. Гандзюка, який прибув з району Білої Церкви, де стояв корпус, у справах до військового міністерства. За пізнішими даними німецької окупаційної влади у Києві, за три тижні перебування більшовиків загинуло 2 576 офіцерів¹⁵.

Особливо нещадно розстрілювали в районі Печерська й Липок, де мешкали заможні громадяни і багато військових. Ці райони Києва більшовики захопили першими. Саме тут було скоєно жакхливий злочин, який виступає з ряду навіть масового більшовицького терору. У ніч з 25 на 26 січня був розстріляний Київський митрополит Володимир (Богоявленський).

Зайнявши Лавру увечері 23 січня, більшовицький відділ вчинив там безчинства й насильства: озброєні натовпи людей вривалися до храмів під час богослужінь з шапками на головах та цигарками в зубах, здіймали галас і лайку, стрілянину, вчиняли наруги над святинями, били й знущалися з монахів. Вони відкрито погрожували «усіх монахів перебити й перерізати, або зібрати до одного корпусу та підірвати. Лавра і всі її мешканці були цілком тероризовані»¹⁶. Усе супроводжувалося грабунками, брали, що потрапляло під руку,— від церковних цінностей до особистих речей монахів. Увечері 25 січня п'ятеро солдатів на чолі з командиром у чорній шкірянці та матроській шапці прийшли до покоїв митрополита Володимира. Після розмови віч-на-віч вони вивели владику та заявили його оточенню, що заарештували «важливого злочинця» і ведуть його до штабу на Печерську. Вранці 26 січня тіло митрополита, розстріляного та поколотого

¹⁴ Цит. за: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в РСР.— К., 1999.— С. 237.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923.— Т.1: Доба Центральної Ради.— Ужгород, 1932.— С. 294.

¹⁶ Ульяновський В. Церква в українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради).— К., 1997.— С. 177.

багнетами, було знайдене неподалік від Економічної брами Лаври. Одяг та особисті речі його було пограбовано. Проведене за наказом Муравйова слідство не виявило вбивць. Більшовицька влада списала цей злочин на невідомий «гурт анархістів».

У короткий період свого перебування в Києві 1918 р. більшовицька влада мала відверто репресивний характер. До ворогів революції вона віднесла усіх політичних опонентів, навіть із соціалістичного табору — есерів, меншовиків, українських соціалістів та ін. Більшовики не лише скасували існуючі закони, але відкинули загальнолюдські норми моралі, виправдовуючи це «революційною доцільністю». Вони застосували насильство не лише для покарання ворожих їм діячів чи політичних організацій, а й проти цілих верств суспільства, існування яких визнавалося недоцільним — дворянства, буржуазії, українських діячів, офіцера. Класовий підхід у репресивних заходах проти населення вперше було застосовано більшовиками у Києві в січні-лютому 1918 р.

Українсько-більшовицька війна та встановлена у її результаті радянська влада розпочали тривалу і кровопролитну громадянську війну на теренах України. Жорстоких випробувань у ній зазнав Київ, який пережив 14 змін політичних режимів.

Сергій БІЛОКІНЬ,

доктор історичних наук

лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка

СЕРЕДИНА ТРИДЦЯТИХ У КИЄВІ

Із книжки «Музей України: Збірка П. Потоцького»

Починаючи десь із середини перебудови, українські історики почали завзято надолужувати згаяний час. Делікатно кажучи, все, що друкувалося від часів розгрому школи Грушевського¹, потребує серйозних корективів, досить подивитися перші й останні абзаци навіть найкращих робіт, що друкувались під большевиками. А якщо відверто, це великою мірою макулатура. Відтворення давнішої історичної традиції (10–20-ті) не завдало багато труду – вона була близька до традиції органічної. Тож ті самі 10–20-ті роки у загальних рисах ми вже менш-більш уявляємо. Натомість 30-ті роки документально досі не простежені. До речі, відтворення років п'ятдесятих-вісімдесятих завдасть неабияких труднощів уже в найближчому майбутньому.

Наприкінці глухих 1970-х років великого резонансу набула стаття про вандалізм у журналі «Москва»². 22 жовтня 1979 року Федір Пилипович Максименко — другий мій великий учитель,— оглядаючись де-не-де на перлюстрацію, писав: «Статтю Ів. Белоконя в «Москве» прочитав. Справляє сумне враження, коли згадаєш, чого натворили у 30-х рр. в Києві (Михайлівський монастир, Великий Микола, Братський монастир — обидва якраз витвори москвитина Іосифа Старцева, нарешті Лавра...). Я пригадую, що якийсь герой з тих, що в січні 1918 р. брали Київ, у своїх мемуарах в «Літопису революції» з насолодою згадував, як вони з-за Дніпра «садонули» кілька разів у Велику лаврську церкву, як у 1934-35 роках голова Київської міськради Петрушанський [...] у «Пролетарській правді» давав комусь інтерв'ю, що вони зруйнували багато церков і будуть йти цим шляхом і далі... Пригадуєте, як П. Г. Тичина писав:

---

¹ Заруба Віктор Миколайович. Розгром і нищення київської школи істориків Михайла Грушевського//Український історик. Ч. 110–115.— 1991/1992.— С. 147-168.

² Белоконь Иван Андреевич (1912–2002). Память и красота//Москва.— 1979. № 7— С. 150—173.

Що там горить: архів, музей?
А підкладіть-то хмизу!..
(Псалом залізу, III).

До речі, чи не знаєте Ви, в яких мемуарах (чи прокурора, чи адвоката) говориться про пожежу ЦН Б-[иблите]ки й про процес підпалювача? В «Истории Ц[ентральной] Науч.[ной] б-[иблите]ки» про це жодного слова немає...»¹.

Події 1934–1936 років вкладаються у загальний контекст перетворення Києва на столицю УСРР — відповідно до тих процесів, що відбувалися в усьому СРСР. У конкурсному проекті реконструкції Москви (1932) французький архітектор Ле-Корбюзьє запропонував знести майже всю історичну забудову й на розчищених теренах спорудити нове місто. На першому Всесоюзному з'їзді совєцьких письменників 1934 року делегат московського метрострою (казали навіть — «Метробуду»!) Коробов хвалився як переможець: «Снят Охотный ряд, нет Хитрова рынка, нет Китайгородской стены, нет Сухаревки, нет той старины, за которую многие цеплялись, той старины, которая нам мешала переделывать Москву старую в Москву социалистическую. Некоторые цеплялись за эту старину. Наш испытанный руководитель, Л. М. Каганович, инициатор нового архитектурного оформления Москвы,— дал отпор этому сопротивлению, и китайгородские камни, камни «Сорока-сороков» мы загнали в наши туннели и заставили служить делу социализма»².

Так само передбачалося зруйнування святинь тисячолітнього Золотоверхого Києва. Було знищено Михайлівський Золотоверхий монастир 1108–1113 років, Василівську (Трьохсвятительську) церкву 1183 року, Георгіївську церкву 1744–1752 років, собор Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогощі) 1132 року, Петропавлівську церкву поч. XVII ст., Воскресенську церкву другої пол. XVII ст., Братський Богоявленський монастир 1690-х років, Військово-Микільський монастир 1690-х років, Борисоглібську церкву 1692 років, Микільський Пустинний (Слупсь-

---

¹ Головченко Иван Христофорович. Ефрем Цибуля: [Очерк]/Головченко И. Милицейские были.— К.: Молодь, 1974. С. 45-50.

² Див.: История Центральной Научной Библиотеки Академии наук Украинской ССР. К.: Наукова думка, 1979.— 226 (+ 2) с.

³ Первый Всесоюзный съезд советских писателей 1934: Стеногр. отчет.— Москва: ГИХЛ, 1934.— С. 346.

кий) монастир 1715 року, церкву святих Костянтина і Єлени 1730-х років, Грецький монастир св. Катерини 1739–1741 років, Петропавлівську церкву на Куренівці 1759 року, Всехсвятську церкву на горі Щекавиці 1782 року та інші храми⁶. За підрахунками Руслана Кухаренка, у 1934–37 роках було знищено разом 69 київських храмів⁷. А «Мартиролог утраченных культовых сооружений Православной Церкви в г. Киеве в годы борьбы против религии», що його склав Александр Анісімов, містить 150 позицій⁸.

Натомість на тому самому місці розбудовували інше місто — соціалістичний Київ⁹. Що це жорстко й дослівно саме так і ніяк

⁶ Див.: Пачовський Василь (1878–1942). Розвал храмів у Києві//Життя і знання. Львів, 1938. Ч. 4 (127). С. 116–118; Каміненко В. Знищені пам'ятки українського мистецтва//Наші дні. Львів, 1942. Березень. Ч. 4. С. 9; Кульженко Поліна Аркадіївна (1891–1982). Церкви, знищені більшовиками в Києві//Нове укр. слово. К., 1942. 5 квітня. № 77; Зеров Михайло Костянтинович (1901–1963). Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934–1936 годах. Мюнхен, 1951. 21 с., 6 вкл. Підп.: Б. Микорский (укр. пер.: Микорський Б. Руйнування культурно-історичних пам'яток у Києві в 1934–1936 роках//Український православний календар на 1956 рік. [St.Bound Brook, N.J., 1955]. С. 121–126); Фороствітський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес: Микола Денисюк, 1952. С. 12–19 («Червона Москва руйнує Київ»); Килимник Степан (1890–1963). Зруйнування київських святинь//Віра й культура. Winnipeg, 1957. Листопад. Ч. 1 (49). С. 10–12; 1958. Січень. Ч. 3 (51). С. 17–20; Гребля В. Нищення більшовиками культурно-історичних пам'яток у Києві//Український самостійник. Мюнхен, 1959. Ч. 4 (414). С. 9–14 (передр.: Календар «Рідна нива» на звичайний рік 1961. Вінніпег: Екклезія, [1960]. С. 107–114); Геврик Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Вид. 2. Нью Йорк, 1987. 64 с.; Проценко Людмила Андріївна (1927–2000). Пам'ятки Києва, знищені у ХХ столітті [: Картосхема. К.: Картінформ, 1991]; Третяк Кирило. Київ: Путівник по зруйнованому місту. К.: Київ. ун-т, 1998. С. 25–89 («Вахханалія 20–30-х»); Вечерський Віктор Васильович (нар. 1958). Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002. 594 с. (Київ – с. 39–99).

⁷ Руслан Кухаренко: «Гармонія міста на Дніпрі – гармонія в наших душах...» // Столичні новини. 2001. 17–23 липня. № 27 (175). С. 10.

⁸ Анисимов Александр. Скорбное бесчувствие: На добрую память о Киеве, или Грустные прогулки по городу, которого нет. К.: Tabachuk Ltd., 1992. С. 223–237.

⁹ Майже дослівно те саме констатував «інтурист» М. Плечко: «Комунисти [...] намагаються зробити Київ зразковим соціалістичним містом. Та соціалізація Києва має за мету передовсім цілковите зруйнування всіх історичних пам'яток княжого Києва (добре заховані тільки Золоті Ворота)» (Плечко Максиміліян. Сучасний Київ: Вражіння самовидця//Наша культура. Варшава, 1935. Червень. Кн. 3. С. 185). Автор переказує київські чутки, що збиралися зруйнувати й Софійський собор.

інакше, видно з тієї зяятої боротьби, яку провадили большевики проти архітектури української. Ідучи за кон'юктурою, професор Валеріан Риков писав: «Перший пленум оргкомітету спілки радянських архітекторів України відмітив, що розрив між кількісними показниками і якісною стороною є наслідок, з одного боку, низької якості проектної і будівельної роботи і, з другого, наслідок помилок, допущених архітекторами і їх колишніми об'єднаннями. [...] Націоналістичні ухили і прояви націоналістичної ідеології в архітектурі України відбилися у намаганні прищепити до нафосу наших днів форми мертвого церковно-феодалного стилю, відродити стиль гетьманщини XVII і XVIII століть. Реставратори церковно-феодалного стилю запевняли нас, що українські церкви XVIII століття і дальших століть виявляють не ідеологію паразитичних класів, що пригноблювали селянство, а ідеологію всієї нації»¹⁰. Їм підходила будь-яка архітектура, навіть мавританська¹¹, а ще краще космополітична, аби тільки не українська.

Натомість у діловодстві ЦК КП(б)У збереглися дані про потужне відомче житлове будівництво 1935 року, виконане в енкаведистсько-конструктивістських формах: ці споруди зводили Наркомфін і Наркомгосп (Пироговська, 2/10), Наркомат здоров'я (ріг Мерингівської [Заньковецької] та Нової [Станіславського]), Держплан (Пироговська, 5 [-А] та К.Лібкнехта [Шовковична], 5), Партвидав (Леніна [Богдана Хмельницького], 21), Наркомос (Толстого, 15), ВУРПС [Всеукраїнська рада професійних спілок] (Радянська площа [Михайлівська], 5), Наркомторг (ріг Ворошилова та Гершуні [Ярославового валу та Олеся Гончара], 19-21), Головніліції (Рейтарська, 26) та Укркниготорг (Чудновського [Терещенківська], 11, надбудова)¹².

Під назвою «Соціалістичний Київ» на гарному папері з червня 1933 року виходив журнал, присвячений якраз цій самій реконструкції міста. На обкладинці двох чисел репродуковано проект «перебудови» свята святих Києва – Ярославового міста.

¹⁰ Риков [Валеріан Микитович] Проф. (1874–1942). Високохудожню архітектуру – столичному Києву//Прол. правда. 1934. 3 липня. № 151 (3753). С. 3.

¹¹ Саме тоді Риков з Олександром Кобелевим добували споруду державного банку 1902-05 років Кобелева і Ол.Вербицького, – здається, єдиний випадок, коли будівельна гарячка пішла місту на користь.

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. № 12. Арк. 78.

Петро Юрченко¹³, автор проекту, на якому урядова комісія зупинилась, запропонував знести не лише Михайлівський монастир, а й Присутствені місця і навіть Св. Софію¹⁴. Він був українець з походження й помер уже в наші часи, 1972 року.

Коли ми згадуємо тодішній смерч, що змів старовинні храми багатостраждального Міста, перед нашими очима виникає постать чиновника, котрий безпосередньо керував цією сатанинською акцією, — постать голови київської міськради у 1934–1936 роках Рафаїла Романовича Петрушанського¹⁵. Під керів-

---

¹³Юрченко Петро Григорович (22 серпня 1900, с.Медвин Київської губ.— 23 червня 1972, Київ) — архітектор і мистецтвознавець. У 1928–1941 викладач Київського художнього інституту.

¹⁴Проект урядового майдану в Києві//Прол. правда. 1934. 22 жовтня. № 244 (3846). С. 3; 1935. 15 січня. № 13 (3915). С. 5. Див.: Юрченко П. Урядова площа в столичному Києві // Соц. Київ. 1934. № 5-6. С. 14-20; Пор.: Хаустов Павло Прокопович (1882-1949). Проектування урядового центру УСРР у Києві //Соц. Київ. 1934. № 9-10. С. 11-17, 20; Його ж. Шляхи реконструкції//Прол. правда. 1934. 23 листопада. № 269 (3871). С. 2.

¹⁵Петрушанський Рафаїл Романович (24 серпня 1895, Мелітополь — 1937) — сов. функціонер. Син єврея-биндюжника. Член ВКП(б) з 1919. 1920 ув'язнений (служив начальником постачання пластунської бригади) «за незаконные реквизиции и превышение власти». 1924 зробив ставку на Троцького, під час всесоюзного з'їзду спілки будівельників разом з делегацією із 5–6 осіб відвідав його. На допиті 9-10 липня 1937 розповів оперуповноваженому Левіну: «Во время этого посещения Троцкого я сказал ему, что киевский губс'езд союза строителей послал ему приветственную телеграмму и просил его послать нам ответ. Этот ответ я получил после выступления Троцкого на с'езде и привез в Киев, где опубликовал его в печати — газете «Пролетарская Правда» (май 1924). Ответ Троцкого мною как председателем союза всячески популяризировался тогда среди строителей» (Архів СБУ. № 38037 ФП. Арк. 26). 1932 закінчив будівельний інститут у Москві. В анкеті записав, що за фахом [на будівництві московського метрополітену] працював два роки. У серпні 1933 приїхав із Москви, призначений заступником голови Харківської міської ради. Займав цю посаду бл. 5 місяців. Був делегатом XII з'їзду КП(б)У (січень 1934). З лютого 1934 голова київської міськради. Пленум Київської міськради 28 березня — 1 квітня 1937 увільнив його з цієї посади та вивів зі складу президії (ДАМК. Ф. р-1. Оп. 2. № 9659. Арк. 99 зв.). За ініціативою заступника голови Раднаркому УРСР І. С. Шелехеса очолив трест «Укрстройместпром» (вул. Шолом-Алейхема, 22). Арештований 2 липня 1937 (трус і арешт провів Д. В. Коновалов — пор.: Наше минуле. 1993. Ч. 1 (6). С. 60–64). Рішенням виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР від 1 вересня 1937 страчений. Оскільки він зробив свою справу, згодом його реабілітували, 2 жовтня 1956 — навіть у партійному відношенні (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. № 442. Арк. 29; Керівник столичної міськради: Чистка партії//Прол. правда. 1934. 17 серпня. № 189 (3791). С. 3). Його фото див.: Київ: Енци. вид. К.: Альтернативи, 2001. С. 439.

ництвом Косіора, Затонського та інших маріонеткових вождів, що діяли в свою чергу відповідно до вказівок московського Політбюра і особисто товариша Сталіна, виконував він їхні настанови «на місцях». Наприклад, збереглося звернення до Політбюра ЦК КП(б)У від 14 березня 1936 року, яке він написав разом зі своїм особистим приятелем — секретарем київського міськкому партії І. А. Саповим¹⁶: «За генеральним планом реконструкції міста Києва, затвердженим ЦК КП(б)У, Володимирський собор і Десятинна церква намічені до знесення, як об'єкти, які не мають великої історичної цінності,— тому міськком КП(б)У і міськрада прохають дозволити приступити до розібрання зазначених церковних будівель»¹⁷. 5 квітня 1936 року Сапов пропонував Постишеву й Косіорові знести дзвіницю Софійського собору разом з монастирською стіною, а також будівлі Братського монастиря, «який не має історичної цінності»¹⁸.

16 вересня 1934 року Київська міська рада прийняла обов'язкову постанову «Про впорядкування кладовищ м. Києва» (підписав заступник голови міської ради Гінзбург)¹⁹. На підставі цієї постанови було знищено неповторне аристократичне кладовище на Аскольдовій могилі²⁰. Лаври поки що не руйнували. Успенський собор підминували щойно за кілька років, на початку війни. Але українські музеї в Лаврі зачиняли й нищили.

Невдовзі разом зі швидкою зміною директорів Музейного містечка і особового складу музейників його структури було

---

¹⁶ Сапов Іван Андрійович (1897, с.Хохольня Московської губ.— 2 вересня 1937, Київ) — компартійний функціонер. Член ВКП(б) з 1917. 15 грудня 1934 президія ВУЦВК постановила настановити його на наркома внутр. торгівлі УСРР (Прол. правда. 1934. 16 грудня. № 288 (3890). С. 1). 3 серпня 1935 секретар Київського міського комітету партії. Ув'язнений 2 липня 1937. Рішенням виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР від 1 вересня 1937 розстріляний (Архів СБУ. № 38037 ФП. Арк. 21, 74–101, 156–165; ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 31629 ФП / кор. 197. Арк. 92–101). Див.: Сапов І.А. По-більшовицькому підготуватися до широкої торгівлі хлібом//Прол. правда. 1934. 17 грудня. № 289 (3891). С. 2.

¹⁷ Нестуля Олексій Олексійович (нар. 25 березня 1957). Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. Ч. 2.— К., 1995.— С. 179.

¹⁸ Там само.— С. 180.

¹⁹ Прол. правда.— 1934.— 20 вересня.— № 217 (3819).— С. 4.

²⁰ Див.: Проценко Людмила Андреевна. Некрополь Аскольдова могила в Києве//Памятники культуры: Новые открытия: Ежегодник.— Москва, 1989.— С. 498–507.

взагалі розтрошено, а величезну кількість експонатів знищено або розікрадено. Для цього вдалися до перевіреного прийому - реорганізації тих структур, що існували, та перевезення майна з одного приміщення до іншого.

Буває, просте зіставлення документів призводить до винятково цікавих спостережень і висновків. 28 січня 1932 року Федір Ернст записав у щоденнику: «З 5-ої до 10-ої чистка співробітн.[иків] с.[ільсько]г.[осподарського] музею»²¹. А 2 лютого: «Інспектура одержала відомости про те, що наказано негайно о 17 год. дня переносити с.[ільсько]-госп.[одарський] музей до Лаври в прим.[іщення] Музею діячів і театр.[ального] музею»²².

Тим часом збереглось відношення, написане на бланку «Урядової комісії по переводу столиці України до м. Київ» (1 червня 1934 р., № 1634):

«Директору Театрального музея

*Копия: Директору Музея деятелей искусств и
зав. музеем «Потоцкого» гр. Потоцкому*

В соответствии с предложением Народного Комиссара Просвещения тов. Затонского (письмо от 19.V. с.г.) предлагается Вам перевести имущество Театрального музея, музея Деятелей искусств в помещение музея «Потоцкого».

Срок — 3 дня.

Ответственный секретарь

правительственной комиссии <підпис>/[Я.]Письменный²³/»²⁴.

²¹ ІМФЕ.— Ф. 13-1. № 7. Арк. 92 зв.

²² Там само.— Арк. 93. 1935 сільськогосподарський музей фіксується на вул. Паризької комуни (Михайлівській). Див.: Шермет І. Ф. Передвижная ин-структивно-показательная хата-лаборатория и ее работа//Сов. музей. 1935. № 5.— С. 89–91.

²³ Письменный Яков Вульфвич (1902–1937) – чекіст, льотчик. Мав юридичну освіту. Голова правління аероклубу «Динамо». Член правління макаренківської колонії ім. Горького, один з найзатятіших опонентів педагога-письменника. Саме цьому Письменному 11 червня 1934 писав нарком В. Затонський: «Т.Письменный! По поводу Михайловского Собора любители старья поднимают шум, будто там на стенках (частью на виду, частью в замазанном виде под слоем штукатурки) имеются древние картины (мозаика и фрески). Я направил в Киев нашего заведующего Музейным отделом т.Макаревича с тем, чтоб он без шума организовал обследование, поковырял где надо стенки и т.п. [...] «Музейщики» будут, разумеется, тянуть вольнку. В этом деле в дальнейшем нам придется

Важко сказати, кому дали копію, призначену Євгенії Рудинській²⁵, адже сама вона була вже далеко від свого музею і Києва. У протоколі засідання президії ВУАН від 13 лютого 1934 року зазначено, що Музеї — діячів, етнології, театральний та мистецтв було вирішено передати Наркоматові освіти: «*Просити НКО прийняти зазначені музеї не пізніше 1 березня 1934 р.*»²⁶. Сучасний дослідник Олександр Бонь вважає, що з кінця березня 1934 року Музей діячів «*фактично припинив своє існування*»²⁷. Не знати також, хто персонально перетягував музейні

розбиратись вместе в Всеволодом Аполлоновичем [Балицким]» (Міяховський Володимир Варлаамович (1888–1972). Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві//Наші дні. Львів, 1943. Ч. 10. С. 2). Газета «Правда» 18 серпня 1935 писала: «6 київських динамівців – товариші Письменний, Ворончук і Семенов, які вивчили льотну справу без відриву від своєї роботи (sic) [...] вивершують до дня авіації великий спортивний переліт Київ-Памір-Москва-Київ довжиною понад 9 тисяч кілометрів» (Письменний Я. Київ-Памір. К.: Комуніст, 1936. Суперобкладка). 24 червня 1937 Письменний був ув'язнений. Його розстріляли. По смертю реабілітований (Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 532; Абаринів Александр, Хиллиг Гетц. Испытание властью: Киевский период жизни Макаренко, 1935–1937 гг. Марбург, 2000. С. 84–87 (= Opuscula Makarenkiana. № 22).

²⁴ ЦДАК України. Ф. 2213. Оп. 1. № 24. Арк. 15.

²⁵ Рудинська Євгенія (Івга) Яківна (12 лютого 1885, Охтирка – 1 липня 1977, Київ) – кустос, згодом директор Музею діячів, перекладачка. Прийняла 2500 експонатів, залишила понад 40 тисяч. Вперше була заарештована 1921, — її впустили без пред'явлення звинувачення. На похороні Данила Щербаківського на пропозицію акад. Ол.Новицького (її обрали також інші співробітники) сказала промову над труною. Мешкала за адресою: Цитадель, № 9, помешк. 3. Притягувалась у справі СВУ (перебувала в ув'язненні чотири з половиною місяці). Втретє заарештована 1934. 31 березня того року було вирішено заслати її до Котласа (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 26867 ФП / кор. 138. Арк. 15–16). Вона померла у Пущі-Водиці в будинку для ветеранів сцени. Авторка праці «Листи Василя Горленка до Панаса Мирного» (К., 1928). У моєму примірнику датований 8 серпня 1970 зворушливий інскрипт завершується виразом «*Ad majorem Ucrainae gloriam*» (змінене гасло ієзуїтів «*Ad majorem Dei gloriam*» — для більшої слави Божої). Зараз мені дуже гірко: я знав Євгенію Яківну близько і часто з нею зустрічався, але мої інтереси ще не настільки спеціалізувалися, щоб я розпитував її про Павла Платоновича, якого вона, поза сумнівом, прекрасно пам'ятала. Маю 24 її листи до мене 1969–75. Див.: Ротач Петро Петрович (нар. 24 січня 1925). Євгенія Рудинська//Український календар 1985. Варшава: УСКТ, 6.р. С. 91–93.

²⁶ Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. К., 1998. С. 335. Підписали Президент ВУАН О.Богомолець і вчений секретар Президії І. Адамович.

²⁷ Бонь Олександр Іванович (нар. 10 січня 1968, Харків). Академік О.П.Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. 1999. Листопад-грудень. № 6 (330). С. 131.

фонди до приміщення Музею України і як реагував на цю акцію Потоцький. Сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк бачила, як виглядали фонди Музею діячів пізніше: «[...] майно по-неввірялося по горищах та підвалах Лаврського «Музейного містечка» після арешту та заслання завідувачки музею п. Рудинської»²⁸. Ольга Петрівна припускала, що це майно, «якщо не знищенося», то потрапило до київського історичного музею. Наприкінці 60-х років Євгенія Яківна казала мені, що, повернувшись до Києва, так і не довідалася, куди експонати її музею зрештою поділись²⁹. Здебільшого це невідомо й досі.

Але ще більше вражає інше. Виходить, у лютому 1932 року сільськогосподарський музей перекинули до Музею діячів і Театрального, — у червні 1934 року фонди саме цих двох музеїв — Музею діячів і Театрального — опинились у приміщенні Музею України Потоцького. Чи знали ті, хто керував цими реорганізаціями, що невдовзі буде заарештовано самого Павла Платоновича?

Розповідаючи про нищення музейних фондів, не можна не згадати про музеї Інституту історії матеріальної культури, заснованого 15 листопада 1934 року. Петро Курінний³⁰ розповідав: *«Археологічний та етнографічний музеї, як зазначає звіт*

²⁸ Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (1877-1945). Леся Українка: Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк: УВАН, 1970. С. 25.

²⁹ Дещо з того (силуетні портрети роботи Георгія Нарбута) я виявив у нинішньому Національному художньому музеї України.

³⁰ Курінний Петро Петрович (4 травня 1894, Умань — 25 листопада 1972, Мюнхен) — археолог, історик. 1918 виявив на північ від Умані Білогородівську культуру (Козловська Валерія. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. [К.,] 1928. С. 24). З 27 квітня 1924 директор Лаврського музею. Розвинув широкі наукові дослідження. Внаслідок перевірки комісією ЦК за «отсутствие классового подхода в научной деятельности, увлечение стариной и непонимание процесса нового социалистического музейного строительства» підданий критиці (Гришин Анатолій. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Іст. довідка//Лаврський альманах. Вип. 7. К., 2002. С. 52). 1933 у зв'язку зі справою М. Скрипника був заарештований. У червні 1933 звільнений (Маньковська Руслана. Музейництво в Україні. К., 2000. С. 126). 17 квітня 1935 одержав довідку за підписом помічника облпрокурора по спецсправах Київської облпрокуратури Космана: «Видано що гр-ну Курінному Петру Петровичу в тому, що справа № 3391 про обвинувачення його за 54–11 арт. КК УСРСР — прикорочена на підставі 2 ч. 197 арт. КПК». Після звільнення був позбавлений права працювати за фахом, викладати та друкувати. Емігрував до Німеччини. Архів в УВАН (Boshyk Yury. A Guide to the Archival and Manuscript Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences

Інституту, були «законсервовані», Останнім словом було задекоровано той факт, що Археологічний музей Академії наук та Кабі-нет антропології й етнології з Етнографічним музеєм було викинуто з їх помешкань та схованок до підвалів 19-го корпусу К. П. Лаври, де вони поступово аж до 1938 року руйнувалися»³¹.

Навесні 1934 року пройшла нова хвиля арештів. У березні забрано музейника Михайла Рудинського, який, як ми пам'ятаємо, подарував Музеєві України якісь експонати. 20 березня 1934 року заарештували археолога й завідуючого відділом Херсонського краєзнавчого музею Олександра Тахтаєва³² 28 березня ув'язнено ученицю Данила Щербаківського Євгенію Юріївну Спаську³³. 31 березня вирішено заслати її до Казахстану на три роки³⁴. 1 квітня заарештовано Михайла Павленка, який, як пригадуємо, лишив гарну статтю про П. Потоцького і його музей.

---

in the U.S., New York City: A Detailed Inventory. Edmonton, 1988. P. 64-67). Див.: Полонська-Василенко Наталя. Петро Петрович Курінний // УВУ. Наукові записки. Ч. 8. Мюнхен, 1956-66. С. 5-18; Пастернак Яр. Археологія Україна. Торонто, 1961. Пок.; Білокінь С. Курінний П. П. // Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник.— К., 1998.— С. 170—172; Куріло Ольга Юріївна. Нариси розвитку археології.— С. 165.

³¹ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну.— Мюнхен: УВУ, 1970.— С. 119—120.

³² Граб Василь Іванович, Супруненко Олександр Борисович (нар. 1957). Археолог Олександр Тахтаєв.— Полтава, 1991.— С. 23.

³³ Спаська Євгенія Юріївна (20 грудня 1891, Ніжин — 12 вересня 1980, Алмата) — мистецтвознавець, учениця Д. М. Щербаківського. 1934 заслана до Казахстану. Реабілітована 29 вересня 1989. Маю 18 її листів до мене 1973—1974, 25 до К. І. Білоцерківської 1954—1973, 100 до О. Є. Карнаухової 1970—1978, 25 до В. Н. Смелової 1968—72, 127 до Н. Н. та В. І. Хмельових 1953—1974 та ін. Див.: ЦДАГО України.— Ф. 263. Оп. 1. № 30353 ФП; Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської// Народна творчість та етнографія.— 1983.— № 6 (184).— С. 64-67.

³⁴ В обліково-наглядовій справі зберігається довідка, датована 25 квітня 1947: «В первые годы ссылки продолжала поддерживать связи с высланными и ссыльными украинскими националистами». 13 травня 1947 було вирішено: «В связи с тем, что Спасская проходит по учетно-наблюдательному делу, ходатайство о снятии судимости оставить без последствий» (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 30 353. Т. 1. Арк. 2 - зв., 4 - зв., 17; Т. 2. Арк. 19, 21; Маньковська Руслана Вікторівна. Музейництво в Україні. С. 130). Вона померла 12 вересня 1980, — влада реабілітувала її щойно 1989-го. Її ім'я викарбувано у меморіалі пам'яті репресованих мистців України, відкритому 16 грудня 1996 біля Академії мистецтва (Пам'яті загиблих// Мистець.— К., 1997.— Ч. 1/1 С. 1; Пам'ятки України.— 1998.— Ч. 1 (118).— С. 111).

11 квітня заарештовано його товариша з Товариства дослідників української історії, письменства та мови Володимира Перетца, 26 квітня — Миколу Макаренка (невдовзі його розстріляли). 21 травня забрали завідувачку відділом Харківського музею Ксенію Берладину³⁵. 1934 року було заслано директора музею Слобідської України Корнія Черв'яка³⁶.

Чекістам дуже розходилося про ліквідацію Музею діячів у Лаврі, отже, ще заздалегідь, у березні, вони подбали про усунення Євгенії Рудинської. 27 березня 1934 року датується постановою про обрання запобіжного заходу проти неї, того самого дня її допитали, і вона дала підписку про невиїзд. Прикрі для неї свідчення дав колега — співробітник Історичного музею Федір Демидчук³⁷. Її вирішили заслати до Котласа, відправляючи туди «одиночним порядком»³⁸.

Як відзначав, уже виїхавши на еміграцію, Михайло Міллер, у Дніпропетровському музеї із 22 службовців було заарештовано 20: «3 них секретар музею Садовий умер у в'язниці, Греків був розстріляний, а всі інші — зникли і їхня доля — невідома. Звільнили пізніше хіба одного А. Добровольського³⁹. З усіх службовців було залишено на місці лише двох найменших — доглядачку Червяцову (sic) та прибиральницю Дузь»⁴⁰. За відомостя-

³⁵ Побожій Сергій Іванович. Олена Нікольська.— С. 122; Шудря Євгенія Стефанівна (нар. 1941). Подвижники народного мистецтва: Біобібліогр. нариси. Зошит 1.— К.: АНТ, 2003.— С. 40–42.

³⁶ Черв'як Корній Григорович (13 вересня 1894, с. Млинів Дубенського пов. — ?) — краєзнавець, музейник. Заснував музей у Коростені 1923. Очолював музейний сектор Наркомосу. Див.: Міллер Михайло Олександрович (1883–1968). Доля українських археологів під Советами//ЗНТШ. Том CLXXIII.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 121; Куріло О. Нариси розвитку археології.— С. 234–235.

³⁷ ЦДАГО України.— Ф. 263. Оп. 1. № 26867 ФП / кор. 138. Арк. 5 - зв. Він став заступником директора Всеукраїнського історичного музею (ЦДАГО України). Ф. 263. Оп. 1. № 33050 ФП / кор. 285. Арк. 27).

³⁸ Там само.— Арк. 3 зв., 12, 15–16.

³⁹ Добровольський Аркадій Вікторович (1885–1956) — археолог. У 1925–1932 працював у Херсонському, 1932–1938 — Дніпропетровському, 1938–1939 — Одеському археологічному музеях. З 1939 н.с., потім зав. відділом Ін-ту археології. Див.: Пастернак Ярослав. Археологія Україна. Торонто, 1961. Пок. (фото — с. 23); Мезенцева Галина Георгіївна (1923–1997). Дослідники археології України. С. 39; Куріло О. Нариси розвитку археології. С. 141–142.

⁴⁰ Міллер Мих. Дніпропетровський (Катеринославський) Крайовий Музей// На слідах. Ontario, California, 1956. Ч. 1 (5). С. 11; Його ж. Доля українських археологів під Советами//ЗНТШ. Том CLXXIII.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 121. Про нього див.: Пастернак Яр. Археологія Україна.— Торонто, 1961. Пок. (фото — с. 23).

ми сучасного дослідника А. Ситника, двоє службовців (прибиральниця Дузь та доглядачка Червцова) лишилось із 17. Ситник називає ув'язнених — етнографа Василя Кравченка⁴¹, історика Василя Грекова, Аркадія Добровольського⁴² та ін. Інакше кажучи, увесь персональний склад музею було розгромлено так, як це сталося у харківському Музеї українського мистецтва. Тут доречно нагадати формулу, яку чули з вуст Кагановича: «Мы снимаем людей слоями»⁴³.

Слідом за цими музеями було розгромлено запорізький (Дніпрельстанівський) музей — ув'язнено Миколу Філянського⁴⁴, Генріха Мартенса, Петра Смолічева. Тодось Кіранів⁴⁵ повісився у музейному приміщенні⁴⁶.

У Всеукраїнському музейному містечку (7 корпус, помешк. 2) 23 травня 1935 року було арештовано визначного бойчукіста Онуфрія Терентійовича Бізюкова⁴⁷. 15 листопада спеціальна колегія Київського обласного суду *«засудила Бізюкова до 3 років ВТТ за те, що серед художників проводив антирадянську агітацію, вихваляв мистецтво буржуазних країн»*. Він рано сів, тож Великий Терор 1937–1938 років прокотився Україною за його відсутності, й він повернувся й дожив уже до наших часів (помер 15 березня 1986 року). Павло Платонович не міг його не знати.

---

⁴¹ Шевчук Мирослава Валеріївна, Титов Володимир. Відоме і невідоме «Товариство дослідників Волині»//Наука і культура. Вип. 24.— К., 1990.— С. 76; Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П. Народознавець і «ворог народу»//Репресоване краєзнавство, 20-30-і роки.— К.; Хмельницький: Рідний край, 1991.— С. 84–93; Малюк Михайло. Василь Кравченко: Спроба життєпису//Наука і культура. Вип. 25.— К., 1991.— С. 183–190.

⁴² Ситник А. А. Слово про «Запорозького характерника»//Репресоване краєзнавство.— С. 158.— Пор.: ... З порога смерті... Вип. 1. С. 158–160.

⁴³ Восленский М. Номенклатура — господствующий класс Советского Союза.— Москва: Октябрь, Сов. Россия, 1991.— С. 95.

⁴⁴ Філянський Микола Григорович (6 грудня 1873, с. Попівка Миргородського пов. Полтавської губ.— 12 січня 1938, Київ) — поет, музейник. Організатор і директор музею Дніпробуду. Його силуетний портрет (туш, акварель) виконав Б. Пилипенко (Каталог виставки «Художник сьогодні».— Х., 1927.— С. 16). Заарештований 11 жовтня 1937. Розстріляний. Див.: Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920–1945/Вибір, передмова й довідки Богдана Кравцева.— Нью-Йорк: НТШ, 1955.— С. 41–52; Славутич Яр. Розстріляна муза: Сильвети. [Detroit:] Прометей, 1955.— С. 25–28; Шевчук Валерій Олександрович. Сковорода — Філянський і явище українського необа-

У ці місяці з'явилась моторозна стаття Андрія Хвилі: «*Майже з перших років революції, — писав він, — до 1931 року в апараті НКО саме музейною ділянкою керували такі махрові контрреволюціонери-націоналісти, як Яворський, Коник⁴⁸, Озерський, Черняк, Дубровський, Криворотченко і т. ін. Зрозуміло, яку «лінію» вони проводили в керівництві музеями [...]. Ці контрреволюціонери, використовуючи музейну ділянку для своєї шкідницької роботи, [...] порозставляли своїх людей майже у всіх музеях, особливо у найголовніших. У Всеукраїнському Музейному Гуродку заправляв націоналіст Курінний. У Київському Історичному музеї сиділи націоналісти Ернст, Щербаківський. У Київському музеї західного мистецтва працювали контрреволюціонери Врона, Христовий⁴⁹. У Харківському музеї*

рокко// Наука і культура. Вип. 22. К., 1988. С. 388-395; Граб Василь Іванович. За відсутністю складу злочину // Репресоване краєзнавство. С. 255-258; Його ж. Нерозривно пов'язаний з Україною // Реабілітовані історією. К.: Полтава: Рідний край, 1992. С. 112-116; Шевчук Валерій. Ліричні одкровення // Репресоване «відродження». С. 322-331.

⁴⁵ Пастернак Яр. Археологія Україна.— Торонто, 1961.— С. 313, 339.

⁴⁶ Міллер Мих. Доля українських археологів під Советами/ ЗНТШ. Том CLXXIII.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 122; Ситник А. А. Слово про «Запорозького характерника»/1 С. 158.

⁴⁷ Архів СБУ.— № 30535 ФП. Арк. 5.

⁴⁸ Коник Клим Йосипович (1888, Санок, Галичина — 3 листопада 1937, Сандормох) — функціонер, правознавець. На 1 червня 1916 підхорунжий 2 сотні 1 полку УСС (Українські січові стрільці, 1914–1920. Другий наклад.— Львів, 1936.— С. 147). Член ВКП(б) з 1920. Ректор Житомирського ІНО. Заступник завідуючого Управлінням науковими установами НКО УСРР (1928–30). Керівник групи планування науки Держплану УСРР. Ар. 5 травня 1933 у справі УВО. 23 вересня 1933 одержав 5 років позбавлення волі. Перебував на Соловках. В агентурній записці СПО III частини 8 Соловецького відділення ББК НКВД від 27 березня 1936 зазначено: «Коник — бывший работник полевой жандармерии Галицкой Армии. Для настроений показательна его оценка ВКП(б) как партии сталинского фашизма. Стрелков ВОХР'а — Коник называет сталинскими жандармами». Розстріляний до 20-літнього ювілею большевицького режиму. Див.: ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 52281 ФП / кор. 1139; Розстрільний список Соловків// Літ. Україна. 1992. 16 липня. № 28 (4489). С. 8; Остання адреса. Т. 1.— К., 1997.— С. 40, 173; Т. 2.— К., 1998.— С. 226; Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і мат.— К., 1998.— С. 342; Ленинградский мартиролог, 1937–1938. Том 3.— СПб., 1998.— Ілюстр. 166.

⁴⁹ Христовий Микола Федорович (1894, с. Лютенька Гадяцького пов. Полтавської губ.— 27 квітня 1938, Вологда) — функціонер; з боротьбистів. У 1924–29 очолював відділ мистецтва при Наркомосі. З 1929 директор Київського опе-

українського мистецтва був контрреволюціонер Таранущенко»³⁰. Ця страшна стаття формувала суспільну свідомість, але ніде не випереджала подій.

Переглядаючи погромні статті тодішньої преси, варто звертати увагу, що чому передувало — стаття арештові чи навпаки. В екстремальних умовах Андрій Хвиля відчайдушно закликав оберігати ті самі музейні коштовності, зрештою, ті самі ідеали, за які українські музейники віддавали життя. Після першого арешту й звільнення його самого арештували 13 серпня 1937 року, а 8 лютого 1938 року було вирішено його розстріляти³¹.

Так скінчився один з епізодів великого терору.

рового театру. Директор Музею мистецтв ВУАН. 13 травня 1933 арештований. 23 вересня його заслали на три роки до Вологди, де він працював за економіста на металообробному заводі. Коли скінчився строк, завод його затримав. 16 грудня 1937 він від'їздив до дружини, але на вокзалі його знов заарештували і 27 квітня 1938 винесли вирок — ВМН. У ті роки матеріально допомагав родині співак Михайло Донець (Донця розстріляли 1941). Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 85. № 5014. Арк. 69; Ф. 263. Оп. 1. № 37203 ФП / кор. 379. Арк. 9, 64, 149, 153, 158-159; Історія Національної Академії наук України, 1929-1933: Док. і мат.— К., 1998.— С. 362-363.

³⁰ Хвиля [Олінтер] Андрій Ананійович (1898-1938). Про музеї//Образотворче мистецтво.— К.; Х., 1934.— Альманах 2.— С. 19-20.

³¹ Войналович В. А., Юренко О. П. Щоб трагічне не повторилося//Репресоване краєзнавство.— С. 332.

*Ольга МЕЛЬНИК,
зав. сектором,
Музей історії м. Києва*

ДЕМОГРАФІЧНА ШКОЛА ВУАН: ОБІРВАНИЙ ПОСТУП
За матеріалами доповіді, поданої на
II Міжнародний конгрес українських істориків

Історія Національної академії наук України — провідної наукової інституції нашої держави — завжди привертала увагу фахівців. Не є винятком і Музей історії Києва, для співробітників якого впродовж 25 років ця тема залишалась однією з провідних. Її висвітлення провадилось у трьох взаємопов'язаних напрямках: формування та впорядкування колекцій, виставкова та експозиційна діяльність, наукове студіювання.

У 1980-ті роки діяльність співробітників музею цілком вкладалась у тогочасну офіційну схему, наріжним каменем якої була теза про те, що лише комуністична партія створила належні умови для розвитку науки. Перевага надавалась формуванню, впорядкуванню колекцій та експозиційній діяльності. Відкидаючи притаманні тодішньому музеєзнавству ідеологічні нашарування, підкреслимо, що у зазначений час було сформовано унікальну колекцію з історії АН УРСР, яка на сьогодні залишається базовою для створення виставок та експозицій. Проте робота по її поповненню триває. Наприклад, минулого року музейне зібрання поповнилося комплексом матеріалів члена-кореспондента НАН України, відомого зоолога, одного з фундаторів Зоологічного музею НАН України М. Щербака.

Суспільно-політичні зміни, які відбулися на межі 1980–1990-х рр. змусили фахівців по-іншому подивитись на історію провідної наукової установи, звернути увагу на ті її сторінки, які було вилучено з академічного літопису за часів боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

Пошукова діяльність співробітників музею знайшла втілення, насамперед, в експозиційному жанрі. У 1991 р. було відкрито виставку «Хотіла б згадати я всі імена...», яку підготували науковці музею С. Панькова та Л. Добрийвечір. На ній, зокрема, було відображено трагічну історію Академії наук 1930-х років. Вперше експонувалися матеріали академіків М. Василен-

ка, М. Кравчука, П. Супруненка, представників історичної секції ВУАН та інших репресованих співробітників Академії наук. Проблеми створення УАН було висвітлено в матеріалах нещодавно підготовлених виставок «На порозі нової України» та «Гідний роду свого».

За останні роки широкого розвитку в Музеї історії Києва набуло наукове студювання академічної історії. Проведені архівні розвідки знайшли відображення в теоретичних публікаціях¹. Стосовно цього наше дослідження — продовження попередньої діяльності науковців музею. Його завданням є відтворення історії української демографічної школи 1920–30-х рр. за допомогою комплексного використання документів, що збереглися в Архіві Президії НАН України, Інститутах рукописів та архівознавства НБУ ім. В. І. Вернадського, в архіві СБУ, у фонді Наркомату освіти ЦДАВО тощо. Зазначене дослідження є частиною теоретичного обґрунтування одного з розділів експозиції, присвяченій історії Києва новітньої доби.

XX століття було позначене численними науковими досягненнями. Серед нових дисциплін, що постали в цей час, була і демографія. Її розвиток в Україні пов'язаний з діяльністю академіка Михайла Птухи та започаткованого ним у січні 1919 р. Демографічного інституту Української академії наук.

Створюючи свій заклад, М. В. Птуха одночасно виступив фундатором власної наукової школи. Він вважав, що основні концептуальні засади новоствореної установи пов'язані, насамперед, з визначенням демографії як науки. Вчений писав: *«Название «демография» до сих пор не получило еще окончательно устоявшегося значения. Мы придаем ему наиболее широкий смысл, [...] который охватывает собою не только статистику населения и моральную (сторону — авт.), но также изучение человека как антропологического феномена. Другими словами, в демографию входит все относящееся к человеку как социально-антропологическому явлению, и изучение чего может быть произведено при помощи статистического метода»*².

¹ Панькова С. Институт транспортной механики АН УССР: история и судьба//Очерки истории естествознания и техники.— 1991.— Вып. 40.— С. 94–100. Автор висловлює подяку завідувачці Історико-меморіального музею М. Грушевського Світлані Паньковій за надані консультації.

² Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІА НБУВ).— Ф. 22.— Оп. 2.— Спр. 62.— Арк. 4.

Спираючись на таке твердження, директор Демографічного інституту бачив серед провідних завдань своєї установи збирання первісних статистичних відомостей про населення України, організацію системи статистичного обліку, створення методики збирання та аналізу статистичних даних, вивчення та критичну обробку історичної спадщини про населення України, сприяння розвитку статистичної теорії, підготовку бібліографічних збірок тощо. Проте науковці займалися не лише накопиченням та емпіричним описом статистичних явищ, але й установлювали їх закономірності, будували довготривалі демографічні прогнози.

Колишня співробітниця Демографічного інституту Ганна Селегень так характеризувала його діяльність: *«Ніде наука демографії не досягнула такого високого розвитку, як на Україні, тому що тільки там науку було відділено від демографічної практики і там була єдина в цьому роді установа — Інститут демографії»*³.

Організація Демографічного інституту УАН стала першою у світі спробою створити спеціалізований науковий заклад для статистичного вивчення населення. Вже за кілька років він здобув визнання в Європі. У 1929 р. його директора було обрано членом Міжнародного статистичного інституту⁴.

Як і більшість установ ВУАН, Демографічний інститут був досить компактним закладом. Кількість його співробітників залишалась незначною: у 1923 р.— 4 штатних (разом з директором) і 7 позаштатних осіб, 1931 р.— відповідно 4 та 9. На 1 лютого 1938 р. у штатному розкладі збільшеного за рахунок приєднання відділу санітарної статистики закладу було зазначено 27 осіб⁵.

Інститут займав дві кімнати в будинку ВУАН по вул. Королєнка, 54. У 1925 р. він отримав три кімнати за адресою: вул. Жертв революції, 23.

---

³ Селегень Г. Демографічна наука в Україні//Визвольний шлях.— Лондон, 1954.— Кн. 1.— С. 53.

⁴ Подібний заклад було створено у Ленінграді наприкінці 1930-х років. Міжнародний статистичний інститут — товариство вчених, організоване на громадських засадах.

⁵ Архів Президії НАН України.— Ф. Р-251.— Оп. 1.— Спр. 70.— Т. 1.— Арк. 176.

В історії демографічної школи ВУАН можна виділити кілька етапів.

Перший (1919–1923 рр.) — період становлення, коли наукова діяльність ускладнювалася відсутністю поточних статистичних матеріалів і обмежувалась обробкою дореволюційних джерел. Результатами цієї роботи стали визначальні для подальшого розвитку демографії праці: «Матеріали щодо природного руху людності 1867–1914 рр.»⁶, «Населення Київської губернії»⁷ та «Матеріали санітарної статистики України»⁸.

Головним здобутком цього періоду слід вважати те, що в зазначених розробках вперше людність України було виділено як самостійний, відмінний від населення колишньої Російської імперії об'єкт студіювання.

За лічені роки академіку М. Птусі вдалося згуртувати навколо Демографічного інституту своїх колишніх студентів — переважно випускників Київського інституту народного господарства. У 1923 р. Юрій Корчак-Чепурківський захистив дипломну роботу «Місто та село в смертності Наддніпрянської України»⁹. В ній були вперше наведені короткі (такі, що швидко вираховуються) таблиці смертності, побудовані за методом академіка М. Птухи¹⁰. Михайло Трацевський присвятив свою діяльність проблемам шлюбності та народжуваності, зокрема вирахуванню індексів шлюбності та сумарних коефіцієнтів народжуваності¹¹. Петро Пустоход відслідковував демографічні тенденції, спираючись на матеріали 1891–1914 рр.¹² Дослідження Івана Вікула стосувалися природного руху людності Київ-

---

⁶ Матеріали щодо природного руху людності України 1867–1914 рр.//Праці Демографічного інституту.— Харків, 1924.— Т.І.

⁷ Птуха М. Населення Київської губернії//Праці Демографічного інституту.— К., 1925.— т. II.

⁸ Матеріали санітарної статистики України//Праці Демографічного інституту.— Харків, 1926.— т. III.

⁹ Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України//Праці Демографічного інституту. Демографічний збірник. Вип.І.— К., 1926.— Т.IV.

¹⁰ Птуха М. Таблиці смертності і для України//Записки соціально-економічного відділу ВУАН.— К., 1923.— Т.І.

¹¹ Трацевський М. Народженість людності на Україні//Там само.

¹² Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст.//Там само.

щини¹³. Юрій Масютин своїми працями започаткував українську професійну статистику¹⁴. Вадим Воблий вивчав досвід іноземних статистиків¹⁵.

Невдовзі молоді науковці перетворилися на провідних фахівців своєї галузі. Їхні дослідження заклали підвалини для формування методологічної бази демографічних досліджень, забезпечили техніку демографічного аналізу, яка застосовується і в наш час.

Другий етап (1923–1926 рр.) — період плідної теоретичної роботи представників української демографічної школи, пов'язаний з практичною статистичною діяльністю.

Базою для опрацювання методологічних настанов Демографічного інституту стала Центральна статистична управа України (ЦСУ). За її підтримки інститут почав публікувати свої «Праці...». Це фахове видання складалось як з окремих монографій, так і з «Демографічних збірників». До середини 1938 р. було підготовлено 16 томів цього видання, з яких лише 14 вийшли друком.

З 1926 р. інститут розпочав збирання матеріалів багатотомного видання «Людність України». Впродовж двох років науковці підготували перший том за такими розділами: еволюція людності України за 30 років (1897–1927 рр.); міська і сільська людність; густина людності; розподіл людності за статтю; ймовірні втрати людності України під час війни та революції; національний склад людності України¹⁶. На жаль, ця фундаментальна праця так і не була видана друком. Чи не єдиний її екземпляр зберігається тепер в особистому фонді М. В. Птухи в Інституті архі-вознавства НБУВ і становить безперечний інтерес, оскільки містить зведені статистичні відомості про населення України за тридцять років¹⁷.

---

¹³ Вікул І. Людність м. Києва//Праці Демографічного інституту. Демографічний збірник. Вип. 2.— К., 1930.— Т.VII.

¹⁴ Масютин Ю. Професійна статистика в Росії і на Україні//Там само.

¹⁵ Воблий В. Естественное движение населения в капиталистических странах в период всеобщего кризиса капитализма//Плановое хозяйство.— 1934.— № 3.

¹⁶ Звідомлення Всеукраїнської академії наук у Києві за 1927 рік//Історія Національної академії наук України. 1924—1928. Документи і матеріали.— К., 1998.— С. 383–384.

¹⁷ ІА НБУВ.— Ф. 22.— Оп. 1.— Спр. 98.

Третій етап (1926–1934 рр.) — період значного звуження тематики демографічних досліджень під впливом ідеологічного і фінансового тиску з боку держави.

Серед розробок представників української демографічної школи цього часу на окреме відзначення заслуговує науково-бібліографічне дослідження Василя Резникова «Демографія на Україні за 1914–1928 рр.»¹⁸ Щоб уявити обсяг проведеної роботи, зазначимо, що цей покажчик містив анотації на 1 300 книжок. З часом автор додав до нього нову бібліографічну збірку «Демографічні переписи (теорія, методологія, організація)»¹⁹.

Надзвичайно цікавою слід вважати іншу розробку цього періоду «Померлі м. Києва за 1918–1927 рр.»²⁰, оскільки статистичні відомості про початок 1920-х років часто-густо є обмеженими і суперечливими.

Варто наголосити на одній термінологічній особливості, яка має символічне значення. В своїх працях українські демографи для визначення предмета студіювання застосовувався термін «людність». Тоді як сьогодні у підручнику для середньої школи ми можемо знайти, наприклад, таке твердження: «Демографія — наука про народонаселення». Подібна підміна понять відбулася наприкінці 1930-х років, коли були повністю викорінені хиби так званого «буржуазного антропоцентризму» і демографію було перетворено на науку соціальну, яка ґрунтується на класових марксистсько-ленінських методологічних засадах.

Переглянути свої погляди українських демографів змусив тиск з боку держави, який здійснювався у різний спосіб. Спочатку в справі СВУ були заарештовані Іван Вікул (засланий)²¹, Всеволод Гапанович²² та Михайло Трацевський²³ (згодом звільнені з-під арешту). Під час подальшої ідеологічної «чистки» ВУАН

---

¹⁸ В. Резников. Демографія на Україні за 1914–1928 рр. ч. I // Праці Демографічного інституту.— К., 1930.— Т. IX.

¹⁹ В. Резников. Демографічні переписи (теорія, методологія, організація). Покажчик літератури // Праці Демографічного інституту.— К., 1937.— Т. XI.

²⁰ Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в м. Києві за причинами смерті, статтю та віком. 1918–1927 рр. // Праці Демографічного інституту.— К., 1930.— Т. VIII.

²¹ ЦДАГО України.— Ф. 263.— Спр. 49866.— Арк. 74.

²² Там само.— Спр. 34774.— Арк. 6.

²³ Там само.— Спр. 39829.— Т. 3.— Арк. 46.

неодноразово ставилося питання про те, чи є статистика «класовою наукою». У січні 1930 р. в Будинку вчених академік Михайло Птуха був підданий публічному цькуванню за «двойственность и желание построить своеобразную классово-бесклассовую научную дисциплину»²⁴.

Разом з цим більшовики застосовували для впливу на науковців організаційні і фінансові форми тиску. У 1930 р. після реорганізації органів державної статистики і передачі їх під контроль Держплану УСРР почалося підпорядкування демографічної науки потребам планування.

Пошук фінансування змусив М. В. Птуху запропонувати послуги своєї установи Держплану, який виділив кілька тем для розробки в Демографічному інституті. Всі вони стосувалися демографічних передумов планування, пов'язаних з потребами соціалістичної реконструкції народного господарства перших п'ятирічок.

Робота демографів ВУАН дедалі більше набувала прикладного значення, що призвело до значного звуження наукової тематики. Поступово почала зникати різниця між статистикою як сукупністю даних про населення і демографією як наукою, яка вивчає загальні закони народонаселення. Тоталітарний режим, що ставав дедалі міцнішим, не потребував неупередженого аналізу і прогнозування, він цікавився лише кількісними показниками.

Проте з часом цифри почали спростовувати задекларовані більшовиками гасла. Тому з початку 1930-х років відкриту публікацію статистичних даних про природний рух населення було заборонено.

У 1930–1936 рр. було призупинено видання «Праць Демографічного інституту». А доповідь Михайла Птухи «Населення України до 1960 року», представлена на XIX сесію Міжнародного статистичного інституту в Токіо 1930 р., вперше була опублікована 1987 р.²⁵ Цілком зрозуміло чому. Згідно прогнозу, наведеному в ній, населення України на 1937 р. мало скласти 34 млн. чол. Перепис 1937 р. дав 29,4 млн, а 1939 р.— 31 млн. Просте порівняння статистичних даних наводить на думку про те, куди ж зникли 4 з половиною мільйони осіб.

²⁴ Классовая ли наука статистика//Вечерний Киев.— 1930.— 15 січня.

²⁵ Население Украины до 1960 г.//Советская демография за 70 лет. Из истории науки.— М., 1987.— С.46–64.

Останній етап в історії демографічної школи ВУАН (1934–1938 рр.) — період поступової ліквідації через організаційно-структурні зміни та фізичне знищення її представників.

Підготовкою до повного розгрому став черговий ідеологічний наступ. Під час сесії ВУАН у січні 1934 р. співробітники Демографічного інституту опинилися «під вогнем більшовицької критики» бригади В. М. Гарцмана-Брука. На адресу науковців висловлено тяжкі звинувачення в тому, що вони діють «усупереч завданням соцбудівництва», ігнорують сучасні статистичні дані і не бажають на їх підставі довести переваги соціалізму²⁶.

Майже відразу було зроблено кадрові висновки. У лютому 1935 р. був звільнений з роботи «по политическим мотивам» один з провідних фахівців інституту Юрій Корчак-Чепурківський²⁷.

Наступним кроком до повної ліквідації Демографічного інституту стала реорганізація, проведена в лютому 1934 р. За рішенням Президії ВУАН до його складу було включено відділ санітарної статистики, який очолював академік О. В. Корчак-Чепурківський. Така реорганізація мала на меті концептуальні зміни: перенесення уваги із соціальної проблематики на суто побутову.

Зміст виданих у 1937–1938 рр. «Праць Демографічного інституту» переконливо доводить, що виконавці реорганізації досягли своєї мети. Обидва томи присвячені проблемам санітарної статистики, а про наукову цінність поданих матеріалів красномовно свідчать назви статей: «Ефективність масового робітничого відпочинку», «Санітарний паспорт міста» тощо²⁸.

Спроба науковців зосередитися на практичних питаннях, зокрема на розробці методики проведення всесоюзного перепису населення, лише прискорила розгром української демографічної школи²⁹.

²⁶ ІА НБУВ.— Ф. 22.— Оп. 1.— Спр. 36.— Арк. 66015067.

²⁷ Там само.— Арк. 126.

²⁸ Збірник праць з питань санітарної статистики//Праці Демографічного інституту.— К., 1937.— Т. XII. Збірник праць з питань санітарної статистики//Праці Демографічного інституту.— К., 1938.— Т. XIV.

²⁹ Переписи населення//Праці Демографічного інституту.— К., 1936.— Т. X.

Результати проведеного 1937 р. перепису викрили реальні масштаби жакливиx демографічних втрат 1930-х років. Влада мусила оголосити, що перепис було проведено «зі страшенними порушеннями елементарних засад статистичної науки та з порушенням затверджених урядових інструкцій»³⁰, і скасувати його результати. Представники державних статистичних органів, які проводили перепис, у переважній більшості були репресовані. Не обминула трагічна доля й авторів методики зазначеного перепису.

На початку 1938 р. було проведено арешти серед провідних науковців Інституту демографії і санітарної статистики АН УРСР. Піддані репресіям завідувачий відділом статистичних досліджень Павло Головін (засуджений до 10 років виправно-трудоx таборів і 5 років заслання)³¹, наукові співробітники Юрій Масютин (розстріляний 25 вересня 1938 р.)³², Василь Рєзников (розстріляний 17 липня 1938 р.)³³, Юрій Корчак-Чепурківський (засуджений до 5 років таборів та заслання; у вересні 1949 р. засуджений вдруге за матеріалами попередньої справи до заслання)³⁴, Михайло Трацевський (засуджений до 15 років таборів і заслання)³⁵, позаштатний науковий співробітник, колишній завідувачий відділом демографії ЦСУ Арсен Хоменко (розстріляний у грудні 1938 р.)³⁶.

21 лютого 1938 р. було заарештовано директора Демографічного інституту Михайло Птуха, якого за два дні по тому було виведено зі складу дійсних членів АН УРСР³⁷.

14 травня 1938 р. Президія АН УРСР ухвалила рішення про ліквідацію Інституту демографії і санітарної статистики, як установи, що «не дала жодної користі соціалістичному будівництву»³⁸ і подальше існування якої було б «бесполезной тратой средств»³⁹.

---

³⁰ ІА НБУВ.— Ф. 22.— Оп. 1.— Спр. 143.— Арк. 71.

³¹ Архів Президії НАН України.— Фонд реабілітованих.— Спр. 5.— Арк. 6.

³² Там само.— Спр. 123.— Арк. 3.

³³ ЦДАГО України.— Ф. 263.— Спр. 49866.— Арк. 243.

³⁴ Там само.— Спр. 39829.— Т. 1.— Арк. 179; Т. 2.— Арк. 35.

³⁵ Архів Президії НАН України.— Фонд реабілітованих.— Спр. 32.— Арк. 3.

³⁶ ЦДАГО України.— Ф. 263.— Спр. 39829.— Т. 3.— Арк. 30.

³⁷ Архів Президії НАН України.— Ф. Р-252.— Оп. 1.— Спр. 70.— Арк. 92.

³⁸ Там само.— Арк. 243.

³⁹ Там само.— Арк. 253.

Розробку питань перепису населення було передано в Інститут економіки, до якого переведено і колишніх учнів М. Птухи⁴⁰. Проте для більшості з них проблема працевлаштування вже втратила актуальність. У червні 1938 р. з провідних представників української демографічної школи залишалися на волі П. І. Пустоход, В. К. Воблий та Є. Г. Влайкова⁴¹.

Останню крапку в процесі знищення української демографічної школи було поставлено під час слідства, коли учнів змусли обмовляти свого вчителя⁴².

Щодо подальшої долі самого академіка Михайла Птухи, то вона виявилась значно «щасливішою» ніж у більшості його колег. 28 квітня 1939 р. він був засуджений Військовим трибуналом КОВО до 6 років таборів. Але 19 січня 1940 р. М. В. Птуха виправданий⁴³, 5 лютого того ж року відновлений як дійсний член АН УРСР⁴⁴. До виходу на пенсію у 1950 р. він завідував відділом статистики в Інституті економіки АН УРСР. Морально зламаний, він вже не прагнув створення нових теорій, обмеживши коло своїх наукових інтересів проблемами історії статистики⁴⁵.

Тривалий час академік М. В. Птуха листувався зі своїми колишніми учнями, сподіваючись повернути реабілітованих «ворогів народу» до наукової роботи. Але після тяжких моральних тортур, пережитих під час слідства, після років, проведених у таборах та на засланні, більшості з них важко було відродити сили, щоб повернутись до колишнього способу життя. Іван Вікул, який 1937 р. після відбуття покарання оселився в м. Гагри і працював бухгалтером, вважав себе таким, що втратив наукову кваліфікацію⁴⁶. Михайло Трацевський так і залишився у невеличкому селищі в Красноярському краї на місці свого колишнього заслання і цілком поринув у побутові проблеми.

З підданих репресіям співробітників Демографічного інституту до наукової роботи повернувся лише Юрій Корчак-Чепур-

---

⁴⁰ Там само.— Арк. 248.

⁴¹ Там само.— Арк. 297.

⁴² ЦДАГО України.— Ф. 263.— Спр. 39829.— Т. 1.— Арк. 78–85.

⁴³ Там само.— Арк. 17–27.

⁴⁴ Архів Президії НАН України. Особиста справа М. В. Птухи.— Арк. 64–70.

⁴⁵ Наприклад, Птуха М. Очерки по истории статистики 17–18 вв.— Москва, 1945.

⁴⁶ ІА НБУВ.— Оп. 3.— Спр. 166.— Арк. 2.

ківський, який після реабілітації 1956 р. працював завідуючим відділом статистики Московської дитячої клінічної лікарні ім. І. Русакова.

Отже, історія української демографічної школи 1920–1930-х років — ще одна з трагічних сторінок справжньої історії Національної академії наук. Народжена разом зі створенням Академії за доби Української революції, вона мала всі перспективи для подальшого плідного розвитку. Але за часів уніфікації громадсько-політичного життя та зміцнення тоталітарного режиму 1930-х років школа М.Птухи була знищена владою, яка вбачала в діяльності неупереджених демографів загрозу своєму існуванню. Проте її представники зробили вагомий внесок в становлення світової демографії. Наукова спадщина української демографічної школи, навіть у тому фрагментарному вигляді, в якому вона збереглася до сьогодні, має велике значення. Розроблені у 1920-ті роки методики вирахування природного руху населення широко застосовуються фахівцями⁴⁷. Важливе значення мають розробки інституту для історичної демографії. Наприклад, С. І. Пирожков використав їх для з'ясування справжніх масштабів демографічних втрат України у 1920–1930-ті роки⁴⁸.

---

⁴⁷ Корчак-Чепурківський Ю. А. Таблицы доживаемости и средней продолжительности жизни для Украинской ССР за 1958–1959 гг.— К., 1996.

⁴⁸ Пирожков С. Які ж наші людські втрати?//Вісник АН УРСР.— 1991.— № 1.— С. 31–39.

*Олександр КУЧЕРУК,
директор Бібліотеки ім. О. Ольжича*

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» 1941 РОКУ

Історія газети «Українське слово» розпочалася у травні 1933 року. Формальним засновником її був Український Народний Союз (УНС) Франції. З самого початку тижневик прибрав форми неофіційного бюлетеня Проводу Українських Націоналістів у Франції.

Головним редактором від самого початку до липня 1934 року був недавній секретар Голови Проводу Українських Націоналістів Олекса Бойків. 1 липня 1934 року газету очолив новий головний редактор — член Проводу Українських Націоналістів журналіст Володимир Мартинець. Газета з бюлетеня ОУН перетворилася на ідеологічно-політичний тижневик з широким оглядом українського життя у світі.

З початком Другої світової війни у газети почалися цензурні складнощі, почастишали виходи з білими плямами вилучених матеріалів, а коли 1940 року Францію окупували німецькі війська, видання «Українського Слова» 9 червня було припинено. Серед тогочасних авторів відомі політичні, громадські та наукові діячі: М. Сціборський, М. Капустянський, О. Ольжич, Д. Андрієвський, Є. Онацький, Б. Кентржинський та інші.

Своєрідним продовженням паризького «Українського слова» стала щоденна газета, яку в час Другої світової війни організували в Україні члени похідних групи ОУН та культурна референтура ОУН на чолі із заступником Голови Проводу Українських націоналістів О. Ольжичем за допомогою і участю місцевих сил.

З початку німецької окупації Києва, тобто з 19 вересня 1941 року місто перебувало під контролем і владою військової адміністрації. Коли ж фронт просунувся на Схід, то у відповідності з чинним німецьким законодавством розпочато формування цивільної окупаційної німецької влади.

Перед тим як говорити про «Українське слово» 1941 року, варто коротко зупинитися взагалі над ситуацією з виданнями преси в окупованій німцями Україні.

Прифронтна зона окупованої території України перебувала під владою і контролем вермахту, а з просуванням фронту на Схід ці території поступово переходили під адміністрацію Міністерства східних окупованих територій на чолі з А. Розенбергом. У вермахті була спеціальна структура, яка відповідала за питання пропаганди і, зокрема, видання часописів як німецькою так і іншими мовами. Для започаткування і видання «Українського слова» ще в Житомирі досить було лише дозволу військової влади. Військових найбільше цікавив спокій у запіллі та постачання харчів для війська; проблеми, хто і які газети видаватиме на задньому плані. Якщо видання газети сприятиме чи принаймні не перешкоджатиме виконанню головного завдання вермахту, то воно може існувати. А для контролю за змістом існувала військова цензура, яка мала б те контролювати. Тут важливу роль відігравали українці, які служили офіційними перекладачами у вермахті, частина з яких була пов'язана з похідними групами ОУН.

За словами Ю. Бойка, свідка і учасника подій, *«Поки військові кола не мали окреслених інструкцій згори, поки партійна керма Райху не вислала на Україну здійснювачів своєї расово-антиукраїнської позиції, військовики, стикаючись на щойно здобутих теренах з українською національною спільнотою, діяли розгублено або з виявами стриманих проукраїнських симпатій»*¹.

Коли ж влада переходила до адміністрації східних окупованих територій, то питання преси автоматично переходило до місцевих її структур. Контроль і відповідальність за українські і німецькі видання в Рейхскомісаріаті України покладено було на державну фірму «Ost-Europa-Markt», яка мала своє центральне представництво у Луцьку, до якого входила низка споріднених установ. Згідно зі звітом, опублікованим у кількох часописах, *«для відбудови української часописної та друкарської справи товариство заснувало «Пресове товариство на Україні» і мало виключне право керувати часописами в ділянці видавничій і господарській. Крім цього, центральний пункт постачав підприємствам папір, фарбу та інші витратні матеріали»*².

¹ Ю. Бойко. «Українське слово» у 1941 році//Вибране.— Т. 4.— Гейдельберг, 1990.— С. 277.

² Кіровоградський вісник.— 1943.— № 5 (183).— 12 червня.— С. 4.

Протягом 1942 року система газетного виробництва була остаточно налагоджена. За неповною статистикою, в час німецької окупації в Рейхскомісаріаті та дикстрикту Галичина офіційно виходило 239 часописів. З них понад 80% — українською мовою, а окремі видання німецькою, російською, руською і татарською³.

До України прибували похідні групи ОУН, серед них — провідники ОУН: О. Ольжич, О. Бойдунник, М. Сціборський, О. Сенник, Я. Гайвас, М. Капустянський та інші. Розпочато формування українських адміністративних, охоронних, культурних та господарських структур. Вже наприкінці вересня утворено міську управу на чолі з істориком, професором О. Оглоблиним, якого на початку листопада замінив його заступник учитель В. Багазій⁴. 5 жовтня в Києві групою націоналістів на чолі з заступником Голови Проводу Українських Націоналістів О. Ольжичем, заініційовано створення українського передпарламенту — Української Національної Ради.

Однією з важливих справ було випуск української газети — «Українське слово». Газета почала виходити у Житомирі, перше число вийшло 8 вересня. Хто був формальним видавцем — невідомо, друкувалася вона швидше за все у друкарні, що до війни друкувала обласні газети. Не встигши з неперіодичного стаття щоденним — вийшло перших 17 чисел — видання було перенесено у звільнений від більшовиків Київ. 29 вересня газета виходить у Києві.

Як на перших порах формально існувала газета можна певною мірою гадати за неопосередкованими фактами. На першому київському числі від 29 вересня (загальна нумерація — 18) зазначалася лише адреса друкарні, не подавалося ніякої іншої інформації. Це число було надруковане на одному аркуші накладом усього 500 примірників. Пізніше, в 33 числі, в невеличкій замітці розповідалося про те, як починалося «Українське слово» у Києві. Зокрема, висловлювалася подяка представникові відділу військової пропаганди редакторові Г. Геккею за допомогу у перші важкі дні у Києві. Найімовірніше, що обов'язки

---

³ Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945).— К., 2002.— С. 16.

⁴ Верба І. Олександр Оглоблин.— К., 1999.— С. 255.

редактора виконував Юрій Швидкий, статті якого було вміщено у перших числах газети за підписом «Швид». Коли редакцію незабаром очолив І. Рогач, він залишився працювати в редакції, бо в подальшому не раз можна було читати його статті в «Українському слові». Прізвище І. Рогача як головного редактора «Українського слова» почало зазначатися з 21 числа від 2 жовтня.

Первісно редакція розміщувалася в будинку № 19 по вулиці Б. Хмельницького, де до того працювали редакція газети «Пролетарська правда» та знаходилася друкарня, а до революції — «Киевская мысль». Незабаром редакцію перенесено до будинку № 24 по вул. Воровського, до приміщення колишньої редакції газети «Комуніст», де друкарське обладнання було у кращому стані ніж на Б. Хмельницького, 19. Цю друкарню по Фундуклеївській згодом було передано під «Хліборобське видавництво України».

Для забезпечення формального існування було засновано підприємство з назвою «Українське слово», але хто і на якій підставі його заснував, невідомо. Головним завданням видавництва було видання «Українського слова» та інших пресових і книжкових видань. З відомих нам видань цього видавництва є книжка О. Штуля «Віки говорять»¹, де зазначено: «Українське видавництво», час видання — листопад 1941 р., а також подано індекс німецької реєстрації (цензури).

Чи було формально прийнято до праці співробітників редакції і видавництва, встановити не вдалося. В газеті подавалося прізвище лише головного редактора. Однак за спогадами свідків та учасників подій із «Українським словом» співпрацювали з газетою і видавництвом велике коло авторів, але до штатних співробітників можна зарахувати з вірогідністю Л. Дудіна А. Конопка, М. Ситника, Олену Телігу, Ю. Швидкого.

До газети виходили кілька додатків. Це три числа газетного видання «Література і мистецтво. Додаток до газети «Українське слово»: 19, 29 жовтня та 4 листопада. В перших двох числах редактор не вказувався, в наступних зазначалося — «редагує

---

¹Зберігається в Бібліотеці ім. О. Ольжича. До Бібліотеки потрапила від московського колекціонера М. Забоченя, а до нього від учителя школи в м. Звенигородці, де М. Забочень вчився перед і в час війни. За інформацією М. Забоченя вчитель отримав її від одного з учасників похідних груп ОУН.

М. Ситник». Те, що перші два числа редагував М. Ситник можна твердити лише гіпотетично. В логотипі вміщено державний тризуб, чого не було в «Українському слові».

З прибуттям 22 жовтня 1941 року до Києва О. Теліги, вона розгорнула активну діяльність, зокрема організувала і очолила Спілку Українських письменників. За її ініціативою, як неофіційне видання Спілки, замість додатку до «Українського слова» «Література і мистецтво», почали виходити «Літаври. Тижневик літератури і мистецтва». Вийшло чотири числа: 16, 23, 30 листопада і 7 грудня. На всіх числах вказано, що редагує О. Теліга.

Редактор цього додатку М. Ситник за дорученням Культурної референтури переїхав до м. Василькова під Києвом і став головним редактором новозаснованої газети «Українська думка».

Видавнича діяльність у Києві, розпочата з ініціативи і силами культурної референтури ОУН на чолі з О. Ольжичем, з передачею влади в місті від військових до цивільної адміністрації та її нових вимог вимагала правно-формального упорядкування. У відповідності до чинного тоді законодавства необхідно було створити підприємство, яке б видавало і було відповідальним за газету «Українське слово».

З метою створення такого підприємства 1 грудня 1941 року було скликано установчі збори у приміщенні нотаріальної контори Київської міської управи за адресою: бульвар Шевченка, 18. На зборах були присутніми 10 осіб: Володимир Багазій, Осип Бойдуник, Микола Капустянський, Вікентій Конопко, Іван Рогач, Юрій Швидкий, Олег Штуль, Василь Слободян, Орест Чемеринський, Василь Погорілий. Біля кожного прізвища вказано їхню домашню адресу у Києві.

Як бачимо з переліку, половина членів були місцевими, половина прибулими членами ОУН. Дехто з цих людей в Києві були вперше в житті — це О. Штуль, О. Бойдуник, І. Рогач, О. Чемеринський, або не були тут ще від часів Визвольних Змагань, як-то генерал Армії УНР, член Проводу Українських Націоналістів М. Капустянський. До товариства належав також тогочасний міський голова Києва В. Багазій, а також кияни В. Конопко, В. Швидкий, В. Слободян, В. Погорілий.

Отож, збори ухвалили створити товариство з обмеженою порукою у Києві «Українське видавництво». Одразу ж визначе-

но, що *«предметом діяльності Товариства є видавання щоденника «Українське слово» та інших україномовних періодиків ... та продаж їх...»*⁶.

Члени товариства склали первісний статутний капітал у сумі 50 тисяч карбованців, так що кожен член товариства володів «уділом» по 5 тисяч карбованців, указані суми члени товариства внесли до каси товариства перед початком зборів.

Визначено структуру товариства, затверджено статут. Вищим органом визнано загальні збори, що обирають надзірну раду з дорадчими і контрольними функціями, яка призначає також управу товариства. Збори обрали персональний склад надзірної ради у складі 3 членів товариства: М. Капустянський, В. Багазій, О. Бойдуник.

Рукописний протокол зборів підписали М. Капустянський як головуючий та секретар зборів О. Бойдуник. Одночасно нотаріус міської управи В. Верещака склав свій протокол, який значно коротший від рукописного і містить лише головні місця: склад членів товариства та склад обраної надзірної ради. В комплексі документів він представлений незавіреною машинописною копією. Статут товариства 3 грудня було зареєстровано в правничому відділі Київської міської управи нотаріусом В. Верещакою і внесено до реєстру за номером 74.

Зі статуту нотаріусом В. Верещакою 6 грудня було знято копію, яку прошито і завірено підписом нотаріуса та печаткою нотаріальної контори міської управи.

Після установчих зборів 1 грудня 1941 року новообрана надзирна рада зібралася на перше засідання, на якому було розглянуто два питання: «уконституювання Надзірної Ради» та «покликання управи». Головою надзірної ради обрано члена ОУН М. Капустянського, секретарем члена ОУН О. Бойдуника, а міського голову В. Багазія — господарським референтом. Управу обрано у складі поліграфіста А. Конопка, головного редактора «Українського слова» І. Рогача та редактора Ю. Швидкого. Хто є головою управи, не вказано, треба вважати, що А. Конопко, його прізвище подане у списку членів управи першим.

Рукописний протокол засідання надзірної ради підписали голова — М. Капустянський та секретар — О. Бойдуник. Одно-

⁶ Архів ОУН у Києві.

часно виготовлено скорочену не підписану копію протоколу, за зразком машинописної копії протоколу загальних зборів.

Третього грудня відбулося чергове засідання надзірної ради «Українського видавництва» у повному складі на якому розглянуто стан справ, намічено план роботи та план видань на найближчі три місяці, тобто грудень 1941 року, січень і лютий 1942 року. Тоді ж визначено наступну дату засідання надзірної ради — 14 грудня. Протокол підписаний головою — М. Капустянським та секретарем — О. Бойдуником.

Але наступного засідання вже не відбулося, бо 12 грудня було заарештовано редактора «Українського слова» члена управи товариства «Українське видавництво» І. Рогача, інших співробітників та авторів «Українського слова», більшість з яких, в тім числі з редактором, як говорилося вище, було розстріляно і поховано у Бабиному Яру.

Відомо, що ще два члени товариства — В. Багазій та О. Чермеринський були тоді ж арештовані і розстріляні гестапо. М. Капустянський, О. Штуль, О. Бойдуник unikли арештів. Нічого не відомо про повоєнну долю інших членів товариства В. Конопка, Ю. Швидкого, В. Слободяна та В. Погорілого.

Про те, що арешт і ліквідація «Українського слова» було наперед спланованою акцією, свідчить те, що перебоїв з виходом газети не було — вже 14 грудня почала виходити «Нове українське слово» під редакцією професора Костянтина Штепи. В газеті зазначалося, що видавцем є товариство з обмеженою відповідальністю «Київське народне видавництво», директором якого був В. Конопко.

Крім указаних додатків до «Українського слова», виходили «Останні новини. Понеділкеве видання «Українського слова» з позначкою — «Відповідальний редактор — І. Рогач. Редагує — Ю. Швидкий». Вийшло лише 5 чисел, припинило вихід із закриттям «Українського слова». А вже в останніх днях грудня 1941 року до «Нового українського слова» започатковано російськомовний додаток «Последние новости», під редакцією недавнього співробітника «Українського слова», Л. Дудіна, який не лише unikнув арешту разом з І. Рогачем та іншими, але, як не дивно, отримав підвищення. Цю газету також видавало «Київське народне видавництво».

Варто зазначити, що у Києві виходив згодом місячник «Український хлібороб» під редакцією П. Лорценка (до 1943 року — у Луцьку), який видавало «Сільськогосподарське видавництво», а до нього — щорічний календар «Край чорнозему». 1943 року вийшло лише одне число газети «Рідне слово», видавці і редактор не вказувалися.

Нетривале існування націоналістичного часопису «Українське слово» залишило помітний слід у національно-визвольній боротьбі українського народу і, зокрема, Організації Українських Націоналістів.

*Тетяна ЄВСТАФЬЄВА,
зав. відділом «Бабин Яр»
Музею історії м. Києва*

СИРЕЦЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР

Сирець — історична місцевість у Шевченківському районі м. Києва. Назву одержала від ріки Сирець, що бере початок біля станції метро Святошино і впадає в Дніпро за 2 км від гавані. На території Сирця знайдені пам'ятки трипільської і зарубинецької культур. Під сучасною назвою вперше згадується в 1240 р. у грамоті князя Романа Галицького, що дарував ці землі Києво-Печерській лаврі. У 1381 р. згадується в літописі як село, подароване князем Володимиром Ольгердовичем Домініканському монастирю. Від 1661 р. Сирець у володінні київського магістрату, забудовується невеликими хуторами уздовж ріки Сирець, стає сільськогосподарським передмістям Києва. До складу міста Сирець ввійшов у 1799 р. тут у 1840-х роках починається розміщення військових таборів, що дали назву місцевим вулицям Табірній (нині Дорогожицька) і Тираспільської (від Тираспольського полку) (2.1.). Відповідний відвід міської землі було закріплено актом від 14 квітня 1869 року (2.2.). Тут були побудовані легкі житлові споруди, дерев'яна церква, обладнані плаці, навчальне поле, пізніше — військовий аеродром, з яким пов'язана діяльність льотчика П. Н. Нестерова.

У період між першою і другою світовими війнами Сирецькі табори залишалися у віданні військових, тут розміщувалися бронетанкові частини, розташовувався полігон. На розвилці сучасних вулиць Мельникова (2.3.) і Дорогожицької (2.4.; 1.1.) діяло ремонтне господарство по обслуговуванню цих частин, від якого залишилися окремі корпуси і колишні гаражі.

Під час Великої Вітчизняної війни, коли від 19 вересня 1941 р. по 6 листопада 1943 року Київ було окуповано німецькими військами, Сирецькі табори використовувалися як концтабір для військовополонених Червоної Армії.

Сирецький концтабір був створений німецькою владою навесні 1942 р. (з вересня 1941 року діяв концтабір на колишній

вулиці Керосинній — тепер вулиця Шолуденка, приміщення казарм Бендерського полку.) Філія концтабору Заксенхаузен. За фашистською класифікацією всі концтабори поділялися на три категорії: для тих хто скоїв незначні злочини, а також людей похилого віку, використання праці яких обмежено (1-а категорія); для небезпечних злочинців, що мали надію на перевиховання (2-а категорія); для особливо небезпечних злочинців без надії на виправлення (3-я категорія). Сирецький табір відносився до третьої категорії. Охорону табору здійснювали війська СС. За німецькими даними до квітня 1942 р. налічувалося 15 головних концтаборів і 100 філій. (2.5.) Однією з таких філій і був Сирецький концтабір, розташований на північно-західній околиці Києва. За показаннями колишнього в'язня В. Ю. Давидова, *«охорона табору складалася з поліцейських — українців і німців- есесівців.* (2.6.) *Начальником Сирецького концтабору був штурмбаннфюрер СС Пауль Радомский,* (1.3.) *його помічником — ротенфюрер Рідер на прізвисько «Рудий».* З показань рядового 23-го поліційного батальйону СС Пацьора Н. А.: *«...охороняв концентраційний табір, що містився в Бабиному Яру, наприкінці Києва, де утримувались радянські військово-в'язні і радянські громадяни, яких нараховувалося в таборі більше трьох тисяч чоловік».* (2.7.)

Місце розташування табору точно локалізується згідно зі свідченнями очевидців, які можна співставити з передвоєнними планами міста. Для табору було використано територія військових таборів — місце літніх навчань київського гарнізону. На місці будівель, які спеціально були розібрані, викопали землянки. На той час не існувало сучасних вулиць Щусева (1.4.) і О. Теліги (1.5.). Територія військових таборів прилягала із заходу до сучасної вулиці Шамрила (1.6.), з півдня — в напрямку вулиці Щусева, а далі в північному напрямку був танкодром. Головні ворота табору, мабуть, містилися між нинішніми вулицями О. Теліги, Дорогожицької, Грекова(1.7.) і Щусева. До таборів з міста вела дорога — теперішня вулиця Дорогожицька (до 1961 р. вул. Табірна), що відразу за Лук'яновським цвинтарем повертала праворуч, до перехрестя з неіснуючим нині продовженням вул. Шамрила, звідси дорога вела до сучасної вул. Ольжича (1.8.). Ця дорога ніби відгороджувала військове містечко від Бабиного Яру. Загальна територія концтабору, за оцін-

кою колишнього в'язня В. Ю. Давидова становила близько 3 кв. км. На думку колишнього в'язня Бродського І. М., «Територія табору в радіусі дорівнювала двом кілометрам. Сирецький табір був обнесений двома рядами колючого дроту, між якої проходило 8–10 рядів дроту високої напруги електричного струму. Навколо табору були виставлені пости охорони табору. Арештовані жили в землянках по 70–80 чоловік у кожній» (2.8). За свідченнями Зубченка Ф. З., рядового 23-го поліцейського батальйону СС (2.9.), що охороняв концтабір: «Весь Сирецький концтабір був обгороджений високим забором з колючого дроту між яким проходили дроти, по яких пропускався електричний струм високої напруги. У середині цієї великої, так званої робочої зони, була мала житлова зона. Арештовані, які перебували в таборі жили в землянках і дерев'яних бараках. Житлова зона також була обгороджена трьома рядами з колючого дроту. По середньому ряду пропускали електричний струм високої напруги. Вартові стояли навколо табору. Уночі ж патрулювали навколо зони табору і два поста стояли біля житлової зони. Уночі вся територія зони освітлювалася електрикою» (2.9.). «При вході в табір з лівої сторони,— згадує в'язень цього табору Капер Я. А.— побудували вахтштубе. По кутах табору — високі вишки, на яких стояли чергові поліцаї з кулеметами. У середині табору видгороджений жіночий табір, потім дорога, потім теж відгороджені наші землянки в два ряди. Перша землянка з правої сторони при вході в зону № 2 — єврейська. Біля нашої землянки спеціально встановили шибеницю літерою «Г». Саме в той день, коли ми прибули, на цій шибениці повісили одного хлопця, що намагався утекти.

Далі — довгий ряд землянок, у них теж свої назви: радянська, партизанська, комуністична. Ліворуч — непарні номери, починаючи з номера 1, там саме головне начальство: Антон, Ростислав, Боярський і ще далі — сотників, далі землянка бригадирів, за нею інші... Остання землянка — санітарна, для хворих» (2.10.). За свідченням очевидців і по фотознімках, що були зроблені після визволення Києва і збережені в ЦДКФФА України, видно, що землянки являли собою перекриті траншеї, усередину яких, спускалися сходинки, до заграбованих дверей.

Сирецький табір був місцем, де перебували приречені на смерть, від яких окупанти хотіли одержати ще будь-яку практичну користь. Тут утримувались військовополонені, арештовані комуністи, підпільники, партизани, євреї, яких фашистам удалося розшукати після масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р., ті, хто ухилився від примусових робіт у Німеччині й ін. В'язні виконували важку фізичну роботу, поки в них вистачало сил, а потім знищувалися. В'язнів було розбито на бригади, що входили до складу сотні. На чолі бригади стояв бригадир, на чолі сотні — сотник.

На території концтабору велися різні роботи: корчування пнів, і заготівля дров, будівництво і ремонт бараків, виробництво вугілля з деревини, столярні роботи, грабарство, шорні роботи й ін. Працювали бригадами по 15 чоловік, праця була виснажливою при огидному харчуванні. Про один з видів робіт, що виконували в'язні у концтаборі, розповів на допиті сотник Морозов, що відрізнявся особливою жорстокістю: *«У липні — серпні 1942 р. вирізували дерева на території табору. Конрад і Куріпко змушували євреїв лазити на дерево. Підпиляне дерево притягалося канатом, падало на землю, і разом з ним і ув'язнений, що сидів на ньому, а потім лежав на землі знівечений.»* Він же докладно розповів і про режим, який був у таборі: *«О 4 години ранку був підйом, о 4-30 — сніданок, о 5 годині строем йшли на роботу. О 12 годині був обід, о першій годині дня виходили на роботу і працювали до 9 вечора... Ранком видавали по кухлю так званої кави, а по суті окріп із присмаком якоїсь трави. На обід давали літр баланди — просто вода без солі, з декількома крупинками пшона. На день видавали 200 грамів хліба з просіяного борошна. Вечері не було. Ув'язнені вживали в їжу пацюків, собак, котів, різні трави. Ув'язнені опухали від голоду. Таких забирали у так звану лікарню — землянку, де ніякої допомоги не давали і люди вмирили, або розстрілювалися штурмбаннфюрером-начальником табору німцем Радомським. У 1942 р. Радомський майже щодня розстрілював хворих. Він заходив у лікарню — землянку, наказував винести хворих і тут же біля землянки розстрілював їх». Для знищення хворих і знесилених в'язнів використовувалися спеціальні ями, вириті на території табору, або ховали їхні трупи в Бабиному Яру. «Я сам бачив, як померлих людей*

самі ж ув'язнені несли з табору в Бабин Яр» (з показань рядового 23-го поліцейського батальйону СС Пацьора Н. А.) (2.11.). Тому, у кого в Києві залишалися рідні, близькі, іншим разом щось приносили, ризикуючи життям, охорона могла застрелити без зайвих розмов, такі були вказівки командира 23-го поліцейського батальйону СС гаупштурмфюрера СС Віллібальда Регитчнига — «При спробах цивільного населення передавати військовополоненим та іншим ув'язненим продовольство — відкривати вогонь»(2.12). Про методи несення вартової служби у Сирецькому концтаборі показувала військовому трибуналу в 1947 р. свідок Савицька Пелагея Василівна, що проживала в Києві по вул. Бабин Яр, 8-а. Її сестра, Ткаченко Наталя Василівна, була арештована німцями й кинута в табір. «Тому що цей Сирецький табір знаходився від нашого будинку недалеко, усього близько 500 метрів, то я щодня ходила до цього табору, поки не побачила там свою сестру, Наталю Василівну, крізь дріт» (2.13.) Я кожні два-три дні ходила до табору намагаючись перекидати через дріт хліб чи печену картоплю. Кілька разів мені це вдавалося. Один раз,— говорить Савицька П. В.,— я пробралася до дроту і кинула згорток, але в цей же час пролунав постріл і я впала. Стікаючи кров'ю, з простреленим стегном, я за допомогою матері і чоловіка добралася додому. З тих пір я залишилася калікою на все життя» (2.14.).

«У Сирецькому концтаборі було знищено тисячі людей. Коли набирався багато трупів, німці застосовували для їх спалення нашвидкуруч побудовані печі, що вміщали 60–70 трупів. Часто в концентраційний табір прибували газові машини — душогубки, а тоді Регитчнигу доручалося спалення задушених і напівмертвих людей. Розвантажувати душогубки німці, звичайно, доручали ув'язненим». (З обвинувачувального вироку в справі німецько-фашистських загарбників на території Донбасу.) (2.15.).

Улітку 1943 р., коли радянські війська підходили до Києва, окупанти розпочали до евакуацію концтабору: ув'язнених відправляли в Німеччину, в інші концтабори. «Інших ув'язнених з концтабору, у переддень відходу нашого батальйону «СД» з Києва, німці під охороною нашого батальйону строем доставили на станцію Київ, загнали їх в ешелон і відвезли в Німеччину» (З показань М. А. Пацьора, рядового 23-го поліцейсько-

го батальйону СС (2.16.). Одночасно фашисти намагалися знищити сліди масових розстрілів у Бабиному Яру. Вони змусили військовополонених Сирецького концтабору викопувати і спалювати трупи розстріляних людей. У вересні 1943 р. команда в'язнів — спалювачів складалася з 327 чоловік. Вони працювали в кайданах, жили у спеціальних загратованих землянках безпосередньо в яру. Як розповідає Будник Д., один з команди смертників: *«На ніч нас заганяли в глибоку землянку, куди вели круті сходишки. Вікон не було, тільки двері. Навіть не двері, а ґрати з товстих прутів, що заціпалася на величезний замок. Просто напроти землянки була встановлена вишка з дисковим кулеметом. Нас було близько 400 чоловік і стерегли нас 18 есесівці у званні не нижче молодшого лейтенанта. Це крім тих, котрі охороняли всю територію»* (2.17.).

Наприкінці вересня роботи підходили до кінця і стало зрозуміло, що ніхто із в'язнів концтабору не залишиться в живих — свідки не потрібні. І тоді в ніч на 29 вересня частина ув'язнених, яким вже нічого було втрачати, організували втечу. Вони зуміли розкутися, відкрити двері і несподівано для охорони вирватися з землянки. Деяким пощастило врятуватися.

У 1944–1947 р., Надзвичайна Державна Комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників проводила на території концтабору розкопки, при цьому виявила значну кількість мертвих тел. Розкопки було зафіксовано на фото- і кіноплівки, деякі знімки опубліковано. Під час будівельних робіт, на вулиці Грекова, 22-а, виявлено останки колишніх в'язнів концтабору, одного з них впізнали як футболіста київського «Динамо», що брав участь у матчах з німцями (23 лютого 1943 р., у день річниці Червоної Армії, було спалено механічний завод і у відповідь на це 24 лютого 1943 р. за наказом начальника концтабору штурмбаннфюрера СС П. Радомського було розстріляно як заручників в'язнів концтабору, в їхнього числа потрапили троє футболістів київського «Динамо» — М. Трусевич, І. Кузьменко, О. Клименко). За даними Надзвичайної Державної Комісії у протитанковому рову біля Сирецького концтабору і на самій території табору загинуло — понад 25 тисяч радянських мирних громадян і військовополонених. (У протитанковому рову, за свідченням очевидців, близько 20 тисяч військовополо-

нених Червоної Армії) (2.18). У 1943–1949 р. на території концтабору був табір для військовополонених німців.

У 90-і роки відкрито пам'ятні знаки в'язням Сирецького концтабору — на розі вулиць Дорогожицької і Шамрила, київським футболістам, розстріляним у Сирецькому концтаборі — по вул. Грекова, 22-а.

Примітки:

1.1. Вулиця Мельникова пролягає від Артема вулиці і Лук'нівської площі до Теліги Олені вулиці. Виникла в 1-й половині XIX ст. на старому Житомирському шляху. У 1869–1922 р. і 1944–1957 р. мала назву вулиця Дорогожицька (або в XIX ст. на початку XX ст. — Велика Дорогожицькая). Сучасна назва в 1922–1944 р. і з 1957 р. В окремих джерелах позначена як вулиця Мельникова.

1.2. Вулиця Дорогожицька пролягає від Мельникова вулиці до Тимофія Шамрила вулиці і Ризької вулиці. Виникла в першій чверті XX ст., була частиною вулиці Табірної. Сучасна назва — з 1961 р. У 70-х роках XX ст. 1-й квартал Дорогожицької був відомий як Мотоциклетна вулиця. У 1975 р. від Дорогожицької відділено вулицю Т. Шамрила.

1.3. Радомський Пауль — штурмбаннфюрер СС, начальник Сирецького концтабору, після війни притягнутий до суду, але вмер під час слідства.

1.4. Вулиця Щусєва пролягає від вулиці О. Теліги до залізничного шляхопроводу і Стеценка вулиці. Становить частину автомагістралі Київ-Ковель-Брест. Виникла в середині XX ст. під назвою вулиця Нова 881-а. Сучасна назва — з 1953 р.

1.5. Олені Теліги вулиця пролягає від Дегтерьовської вулиці до Червоних козаків проспекту і Новокостянтинівської вулиці. Є частиною Малої окружної дороги. Виникла в 50-х р. XX ст. і разом з вулицею Довженка становила частину Новоокружної. У 1969–1993 р.— вулиця Д. Коротченка.

1.6. Шамрила Тимофія вулиця пролягає від вулиці Ризької до Дегтерьовської вулиці і Кузьминської вулиці. Відома з початку XX ст. як частина вулиці Табірної, 1964–1975 рр частина вул. Дорогожицької виділена під сучасною назвою.

1.7. Вулиця Грекова пролягає від Ризької вулиці до вулиці Ольжича. Виникла в 50-х роках ХХ ст. за назвою вулиця Нова. Сучасна назва з 1957 р.

1.8. Вулиця Ольжича пролягає від вулиці О. Теліги до Сирецької вулиці. Виникла (за винятком початкової частини) на рубежі ХІХ–ХХ ст.ст., мала назву Бабин Яр (по напрямку — у бік урочища Бабин Яр). У 1952–1993 р.— Д. Бедного вулиця.

1.9. 23-й поліцейський батальйон СС був сформований німцями з мешканців Київської, Полтавської і Курської областей.

1.10. Сотник Морозов І. М. був заарештований німцями в травні 1942 р. і кинутий у Сирецький концтабір. Був бригадиром, потім сотником. Відрізнявся особливою жорстокістю. За сукупністю злочинів засуджений до страти через повішення. Вирок виконано 17 грудня 1943 р. Повішення відбулося на території Сирецького концтабору. Тіло зняте і віддане землі 19 грудня 1943 р.

1.11. Регитчниг Віллібальд, гауптштурмфюрер СС, командир поліцейського батальйону, що охороняв Сирецький концтабір. У Києві перебував від 1942 р. по вересень 1943 р.

Джерела і література:

2.1. А. Пономаренко., О. Різник. Київ. Короткий топонімічний довідник.— К.: Павлім, 2003.

2.2. ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, д. 165.

2.3. Вулиці Києва. Довідник. За ред. А. В. Кудрицького.— К., 1995.

2.4. Там же.

2.5. Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия.— М., 1985.— Стр. 366, 367.

2.6. ЦДАВОУ.— Ф. 4620, оп. 3, д. 243-а.

2.7. ДА СБУ.— Д. 50998, стор. 62.

2.8. ДА СБУ.— Д. 46772, стор. 30.

2.9. ДА СБУ.— Д. 51309, стор. 23.

2.10. Давид Будник, Яков Капер. Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве. 1941–1943. Konstz, 1993.— Стр.150.

- 2.11. ДА СБУ.— Д. 50998, стор. 62.
- 2.12. Судовий процес у справі німецько-фашистських загарбників на території Донбасу//Правда України. — № 235.— 29 жовтня 1947 р.
- 2.13. Там же.
- 2.14. Там же.
- 2.15. Там же.
- 2.16. ДА СБУ.— Д. 50998, стр. 62.
- 2.17. Давид Будник. Яків Капер.— Стор.36.
- 2.18. ЦДАВОУ.— Ф. 4620, оп. 3 д. 243-а, д. 280.

*Анатолій ШЕВЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
доцент Донецького інституту внутрішніх справ*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ДОРОЖНЬОГО ВІДДІЛУ МІЛІЦІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЗАЛІЗНИЦІ ЩОДО БОРТЬБИ З КРИМІНАЛЬНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Історія органів внутрішніх справ багата на яскраві події, хвилюючі епізоди боротьби щодо забезпечення суспільної безпеки держави та зміцнення правопорядку. Звертаючись до історії органів внутрішніх справ, наші сучасники — працівники правоохоронних органів знаходять яскраві сторінки визначних подвигів своїх попередників. Глибоке вивчення минулого допомагає вдосконалювати сучасну діяльність працівників органів внутрішніх справ, знаходити зразки професійної майстерності й бачити помилки, які необхідно усвідомити, щоб не повторювати їх у майбутньому. Отже, вказана проблема актуальна і обирається предметом дослідження істориками та фахівцями інших наук.

У пропонованій статті на підставі дослідження нормативно-правової бази, неопублікованих архівних документів і матеріалів, огляду літератури досліджується діяльність одного зі специфічних підрозділів органів внутрішніх справ, а саме залізничної міліції, в роки Великої Вітчизняної війни.

Ставилось за мету вивчення діяльності співробітників Дорожнього відділу міліції Південно-Західної залізниці щодо боротьби з кримінальною злочинністю та охорони громадського порядку після визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Велика Вітчизняна війна завдала великих втрат в економіці Радянського Союзу. Для усенення наслідків руйнівної діяльності німецьких окупантів у сфері правопорядку знадобилася велика організаційна робота всієї держави, професійна майстерність працівників органів внутрішніх справ, підтримка їхніх

зусиль місцевим населенням. У визволених областях України було відновлено чинність Конституції СРСР і УРСР, інших законів держави. Вчасно було вжито заходів щодо відновлення транспортної міліції, укомплектування її кадрами, матеріально-технічного забезпечення, організації боротьби зі злочинністю, поліпшення патрульної служби, проведення паспортизації населення, ліквідації дитячої безпритульності. Паралельно з труднощами відновлення народного господарства суспільство зустрілося з ще однією гострою проблемою — масовою злочинністю й розкраданням державної та приватної власності. У країні активізується криміналітет, різко зростає число особливо небезпечних діянь — розбоїв, озброєних пограбувань, умисних убивств, бандитизму. Оперативна обстановка в державі ускладнювалася масовими переміщеннями населення (демобілізація військовослужбовців, повернення репатріантів тощо), реєвакуаційними процесами й кадровими змінами на підприємствах. Ускладнювала роботу органів внутрішніх справ і наявність у населення вогнепальної зброї, боєприпасів, що залишилися після війни. Потрапляючи в руки кримінальних елементів, зброя ставала знаряддям злочинів, об'єктивним стимулом формування бандитських угруповань. До складу цих бандитських формувань входили дезертири, інваліди Великої Вітчизняної війни, також військовослужбовці, які, використовуючи своє становище, займалися злочинною діяльністю.

Так, 18 липня 1945 року на станції Ново-Волинськ, групою військовослужбовців у кількості чотирьох чоловік були пограбовані репатрійовані з Німеччини громадяни А. Ф. Ольшанський і Ф. Д. Раздорожній. Після проведення відповідних оперативних заходів міліціонери-транспортники затримали військовослужбовців частини № 121 зенітно-саперного полку міста Ново-Волинська М. А. Амурова, Є. В. Жедильова, А. Г. Гурова і Г. П. Зайцева, яких було передано до органів контрозвідки «Смерш». 15 липня у вагоні пасажирського потягу Фастів—Біла Церква у репатрійованої А. В. Овод були вкрадені речі. У результаті розшукових заходів був затриманий дезертир Червоної Армії сержант В. Ф. Копарев, речі повернено потерпілій. 23 липня 1945 року о четвертій годині в районі станції Київ-пасажирський було пограбовано громадянку Ведіхову. Злочинці під загрозою забрали всі речі на суму п'ять тисяч карбованців.

У вказаному пограбуванні працівниками Дорожного відділу Південно-Західної залізниці були затримані військовослужбовці П. П. Шершньов, М. В. Міхалєв, В. І. Гунченко. Під час обшуку в них були знайдені речі, що належали громадянці Ведіховій¹.

Тільки в липні-серпні 1945 року співробітники Дорожного відділу міліції Південно-Західної залізниці затримали: дезертирів Червоної Армії — 9 осіб, дезертирів залізничного транспорту — 9 осіб, дезертирів промисловості — 18 осіб, злодіїв — 87 осіб, грабіжників — 44 особи, спекулянтів — 10 осіб, вилучено зброї — 21 одиниця².

В умовах катастрофічного падіння промислового виробництва та життєвого рівня населення України особливо гостро стало питання про збереження соціалістичної власності. Співробітники транспортної міліції припиняли розкрадання вантажів із вагонів, забезпечували збереження матеріальних і духовних цінностей суспільства, запобігали поширенню кримінальної злочинності на залізничних магістралях.

20 листопада 1945 року були затримані службовці Чернігора, Чепурда і Антонюк, які викрали із вагона одну тонну вугілля і продали громадянці Ф. Коломієць за тисячу карбованців. Отримані гроші пропили. У результаті обшуку в Коломієць вугілля було конфісковано і повернено на вугільний склад, злочинці передані у прокуратуру³.

Особливу тривогу викликали злочини, які скоювалися співробітниками та службовцями залізничного транспорту. Наприклад, у липні 1945 року на станції Фастів міліціонери-транспортники розкрили групу злодіїв з трьох осіб. Серед них провідники І. Г. Наловіна, О. С. Краженков, буфетник Г. М. Ацимович, які спекулювали продуктами харчування на Південно-Західній залізниці⁴. 9 вересня 1945 року на станції Київ-Пасажирський затримана на місці злочину вантажник відділення О. С. Парашутіна, яка викрала з вагона 5 шматків шкіри⁵.

---

¹ Державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 1, оп. 23, од. зб. 2141, стор. 7.

² Там само.— Стор. 7–30.

³ Там само.— Стор. 200.

⁴ Там спмо.— Стор. 7.

⁵ Там само.— Стор. 41.

Після визволення України від німецько-фашистських загарбників радянські громадяни поверталися з евакуації. Виконуючи постанови уряду і накази НКВС СРСР, органи внутрішніх справ на залізничному транспорті особливу увагу приділяли охороні громадського порядку. Для забезпечення громадського порядку на залізниці працівники органів внутрішніх справ проводили таку форму роботи: супроводження пасажирських потягів, забезпечували збереження речей пасажирів, здійснювали паспортний режим, виявляли злочинців, зрадників батьківщини та інших кримінальних елементів. Однією з найдієвіших форм роботи міліції на транспортних комунікаціях було патрулювання станцій, вокзалів і територій, прилеглих до них, шляхом встановлення цілодобового чергування трьох-, двох- і однозмінних постів, а також патрульних груп. Так, 11 вересня 1945 ро-ку співробітники залізничної міліції оперпункту станції Миронівка, затримали А. Ф. Іванова, в якого було вилучено револьвер марки «Маузер». Під час проведення допиту підозрюваний Іванов показав, що він спільно з іншими грабіжниками на станції Корсунь вчинили пограбування репатрійованих⁶. 22 жовтня 1945 року о 9 годині в касовому залі станції Київ-Пасажирський був затриманий громадянин Я. О. Пантелеев, який проводив компостування пасажирських квитків за хабарі. Під час обшуку у Пантелеева було знайдено кілька перепусток і паспорти на різні прізвища⁷.

Ефективною формою роботи органів внутрішніх справ України щодо забезпечення громадського порядку на транспорті були обходи територій, які знаходяться у межах залізниць, станції та вокзалів. Під час чергування міліціонери здійснювали паспортний режим, виявляли злочинців, шпигунів, дезертирів, безпритульних і бездоглядних дітей, направляли їх у приймальники розподілу, вилучали зброю, стежили за світломаскуванням і под. Так, 11 грудня 1945 року працівники транспортної міліції станції Київ-Пасажирський виявили два кримінальних осередка по вулиці Чкалова (нині — О. Гончара), будинок № 90, квартира 32 і по вулиці 2-а Дачна, будинок № 1, квартира 2, що належали громадянкам І. І. Каланюк і А. І. Долгалюк. У

⁶ Там само.— Стор. 64.

⁷ Там само.— стор. 118.

результаті оперативних заходів було заарештовано озброєну банду, знайдено значну кількість награбованих речей, продуктів харчування та 10 посилок, що були викрадені з поштового відділення станції Київ. На допиті було встановлено, що затримані П. Е. Пархоменко, А. О. Тімірецький, А. Л. Проценко, Ю. І. Дунаєва без певних занять і місця проживання займалися озброєними грабунками на Південно-Західній залізниці⁸.

Особливу небезпеку на залізничному транспорті викликало незаконне пересування осіб на пасажирських і товарних потягах, так званих «мішечників», які, одержавши від різних місцевих радянських і господарських організацій перепустку, пересувалися з великою кількістю мішків, перевантажуючи потяги, тим самим вносячи дезорганізацію в рух, а в окремих випадках — загрожуючи військовим та спеціальним перевезенням. Аналіз архівних документів і матеріалів свідчить, що на кожному навантаженому залізничному потязі слідувало в середньому до тисячі «мішечників». Часто це призводило до розриву потягів на перегоні, поломки ресор і тощо. У результаті порушувався нормальний режим роботи транспорту, зривався графік відправлення потягів. Крім того, бували й такі дні, коли через перевантаженість потяги простоювали на станціях по 4–6 годин. Усе це завдавало величезних втрат транспорту і державі. Необхідно було вживати кардинальних заходів і вирішувати цю проблему. Саме на цій ділянці роботи були мобілізовані всі працівники залізничної міліції. У результаті за липень–серпень 1945 року було затримано на пасажирських потягах — 2792 особи, знято з товарних потягів — 6218 осіб, оштрафовано «мішечників» на суму — 279467 карбованців⁹.

Для посилення боротьби з незаконним проїздом і «мішечниками» на транспорті органи внутрішніх справ здійснювали й таку форму роботи, як організація оперативних заслонів.

На увагу заслуговує й боротьба органів внутрішніх справ з дитячою безпритульністю. Тільки за період з 20 липня по 1 вересня 1945 року працівники залізничної міліції затримали на транспортних магістралях безпритульних — 1123 особи¹⁰.

⁸ Там само.— Стор. 199.

⁹ Там само.— Стор. 7–30.

¹⁰ Там само.— Стор. 7–30.

Отже, наведені матеріали свідчать про те, що головним напрямом діяльності залізничної міліції після визволення України від німецько-фашистських загарбників була боротьба з кримінальною злочинністю та охорона громадського порядку. Форми діяльності залізничної міліції України були чисельними й різноманітними. Серед них патрулювання, обходи, супроводження потягів, висилка осіб із забороненої зони, вилучення зброї, виявлення безпритульних дітей, організація дитячих спеціальних установ, оперативних заслонів, боротьба з незаконним пересуванням осіб на пасажирських і товарних потягах, із «мішечниками». Крім цього, співробітники транспортної міліції вели боротьбу з новими видами злочинів: дезертирством, пограбуванням потягів, мародерством.

Аналізуючи всі факти, можна стверджувати про унікальність досвіду залізничної міліції, накопиченого в екстремальних умовах війни, а також значний внесок цього специфічного підрозділу в перемогу над фашистськими загарбниками.

ВИДАТНІ КИЯНИ

*Михайло ВАСИЛЬЄВ,
заступник завідуючого
Науково-дослідного відділу
вивчення історії духовної культури
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

ШАРЛЬ де ШАРДОН — ВИЗНАЧНИЙ КИЯНИН КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ

(Доповідь на Ювілейній науковій конференції «Київ і кияни», яка відбудеться в Музеї історії м. Києва 17 листопада 2003 р.)

Шарль де Шардон — визначна постать в історії Києва кінця XVIII століття. Він запроваджував у нашому місті багато різноманітних технічних новинок.

В той час заради кращої долі в Києві оселилася значна кількість іноземців. Серед них можна було зустріти як позитивних так і негативних осіб.

Шарль де Шардон належав до тих іноземців, які принесли значну користь. Нащадки ставляться до таких постатей з надзвичайною повагою. Про них згадують завжди з великою теплотою.

Шарль де Шардон за походженням був бельгійцем. Його батьківщина входила на той час до складу так званих Австрійських Нідерландів. Він був людиною плебейського походження. Саме з цієї причини, прізвище його було спочатку без частки «де», тобто просто Шардон. Лише під час перебування в Російській імперії, він почав іменуватися де Шардон. Можливо, що він видавав себе за дворянина.

Його співвітчизники, які перебували на російській службі, розповідали, що на своїй батьківщині Шардон відомий був як канатоходець, розповідали, що він разом з дружиною в Монсі

та Антверпені танцював на канаті, заробляючи у такий спосіб гроші на харчі¹.

Для багатьох талановитих людей XVIII століття типовою рисою можна вважати універсальність. Бралися вони за багато справ, будучи в кожній з них непоганими фахівцями. Досить згадати Бенджаміна Франкліна, чи Михайла Ломоносова.

Шарль де Шардон не був винятком щодо цього. Він освоїв багато спеціальностей. Міг виготовляти громовідводи для нейтралізації блискавок. Виготовляв він також гарні оптичні препарати. Був він і непоганим креслярем.

Знав Шарль де Шардон і військово-інженерну справу. Саме цей факт і став поштовхом для вирішальної події в його житті, коли він вирішив кинути батьківщину і в пошуку щастя відправитися до Російської імперії, де в той час існував дефіцит військових інженерів.

Йому пощастило, він дослужився до генеральського чину і здобув російське дворянство.

Шарль де Шардон у 90-ті роки XVIII століття ніс службу в Києві, будучи в Печерській фортеці головним військовим інженером.

Незважаючи на високу посаду і генеральський чин, він був людиною незаможною. Пов'язане це було з тим, що на той час в Російській імперії військові інженери не отримували ні маєтків, ні високої платні. Саме з цієї причини, де Шардон додатково заробляв гроші всіма існуючими засобами.

Надзвичайно цікаві дані про Шарля де Шардона можна зустріти у спогадах Пилипа Вігеля, сина коменданта Печерської фортеці. В цих мемуарах вказується на те, що руки де Шардона нагадували руки ремісника. Що він власноручно виробляв якісні термометри та барометри, беручи грошову суму. Прибори ці придбано було багатьма заможними киянами того часу і хоч були новиною для мешканців міста, але поступово входили в їхній повсякденний побут².

Шарль де Шардон проектував цікаві військово-інженерні споруди в Києві.

---

¹ Закревский Н. Описание Киева.— Т. 1.— М., 1868.— С. 190.

² Вигель Ф. Ф. Воспоминания.— Т. 1.— М., 1864.— С. 50.

Хоча фортечний мур довкола верхньої території Києво-Печерської лаври і побудовано було ще коштом гетьмана Івана Мазепи, але Південну браму цієї споруди побудовано було на сто років пізніше саме за проектом Шарля де Шардона. До цього існувала стара Південна брама, але постійні зсуви ґрунту значною мірою зруйнували її підмурок. Уклавши контракт з відомим на той час київським купцем Федором Рябчиковим, де Шардон налагодив поставку якісного будівельного матеріалу і керував у 1795 році роботами по спорудженню нового підмурку, який виявився надзвичайно міцним³. Стосовно цієї споруди Шарль де Шардон виявив спритність та інженерний талант. Вже понад двоє століть ніякі зсуви не загрожують Південній брамі. Поруч де Шардон спроектував келію для вартового, але вона, на жаль, не збереглася до нашого часу⁴.

Згадується він також, як один з авторів монументальної будівлі Старого арсеналу напроти Верхньої лаври⁵.

В «Описі Києво-Печерської лаври» митрополит київський Євген Болховітинов вказує на те, що Шарль де Шардон керував спорудженням протизсувної стіни поблизу Дальніх печер⁶. Ця інженерна споруда надійно захищала ґрунт від подальших зсувів і сприяла збереженню багатьох пам'яток старовини.

На території Києво-Печерської лаври Шарль де Шардон значною мірою сприяв усуненню пошкоджень і збереженню багатьох архітектурних пам'яток.

Так, наприклад, перлину вітчизняної архітектури, Успенський собор пошкоджено було в 1792 році внаслідок землетрусу.

Пошкодження ці усунено було під керівництвом Шарля де Шардона. Для згаданого комплексу робіт виділено було з казни 28694 карбованців⁷.

---

³ Див. ЦДАК України.— Ф. 128, оп. 1. Дух. Соб. КПЛ.— Спр. 204, арк. 223; Оп. 1 Загальн., спр. 935, арк. 40; ЦДВІА (Москва).— Ф. 349, Оп. 18, спр. 2463, арк. 1; спр. 2479, арк. 1.

⁴ ЦДАК України.— Ф. 128, оп. 1. Дух. Соб. КПЛ.— Спр. 204, арк. 3–167; Оп. 1. Загальн., спр. 935, арк. 3.

⁵ Див. Закревский Н. Описание Києва.— Т. 1.— М., 1868.— С. 190; Ернст Ф. Київ.— К., 1930.— С. 543.

⁶ Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской лавры.— К., 1826.— С. 189.

⁷ ЦЩАК України.— Ф. 127, оп. 1020, спр. 6035, арк. 3.

На той час з'явилися небезпечні тріщини у стінах славетної лаврської друкарні, її будинок опинився під загрозою, яку усунув Шарль де Шардон, провівши комплекс заходів і усунув пошкодження. Він використав 300 четвєртин вапна та 100000 штук цегли на проведення ремонтно-рєставраційних робіт⁸.

Як підприємлива людина, де Шардон був проти всілякого роду бюрократичної тяганини. У зв'язку з цим цегельні мануфактури в долині річки Либіді віддано було ним в оренду купцям Ф. Рябчикову та М. Григоренку на чотири роки⁹. Ці підприємства звільнено було від контролю урядовців, які затягули справу. Завдяки цьому, цеглу вдалося виготовляти у значно більшій кількості.

Шарль де Шардон проектував також спорудження оригінального сонячного годинника на подвір'ї Києво-Печерської лаври у формі глобуса зі знаками Зодіака¹⁰.

Наприкінці ХІХ століття цей годинник було розібрано.

Шарль де Шардон був людиною універсальною. Цікаво те, що ним зроблено було значний внесок у театральну справу в м. Києві.

На Московській вулиці колись стояв будинок, який належав де Шардону. Зараз він не існує. Господар влаштував в цьому будинку приватний театр¹¹. Найелітарніші кола киян ходили на його спектаклі.

Шарль де Шардон сприяв кар'єрі молодой канатоходки Росетті¹². Будучи вже літньою людиною, він передав їй досвід того свого життя, коли був молодой людиною і заробляв як канатоходець.

Особливо цінним слід вважати те, що де Шардон ввів у театральне життя Києва жанр пантоміми. Його слід розглядати як новий для того часу жанр мистецтва, про який кияни не мали ще фактично уявлення.

За доби імператора Павла І спостерігається зростання бюрократичної системи, зростає роль чиновництва. Постає Шар-

⁸ ЦЩАК України.— Ф. 128, оп. 1. Дух. Соб. КПЛ.— Спр. 204, 14–213.

⁹ ЦЩАК України.— Ф. 128, оп. 1. Дух. Соб. КПЛ.— Спр. 223, Арк. 2.

¹⁰ Ернст Ф. Київ.— К., 1930.— С. 542.

¹¹ Щербаківський Д. Перший театральний будинок у Києві. У книзі «Київ та його околиці».— К., 1926.— С. 312.

¹² Вигель Ф. Ф. Воспоминания.— Т. 1.— М., 1864.— С. 51.

ля де Шардона — людини творчої та неординарної — не вписувалася в побут урядових кіл того часу. Його було відправлено у відставку приблизно у 1800 році. Невдовзі після цього він помирає.

Злиденне життя вела після смерті чоловіка удова Шарля де Шардона. У 1811 році вона вимушена була віддати в оренду колишній особняк де Шардона до «Київського приказу суспільного милосердя», звідкіля вона отримувала регулярно по 3500 карбованців¹³.

Шарль де Шардон був людиною типовою для доби просвітництва XVIII століття — людиною підприємливою, різнобічною.

У життя Києва кінця XVIII століття він вніс елемент новаторства та винахідливості. Пам'ять про нього залишається в серцях поколінь.

---

¹³ КМДА (Київський міський державний архів).— Ф. 1, оп. 2, 82, арк. 14, арк. 17.

*Тетяна СКІБІЦЬКА,
мистецтвознавець*

АРХІТЕКТОР ВІКТОР ІВАНОВИЧ СИЧУГОВ (короткий біографічний нарис)

Проектна діяльність архітектора-художника Віктора Івановича Сичугова в Києві припала на перехідний посткласицистичний період, відзначений опануванням нових стильових форм, «розумним вибором» неостилів історизму. В плеяді архітекторів раннього київського історизму разом з Сичуговим були також Олександр Шилле, Павло Спарро, Михайло Іконников, брати Ромуальд та Петро Тустановські, Микола Самонов.

Віктор Іванович Сичугов (1837–1892, Варшава) походив з дворянської родини. Архітектурну освіту здобув у Петербурзькій Академії мистецтв, яку закінчив у 1864 році. Невдовзі по закінченні був удостоєний звання її академіка (1867), а після 1887 року — професора. Завдяки детальному Curriculum vitae за період з 1867 по 1887 роки, складеному архітектором як звіт для Ради Петербурзької Академії Мистецтв¹, та численним проектам у Державному архіві міста Києва, його творчу біографію документально відображено досить повно².

Початок самостійної професійної роботи Сичугова пов'язаний зі Смоленськом, де у 1867–1869 рр. він запроєктував та спорудив вокзал і адміністративний залізничний будинок, чоловічу гімназію, кілька житлових споруд та реставрував одну з фортечних веж.

З 1871 року він переїздить до Києва, де призначається архітектором Удільного відомства, що опікувалось чисельною нерухомістю царської родини. На цій посаді Сичугов виконав нагляд за спорудженням будинку Удільної контори в Маріїнському парку (вул. Грушевського, 7) та займався опорядженням самого парку, де влаштував садові споруди, оранжереї тощо.

---

¹ Российский государственный исторический архив в СПб.— Ф. 789, оп. 14, д. 116-С.

² Див. також: М. Кальницький. Академік архітектури Віктор Сичугов.— «Янус нерухомість», 2000.— №11.— с. 14–15.

У досить провінційному київському середовищі 1870-х років постать Віктора Сичугова дійсно привертала до себе увагу званням академіка архітектури, певною близькістю до царської родини, але насамперед — професійною майстерністю, впевненим і яскравим утвердженням нових засобів архітектурної виразності. Перші приватні замовлення Сичугова в Києві — це неоготичний особняк барона Рудольфа Штейнгеля з вишуканим інтер'єром (1871–1876³, керуючий будівництвом В. Ніколаєв, вул. Воровського, 27), прибуткові будинки: родини Шкот по вул. Володимирській, 34 (1871–1876) та Караєєвих по вул. Пирогова, 1 (1874), в яких використані декоративні можливості цегляного мурування, неоренесансне переоформлення фасаду особняка С. Бродської по вул. Інститутській, 12 (1878)⁴. У цей же період ним було виконано проект будинку в садибі А. Бродського на розі вулиць Хрещатика та Інститутської (1877)⁵. Сусідній з ним будинок Г. Зейделя реконструйований Сичуговим у 1881 році⁶; обидві споруди не збереглись. У першому поверсі прибуткового будинку Бродського пізніше містилась відома кав'ярня Семадені, а два верхніх проектувалися для розміщення клубу Дворянського зібрання. В еkleктичному декоруванні фасаду цієї споруди гармонійно переплелися мотиви неоренесансу, мавританського, російського та «цегляного» стилів, утворивши нову цілісність, не переобтяжену стильовими цитатами.

Найбільш продуктивним для київського періоду архітектора були 1880-ті роки. В цей час дедалі частіше заявляє про себе художньо-будівельна майстерня, створена Віктором Сичуговим спільно з військовим інженером Вадимом Катериничем, хоча первісно відкриття спільної майстерні планувалось з архітектором О. Шилле⁷. В цьому тандемі першому належав переважно творчий задум та попередні проробки проекту, другому — його технічне виконання. В частині доопрацювання проектів та будівельного нагляду співавторами архітектора були також його колеги В. Ніколаєв, П. Воронцов, О. Шилле.

³ За відсутністю архівних джерел, датування ряду споруд здійснене на підставі періодизації доробку, поданої самим В. Сичуговим у звіті до Академії.

⁴ Державний архів міста Києва.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1414.

⁵ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1250.

⁶ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2190.

⁷ Российский государственный исторический архив в СПб., ф. 1286, оп. 37, спр. 1156.

Разом з Олександром Шилле виконаний проект будинку в садибі Ф. Міхельсона по вул. Володимирській, 47⁸ (1889), в якому неоренесанс набув парадно-репрезентативного звучання. Інша, більш лірична трактовка мотивів французького ренесансу використана в особняку відомого музиканта В. Пухальського по вул. Банковій, 8 (1886, не зберігся). В числі приватних замовлень Сичугова цього десятиліття також особняки Є. Гессе по вул. Шовковичній, (1882, не зберігся)⁹ і Т. Івенсен по вул. Липській, 2 (1884–1886), прибуткові будинки професора медицини В. Беца по вул. Пирогова, 7 (1882)¹⁰, Ф. Міхельсона по вул. Пушкінській, 35 (1884) та 35-а (1888)¹¹.

В. І. Сичуговим запроектовано ряд дерев'яних на підмурках споруд (усі не збереглися), які були характерною складовою історичного середовища передреволюційного міста. Це лікарняні дерев'яні корпуси общини Червоного Хреста по вул. Саксаганського та Хорива (1881), кілька житлових будинків з традиційним пропільним різбленням. З останніх можна назвати будинок Г. Пащенко на розі Круглоуніверситетської та Крутого узвозу (1878)¹² та по вул. Басейній, 11 (1881)¹³.

Ряд проєктів споруд, ремонтних, реставраційних та технічних робіт у 1880–86 рр. Віктор Сичугов виконав на замовлення Духовної ради Києво-Печерської лаври. Серед них, насамперед башта лаврського водогону по вул. Січневого повстання, 21 — приклад коректного входження у надзвичайно складний та відповідальний контекст лаврського ансамблю. Це також готель для богомольців з безоплатним нічліжним притулком на 800 місць, реставрація після пожежі 1880 року Ковніровської південної стіни з аркбутанами у Лаврській друкарні, яка набула свого остаточного вигляду згідно з проєктом В. Сичугова.

Бажання реалізувати свій фаховий потенціал у великих громадських спорудах виявилися для Віктора Сичугова, на жаль, не здійсненими. Єдиною громадською спорудою в його доробку

⁸ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3588.

⁹ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2409.

¹⁰ ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр.143; ДАК, ф. 100, оп. 1, спр.2004.

¹¹ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр.2780.

¹² ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр.1440.

¹³ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2002.

був лише прибутковий будинок А. Бродського, запроектований як Дворянський клуб з різноманітним функціональним набором приміщень. Проте, Сичуговим були створені й інші проекти для Києва — біржі (конкурсний, 1884), будинку Громади сестер-жалібниць (1881), народного дому Київського товариства письменства (так званого Кирило-Мефодіївського будинку, 1885)¹⁴. Останній, виконаний безоплатно до 1000-ліття смерті слов'янського просвітителя Мефодія, здобув загальне схвалення¹⁵. Для майбутнього храму просвіти з концертним залом на 1200 місць, музеєм та бібліотекою було відведено мальовничу ділянку Купецького саду під схилами біля початку Петровської алеї. Близкість наддніпрянських парків, які у другій половині ХІХ — на початку ХХ століть активно використовувались як курортна зона не лише для відпочинку, а й розміщення лікувально-оздоровчих закладів, зумовила схожість цього проекту з типом курзалу. Відкритий характер споруди з двома глибокими, піднятими на тераси курдонерами, де зелень та фонтани ніби продовжували паркові терени, підкреслювали дворові аркади другого плану. Таким чином тема загальноміської громадської споруди в панорамі Олександрівської (Європейської) площі була передбачена і вирішена Сичугом на кілька років раніше В. Николаєва (Купецьке зібрання) та за чверть століття від З. Клаве (Публічна бібліотека).

Про авторитет імені Віктора Сичугова у фахових та громадських колах може свідчити його залучення до таких знакових для України робіт, як проектування постаменту для пам'ятника Богдану Хмельницькому (1884—1886, не здійснений), хреста на могилі Тараса Шевченка на Чернечій Горі в Каневі (1884), мавзолея-храму Миколи Пирогова в його маєтку Вишня поблизу Вінниці (1885).

У 1885 році Сичугов був призначений губернським архітектором Гродно. В наступному році на здобуття статусу професора Академії Мистецтв він розробив проект переоформлення фасадів гродненського православного собору, який з 1808 року знаходився у стінах католицького костьолу¹⁶. Водночас ще пев-

¹⁴ Авторські креслення з архіву ДНДІТІАМ.

¹⁵ Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила.— К., 1910.— С. 159—160.

¹⁶ Российский государственный исторический архив в СПб.— Ф. 789, оп. 14, д. 116-С, арк.20.

ний час не поривалися його зв'язки з Києвом, де продовжувалась реалізація його проектів. У 1887 архітектор переїхав до Варшави. У 1890 році ним було виконано проект собору для Варшави¹⁷.

Архітектурно-проектна діяльність Віктора Сичугова, знаходячись цілком в руслі формотворення історизму, характерна різноманіттям планово-просторових та стилістичних рішень, виявленим індивідуальним почерком з певною стриманістю прорисовки деталей. Незважаючи на чисельність джерел, творчий доробок В. І. Сичугова, особливо останнього десятиліття, потребує подальшого дослідження та висвітлення.

---

¹⁷ Архів ДНДІТІАМ.

Олена МОКРОУСОВА,
головний спеціаліст відділу
обліку пам'яток Київського
науково-методичного центру з охорони,
реставрації та використання пам'яток.

НАРИСИ ПРО РОДИНУ БЕРНАРДА СЕМАДЕНІ — КИЇВСЬКОГО КОНДИТЕРА ТА ДОМОВЛАСНИКА

Київ ХІХ-початку ХХ століття був багатонаціональним містом. Тут жили, володіли майном та займалися підприємництвом не тільки українці, росіяни та поляки, яких була більшість, а й німці, австрійці, французи, італійці та вихідці з багатьох інших країн. Частина з них приймала російське підданство, частина — залишалася іноземними громадянами. Людський колорит дореволюційного Києва відмічали і сучасники: *«Найбільш давнє, найбільш, здавалося б, корінне російське місто, Київ у той самий час одне з найбільш космополітичних міст: у ньому маса євреїв, поляків, німців, греків і, як тло для цих строкатих, змішаних елементів, малороси з красивою співучістю говору, зі спокійною силою рухів, статечні і повільні»*¹.

Міська влади збирала відомості про всіх іноземців, що оселилися в Києві, вела їхній облік. За даними одного з численних київських путівників видавця В. Д. Бублика у 1897 році в Києві іноземці складали лише 2% населення². В абсолютних цифрах це виражалося так: іноземних підданих чоловічої статі — 2.836 осіб, жіночої — 2.798. Проте, серед іноземців було чимало багатих домовласників. Київським кредитним товариством, у якому нерухомість закладали під заставу, велися окремі переліки іноземців-домовласників, що одержували кредити. Таких налічувалося на рубежі ХІХ–ХХ століть понад 100³. В одному з переліків іноземців — тимчасових київських купців, що проживали в Києві в 1888 році, значитися ім'я Бернарда Яковича Семадені

¹ Шамурина З. Київ.—К., 1996.— С. 80

² Путеводитель по Киеву и его окрестностям с древним отделом, планом и фототипическими филами г. Киева.—К. 1897.— С. 28

³ ДАК.— Ф.1 43, оп. 3, спр. 103.

ні⁴. Його вважають або грецьким, або французьким, тому іноді роблять наголос на останньому складі імені. Насправді ж, Бернард Семадені був швейцарським підданим, і прізвище його, скоріше, італійське. Імена людей, з якими Семадені був у родинних стосунках, побічно це підтверджують. Вони явно італійського походження — Поцци, Фальконі, Базельджіо.

Вихідців зі Швейцарії в Києві було значно менше, ніж представників інших країн. Серед домовласників і підприємців зустрічається небагато імен. Можна згадати родину Вюрглерів, що тримали на Хрещатику технічну контору. Один з братів, Альберт Вюрглер, був, крім того, директором правління Товариства Демієвської парової фабрики шоколаду і цукерок фірми «Валентин Єфімов». Швейцарець Мартін Штіфлер — власник садиби по Хрещатику 15, де пізніше з'явився пасаж, теж був кондитером. Так, випадково чи не випадково, три швейцарських імені пов'язані з київськими солодощами. Згадаємо з цього приводу і легенду про те, що рецепт знаменитого по всій Росії сухого київського варення подарував киянці наприкінці XVIII століття швейцарець Бальї, придворний кондитер імператриці Катерини Великої.

Цікаво, що в Києві існувало кілька мальовничих місць, які мали романтичні імена «Київська Швейцарія»⁵. А дійсний «куточок рідної землі» — швейцарське консульство — знаходився в будинку по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (сучасна Саксаганського), 53, що належав Єнні Г. Г., швейцарському підданому. Майже кожна національна громада мала в Києві своє об'єднання. Швейцарське благодійне товариство розміщувалося наприкінці XIX століття в будинку по Лютеранській, 2 й утримувало жіночий гуртожиток по Хрещатику, 41.

Повертаючись до кондитерської теми, ми підраховали, що, за даними довідників і путівників по Києву, в місті нараховувалося 20 кав'ярень і кондитерських. Деякі з них — «Жорж», «Франсуа», «Варшавська» — теж належали вихідцям з інших країн. Ще на початку 1860-х років модною була кондитерська «Швейцарська», яку згадує А. Юнк⁶. Але, мабуть, єдина назва,

⁴ ДАК.— Ф. 163, оп. 39, спр. 317

⁵ Макаров А. Киевская энциклопедия киевской старины.—К. 2001.— С. 177–178.

⁶ Макаров А. Вказан праця.— С. 223–225.

що залишилася на слуху дотепер, це — кондитерська Семадені. Хоча ця родина була досить розгалуженою, популярність імені приніс Бернард-Оттон Андрійович Семадені (1845–1907). Він відкрив свою справу в Києві у 1880-х роках⁷. Його кав'ярня стала своєрідною «Новою швейцарською кондитерською», хоча такої назви офіційно не існувало.

Ще до появи знаменитої кав'ярні, Бернард Семадені і його співвітчизник кондитерщик Мартін Штіфлер, уклали між собою у 1888 році угоду. Вони умовилися відкрити в Києві в будинках Штіфлера (Хрещатик, 15) і Бродського (Хрещатик, 9) фабрику кондитерських товарів і два магазини для їх продажу з буфетами та більярдними. Для цього організували товариство «Мартін Штіфлер». Семадені мав у ньому всього 1/3 майна, але здійснював керівництво новими закладами⁸. У нього вже був певний досвід — раніше він мав кондитерську «Семадені і Люрс». Збереглися цікаві відомості і про Мартіна Штіфлера, чие ім'я, на відміну від Семадені, призабуто. Але його життя має стати окремою розповіддю.

Отже, у 1880-х роках кондитерська Семадені містилася ще в будинку Штіфлера, на місці сучасного пасажу. І сам Бернард Андрійович жив тут певний час. Тому іноді цю адресу плутають з більш відомим будинком по Хрещатику 9, що стояв напроти Київської Думи. Таке місцезрештування підкреслювалося у рекламі особливо. У триповерховому будинку, що був зведений на замовлення домовласника Абрама Бродського у 1877 році за проектом відомого київського архітектора В. Сичугова⁹. Семадені орендував перший поверх. Старі фотографії кінця ХІХ — початку ХХ століття дають уявлення про зовнішній вигляд будівлі. На деяких знімках видно і назву закладу — ім'я «Б. А. Семадені» російською мовою і латинськими літерами.

Це кафе згадується у багатьох путівниках, спогадах та художніх творах «... в Києві існує ряд кондитерських, де можна отримати непоганий шоколад, каву, чай, морозиво і прохолодні напої. Особливою популярністю користується кондитерська Семадені (Хрещатик, проти Думи). Удень, між 11 і 3 годинами,

⁷ Ковалинский В. Меценаты Киева.— К., 1998.— С. 500.

⁸ ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1199.

⁹ ДАК.— Ф.1 63, оп. 41, спр. 1250.

кондитерська буває переповнена специфічною юрбою київських комерсантів і ділків, що улаштували отут щось на зразок біржі; сторонній відвідувач буде себе почувати ніяково в цьому середовищі...»¹⁰.

Письменник К. Паустовский зберіг для нас своєрідний образ — фісташкове морозиво на маленькому триногому столику з мармуру, що був увесь пописаний цифрами. Це маклери з будинку біржі напроти кафе рахували на зручних повернях свої прибутки та збитки¹¹.

На Хрещатику, 9 містився і ресторан, не найдорожчий, але з гарною репутацією і кращим у Києві більярдом. Крім того, у ресторані, що спочатку називався просто буфетом з холодними і гарячими закусками, подавалися закордонні вина, лікери і коньяки.

Реклама дає широке уявлення про різнобічну діяльність фабрики і кондитерської. *«Фабрика конфект Б. А. Семадені робить різні кондитерські вироби, головним чином різні художньо-кондитерські роботи на особливе замовлення, у вигляді тортів, пірамід тощо... Між іншим Б. А. Семадені виготовляє карамель, заправлену екстрактом з різних ліків і продає під назвою «Кеті-Босс» як лікарське зілля під час кашлю і різних хвороб горла»*¹². Завжди підкреслювалося, що підприємство займається «артистичним виконанням тортів, пірамід, морозива, кремів». При цьому замовник міг запропонувати свій малюнок або дати опис бажаного твору кулінарного мистецтва. Приймалися також замовлення на весілля, бали та інші урочистості. У кав'ярнях відвідувачам пропонувався великий вибір паризьких бонбоньерок (маленьких пишно прикрашених коробочок з солодощами), можна було скуштувати марсельських фруктів, паризького драже, американських ананасів, і, звичайно, кращих сортів какао і шоколаду — швейцарських, англійських, голландських. А найсмачнішими тут вважалися фірмові тістечка. Не забували і про київське сухе варення, яке дуже полюбляли кияни.

¹⁰ Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Издание Ч. А. Ячевского.— К. 1913.— С. 17.

¹¹ Паустовский К. Повесть о жизни/Собрание сочинений.—т. 3.— М. 1958.— С. 75–76.

¹² Киевская сельско-хозяйственная выставка 1898 года.—К. 1898.— Издание редакции «Киевлянин».— С. 493.

Сама фабрика Семадені містилася в садибі по Великий Васильківській, 12 (сучасна Червоноармійська). Тут також містилося відділення кондитерської. Майном родина володіла з 1885 до 1914 року. І жив Семадені вже у фасадному будинку, зведеному у 1881–1882 роках за проектом відомого архітектора В. Ніколаєва¹³. У 1887 році до споруди прибудували крамницю (проект архітектора А. Краусса,¹⁴ в якій містився магазин посуду. А 1950 року будівлю надбудували двома поверхами.

Бернард Андрійович Семадені помер у жовтні 1907 року. Незадовго перед тим була затверджена його духовниця, складена у 1906 році. Отже, все рухоме майно, облаштування квартири і речі домашнього побуту він залишив дружині Елізі Георгіївні Семадені, уродженій Поцци. Всі інше рухоме і нерухоме майно по вулиці В. Васильківській 12 та всі торговельні підприємства відійшли у рівних долях дітям від першого шлюбу — Альфреду, Аліні і Корині Семадені (перша дружина Єлизавета Семадені померла), дружині і дітям від другого шлюбу Жану-Жаків Оттону (народився в 1898 року) і Андрію-Бернарду Семадені (1900 рік народження). Виконавцем духовниці став власник кондитерської у Варшаві Річард Бернардович Семадені. Іншим виконавцем волі за заповітом був швейцарський громадянин Аттілій Георгійович Поцци, брат дружини. У випадку розділу майна Б. А. Семадені висловив бажання, щоб старші діти від першого шлюбу отримали його торговельні підприємства, а дружина і їхні спільні діти — садибу з будинком. Головною розпорядницею справ фірми ставала дружина, а старший син Альфред мав брати безпосередню участь у роботі. Донькам сплачувалася їхня частка у підприємстві грошима. По досягненні іншими синами повноліття всі заклади мали зосередитися в руках Альфреда й одного із синів від другого шлюбу, того *«який виявиться здібнішим до виробництва операцій у торгових будинках моїх підприємств»*. Після цього вдова мала передати цим синам завідування сімейною справою, про яку засновник фірми особливо турбцвався: *«Взагалі ж спадкоємців моїх зобов'язую не припиняти торгівлю і роботу неодмінно під моєю фірмою, чи буде торгівля проходити в Києві, або інших місцях...»*

¹³ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1975.

¹⁴ ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2195, С. 59.

Найбільш цікавим у його заповіті є один пункт: *«Прошу моїх спадкоємців у день моєї смерті і взагалі при похованні моєму не закривати торговельних моїх закладів»*¹⁵. Опікунами над неповнолітніми дітьми були призначені Каспер-Маріан Іванович Семадені та їхня мати Еліза-Маргаріта Георгіївна Семадені. Похований був Семадені на Байковому цвинтарі, де пізніше спочив і його син. Могила родини збереглася*.

У 1913 році будинок по В. Васильківській, 12 було перебудовано, у садибі з'явилися нові флігелі і фабрику було розширено. Але тоді ж співвласники підприємства Коріна й Альфред Семадені забажали виділити свої частини і продати їх. При цьому вони загрожували віддати майно стороннім особам, якщо його не купить удова. *«Зрозуміло, така загроза вплинула на вдову. Тому, для запобігання вступу в торгівлі підприємства сторонніх і небажаних осіб, Еліза Георгіївна Семадені змушена була купити у Коріни й Альфреда Семадені частини для себе»*.

Проте, чутки про продаж сколихнули кредиторів, вимога термінової сплати по векселях навіть загрожувала розорити фірму. Два найбільш наполегливі кредитори вимагали повернути 10.000 рублів, що й були їм виплачені, тільки б не налякати інших (загальна ж сума боргів становила 93.000 рублів, а 1912 ро-ку Київське кредитне товариство надало кредит 160.000 рублів для реконструкції садиби). Певний час підприємство продовжувало процвітати. У 1913 році в будинку по Хрещатику, 39 (не зберігся) відкрили нове відділення кондитерської. Але 1914 року майно по Великій Васильківській, 12 всеж-таки було продано.

Документи Київського сирітського суду дозволяють одержати і деякі відомості про інших членів родини. Так, збереглося свідоцтво про народження і хрещення в Лютеранській церкві Києва у 1900 році Бернарда-Андрія Семадені. Хресними батьками стали представники розгалуженого роду — поміщик Джакомо Касперович Семадені, дружина купця Адель Семадені, уроджена Поцци, купець Аттіліо Поцци, дружина аптекаря Емілія Шнирштейн, уроджена Семадені.

---

¹⁵ Там само.— С. 87–88.

* Відомості надані дослідником М. Б. Кальницьким.

Діти кондитера навчалися в реальному училищі св. Катерини, що було засноване при лютеранській кірсі і розміщувалося в будинку по вулиці Лютеранської, 18–20, поруч з кірхою. Мати докладно звітувала у своїх діях по вихованню дітей, про їхні успіхи у навчанні та про здоров'я¹⁶. Зберігся також атестат Отто-Жанна-Жака Бернардовича Семадені, який вступив до училища 1905 року і закінчив його через 10 років¹⁷. Пізніше Отт-Жан пішов вчитися до Політехнічного інституту, а Андрій — закінчував гімназію.

Відомо, що Каріна Семадені, дочка від першого шлюбу, жила у Швейцарії, у кантоні Граубюнден округу Поскіяво. Її генеральним і спеціальним уповноваженим був брат Альфред-В'ячеслав Семадені, також пирожник-кондитер за професією, який залишався в Києві і жив на Хрещатику, 15¹⁸.

Крім названого майна, Отто-Жан Жак-Оттон і Андрій-Бернард Бернардовичи Семадені купили у 1917 році садибу по вулиці Діловий, 16 (сучасна Димитрова), але там забудова не збереглася¹⁹. З адресою по Костьольній, 3–5 пов'язане ім'я теж Бернарда, але Яковича Семадені. Поки що не вдалося встановити, ким доводився він своєму іменитому тезці²⁰. Відомо, що у Варшаві також існувала шоколадна і цукеркова фабрика Річарда Семадені²¹. Найближчими родичами Бернарда Андрійовича в Росії вважалися Петро Касперович Семадені, власник аптеки в Любліні і Каспер Іванович Семадені, садівник Чернігівського Губернського Земства, що жив у Чернігівській губернії в селі Довжик.

За відомостями, люб'язно наданими дослідницею Ольгою Друг, у газеті «Останні новини» за 23 січня 1919 року є повідомлення про смерть Отто Бернардовича Семадені, поховання якого відбулося на Байковому цвинтарі. Отже, на початку 1919 року родина Семадені жила ще в Києві. Їхня подальша доля поки що залишається невідомою, але пошук триває.

---

¹⁶ ДАК.— Ф. 164, оп. 1, спр.1677, С. 74.

¹⁷ ДАК.— Ф. 210, оп.1, спр. 433.

¹⁸ ДАК.— Ф. 164, оп. 1, д. 1677.

¹⁹ ДАКО.— Ф. 1636, оп. 6, д. 632; ДАК.— Ф. 163, оп. 46, д. 1203.

²⁰ ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2624.— С. 111–112.

²¹ Фабрично-заводские предприятия Российской империи.—Пг. 1914.

*Сергій КАРАМАШ,
старший науковий співробітник
Державного архіву м. Києва,
член правління Спілки архівістів України.*

ЛІКАР УСТИМЕНКО — ОСОБИСТІТЬ, ЛЮДИНА, ЛЕГЕНДА

До 110-річчя з дня народження лікаря Савви Устименка

10 років тому у київській пресі з'явилося кілька публікацій про легендарного Київського лікаря отоларинголога, лікаря-універсала, знаного фахівця і організатора медичної освіти та меддопомоги в Україні — Савву Захаровича Устименка¹. Постать лікаря, який постійно упродовж свого життя здійснював подвиг в ім'я хворого, самовіддана людина стала прообразом головної дійової особи роману видатного письменника Юрія Германа «Дорога моя людина»².

В англійського письменника — лікаря Конан Дойла прототипом Шерлока Холмса був лікар Джозеф Белл. А. М. Толстой у повісті «Смерть Івана Ілліча» зобразив історію життя і смерті брата прославленого медика, Нобелівського лауреата Іллі Меч-

---

¹ Карамаш С. Духом красива людина// «Хрещатик», 18 листопада 1993; він же, Духом красива людина// «Київський будівельник», 30 листопада 1993; він же, Людина з великої літери// «Арсеналець», 4 лютого 1994; він же, Герой романів// «Київський університет», № 1, лютий 1994. 30 серпня і 13 вересня 1997 р. по радіостанції «Голос Києва» в авторській програмі В. Ісакова «Варіації на міські теми» у тодішній рубриці «З підвальних архівів» автором проведено радіовиступи «Пам'яті лікаря Устименка».

² Ю. П. Герман створив трилогію про лікаря Володимира Устименка: «Дело, которому ты себя посвятил», 1957, «Дорогой мой человек», 1961, «Я отвечаю за все», 1964. Письменнику впродовж усього життя високим благоговінням надихала постать уславленого М. І. Пирогова, вона була для Юрія Павловича ніби втіленням нездійсненних ідеалів. Відомо, що прототипом однієї з повістей «Мій друг Іван Лапшин» з книги «Дві повісті» був реальний працівник карного розшуку Іван Васильович Бодунов. Письменника дуже приваблювали лікарі і він шукав у їхніх особистостях розумних, працелюбних, порядних і талановитих. І якщо він знаходив таких людей, віддавав їм своє серце. За родинним переказом Герман на військових шляхах Другої світової війни зустрічався з Устименком. І хоча образ Володимира у книзі узагальнений, знаючи від Савви Захаровича, що той не має жодних відомостей від свого сина Володимира, який перебував на фронтах, письменник надав ім'я герою книги на честь сина Савви Захаровича.

никова — прокурора Тульського окружного суду Івана Ілліча Мечникова.

Великий лікар стародавнього світу Гіппократ казав: «Лікар повинен бути людиною чудовою, доброю, людинолюбною. Але не сурою. Суворість у спілкуванні заважає наближенню лікаря і до хворого, і до здорового»³. Так ось саме Савва Захарович Устименко був зразком такого чудового лікаря, людиною честі і совісті, слова і дії, ніколи за все своє життя не відмовив жодному хворому. І ніколи не прохав для себе якихось пільг і привілеїв.

С. З. Устименко починав свою лікарську діяльність на Київщині як земський фельдшер. Саме земська медицина у важких умовах тогочасної дійсності залишалася відданою своєму громадянському покликанню, вона трималася на таких фельдшерах і лікарях-універсалах, яким був Савва Устименко.

Нині у Держархіві м. Києва віднайдено унікальні документи про становлення майбутнього лікаря — про навчання його в Київській фельдшерській школі на поч. ХХ ст.⁴ Про цю постать і вперше досліджені нововиявлені документи піде наша розповідь.

У Державному архіві м. Києва збереглася особова справа учня Київської фельдшерської школи: *«Дело канцелярии Киевской фельдшерской школы при Кирилловской больнице об ученике Савве Захарьевиче Устименко. Началось 1 сентября 1908 г. Кончено 16/VIII.1912 г.»*⁵.

Архів зберіг заяву його батька селянина села Устимівки Ковалівської волості Васильківського повіту Захарія Семеновича Устименка начальнику школи від 11 березня 1908 р., у якому зазначалося: *«Желая определить в сем году сына моего Савву Захарьева Устименко 14 лет во вверенную Вашему Превосходительству фельдшерскую школу, осмеливаюсь покорнейше просить по выдержании экзамена не оставит зачислить сына моего Савву в фельдшерскую школу казенно-коштным. Метрическую выпись о рождении моего сына Саввы и Свидетельство*

³ Грандо С. О. «Врачебная этика». — К., 1994. — С. 24, 29, 43, 67, 68, 82.

⁴ Автор висловлює подяку архівісту і киевознавцю С. Ю. Валяшку за віднайденому архівну справу С.З.Устименка.

⁵ Державний архів м. Києва (далі — ДАМК). — Ф. 178, оп. 1, спр. 188, арк. 1-79.

об окончании им 2-х классов училища, а также Свидетельство врача об оспопрививании при сем представляю»⁶.

До нашого часу дійшли ці документи, які збережені в цій особовій справі.

З метричного випису причта Різдово-Богородичної церкви села Ковалівки Васильківського повіту за 1893 рік ми дізнаємось, що 4 грудня цього ж року народився, а 5 охрещений «Савва. родители его: Устиновский крестьянин-собственник Захария Сименов Устименко и его законная жена Евфимия Карпова — оба православные. Восприемники: Ковалевские крестьяне: Василий Афанасьев Верещенко и Татьяна Семеновна; Григория Зинченка жена». У розділі «Кто совершил таинство крещения», позначено: «Священник Павел Кадреновский с псаломщиком Димитрием». Випис зробили священники Олександр Тарнович і Михайл, псаломщик Андрій Бологовін 18 січня 1908 р.⁷

Цікавість становить і Свідоцтво № 87, в якому записано: «Окончивши курс Ковалевского Двухклассного Сельского училища, Киевской губернии, Васильковского уезда, Устименко Савва Захарьев, сын крестьянина д. Устиновки Васильковского уезда, Киевской губернии, родившийся 4-го Декабря тысяча восемьсот девяносто третьего года, православного вероисповедания, обучался в означенном училище, с 10 Сентября 1902 года по 27 Мая 1907 года. Во время учения, он, Устименко, при отличном поведении, оказал успехи:» (далі іде перелік дисциплін — Закон Божий, російська мова, церковно-слов'янська мова, арифметика, геометрія, природознавство, історія, географія, чиstopисання — відмінні /5/, церковний спів — добре /4/.), «а потому он, Устименко на основании разъяснения к ст. 61 Устава о воинской повинности издания 1897 года, пользуется льготой, предоставленною второму разряду по образованию. С. Ковалевка, Киевской губернии июня 30 дня, 1907 года». (В оригіналі є підписи завідуючого училища, законовчителя священика, учителя 1 класу та гербова печатка училища)⁸.

⁶ Там само.— Арк. 5.

⁷ Там само, арк. 11-12. Це рукописна копія з оригіналу, зроблена чорним чорнилом. Позначено, що в оригіналі є гербова 75-копійчана марка і завірена ще раз підписами священників. Випис зроблений на тонкому папері, що має у нижньому лівому кутку гербове тиснення.

⁸ Там само, арк. 10. Копія свідоцтва — машинописна, віддрукована на папері тієї ж фактури, що і метричний випис, з таким же гербовим тисненням у лівому нижньому кутку.

13-го січня 1907 р. фастівський лікар Михайло Ааронович Кулішер склав свідоцтво, що С. З. Устименко «был освидетельствован мной на предмет определения состояния его здоровья; при освидетельствовании оказалось, что Савва Устименко вполне здоров, что он не страдает никакими ни органическими, ни функциональными болезнями, что у него на обеих руках имеются рубцы — знаки от 2 раза привитой ему предохранительной оспы. Дано для предоставления при поступлении в учебное заведение». На документі — власноручний підпис лікаря і його власний чорнильний штамп⁹.

Зберігся і такий запис, що постановою Київської Губернської Управи у справах земського господарства від 25 серпня 1908 року за № 6988 Савва Устименко зарахований до складу стипендіатів I-го класу фельдшерської школи¹⁰.

За архівними документами можна простежити якими посібниками і підручниками користувалися учні фельдшерської школи. Є аркуш, на якому записано 14 книг, які отримані були з бібліотеки С. Устименком 1 вересня 1908 р.: «Синтаксис Кирпичникова, География Смирнова, Этимология Кирпичникова, Латинский язык Окунева, Анатомия Бурцева, Краткий Молитвослов, География Иванова, История Елпатьяевского, Арифметика Малинин и Буренин, Сборник статей Невзорова, Ветхий Завет Соколова, Естествоведение Герда, Грамматика Смирнова, Врачебная энциклопедия»¹¹.

В архіві збереглася відомість контролю занять учня II класу Устименка Савви за перше півріччя 1909/10 навчального року. В ній позначені предмети і оцінки: Закон Божий, Російська мова — посередньо, Латинська мова — добре, Геометрія, Алгебра — добре, Фізика — посередньо, Географія, Історія — дуже добре, Анатомія, Хімія — дуже добре, Практична аптека — відмінно. На звороті цього документа, що складався з двох ар-

⁹ Там само, арк. 14. Зазначимо, що папір документа такого ж гатунку, що і попередні документи з гербовим тисненням. Мабуть, таких свідоцтв було кілька, бо на ньому ліворуч посередині позначено: «№ 1^{ма}».

¹⁰ Там само, арк. 4.

¹¹ Там само, арк. 3. Книжкові видання подано за нумерацією, а праворуч є позначка червоним олівцем про їх повернення. Мабуть, Арифметика десь загубилася, прізвище її авторів підкреслено синім олівцем і немає помітки про повернення.

кушів, позначено: «Выписка постановления Педагогического Совета: Полугодие зачтено. Директор школы Цыгульский, Секретарь Совета К. Стеценко»¹².

Зазначимо, що в особовій справі збережені «Сведения о занятиях теоретических и практических ученика Устименко Саввы за 1908/9, 1909/10, 1910/11, 1911/12 учеб[ный] год»¹³. З цього документа видно, що Постановою педради учня Устименка було допущено до іспитів екзаменаційної комісії на звання фельдшер 28 квітня 1912 р.

В особовій справі збережені три власноручних описи історій хвороби хворих З. Салтусенка (31 р.), Павла Волчкова (років 15–16), маленького хлопчика Олексія Андреева (3 тижні), якими опікувався і лікував С. З. Устименко, всі хворі одужали¹⁴. Першому з них він зробив операцію.

Особливу увагу як на мене, привертає реферат С. Устименка «Регистрация больных в земских амбулаториях», гадаємо, що цьому дослідженню потрібно присвятити окремо увагу —

---

¹² Там само, арк. 1-2 зв. Директором цієї фельдшерської школи був на той час Микола Іванович Цигульський, який вів курси латинської мови, анатомії, практичного масажу. Фельдшер С.З.Устименко, який у 30-х роках став лікарем, закінчивши Дніпропетровський медінститут, чудово володів латиною і все життя згадував свого вчителя, який виховав його і надав йому ази мови всіх лікарів. Ця відомість надрукована в типографії «Акционерное общество Н.Т.Корчак-Новицкого». Цікаво, що співи і музика також викладались у фельдшерській школі і відомий український композитор Кирило Григорович Стеценко тут працював!

¹³ Там само, арк. 9-9 зв., 13-13 зв. В документі позначені оцінки занять в амбулаторії, аптеці, а також є оцінки з усіх предметів, що викладались (позначено 40 дисциплін, з яких по 6 предметам оцінки не проставлено): загальна терапія, механургія, інфекційні хвороби, психіатрія, акушерство, гінекологія. А ось перелік предметів, які викладались тут: арифметика, зоологія, ботаніка, російська мова, алгебра, геометрія, історія, географія, фізика, латинська мова, розтинання трупів, зубні хвороби, Закон Божий, анатомія з гістологією, фізіологія, медична звітність (права і обов'язки фельдшерів), внутрішні хвороби, дитячі хвороби; сифіліс, венеричні та шкірні хвороби, очні хвороби, епідеміологія, гігієна, догляд за хворими і надання медичної допомоги отруєним і уявнопомерлим, хірургія, десмургія, масаж і лікарська гімнастика, іспит практичної підготовки в лікарні або амбулаторії; фармацевтична хімія і фармакогнозія, фармакологія і рецептура, практична аптека.

¹⁴ Там само, арк. 16-17, 19, 20, 22-23. В документах встановлені діагноз, перебіг хвороби і процес лікування. Ці документи свідчать про неабиякий фаховий талант С.З.Устименка, його професіоналізм і наснагу.

історикам медицини¹⁵. Адаже в цій праці учень С. З. Устименко наголошує на перспективах сімейної медицини, стверджує поняття споріднених хвороб, які можна передбачити і попередити¹⁶.

Влітку 1911 р. С. З. Устименка було направлено до містечка Ротмістрівка Київської губернії Черкаського повіту до місцевої «лечебниці» на практичні заняття. І ось місцевий дільничний лікар надав такий схвальний відгук на працю стажиста: ... «*ученик школи Савва Устименко, исполнял поручаемую ему работу всегда усердно, добросовестно с полным интересом к делу*».¹⁷

Архівна справа має цікавий історичний документ тих років, — це щоденник за № 367 учня IV класу Савви Захаровича Устименка, виданий 7 травня 1911 р., завірений директором Київської фельдшерської школи при Кирилівській лікарні М. І. Цигульським. Надрукована у типографії Корчак-Новицького, книжечка розміром 16,5 см. х 10,5 см. має такі графи: «*час, відділення, чергування або праця у групі, опис роботи, підпис учня, зауваження і підпис лікаря, а на чергуванні — фельдшера*». Перший запис у ній стосується саме праці С. З. Устименка у Ротмістрівській дільничній лікарні, записи такі: «*був присутнім на операціях, щеплював вісню, працював у аптеці, вимірював хворим температуру, був присутнім при накладанні пов'язок і сам їх накладав, ставив банки, наклав спиртовий компрес, зробив 35 щеплень вісню, звична аптечна і лікарняна праця, робив масаж, накладав зігріваючий компрес, робив перев'язки, був присутнім при операціях: ампутація ноги, пальців руки, вифізуванні задньпрохідного свища, видалення катаракти і грижелекування*» та ін.

Згідно з документами учень працював тривалий час у чоловічому відділенні хірургічної клініки, де подавав інструменти

---

¹⁵ Там само, арк. 18-18 зв., 21.

¹⁶ Нині в нашій незалежній державі з 1998 р. діє Українська асоціація сімейних лікарів, філії якої є у всіх регіонах України, в т.ч. у Львові, Одесі, Дніпропетровську, Києві. Видається журнал. У понад 20 медичних вузах працюють кафедри сімейної медицини, де готують сімейних лікарів. Ідеї ж сімейної (родинної) медицини, витоки цього руху, ми простежуємо і з архівних джерел початку ХХ ст.

¹⁷ Там само, арк. 15. Документ датовано 16 квітня 1912 р. за № 160, рукопис, оригінал.

при операціях: пересадка шкіри і великий опік, рак нижньої губи і залоз ... при вирізуванні пухлини гомілки і двох раків нижньої губи і залоз, робив перев'язки, присутній при операціях двосторонньої грижі, ставив банки, брав участь у лікарських обходах, навчався зважувати дітей, бачив промивання вуха і лікування нежиті у дітей, — це вже по дитячій лікарні та ін. Працював у шкільній амбулаторії, де робив перев'язки і лікував хворі зуби — пломбував, чергував в амбулаторній аптеці, очному, чоловічому терапевтичному та інфекційному відділеннях Кирилівської лікарні тощо. Книжка збережена повністю з автографами її власника Савви Устименка¹⁸.

В особовій справі зберігся і «Протокол испытанія на званіе фельдшера ученика Устименко Саввы Захарьевича (дело № 96)» де роздруковані назви дисциплін, зміст білета, оцінка (словами) і підпис екзаменатора. Заповнені усі 29 дисциплін в основному з оцінками «добре» і «відмінно». У документі зафіксовано: «удостоен звання медицинского фельдшера. Председ[атель] директор шк[олы] Н. Цигульский, Члены Совета [10 підписів]». Підпис київського лікарняного інспектора Орнатського, секретаря педради школи [підпис нерозбірливий], м. Київ, 21 травня 1912 р.¹⁹

Архівна справа зберегла нам і Свідоцтво № 32 школи про закінчення С. З. Устименком її з переліком дисциплін і вказаними оцінками, і що він мав відмінну поведінку. Документ має підписи Губернського лікарняного інспектора В.І.Орнатського, Голови Губернської Управи М. А. Суковкіна, Директора школи М. І. Цигульського (ініціали перших двох — за російським правописом), 9 червня 1912 р. В ньому засвідчено, що Устименко «удостоен звання «Медицинского фельдшера» ...» «Во время обучения в школе с 1 сентября 1908 года до 21 мая 1912 года Устименко был земским стипендиатом, за что согласно § 37 устава школы, обязан прослужить в Киевском Земстве в уездах

---

¹⁸ Там само, арх. 24-29 — Ротмістрівська лікарня, з 11 травня по 1 серпня 1911 р. А далі записи датовані по 24 квітня 1912 р.— поточна практична робота перед випускними іспитами. На жаль, більшість записів неможливо привести повністю за браком місця. Гадаємо дослідники-історики медицини за цією книжкою зможуть проаналізувати колосальний обсяг практичної роботи, здійснюваної тодішніми учнями — майбутніми фельдшерами.

¹⁹ Там само, арх. 7-7 зв., 8-8 зв.

губернии шесть лет»²⁰. Згідно зі ст. 503 Статуту про цивільну службу і т. III зводу законів видання 1896 р., випускники школи могли користуватися правом на отримання першого класного чину без екзамену.

С. З. Устименко почав свою працю на ниві охорони здоров'я земським фельдшером, віддаючи цій справі все своє серце і душу, фахові знання.

Згідно з особистими документами Устименка по закінченні школи з червня 1912 р. по 1915 р. він працював фельдшером у Васильківській лікарні Київського губернського земства. З січня 1915 р. призваний до царської армії, де до 1917 р. він був фельдшером 500 пішої Калузької дружини, а потім — 1920 р. — фельдшером Білоцерківського повітового земства села Ковалівка Київської області. Були інші посади. Два роки Устименко завідував відділом народної освіти і соціального забезпечення у с. Ковалівка. Звідси він з родиною переїздить до Дніпропетровська і з 1925 по 1930 рр. навчається у місцевому медінституті. У Дніпропетровську він працював як лікар-хірург, а потім завідував навчальною частиною фельдшерсько-акушерської школи в місті. З 1934 по 1938 рр. очолював медпункт Дніпропетровського м'ясокомбінату, а з 1939 р. до початку Другої світової війни — ординатор клініки хвороб вуха, горла, носа медінституту. З червня 1941 р. — мобілізований на Південно-Західний фронт, де працює бригадним лікарем 11-ї стрілецької бригади. З 1942 р. по травень 1945 р. — очолює евакошпиталь № 3342 на 1-му Білоруському фронті. Закінчив війну майором медичної справи, рятував воїнів поранених, робив операції. Керував евакогоспіталем № 3043 до вересня 1945 р.

З 1946 року — у Києві. С. З. Устименко — начальник відділу середніх і лікарняних кадрів Міністерства охорони здоров'я України, з наступного року — заступник начальника по медичній частині Управління курортів, санаторіїв, будинків відпочинку профспілок по Україні. З червня 1950 р. — головний лікар Об'єднаної лікарні Кагановичського р-ну (Московський р-н м. Києва). Тоді ж у грудні обирається депутатом райради депу-

---

²⁰ Там само, арк. 6-6 зв. Свідощтво надруковано в друкарні Н. Т. Корчак-Новицького і є копією. Вказано 28 оцінок (кілька дисциплін об'єднано).

татів трудящих (54 виборчий округ). З 1955 р. до виходу на пенсію працював заступником головного лікаря Київської обласної лікарні.

Помер у Києві 1970 року, похований на кладовищі Берковці, поруч — могила його дружини Ольги Олександрівни (1900–1979).

*Борис ФИЛИПЧЕНКО,
радиоинженер,
праправнук Ефима Івановича Филипченко*

ОТРЫВКИ ИЗ ИСТОРИИ ОДНОГО РОДА*

Во всем плохо беспамятство. Не только в большой истории. Хорошо, когда семья-фамилия, все близкие и дальние потомки получают возможность знать свою родословную, историю собственной семьи, и плохо, когда мы не помним, а порою забываем, как звали наших предков.

Знать родословную с именами прародителей казалось мне несбыточной мечтой и я часто завидовал тем людям, кто счастлив был похвастаться знанием своих корней до третьего или четвертого колена. Дожив до пенсионного возраста, я мало что знал о родителях отца и его прошлом. Отец, боясь осложнений с советской властью, скрывал от нас, что во время гражданской войны его родители эмигрировали с младшими детьми, а он, старший сын, по дивной случайности остался здесь, в Украине. До 1937 г. отец с ними переписывался, но затем обстановка в стране, по-видимому, его перепугала, он поменял несколько раз местожительства и оборвал всякую связь с родителями.

Мать отца, моя бабушка — Надежда Васильевна Филипченко, много лет пыталась найти нашу семью, но разыскала лишь в 1961 г., когда отца уже не было в живых. После этого прошло еще лет двадцать, прежде чем я наладил почтовую связь с ливанскими родственниками. Шаг за шагом, благодаря бабушкиным письмам, я вел поиски родственников, и в течение несколь-

---

* В експозиції Музею історії м. Києва є прижиттєве видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. Видане воно 1860 р. коштом Платона Смиренка у Санкт-Петербурзі в друкарні П. Куліша. На титульній сторінці книги стоїть автограф власника «Кобзаря» — «Ефимий Филипченко».

Книга надійшла до фондів музею у 1985 р. Науковці, описуючи книгу, намагалися знайти інформацію про власника «Кобзаря», консультувалися із співробітниками Інституту літератури. Але на той час пошуки закінчилися невдачею.

На початку 2003 р. до Музею звернувся Борис Михайлович Філіпченко, який збирав матеріал про свій рід. Виявилось, що Юхим Філіпченко — це прапраді Б. Філіпченка. Останній у травні 2003 р. передав для експонування в Музей

ких лет собрал множество документов и фотографий, книг и рукописей, раскрывающих фамильный портрет семьи Филипченко.

К тому времени я знал, что наши корни ведут начало с нежинской земли и первым в родословной значился Иван Филипченко, мещанин г. Нежина. Семейные летописцы прошлых поколений утверждают, что происходил он из казацкого сословия и родство идет от писаря Войска Запорожского Пилипенко. Но после 1654 г., вопреки договору с Московией, потомки писаря, казацкие дети, были приписаны к мещанам, а фамилию русифицировали на Филипченко. Мой дед, однако, упорно рядом со своей фамилией Филипченко подчеркнуто приписывал фамилию — «Пилипенко».

У Ивана было два сына, Петр и Ефим. Филипченко Ефим Иванович — это мой прадед, он окончил нежинскую Гимназию высших наук князя Безбородко А. А. (ныне университет им. Н. В. Гоголя). Это была престижная гимназия, из ее стен вышло немало выпускников, ставших известными писателями. В одном классе с Ефимом учился Нестор Кукольник (российский писатель); выше на класс — выдающийся наш соотечественник Н. В. Гоголь; на два класса ниже — Гребинка Евгений Павлович, будущий украинский писатель и баснописец. Окончив гимназию, Ефим Иванович поступил на медицинский факультет Харьковского университета и был выпущен оттуда «лекарем с отличием». С 1834 г. служил военным врачом в кадетском корпусе графа Аракчеева.

У прадеда было три сына и три дочери: Александра, Александр, Михаил, Николай, Вера, Лидия. Мальчики получили уни-

---

похвальный лист Ю. Філіпченка, датований 1825 р. На той час Ю. Філіпченко був учнем Ніжинської гімназії, співучнем М. Гоголя, Є. Гребінки і Н. Кукольника.

На похвальному листі стоїть підпис директора гімназії — Івана Орлая. Іван Семенович Орлай (1770–1828), медик, історик і педагог, відомий як організатор освіти в Україні, очолював Ніжинську гімназію вищих наук ім. Безбородька, з 1826 р. — Рішельєвський ліцей в Одесі. Педагогічна діяльність Івана Орлая принесла йому визнання єврейської громадськості. Його високо цінував Й.-В. Гетте, з яким І. Орлай був добре знайомий.

Ось така дивовижна історія двох експонатів нашого Музею.

Ольга Друг, зав. відділом

«Київ другої половини XVII — лютий 1917 р.».

верситетское образование, Александра и Лидия — домашнее, а Вера окончила Смольный институт.

Фамилии двух сыновей Ефима Ивановича, Александра и Михаила, выдающихся агрономов своего времени, занесены в энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (изд. 1902 г.).

Интересна агрономическая деятельность в Киеве и на Киевщине моего прадеда, Филипченко Михаила Ефимовича. Он окончил в 1873 г. Петровскую земледельческую и лесную Академию. Несколько лет завсодовал частными хозяйствами в Саратовской и Орловской губернии, затем некоторое время активно занимался распространением с/хозяйственной техникой через комиссионерство «Работник» в Киеве и Орле. Одновременно прадед публиковал статьи о внедрении сельхозтехники, в «Земледельческой газете» и киевском журнале «Земледелие».

Семейная жизнь Михаила Ефимовича была омрачена гибелью жены, Авдотьи Васильевны, урожд. Неручевой. Оставшись вдовцом с двухлетним сыном, Мишей, он усыновил подкидышамальчика, назвав приемного сына Василием. Через 8 лет, после смерти прабабушки Дуни, в 1844 г., Михаил Ефимович женился в Киеве, на Людмиле Федоровне Кистяковской, племяннице известного украинского ученого — правоведа Кистяковского Александра Федоровича, одного из руководителей Киевской Громады.

В 1886 г., по приглашению графини Балашовой Екатерины Андреевны, прадед М. Филипченко принял к управлению убыточное и нерентабельное Мошногородищенское имение (45 тыс. га) на юге Киевской губернии, в Черкасском уезде.

В те годы агротехническая наука Российской империи делала только первые шаги, и Михаил Ефимович оказался среди немногих агрономов, которые начали связывать научные знания с практическим применением их в сельском хозяйстве. Мошногородищенское имение являлось для него одновременно и опытной делянкой и полем, на котором проверялись новые агроприемы.

Начав с рационального размещения культур на посевных площадях, Михаил Ефимович изменил стратегию с/хозяйственного производства, определив дальнейшее развитие имения, как зерново-свекличное. Создав лабораторию по химанализу почв, он применил известкование с использованием местных дефека-тов; провел инвентаризацию земельных угодий, и разбил все

имение на 12 экономий, в каждой из них установил метеопункт; значительно изменил севообороты, введя 8-ми и 10-типольные. Большое внимание уделил подкормке полей органическими и минеральными удобрениями, в т. ч. суперфосфатом, производимым местным сахарзаводом; ввел селекцию сахарной свеклы, для чего организовал лабораторию по определению их сахаристости. Одним из первых применил пасынкование свекловичных посевов, что значительно повысило урожайность корнеплодов.

Прадед, ко всему прочему, был большим выдумщиком, он изобрел культиваторы оригинальной конструкции и для их применения увеличил ширину междурядий, чем значительно сократил применение ручного труда.

Прогрессивные новшества удовлетворительно сказались на экономических показателях многоотраслевого хозяйства: снизилась себестоимость с/хозяйственной продукции; имение, из года в год, наращивало прибыль. Успешному развитию роста экономики, способствовал тщательный подбор специалистов. Во главе каждой отрасли Михаил Ефимович поставил опытного агронома, многие из них учились с прадедом в Петровской академии. Поэтому не удивительно, когда дело коснулось проектирования строительных работ,— прадед пригласил к сотрудничеству молодого, но уже достаточно известного архитектора Владислава Городецкого.

В книге «Архітектор Городецький. Архівні розвідки» (К., Кий, 1999), киевский историк Дмитрий Васильевич Малаков, рассказывая о землях Украины, скупленных российскими дворянами Балашовыми, упоминает имение Мошногогородищенское, доставшееся по наследству Е. А. Балашовой от родного дяди, светлейшего князя С. М. Воронцова в 1884 г.:

«Одержавши цей спадок, К. А. Балашова заходилася розбудувати маєток, де на той час економіка і господарство дещо підупали. Запросивши здібних досвідчених фахівців, володарка через десять років мала зразково поставлене й доглянуте господарство — багатогалузеве й прибуткове.

Як експонент Нижегородського ярмарку 1896 р., Мошного-родищенський маєток видав друком капітальну працю керуючого М. Є. Філіпченка, обсягом у 576 сторінок, де віддано належне й Владиславу Городецькому:

«За останні чотири роки був нашим консультантом, а інколи й архітектором молодий цивільний архітектор Владислав Владиславович Городецький, що має тепер велику кількість робіт у Києві; йому ми зобов'язані проектами і спорудженням Мошенської лікарні, будинку Олександрійської винокурні і чудовим проектом стайні конторського двору».

Книга «Мошногородское имение», написанная М. Е. Филипченко, подвела итоги его десятилетнего труда, как ученого агронома. В книге, на конкретных статистических примерах, показано, как росла экономика крупного, многоотраслевого хозяйства, ставшего образцовым и прибыльным предприятием.

На Всероссийской Промышленной выставке 1896 г. в Нижнем Новгороде, Михаил Ефимович был награжден двумя золотыми медалями: одна — за достижение в сельском хозяйстве; вторая — за книгу «Мошногородищенское имение», как образец творческого литературного труда агронома. В Национальной парламентской библиотеке г. Киева книга М. Е. Филипченко хранится в отделе редких книг.

У прадеда от двух браков было пятеро детей: два сына и три дочери. По семейной традиции, в роду Филипченко, начальное образование до 4-го класса гимназии, дети получали в домашних условиях. К своим сыновьям, Мише и Васе, прадед, в Городище, приставил украинского учителя, Антона Антоновича Пашковского. Это он научил братьев украинской грамоте и привил им уважение к украинскому происхождению.

Ощущение национального украинского достоинства дети получили в общении с близкими родственниками-украинофилами Кистякивскими, и семьей Симиренко, чья усадьба, — «гнездо свободомыслия и прогрессивных идей», находилась в п'яти верстах от Городища. Сестра Людмилы Федоровны, Ольга, была замужем за Алексеем Платоновичем Симиренко.

И у Филипченко — в Городище, и в Млиеве — у Льва Платоновича Симиренко (возвратившегося из сибирской ссылки), а позже в Киеве — у Кистяковских, мой дед Михаил часто бывал свидетелем разговоров о будущем Украины. Эти рассуждения его тоже волновали, и он не оставался безучастным к спорам близких ему людей. Дед, безусловно, разделял взгляды украинских родственников, они совпадали с его собственными. Много лет спустя, в дни Октябрьского переворота, когда перед Укра-

иной будет стоять вопрос об украинском возрождении, дед примет решение, которое в корне изменит судьбу его семьи.

Мой дед — Филипченко Михаил Михайлович, продолжил образование в Киевской 1-й гимназии и жил вместе с братом Васей у бабушки Кистякивской Варвары Васильевны, на Нижне-Владимирской, 11. Наверняка в ее доме он встречался с молодыми студентами Кистякивскими, Богданом и Владимиром.

Затем дед поступил в Петербургский университет, на юридический факультет, который окончил в 1898 г. Отбыв воинскую повинность в лейб-гвардии Финляндском полку, он несколько лет заведовал налогом службой в Малоархангельске, Орловской губернии, а перед событиями 1917 года служил налоговым инспектором в Петрограде.

В ноябре 1917 г., после Октябрьского переворота и последовавшего за ним провозглашения в Киеве Украинской Народной Респубки, мой дед, Михаил Филипченко, испытывая чувства гордости и патриотизма, обратился в Петрограде к Генеральному Комиссару по делам Украины о предоставлении ему украинского гражданства. Получив удостоверение гражданина Украины, он отправил в Киев «Прохання» в Генеральное Секретарство финансов:

«Належа до Українського громадянства і бажаючи в теперішні часи жити і служити у рідному краї, маю за честь прохати Генеральне Секретарство дати мені посаду у м. Києві».

Бросив насиженное место и благополучно налаженную жизнь в Петрограде, дом, имущество, и, может быть по причине уже однажды высказанной в споре с сестрами Надей и Катей, увлеченными идеями социализма: «...кадетов я еще могу понять, но все, что левее, для меня непостижимо», дед Филипченко, летом 1918 года, забрав семью, отправился в Киев, по вызову Департамента простых налогов.

Но к этому времени Центральная Рада была смещена Гетманом Украины, Скоропадским. Смена власти не смутила деда и, пользуясь родственными связями с Министром внутренних дел, Игорем Кистякивским, он приказом Гетмана назначается председателем Реквизиционной комиссии по недвижимому имуществу в г. Киеве.

Старший сын деда, тоже Михаил — мой отец, в это время поступает в Киевский университет св. Владимира, на юридичес-

кий факультет, где деканом был другой Кистякивский — Богдан Александрович.

Дед Филипченко, видимо, имел искренние и благородные намерения верой и правдой послужить «рідному краю», но события в Украине разворачивались стремительно и драматично, и вопреки его патриотическому настрою.

В декабре 1918 г. власть в Киеве перешла к Директории, высшему органу Украинского Национального Совета, но не прошло и двух месяцев, как установилась советская власть. Наверно, деловые качества деда были настолько высоки, что сам того не ожидая, он на общем собрании служащих 20 февраля 1919 г. тайным голосованием был избран Директором Департамента простых налогов, Комиссариата финансов Украинской Советской Социалистической республики. Вспоминается Михаил Булгаков, когда он писал о Киеве, *«продутом вихрями и охваченном пламенем гражданской войны»*, когда друг друга сменяли: *«Белые, красные, оккупанты — немцы в «рыжих тазах» с шишаками, Гетман в черкеске, петлюровцы в синих жупанах, снова красные, снова Петлюра и опять белые...»*.

Частая смена власти привела к полной неразберихе в налоговой системе, и, помня отношение деда к «левым» взглядам, нетрудно себе представить, что вскоре он вынужден был покинуть «Департамент». Оставив Киев, дед некоторое время, находился в Войтовцах, недалеко от Хмельника, у своего брата Василия. Василий Михайлович работал агрономом на Левашово-Войтовецком сахарозаводе. Директором завода был Аким Васильевич Сироткин (выдающийся инженер-технолог сахарной промышленности), а его дочь, Евгения Акимовна, была замужем за братом деда. Являясь одновременно учредителем Лютовского завода на Харьковщине, Аким Васильевич, назначил моего деда управляющим конторой этого завода.

Уезжая к месту нового назначения, в начале октября 1919 г., вместе с бабушкой и тремя младшими детьми: Милой, Ольгой и Васей, дед Филипченко оставил у брата 18-летнего сына Мишу, моего отца, опасаясь, чтобы в дороге его случайно не мобилизовали в какой-нибудь отряд зеленых.

Дальше события развивались совершенно непонятным образом. Известно, что в то время белая армия отступала от Киева на юг, и мой дед, Филипченко Михаил Михайлович, направ-

ляясь на Лютовский сахзавод, почему-то оказался вдруг, в конце октября 1919 г., в Ростове-на-Дону, уполномоченным финансового управления при армии Деникина? Добровольно? Или опять по Булгакову:

«В 1919 году, проживая в Киеве, последовательно призывался на службу в качестве врача всеми властями, занимавшими город. И не по доброй воле, и уж никак не из воинствующего энтузиазма я попал в военные формирования деникинской армии и был отправлен эшелонам через Ростов на Северный Кавказ».

Может и с дедом так случилось? Призвали по булгаковскому сценарию в качестве финансиста, и не по доброй воле отправили в военное формирование деникинской армии. Так или иначе, но вскоре, с остатками белой армии, дед с семьей оказался в Севастополе. Пытаясь много раз вызвать старшего сына Мишу к себе, дед с бабушкой потеряли всякую надежду соединиться с ним. Из Севастополя они эмигрировали в Стамбул, а затем навсегда — в Ливан. С моим отцом они больше никогда не встречались.

М. М. Филиппченко с юношеских лет был привержен идее украинского патриотизма. И в Константинополе он своеобразно выразил свои национальные чувства. Продолжая считать себя гражданином Украины, он первым делом зарегистрировался в посольстве УНР. Необычен не факт регистрации, а факт получения, далеко от границ Украины, паспорта гражданина Украинской Народной Республики. Документ уникален как по содержанию, так и по символике, на титульной странице паспорта изображен нынешний малый герб Украины — трезубец. Подлинник паспорта подарен мне двоюродной сестрой из Канады, Надей Белиной, и хранится у меня.

Первые дни эмиграции семья дедушки встретила в Стамбуле — они были трудными и материально, и морально, а первые годы эмиграции явились жестоким испытанием на выживание, приходилось браться за любую работу. В Ванике, под Стамбулом, на берегу Босфора, работали в сельскохозяйственной коммуне, а в Дамаске бабушка кормила всю семью уроками музыки в двух частных школах.

Затем Франция нашла применение дешевой рабсиле из интеллектуальной половины эмиграции. Под ее протекторатом с

1920 г. находились Сирия и Ливан. Туда в короткий срок была вывезена из Стамбула высокообразованная часть эмигрантов для работы в кадастровом управлении. Дед Михаил, по образованию юрист, в Дамаске переквалифицировался в геометра, — так в Сирии называют геодезистов и топографов. После переезда в Бейрут, профессия топографа стала в семье деда потомственной. Его сын, а позже внуки связали свое будущее с топографией. Так в Бейруте образовалась династия топографов семьи Филипченко, которую сегодня возглавляет Михаил Васильевич Филипченко.

Нет, не суждено было в годы гражданской войны возродиться украинскому государству, как и не суждено было моему деду «жити і служити у рідному краї».

Дедушка и бабушка Филипченко похоронены в Бейруте на православном кладбище. В 1996 г. я отвез на их могилы немного священной земли из Киева и немного — из Нежина, теперь, хотя и символично, могилы деда и бабушки присыпаны землей Отчизны их далеких предков.

Из женской половины рода Филипченко сохранились воспоминания о родной сестре моего прадеда, Лидии Ефимовне Филипченко (по мужу Павловская, 1860–1908). Она самая младшая из «Ефимовичей» и самая красивая из сестер. Когда ей было меньше года, старшая сестра Александра в свои 18 лет, будучи матерью двух детей, выкармливала грудью ее и своего сына.

Не окончив Бестужевских курсов в Петербурге, Лидия Ефимовна вышла замуж за студента Военно-Медицинской Академии, Александра Дмитриевича Павловского (1857–1944). Молодые приехали в Киев. Имя профессора Павловского А. Д. связано с возглавляемой им кафедрой хирургической патологии и терапии Киевского университета. По его инициативе в Киеве были организованы: «Общество по борьбе с заразными болезнями»; лаборатория по производству противодифтерийной сыворотки и пастеровская станция. Профессор Павловский А. Д. создал в Киеве Бактериологический институт в 1896 г. и был первым его директором.

Лидия Ефимовна для своего времени была женщиной прогрессивной. Она занималась литературной деятельностью, писала небольшие рассказы и повести, печатавшиеся в газете «Ки-

евлянин» под псевдонимом Леонид Верховский. На материалах, привезенных А. Павловским из поездки по Волге (совместно с Витте), Лидия Ефимовна написала историческую монографию «Холерные годы в России», удостоенную «Премии Нестора Летописца».

Получив деньги за литературный труд, Лидия Ефимовна купила дачу в Боярке и занялась изучением птицеводства. Основной сферой ее деятельности стала селекция и разведение новых пород кур. В этой области она считалась авторитетным специалистом и была неперенным участником на многих выставках куроводства в качестве эксперта.

Лидия Ефимовна организовала в Киеве Общество птицеводства и заслуженно была избрана его председателем; состояла членом общества любителей природы; читала лекции и писала брошюры о курах.

Скончалась Лидия Ефимовна в полном расцвете сил, в возрасте 48 лет, проболев несколько дней перитонитом. В «СПб ведомостях» (№ 270, 1908 г.) был напечатан некролог, посвященный ее памяти. Лидия Ефимовна Павловская (Филипченко) похоронена в Киеве, на Байковом кладбище.

Не менее заметной личностью в Киеве была дочь Павловских, Ксения Александровна, по мужу Карышева. По настоятельному требованию отца она оставила Бестужевские курсы и окончила Киевский мединститут в 1908 г. В медицинских кругах Украины ее знают, как доктора наук, профессора, директора Украинского НИИ венерологии, а после войны, как главного венеролога Украины.

Татьяна Ильинична Карышева,— внучка Лидии Ефимовны и Михаила Ефимовича, была замужем за троюродным братом Дмитрием Донским,— одна из активных летописцев семьи Филипченко,— как-то дала чудную и красивую характеристику нашим дедам и бабушкам — «чадолюбивы». Да, детей наши предки любили!

«Ефимовичи» были чадолюбивы. У каждого из них было много детей. Кроме своих были и приемные. Приемный сын был у Лидии Ефимовны, приемный сын был у Михаила Ефимовича. Нефедко летом в семье дяди и тетки жили племянники. Особенно в тех богатых имениях, где ученые агрономы служили управляющими: в Городище, у дяди Мини, а также под Ки-

вом у тети Лидоньки. Там, где своих четверо или пятеро, свободно могло быть еще столько же. К тому же увлечение, с одной стороны, идеями «хождения в народ», а с другой, — идеями Жан-Жака Руссо значительно облегчали нашим дедушкам и бабушкам проблемы воспитания детей, которые бежали по полям и лесам вместе с сельскими ребятами. Старшие следили только за тем, чтобы дети были здоровы, а если один заболел, скажем — корью, то остальных не изолировали, а наоборот, помещали всех в одну комнату, чтобы заодно переболели уж все».

История семьи Филипченко богата событиями — это целая панорама и большая глава из истории украинской и российской интеллигенции. Дети Ефима Ивановича, его внуки и правнуки заполняли нисходящие колена, может быть, и не столь громкими, но достаточно известными именами академиков и профессоров педагогики, медицины и физики; агрономов и биологов; искусствоведов и художников и даже революционеров. Связанные родовыми корнями с Киевом и Нежином, они расселились, во многих случаях не по своей воле, вдалеке от Украины: в России и Ливане, в Белоруссии и Канаде, во Франции и Греции.

В России — Филипченко Юрий Александрович (внук Е. И.), талантливый ученый-генетик, организатор первой кафедры генетики в ЛГУ (1919 г.). Он написал первые руководства по генетике, по ним училось все старшее поколение советских генетиков, и некоторые из этих пособий до настоящего времени не утратили своего значения.

Донской Дмитрий Дмитриевич (правнук Е. И.), доктор наук, профессор, автор пяти учебников по биомеханике, переведенных на 14 языков мира.

Большакова Татьяна Дмитриевна (праправнучка Е. И.) — доктор медицинских наук, профессор, заслуженный врач РФ, академик РАМН.

В Белоруссии — Ельяшевич Михаил Александрович (правнук Е. И.), академик Национальной академии Белоруссии, выдающийся физик в области атомной и молекулярной спектроскопии, лауреат двух Государственных премий.

В Ливане — Филипченко Василий Михайлович (правнук Е. И.), организатор топографической фирмы в Бейруте (1945 г.) —

«Bureau D'etudes Topographiques». И Филипченко Михаил Васильевич (праправнук Е. И.), нынешний руководитель фирмы.

В Канаде — Филипченко Николай Михайлович (прапраправнук Е. И.), программист по компьютерам.

Перечень выходцев из рода Филипченко можно продолжать, но это уже тема для другого разговора.

Г. І. ГРУШЕВСЬКИЙ:
«ТРУДИТИСЬ ТРЕБА ДЛЯ ДОБРОГО ДІЛА»

Упродовж останніх років на сторінках публікацій про Михайла Грушевського час від часу спливає ім'я його двоюрідного брата — Грушевського Григорія Івановича. Він, зокрема, багато разів згадувався на сторінках Михайлового університетського щоденника, у примітках до того ж щоденника подається біографічна довідка про нього¹. Стаття з короткою біографією міститься в Українській Літературній Енциклопедії². Проте автори цих довідок не здогадувались, що створювали своєрідний збірний образ з трьох реальних осіб, кожна з яких мала ім'я та прізвище «Григорій Грушевський»: самого Григорія Івановича, його троюрідного брата Григорія Миколайовича³ й чотириюрідного брата Григорія Федоровича⁴. Ми хочемо виділити постать

¹ Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.). Підготовка до видання, перше слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка.— К., 1997.— С. 23.

² Українська Літературна Енциклопедія (надалі — УЛЕ).— Том 1.— К., 1988.— С. 509-510.

³ *Грушевський Григорій Миколайович* (1867— бл. 1937) троюрідний брат Грушевського Г. І. Син дяка. Навчався в Черкаському духовному училищі та Київській духовній семінарії; де став учасником Семінарської громади. Про тісні зв'язки Григорія Миколайовича (як і Григорія Івановича) з Михайлом Грушевським свідчать їхнє листування і часті згадки про «Гриця» в Михайловому університетському щоденнику (на жаль, з щоденника не завжди можна зрозуміти, про якого з Григоріїв йдеться: про Грушевського Григорія Миколайовича чи про Грушевського Григорія Івановича). 1891 в Києві одружився з дочкою петербурзького штабс-капітана О. В. Ранцовою (свідком на вінчанні був і Михайло Грушевський). По закінченні семінарії (1890) вчителював у м. Кам'янка Чигирин. пов. (1890-1892), далі служив псаломником і священиком, головою в Чигиринському пов. Спочатку намагався відстоювати інтереси українства в церковній сфері, але поступово, мабуть, відійшов від української демократичної громадськості. Після 1917 р. його доля наразі майже не відома, окрім того, що на 1937 р. мешкав у Черкасах, де був заарештований і, ймовірно, розстріляний.

⁴ *Грушевський Григорій Федорович* (1863— не ран. 1918) — чотириюрідний брат Грушевського Г. І. Походив з родини дяка. Закінчив 3 класи в Черкаському духовному училищі, яке після смерті батька був змушений 1881 покинути. Вчи-

справжнього Г. І. Грушевського, розповісти про його життя, педагогічну, фольклористичну та письменницьку діяльність, про його багаторічну дружбу і співпрацю з Михайлом Грушевським.

Він народився 22 лютого 1865 р. в селі Пирогів' на південних околицях Києва (тепер у межах Голосіївського району столиці) в родині Івана Федоровича Грушевського⁶ — диякона місцевої Хрестовоздвиженської церкви — та його дружини Марії Олександрівни. Проте батька Григорій не запам'ятав, бо той помер 10 грудня того ж таки 1865 р.⁷ Його 22-річна вдова, залишившись з двома дітьми⁸, невдовзі одружилася з 23-річним Стефаном Богдановичем — дзвонарем київського Софійського собору, який зайняв місце пирогівського диякона й змінив сироті батька. І все ж, незважаючи на дещо інший дух, що панував у домі Богдановичів, «Григорій Іванович,— писав на схилі життя Михайло Грушевський,— одідичив фамілійну вдачу [Грушевських]: мрійну чутливу до краси життя і не здатну до життєвої боротьби»⁹.

телював, служив псаломником, дияконом, а пізніше священником у селах Чигиринського, Звенигородського і Черкаського повітів.

¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3607, арк. 116 зв. УАЕ помилково називає місцем народження Г. І. Грушевського с. Водяне Звенигородського пов. (тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.), де в 1903-1909 рр. служив священником Грушевський Григорій Федорович//ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 4066, арк. 74 зв.

⁶ *Іван Грушевський* (29.08.1836, с. Подорожне Чигирин. пов.— 10.12.1865, с. Пирогів Київ. пов.) був сином Федора Васильовича Грушевського і Марії Кирилівни (ур. Ботвиновської). Михайлові Грушевському доводився рідним дядьком. Виріс коло Пирогова, в с. Лісниках, де батько був священником. Навчався в Києво-Софійському духовному повітовому училищі, але через слабке здоров'я був звільнений з нижчого відділення. Бл. 1851 р. став послушником Києво-Миколаївського монастиря, а 1856 — дьяком церкви Покрови в с. Креничі Київ. пов. У 1860 р. за підтримки брата — Сергія Грушевського — був переміщений до с. Пирогів//ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1012, спр. 1825, арк. 248 зв.

⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3607, арк. 154 зв. — 155.

Кучеренко М. Некрополь роду Грушевських//Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— Том 9. Тематичний випуск «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень».— К., 2002.— С. 242—256.

Кучеренко М. Забутий письменник Григорій Грушевський//Календар «Благовіста». Ювілейний 2000 рік.— Гурово Ілавецьке (Польща), 2000.— С. 130—132.

⁸ Крім Григорія, в родині була старша донька Євдокія, яка померла 4-річною 1866 р.//ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3673, арк. 440 зв.—441.

⁹ Грушевський М. Спомини//Український історик.— 2002.— № 1—4.— С. 140.

Втім, надзвичайно важливий вплив на нього мали ще й роки навчання в Київській духовній семінарії, де, як сирота, Григорій був на казенному утриманні. Невдовзі він познайомився з Михайлом Грушевським, який був тоді студентом Університету св. Володимира, а вже через Гриця молодий студент вийшов на цілий ряд «дальших родичів з батьківської лінії, що проходили різні стадії своєї семінарської науки»¹⁰: Олександром Гнатовичем, Григорієм Миколайовичем і Марком Федоровичем Грушевськими (відповідно двоюрідний, троюрідний і чотириюрідний брати Григорія та Михайла). Там, у семінарії він долучився до патріотично орієнтованої Громади. Її учасниками були, зокрема, Трохим Зінківський, Лука Скочковський, Володимир Самійленко (Сивенький), уже згадані Григорій Миколайович і Марко Федорович Грушевські. За порадою Олександра Кониського, з 1888-1889 рр. Громаду систематично відвідував, а незабаром і очолив Михайло Грушевський¹¹. «Із своєю звичною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці»¹², — згадував пізніше безпосередній учасник громади Олександр Лотоцький. Вже тоді громадівцям було добре знайоме Михайлове помешкання, бо *«його дві хатки, заставлені кругом полицями з книжками, в безпечній глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської [тепер Л. Толстого — М. К.] вулиць були частим притулком для сходин громади.»*¹³

Участь у Громаді виявила помітний вплив на становлення світогляду і літературного захоплення Грицька. З його листів до Михайла, написаних своєрідною простодушною манерою, бачимо, як це починалось: «До цього часу я нічого доброго не писав і [...] не читав. Прочитав тільки «Азбуку» Костомарова. Це так я називаю «Русскую историю» Костомарова — перші

¹⁰ Грушевський М. Спомини//Український історик.— 2002.— № 1-4.— С. 140.

¹¹ Грушевський М. Спомини//Український історик.— 2002.— № 1-4.— С. 133-144.

Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський//Український історик.— 1984.— № 1-4 (81-84).— С. 50-51.

Зашкільняк А. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.)//М. С. Грушевський. Щоденник (1888-1894 рр.).— К., 1997.— С. 230.

¹² Лотоцький О. Сторінки минулого.— Частина перша.— Варшава, 1932.— С. 48.

¹³ Там само.

томи; а навчився називати її «Азбукою» від Конисского, котрий дав міні її читати. Перечитав ще деякі книжки, та один ще якийсь роман без начала. Написав дві байки, їх вже одніс до Конисского, а він віддав (чи може ще й ні) для складки якоїсь, що має в Чернігові печататись, як тільки дозволено буде» (9.07.1888)¹⁴. Дійсно, вирости на селі, він, за оцінкою Михайла Грушевського, «глибоко відчував поезію українського села, запально любив українську пісню, кохався в українській поезії, і сам komponував»¹⁵.

Можливо, з Григорія Грушевського міг би вийти добрий письменник, якби він здобув належну освіту чи хоч би закінчив семінарію. «Але, вчився він пиняво, семінарії не скінчив»¹⁶ і невдовзі «оженився [...] з гарною і солідною швачкою» — киянкою Анастасією Калениківною Денисовою, — згадував Михайло Грушевський і додавав: «можливо, що сей роман послужив одною з перешкод його науці»¹⁷. Завівши сім ю, Григорій Іванович змушений був у пошуках роботи покинути Київ, щоб вчителювати¹⁸: спочатку в церковно-парафіяльній школі с. Нова Гребля Уманського повіту (1889–1892)¹⁹, потім — у Стремигородському 1-класному народному училищі (1892–1897)²⁰ і, нарешті, у Златопільській гімназії (1897²¹–1922(?)). За ті роки в родині з'явились троє дітей: Марія (1892–1963), Олександр (1894–1919(?)) і Наталія (1899–1991); всі вони стали хрещениками Михайла Грушевського, про що неодноразово згадується в листах від Григорія до Михайла.

¹⁴ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 21–21 зв.

¹⁵ Грушевський М. Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140.

¹⁶ Грушевський М. Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140.

¹⁷ Грушевський М. Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140.

¹⁸ За порадою друзів з Громади він 28 грудня 1891 р. був, «подвергшись сокращеному испытанию в исполнительном Комитете Киевского Учебного Округа и выдержав оное удовлетворительно, удостоен звания учителя сельскоприходского училища».

¹⁹ ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 10 зв. Листування також показує, що в 1889–1890 рр. Григорій навіть збирався переїхати вчителювати до м. Кисловодська Терської обл., у зв'язку з чим заручився підтримкою Сергія Грушевського, але потім передумав//ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 286 зв.

²⁰ ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 10 зв. Стремигород — тепер село Коростенського р-ну Житомирської обл.

²¹ Там само. Колишнє містечко Златопіль Чигиринського пов. тепер у складі м. Новомиргород Кіровоградської обл.

З тих листів також стає зрозуміло, який великий вплив мав на нього Михайло Сергійович, спрямовуючи діяльність і світогляд Григорія Грушевського. «В своїм листі до мене просив ти, брате, щоб я надіслав до тебе пісень, записаних з уст народу. На превеликий міні жаль, пісень я записав мало, та й з того «мало» нема нічого гарного, окрім хіба пісні, що в цім листі досилаю»²²,— писав Григорій Іванович і додав до листа ліричну пісню на сім куплетів про кохання хлопця та дівчини. Та пісня, «записана в д. Стриму Радомисльськ[ого] повіту з уст Мариські Андрійчичі²³», була проста, щира й наївна, як наш народ. Її текст можна прочитати в вищезитованому листі²⁴.

Мабуть, фольклористика припала до смаку, і молодий педагог посилив пошук, почав об їжджати навколишні села, класти записані пісні на ноти. «Дорогий та незабутий брате! — писав він до вченого,— уклоняю ся тобі низенько з своїми колядками (записав їх в с. Татариничах Овручського пов.) і здоровлю тебе з Новим роком. Колядки я шлю до тебе з нотами для них, може, як раз коли й проспіваш, тільки не знаю чи понравлять ся тобі. Міні вони вельми любі» (сер. 1890-х рр.)²⁵. Часом ці фольклористичні пошуки набували вигляду дещо комічного: «Знайшов я таку бабу, хоч і не в нашім повіті, котра запоможе нам в тім, чого ти хочеш: вона знає багато пісень і може нам(?) в пригоді стати. Правда, ця бабка така, що любить горілочку й припівати до неї: «Скрипка грає, гуде бас, що горілка є у нас. Як горілки не стане, бувай здоров, мосьпане». Але се нічого, поїду кілька разів до неї, куплю горілочки, почастую, підпою та й за роботу. Певне, шкодувати не прийдеться. От тільки біда, що їздити треба, що не в Стриму живе. Але й се нічого. Була б моя охота, то й се зробимо якось, а охота, слава Богу, живе ще при міні. Прикладую при цьому тобі три пісні. Чи подобні вони тобі?»²⁶ А ще додавав: «Не беспокойся об тім, що міні трудно пісні списувати: труд і затрати невеликі, а трудитись треба для доброго діла»²⁷.

²² ЦДАІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 207–207 зв.

²³ Там само, арк. 208.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 202-202 зв.

²⁶ Там само, арк. 195-195 зв.

²⁷ Там само, арк. 202-202 зв.

На превеликий жаль, фонд родини Грушевських у київському історичному архіві не має жодного з тих записів покладених на ноти народних пісень (крім першої вищеназваної пісні без нот), які колись Григорій послав Михайлові. Це вказує на те, що вчений не залишив їх лежати мертвим капіталом у своєму архіві, а передав або безпосередньо до друку, або до збирачів українського фольклору. Мабуть, завдяки Михайлові Грушевському (або Олександрові Кониському) зав'язалися стосунки Григорія Івановича з композитором і громадським діячем Миколою Лисенком. «От якби Ви з ласки самі або укупі з приятелями — учителями сусідніх сіл призбирали мені обрядових, людських пісень, які співа народ у протягу цілого року [...] та ще й до того й мотиви записати, то се було б для мене надзвичайно корисне, бо я перейнявсь гадкою зібрати й видати цей цикл пісень, вимираючих на наші очі через поліцію, попів і всю старшину»²⁸ — просив композитор. Він називав свого адресата «Григорієм Сергійовичем», вважаючи, певно, що той доводився Михайлові рідним братом.

Вчитуючись у ті численні листи, починаєш розуміти, що в душі Григорія Івановича жив такий характерний для роду Грушевських дух спорідненості з Батьківщиною, прагнення служити народові, нести йому освіту, розвивати його кращі риси. Як і його побратим Михайло Грушевський, він інтуїтивно відчував необхідність «національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мистецької і наукової»²⁹ і тому так само значних зусиль почав докладати на ниві літератури.

Тема літературної спадщини Григорія Грушевського, фактично, ніким не досліджувалась. З поодинокими книжками його творів можна ознайомитися в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, ряд рукописів зберігає архів Інституту літератури НАН України. Напевно, щось можна відшукати і в інших провідних бібліотеках держави, зокрема, у Львові. З листів знаємо, що твори Григорія Івановича публікували в «Киевском слове», у львівських часописах «Правда» і «Зоря». Схоже, що саме зі Львова пішли у світ його перші публікації. Так можна при-

²⁸ Лисенко М.В. Листи.— К., 1964.— С. 257–258.

²⁹ Грушевський М. Як я був колись белетристом//Грушевський М. Предок.— К., 1990.— С. 7.

пускати з листа, де Григорій Грушевський розповідав Михайлові з гумором (мало властивим для його здебільшого меланхолійно-емоційних, а то й зовсім плаксивих листів): «Послав я позавчера в Галицію в «Дітську [Дитячу — М. К.] бібліотеку» [оповідання] «Як я шершнів викурював». Уже три письма оттуда отримав: все просили прислати «Як я роя виганяв». Очєнь одобряли в Галиції й будут печатать, когда пчєлы начнут роться» (2.05.1890)³⁰. Поки що невідомо, чи були надруковані ці твори в Галичині, але в Києві 1891 р. у двох збірках вийшли оповідання «Як я шершнів з груші викурював», «Як я роя виганяв», які передають епізоди з дитинства автора, а також «Божий попуст», «П'яниця» і «Страшна кара» (зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського). Невідомо, чи було опубліковано написане в ті ж роки оповідання «Між хлопцями», що, за словами автора, «представляет собою собрание рассказов из детской жизни и анекдотов, ходящих между малороссами» (4.08.1890)³¹. Частина поетичних творів увійшла до збірника під назвою «Зірка», про який Григорій Іванович ділився з Михайлом Сергійовичем своїми сумнівами: «А я оце одібрав з цензури свою «Зірку» — збірник віршів. Дозволили печатать, тільки, на лихо міні, все краще повикидали. Я вже не знаю, що робити — чи печатать, чи кинуть» (6/д)³². «Зірка» побачила світ 1894 р. в Києві. До неї увійшло 15 віршів, деякі з них були з присвятами, зокрема «Малому братові Степану Б[огдановичу]», «До сестри [Олександри]», а також твір під назвою «Чудова картина» — з присвятою «сестрі Ганні Г[рушевській], тепер Ш[амраєвій]».

Але, за оцінкою Михайла Грушевського, Григорій свої поезії «компопував — з невеликим успіхом»³³, а тому зосередився надалі більше на прозових і драматичних творах. Знаємо, що до львівського часопису «Правда» він послав на ім'я Олександра Барвінського оповідання «П'ятакова сила», «Один рік в монастирі», «Правдивий»³⁴ і «Панна Фося». Останнє базувалось на

³⁰ ЦДАІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 30–31 зв.

³¹ Там само, арк. 34–35.

³² Там само, арк. 130 зв.

³³ Грушевський М. Спомини//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 140.

³⁴ ЦДАІАУК України, ф. 1235, оп. 1, апр. 189, арк. 89 зв.-91.

сюжеті з реального життя, про це дізнаємося з листа Григорія Івановича до Михайла Сергійовича: «Чи не достав би ти часом міні «П[анну] Фосю»? Я, на горе моє, послав свою «П[анну] Фосю» Колорацькому, братові Фосі, щоб він перечитав, а той не защо не хоче вернути: не хоче розстатися з пам'яткою про сестру»³⁵. У часописі «Зоря» побачили світ оповідання «За нелюбом»³⁶, «Герасим»³⁷, а в «Киевском слове» — «Дві свічки» і «Влопався»³⁸.

Приблизно в середині 1890-х рр. Григорій Іванович повідомив Михайла про драму «Через своє серце» в 4 діях і просив, щоб той переглянув її та сказав «по-братськи, чи можна її до світу посилати». З тих же листів дізнаємося про драму «Через своє серце»⁴⁰. У 1901 р. в Москві вийшла збірка, до якої ввійшли оповідання «Божий попуст», «Страшна кара» і «На святім вечорі» (останнє також вийшло окремою збіркою у Златополі 1914 р.). Список закривають драми «Нехрист» (Златопіль, 1914) і Душогубка (1910(?))⁴¹, яка, за листом письменника, «в Златополі була ставлена тричі, а чи ставлять ще де — не знаю, хоч її й виписували ще 4 антрепренера»⁴².

1914 р. став останнім, коли публікувалися твори Григорія Івановича. Десь у 1916–1918 рр. розпався його шлюб з Анастасією Калениківною. Син Олександр, закінчивши 1913 р. Златопільську гімназію, навчався в київському Університеті св. Володимира, 1915 р. він був мобілізований на фронт⁴³, згодом служив у білих і, за розповідями рідних, бл. 1919 р. помер від тифу в більшовицькому полоні. Дочки Марія (закінчила з золотою медаллю Златопільську гімназію і Вищі жіночі бестужевські курси в Петербурзі, де з оплатою навчання допомагав Михайло Грушевський) і Наталія разом зі старою матір'ю зрештою оселилися в Києві. Там тепер живуть їхні нащадки.

³⁵ Там само, 168 зв.

³⁶ Там само, арк. 137-138 зв.

³⁷ Там само, арк. 193-194.

³⁸ Там само, арк. 87 зв.

³⁹ Там само, арк. 138-138 зв., 199-199 зв.

⁴⁰ Там само, арк. 106-106 зв.

⁴¹ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 190-191 зв.

⁴² Там само, арк. 200-201.

⁴³ ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 2849, арк. 1-19 зв.

Григорій Іванович на поч. 1920-х рр. за походження і належність до роду Грушевських, як вважають у теперішньому Новомиргороді, був звільнений з гімназії і останні роки доживав у злиднях. Михайло Грушевський, котрий упродовж кількох десятиліть намагався всіляко підтримувати брата, перебуваючи останні роки свого життя в московському засланні, вже був не в змозі допомогти сам, а всі його «відсилки до відповідних інстанцій, щоб допомогти йому і облекшити останні літа його життя, не дали ніяких наслідків»⁴⁴. За тих обставин вчитель-письменник «помер в великій нужді, трохи не з голоду на новий 1933 р.»⁴⁵. Своєрідним прощальним некрологом братові стали рядки Михайлових «Споминів»: «була се натура незвичайно м'ягка, просто голубина, яка захоплювала молодь своїм безмежним привязаннем до української поетичної стихії. Доводилось стрічати златопольських учнів, які з незвичайним піетизмом згадували його як свого учителя в українстві»⁴⁶. Ми ж знаємо з листування, що для самого Григорія Івановича таким вчителем став Михайло Грушевський, і це йому він колись так палко присягався: «Я клянуся, як і ти колись клявся, бути вірним, правдивим сином Матусі нашої України. Але я певен, що ти завше і без моєї клятви вірив і будеш вірити мені у цій святій правді»⁴⁷.

---

⁴⁴ Грушевський М. Спомини//Український історик.– 2002.– № 1–4.– С. 140.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ ЦДАІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 289, арк. 166-170 зв.

Ірма ТОЦЬКА,
історик, археолог-муєзнавець,
заслужений працівник культури України.

І. В. МОРГІЛЕВСЬКИЙ — ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК АРХІТЕКТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Іполит Владиславович Моргілевський (1889–1942) — видатний український учений. Уродженець Оренбурзької області, він, після закінчення Київського політехнічного інституту (1917), працював у Києві: професором Київського Художнього та Київського політехнічного інститутів, деканом архітектурного факультету, завідував музеєм архітектури Музейного містечка (Києво-Печерська лавра) і був провідним фахівцем з історії архітектури. 1924 року І. В. Моргілевського обрано вченим співробітником Академії історії матеріальної культури в Ленінграді. З 1929 року він дійсний член Комітету ВУАН з вивчення Близького Сходу, з 1941 року — член-кореспондент Академії Архітектури СРСР.

І. В. Моргілевський протягом кількох десятиліть викладав історію архітектури. Багато хто з українських архітекторів старшого покоління, кому довелося слухати лекції І. В. Моргілевського, брати участь в обмірах пам'яток, у його дослідженнях, відзначали глибокі знання вченого, майстерність викладача і неабиякий талант оповідача.

Наведу спогади відомої художниці Людмили Морозової з листа до автора цих рядків про одну з лекцій І. В. Моргілевського*:

«Я мала в своєму житті незабутні переживання — це буває не часто — може не так багато за часи цілого століття. Виступ в Академії Архітектури в Петербурзі Ін. Вл. Моргілевського був незабутній, коли він читав-співав свій гімн Св. Софії. Починав читати слов'янською мовою «Слово о полку Ігореве». Всі ми — слухачи цілком переносились в ту епоху — в той час. Так як І. Вл. Моргілевський був хімік-інженер по освіті, то коли він описував состав цегли — то все жило.

* Тут і далі збережено орфографію рукопису.

Його дар виступів, його романтизм, його любов-відданість. Св. Софії — були безмежні. Старші віком академіки не могли довго прийти до тями після закінчення, його качали. Бо цей надзвичайний виступ ніколи не траплявся перед тим»¹.

І. В. Моргілевський — відомий дослідник пам'яток архітектури Київської Русі: Церкви Богородиці Пирогощої, Михайлівського Золотоверхого собору, Успенського собору Києво-Печерської лаври, Спаса Чернігівського та ін. Але особливе місце в його роботі посідала Софія Київська.

Часто роботи по дослідженню пам'яток, які очолював І. В. Моргілевський, велись у стислі визначені терміни (згадаємо хоча б тиск на дослідників перед руйнацією Михайлівського Золотоверхого собору). І. В. Моргілевський часто не встигав підготувати ґрунтовні наукові звіти (збереглися його щоденники, зошити з крокками обмірів тощо). Друкував він також надто мало. Сучасники згадують, що він постійно казав: «Мені треба досліджувати — немає часу писати!» І справді, якби він не зробив зондажі в Пирогощі, в Михайлівському Золотоверхому, якби не було його обмірів (хай не надто точних, виконаних за участю студентів), сьогодні було б набагато важче відновлювати ці пам'ятки. І. В. Моргілевський залишив значний фотонегативний фонд, більшість якого зберігається в національному заповіднику «Софія Київська». Найважливіші друквані праці І. В. Моргілевського — це статті «Київська Софія в світлі нових спостережень» (у кн. «Київ та його околиця в історії і пам'ятках». — К., 1926), «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями» і «Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові» (у книзі «Чернігів і північне Лівобережжя». — К., 1928).

І. В. Моргілевський широко ввів у дослідницьку практику метод зондажного розкриття давньої кладки з-під тиньку, що уможливлювало об'єктивно визначити архітектурні форми пам'ятки в різні періоди її існування. Цим методом активно послуговуються сучасні дослідники.

Принагідно варто зауважити, що значення зондажів, як важливих наукових документів по вивченню пам'яток, далеко не

---

¹ Лист Л. М. Морозової з США від 27 листопада 1993 року. Особистий архів І. Ф. Тоцької.

всім зрозуміло навіть сьогодні. Можна навести приклад, коли у 1990-ті роки віруючі бурхливо докоряли працівникам Софійського заповідника (зокрема автору цих рядків): «Пообдирали стіни — тепер заліпити не можуть!». Пам'ятаю, як зайшов до Кирилівської церкви у Києві чернець, довго роздивлявся унікальні фрески XII ст. і, дізнавшись, що пам'ятка стала музеєм 1929 року, з боєм підсумував: *«І з того часу так і не спромоглися зробити ремонт, все обідране...»* Ось реакція більшості загалу на науково-дослідні і реставраційні роботи. У цьому сконцентровано багато — і ставлення радянської влади до інтелігенції, і фізичне винищення її представників, чим практично було зруйновано середовище, необхідне для плідної творчої роботи; тут і войовничий атеїзм, який поставив по різні боки барикад «віруючих» і «охоронців пам'яток», це триввале засилля на керівних посадах людей від культури і науки, які називали музейників «стар'ювщиками», працівників архівів — «крисами», чим ставили цих людей практично поза суспільством. Рани ці досі не загоїлись.

Все зазначене повною мірою відчув на собі і І. В. Моргілевський, бо він знаходився у гущі того, що відбувалося навколо пам'яток архітектури у 1930-ті роки. Проте не лише загал не розумів методології і важливості досліджень І. В. Моргілевського. Яскравим свідченням того є лист відомої української вченої Н. Д. Василенко-Полонської до В. Е. Грабаря від 30 липня 1940 року:

«Сейчас в Киеве готовится событие, которое по моему мнению должно быть известно своевременно Игорю Эммануиловичу (Грабарю — I. T.). Поэтому на отдельном листке я излагаю сведения по этому поводу, и очень прошу Вас не отказывать передать их ему. Дело идет о спешном уничтожении Софийского собора.

Во главе этого дела стоят наши киевские ученые: проф. Моргилевский и проф. В. Г. Кричевский. Моргилевский много лет, десятки лет работает над Софией и мечтает очистить ее от позднейших наслоений, но ведь эти наслоения давно приобрели уже право на защиту, внимание и признаний историческими памятниками. София обросла за время существования органическим этими пристройками и разрушат теперь весь этот исторически сложившийся комплекс нелепо... и преступ-

но. Покушение на целостность Софии производится в глухое летнее время, когда в Киеве никого нет, да и, боюсь,— нет никого и в Москве. Наши Институты возмущены, но что мы можем сделать? Решение, право «вето» принадлежит Москве. Разрушив постройку XVII ст., возможно, авторы «реставрации» захотят идти дальше, и пожелают воссоздать пейзаж времен Владимира, а далее углубятся во времена неолита и палеолита. Нет предела творческой фантазии... На совести Моргилевского лежит обнажение собора в Чернигове: он обскоблил его от штукатурки и стоит он теперь блестя ребрами кирпичиков и подвергая их действию снега и дождя. То же проделал он во славу якобы великокняжеского искусства в Киеве с церковью Спаса на Берестове, и так же обнажил абсибы Софии. Я не могу понять, зачем нужно производить эти эксперименты над драгоценнейшими памятниками искусства? Ведь мы не знаем, какими они были в XI–XII ст., тот же Моргилевский доказывает, что София была расписана снаружи — но ведь эти росписи не сохранились, а он сдирает с нее штукатурку. Но штукатурка еще не такое зло — но если он спешно разберет купола, потому что они XVII ст., и разрушит внешние стены, он совершит непоправимое зло, и останется совершенно безнаказанным. Да и что нам, что науке и культуре, если накажут Моргилевского?»².

Отже, відомий історик не зрозуміла ні важливості досліджень І. В. Моргілевського, ні його методики, ні практики робіт — адже взимку такі дослідження вести неможливо. Можна уявити обстановку, в якій працював учений...

Розглянемо окремі аспекти досліджень І. В. Моргілевського в Софії Київській та їхній зв'язок з роботами, що їх проведено у 1970-х–1990-х роках, і в яких брала участь автор цих рядків. (Слід зазначити, що, на жаль, дослідники 50–60-х років ХХ ст не все зрозуміли і використали з доробку І. В. Моргілевського).

Коли у 1920-ті роки І. В. Моргілевський розпочав свої натурні досліді, Софія була зовні повністю потинькована і по-

---

²ЦДА МЛМ України.— Ф. 542, оп. 1, спр. 101, арк. 4–5. Авторизований машинопис (копія). Друкується по виданню: Ігор Верба. «Запорізька матка» Н. Д. Полонська-Василенко: короткий нарис життя і діяльності». «Старожитності».— 1992.— Ч. 20.— С. 5.— Документ 3.

білена, жодних зондажів на стінах не було. І дивними здавалися відомі малюнки Абрагама ван Вестерфельда середини XVII ст., на яких зображено потужні відкриті галереї навколо собору. Першим питанням натурних пошуків І. В. Моргілевського була перевірка наявності кладки цих галерей під пізніми будівельними нашаруваннями. І. В. Моргілевський також вивчав залишки аркбутану зовнішньої галереї в приміщенні т. зв. «хрещальні» і в нартексі. (Аркбутани в північній та південній галереях були дослідженні у повоєнні часи М. Каргером, В. Волковим, Ю. Асеевим, М. Кресельним³).

Протягом тривалого часу в науці залишалось нез'ясованим питання про час виникнення галерей Софії і певних особливостей їхньої архітектури. З 50-х років XX ст. утвердилась думка, що первісно собор оточували лише одноповерхові (внутрішні) галереї, а зовнішні галереї і другий ярус над внутрішніми виникли значно пізніше, наприкінці XI чи на початку XII ст. Відповідно датували і фресковий розпис у цих об'ємах. Як не дивно, такі висновки ґрунтувалися... на зондажі І. В. Моргілевського у південній галереї другого поверху, який у 50-ті роки був «красиво оформлений» дерев'яною рамочкою і видно було лише частину зондажу — стик кладки між галереєю і стіною собору, решту було заштукатурено і побілено. Було незрозумілим, чому сам І. В. Моргілевський не вважав галереї другого ярусу пізнішою прибудовою.

Це з'ясувалося під час досліджень 70–80-х років (Ю. Асеев, І. Тоцька, Г. Штендер)⁴. Ми розширили згаданий зондаж і вище стику кладки відкрили перев'яз кладки галереї і стіни собору — отже стик був сезонним будівельним швом. Очевидно, І. В. Моргілевський теж бачив цей перев'яз і зробив правильні висновки про зведення галерей другого ярусу одно-

---

³ Н. И. Кресальный. Софийский заповедник в Киеве.— К., 1960; М. К. Каргер. Древний Киев.— М.-Л., 1961; Т. П. Щодо «хрещальні» — зараз висунуто гіпотезу, що цей компонент був успальнею Володимира Мономаха/И. Ф. Тоцкая. Крещальня Софии Киевской//Древнерусское искусство. Византия, Русь, Западная Европа: искусство и культура (К 100-летию В. Н. Лазарева).— СПб, 2002.— С. 115–123.

⁴ Ю. С. Асеев, И. Ф. Тоцкая, Г. М. Штендер. Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве//Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.— М., 1988.— С. 13–26.

часно із собором. Під час наших досліджень ми знайшли додаткові докази цього: ложе для виведення склепінь галереї, влаштоване одночасно із зведенням стіни, дерев'яний кілочок, закладений у кладку стіни як центр дуги склепіння, тощо. (До речі, ми знайшли докази існування хрестових склепінь у перекритті галереї другого ярусу, в той час, як раніше вважалося, що така форма склепіння з'явилася на Русі лише на рубежі XII ст.).

Зупинимось ще на одному моменті досліджень І. В. Моргілевського в Софії. Він довів, що три ніші над вікнами центральної апсиди собору первісно були віконними отворами. Саме в цьому місці в інтер'єрі розташована мозаїчна композиція «Євхаристія», яка посідає провідне місце в іконографічній системі стінопису Софії. Отже зрозуміло, що розробка програми розписів припадає на дещо пізніший час, ніж будівництво храму, адже кладка мала дати усадку, стіни висохнути, чим забезпечувалась довготривалість збереження розписів. До речі, певне коригування первісних форм собору перед виконанням фресок (закладка арки внутрішньої галереї) нам пощастило виявити у східній частині північної галереї, де знаходилась князівська усипальня. Щодо самої усипальні — в повоєнній науці утвердилась думка, що усипальня була вбудована у північну галерею пізніше. В публікації І. В. Моргілевського немає чіткого визначення часу зведення усипальні, але зберігся його зондаж на північному фасаді собору, який переконливо свідчить, що кладка усипальні є невід'ємною частиною кладки галереї.

Можна навести багато прикладів зв'язку дослідів І. В. Моргілевського із сучасними науковими здобутками. Очевидно, що вчений накопичив чимало фактів з історії архітектури Софії, які, на превеликий жаль, не встиг повністю викласти у наукових працях. Але те, що зроблено І. В. Моргілевським, є надзвичайно цінним внеском у скарбницю науки і культури.

Творчий шлях І. В. Моргілевського був нелегким. Особливо тяжкою морально була робота в Михайлівському Золотоверхому соборі перед його руйнацією. Людмила Морозова, яка працювала з І. В. Моргілевським і якій було доручено копіювання на кальку михайлівських мозаїк перед їх зняттям зі стін на нову основу, згадує:

---

¹ Тоцька І. Ф., Єрко О. Ф. До історії північної галереї Софії Київської// Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 119–130.

«В 1935 році, як кожного року, їхала до музеїв-театру до Москви-Петербурга. Іполіт Владиславич, з яким я весь час працювала коло св. Михайлівського собору, був у тяжкій депресії, близько до самогубства — узнав, що я їду — просив дозволу приєднатись»⁶.

Помер Іполіт Владиславович в окупованому Києві у 1942 році⁷. З листа Морозової: *«Була велика втрата, що так рано згорів Іполіт Владиславович. Його доля була надзвичайна, але трагічна. Шість років я була його близьким другом, але це не було так просто і так легко. Я занадто багато-багато переживала, що залишилось на все моє життя...»⁸.*

На Лук'янівському кладовищі збереглася скромна могила І. В. Моргілевського — хрест, металева огорожа, невелика мармурова дошка з фотографією.

І. В. Моргілевський мешкав у Києві в кількох місцях, зокрема на подвір'ї Софії у Братському корпусі, де також знаходилась лабораторія відомого фоторафа Катерини Данкевич, яка багато працювала з І. В. Моргілевським. Зберігся дерев'яний булинок поблизу тодішнього Художнього інституту — останнє мешкання вченого, на якому встановлено меморіальну дошку.

З листа Людмили Морозової: *«Дістала фотознімок дошки, що зробили для хати Іп. Владиславича. Я глянула і ледве не зомліла — це не він — він такий страшний, що знімок заховала — мені тяжко глянути, Дякую арх. Ю. Асєєву, що зробили, але якби я могла, я б хотіла замовити іншу плиту»⁹.*

І. В. Моргілевський — талановитий вчений, яскрава особистість і сьогодні є вчителем для тих, хто займається дослідженням архітектурної спадщини і її охороною.

---

⁶ Лист Л. М. Морозової з США від 31 березня 1996 року. Особистий архів І. Ф. Тоцької.

⁷ Серед киян досі поширена легенда, що І. В. Моргілевський помер на перті Софійського собору. Це не відповідає дійсності. За спогадами сучасників, він помер дома після бурхливої розмови з представником німецького начальства.

⁸ Лист Л. М. Морозової з США від 31 січня 1994 року. Особистий архів І. Ф. Тоцької.

⁹ Лист Л. М. Морозової з США від 20 серпня 1995 року. Особистий архів І. Ф. Тоцької.

*Ірина ПРЕЛОВСЬКА,
старший науковий співробітник відділу
джерел з новітньої історії Інституту української
археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*

**ІВАН МИХАЙЛОВИЧ СКУЛЕНКО (1901–1990) —
ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР СОФІЙСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ЗАПОВІДНИКА**

За переказами рідних і тих, хто близько знав І. М. Скуленка, це був один з кращих знавців міста Києва і його пам'яток,¹ але, на жаль, він мало залишив нащадкам власних творів і записок². Ім'я цієї людини пов'язане із створенням державного заповідника «Софія Київська» у 1934 р. Випускники перших радянських освітніх закладів стали згодом першими радянськими фахівцями з музейної справи. Більшість із цих діячів мали невисокий рівень початкової освіти і були вихідцями з бідноти. Тому можна вважати символічним, що перший директор радянської установи — Софійського державного заповідника мав бездоганну біографію. Підходило для його призначення все: класове походження, участь у громадянській війні на боці Червоної армії, навчання на одному з перших випусків Київського державного університету (КІНО), отже, вже радянська вища освіта і робота практично з початку діяльності лаврського Антирадянського містечка з перших днів його організації.

Іван Михайлович Скуленко народився 1 червня (за іншими даними — 3 липня)³ 1901 р. в с. Давидівка Полтавської губернії

¹ Киркевич В. Перший директор Софійського заповідника потрапив у краєзнавство через оркестр війська Скоропадського//Вечірній Київ.— 4 серпня 1998 р.— С. 7.

² Скуленко И. Реставрация бывшего Софийского собора в Киеве//Советский музей.— М., 1936.— № 3.— С. 55–59. У спогадах, які написав І. М. Скуленко 1947 р., вказано, що «О Софийском заповеднике (соборе) т. Скуленко написал отдельную работу, которая была передана в печать, набрана, скорректирована в гранках, но в свет не вышла в связи с арестом автора (прибл. 4 печ. листа)»//Архів Національного заповідника «Софія Київська».— Фонд НА-ДР.— Спр. № 147/1.— Арк. 1-3.

³ Дату 1 червня 1901 р. вказано в публікації: Киркевич В. Перший директор Софійського заповідника потрапив у краєзнавство через оркестр війська Ско-

в родині селянина-батрака⁴. Ще змалку виявляв схильність до народних промислів та музики і в 16 років вступив до Миргородської художньо-промислової школи. Навесні 1918 р. в Миргороді зупинився на короткий час по дорозі до м. Слов'янська духовий оркестр гетьманського війська в національних строях. Іван Скуленко залишив навчання у школі і пристав до музичної військової частини, в якій грав до липня 1918 року. Причиною відмови від подальшої праці в оркестрі сам Скуленко називав власну відмову скласти присягу на вірність Гетьманові Павлу Скоропадському, причому пізніше, вже під час допитів, вказував, що не знав, чи це був громадянський чи військовий оркестр⁵. Потім він грав у оркестрі пересувного цирку. Навесні 1919 р., у 18-річному віці, юнак подав заяву до вступу до Червоної армії, де бився проти денікінців і білополяків. Сам він вказав тільки 1-й запасний полк, який відступав з Донбасу до Брянська під тиском денікінців.

Далі в Брянську цей полк було переформовано у 509-й полк. В грудні 1919 р. Іван Скуленко потрапив на брєнепотяг № 33 «Чорноморець», а з нього, навесні 1920 р.,— на польський фронт. Звідти він демобілізувався і повернувся до м. Миргорода. Після демобілізації в грудні 1920 р. подав заяву до місцевого комітету КП(б)У з проханням прийняти його в партію більшовиків. Але через рік його виключили з лав партії з формулюванням «за пасивність». У 1921–1925 рр. Іван Скуленко навчався на історико-філологічному факультеті КІНО, після закінчення якого отримав призначення на роботу в лаврський музей. Пізніше, після арешту, в анкеті допитуваного він вказав свою спеціальність — «викладач історії» саме за отриманим після навчання дипломом.

ропадського//Вечірній Київ.— 4 серпня 1998 р.— С. 5. Але в слідчій справі І. М. Скуленка вказано зовсім іншу дату: «Дата рождення - «3», місяц — июль, год - 1901»//Уголовное дело № 613 по обвинению Скуленко Ивана Михайловича по ст. ст. 54.— Т. 1. Нач. 12 июня 1937 г.— Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО України).— № 32754 ФП./1 Арк. 6. Бланк заповненої від руки «Анкеты арестованного».

⁴ Публікацію короткої, але найбільш повної опублікованої біографії І. М. Скуленка здійснено: Войналович В. На ниві українського музейництва (І. М. Скуленко)//Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).— К.: Рідний край, 1991.— С. 304–307.

⁵ ЦДАГО України.— № 32754 ФП.— Арк. 11–15.

У Києво-Печерській Лаврі з 1926 р. було відкрито Культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський Музейний Городок» (ВМГ), директором якого був П. П. Курінний. Саме до цього заповіднику, головним завданням якого була антирелігійна пропаганда, було прийнято на посаду лектора з окладом в 250 крб. Івана Скуленка⁶. Після закриття Софійського собору і ліквідації громади УАПЦ у січні 1934 р. він став директором новоствореного заповідника.

Наприкінці 1920-х рр. було ліквідовано Святогірський монастир у Донбасі під приводом того, що це був «політичний центр денікінщини в роки громадянської війни»⁷. Спочатку, як вказано у плані роботи Всеукраїнського Музейного Городка на 1933–1937 рр., там було створено т. зв. «Антирелігійний Музей», але він не витримував критики. З ініціативи Центральної Ради «Співки Войовничих Безбожників» ВМГ прийняв на себе обов'язок збудувати на засадах філіалу Вседонбаський Антирелігійний музей у колишньому Святогірському монастирі.

Святогірський філіал («Вседонбаський Антирелігійний Музей при I-му Всеукраїнському Будинку Відпочинку») фактично було відкрито 6 вересня 1932 р., але урочисте відкриття відбулося 30 листопада 1932 р. і було присвячено 10-й річниці існування Всеукраїнського Будинку Відпочинку. Саме І. М. Скуленко працював у Донбасі на посаді завідуючого Антирелігійним музеєм, але вважався там у відрядженні, а фактично проживав у Києві. У ВМГ йому на роботі оформили відрядження з грудня 1932 р. до березня 1934 року⁸.

Після наказу народного комісара освіти В. Затонського директорів Музгородка Назару Багрію прийняти Софійський собор від релігійної громади і утворити в ній філію ВМГ, Софійський собор було зачинено як діючу церкву, де іще жевріли залишки Старокиївської громади УАПЦ.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України м. Київ (ЦДАВО України).— Ф. 166.— Оп. 9.— Спр. 1467 «Звіт Народного Комісаріату Освіти УРСР про стан музейної справи в Україні у 1927–1928 рр.; статистичні відомості за 1927 р.; Списки співробітників Всеукраїнського Музейного Городка за 1933 р.».— Арк. 5 «Відомість про затвердження штатного контингенту на ставки зарплати».

⁷ Там само.— Арк. 20.

⁸ ЦДАГО України.— № 32754 ФП.— Арк. 11–15.

Напередодні Стрітєння Господнього 15 лютого 1934 р. Софійський храм було запечатано. В офіційних часописах було повідомлення, що його буде перетворено на державний заповідник, причому не в наукових цілях, а виключно в антирелігійних. Ту ж саму подію описав у своїх спогадах і перший директор Софійської філії у 1975 р.: *«Нарешті в січні 1934 р., Нарком освіти т. Затонський В. П. наказав директору музейного городка... Багрію Н. О. прийняти Софійський собор у релігійної громади, як філіал Музгородка. Одночасно Софійському філіалу підпорядкувалась Андріївська церква (безхозна)... 5 травня 1934 р. підписали акт, що релігійна громада здала, а музейний городок прийняв у своє відання Софійський собор, з усім майном. Акт підписання: від музейного городка ст. науковий співробітник Скуленко Іван Михайлович, релігійної громади — голова Каленіченко Яким Степанович і ключар Бованенко. Так я став завідуючим філіалу, а з липня 1934 р. — директором Софійського заповідника»*⁹.

У листопаді 1934 р. були складені попередні плани першочергових робіт у заповіднику — закріплення і очистка мозаїк, відкриття фресок, архітектурні дослідження і археологічні розкопки. Для керівництва роботами було утворено комісію під головуванням Грабаря І. Е., а його заступником став І. М. Скуленко. Голова комісії Грабарь І. Е. дозволив своєму заступникові вирішувати всі поточні, дрібні питання комісії у складі виконавців робіт. Загалом же комісія збиралася 1 раз на рік.

Скуленко І. М. вказував, що з початком 1935 р. широким фронтом почалися реставраційні роботи в Софії. Кошторисом на 1935 р. було передбачено великі асигнування на утримання основних керівників робіт. З приреченого на зруйнування Михайлівського Золотоверхого монастиря на другий поверх Софійського великого собору було перенесено і встановлено безцінні фрески. Крім цього було взято до Софії архітектурні деталі Десятинної церкви, що перебували у Стасовській церкві Миколая (Десятинна). Всі згадані деталі було перенесено до Софії буквально на руках. Так само перевезли до Софії вівтар-

---

⁹ Архів Національного заповідника «Софія Київська». — Фонд НА-ДР. — Спр. № 147/3. — Арк. 1–10.

ну стіну Іринінської церкви. «Величезні камені на північній стіні Софії, вони були у стіні Іринінської церкви».

Крім археологічних розкопок, у великому Софійському соборі було знято кафедру, на лівому стовпі вгорі, бо, за словами Скуленка, «вона була дуже стара і властива не православним церквам, а католицьким костьолам». Було також знято центральне, величезних розмірів, панікаділо, а також знято і здано до Держбанку срібні позолочені царські врата в іконостасі, замовлені свого часу митрополитом Рафаїлом Заборовським і виготовлені у 1747–1754 рр. Впродовж 1935–1937 рр. було розібрано в Софійському соборі 8 високомистецьких барокових іконостасів роботи українських майстрів XVII–XVIII ст. Іконостас Стрітенського вівтаря визнавався особливо цінним і був до того середнім ярусом головного іконостасу, але у 1888 р. був перенесений до Стрітенського вівтаря. За урядовим розпорядженням усі софійські іконостаси після зняття з них позолоти були порубані і спалені. За словами Скуленка, це сталося у листопаді 1937 р.

Особисте життя Івана Михайловича до 1937 р. також, здається, було безхмарним. Під час арешту він вказав свою київську адресу — вул. Стрілецька буд. 4 кв. 8 — тобто дуже близько від місця роботи, поруч із Софійським заповідником Одружений він був на Ксенії Йосифівні Кіркевич, яка була співачкою в капелі «Думка», а під час арешту чоловіка була домогосподаркою, виховувала двох синів — Олександра (1932 р.) та Михайлика (1937 р.) Але цей плін життя, коли народжувалися діти, вдома чекала молода дружина, щодня була улюблена, насичена подіями робота раптом, перервався 11 червня 1937 р.

Хмари над головою директора Софійського філіала Всеукраїнського Музейного Городка збиралися поступово. У березні 1932 р. було заарештовано майже на три місяці директора Всеукраїнського музгородка Петра Курінного, якого було звільнено з-під арешту 12 травня 1933 р. Разом з ним було звільнено ув'язненого до того завідуючого фондом нумізматики. У таємній записці, яку склав тимчасово виконуючий обов'язки директора В. І. Касій за той час, коли він приймав справи (24 квітня–5 червня

1933 р.), зазначалося, що спостерігається саботаж співробітників музею у здачі справ по всіх відділах¹⁰.

Але директором Всеукраїнського Музейного Городка було призначено Назара Олексійовича Багрія, під керівництвом якого Іван Михайлович Скуленко і працював завідуючим Софійським філіалом лаврського заповідника. Заарештували їх в один день. Як розгорталися ці події, можна довідатись із слідчої справи за № 613 «по обвиненню Скуленко І. М. и Багрия Н. А. по ст. ст. 54-10 и 54-11 УПК УССР»¹¹. Про причини заведення цієї слідчої справи сказано у Постанові від 28 вересня 1937 р., в якій слідчий просить продовжити термін ув'язнення для заарештованих 12 червня 1937 р. Скуленка і Багрія до 12 листопада 1937 р.

На цьому перелік «терористичних» і «шкідницьких» дій і закінчується. Більше у справі немає ніяких доказів. Останнім актом цієї трагедії стало засудження 11 жовтня 1937 р. Київським Обласним Управлінням НКВС у слідчій справі за № 613 по звинуваченню Скуленка І. М. за ст. ст. 54-10, 54-7 та 54-11 УПК УРСР на 10 років виправно-трудоих робіт із формулюванням: *«Следствием установлено, что Скуленко И. М., проводил националистическую пропаганду, протаскивал ее во время лекций экскурсантам, занимался вредительством в Музгородке, выживал советские кадры из музея и, наоборот, насаждал враждебные элементы, был связан с попами»* (так — !). Термін, від якого почався термін відбування покарання було, записано з урахуванням початку слідчої справи і перебування в Київській тюрмі — з 2 червня 1937 р.

Після перебування під слідством Іван Скуленко був відправлений до табору в Бурят-Монголію і, здавалось, його чекає доля десятків і сотень тисяч засуджених¹². Але сталося практично неймовірно: наприкінці 1938 р. керівництво НКВС СРСР помінялося. Слідчу справу засудженого Івана Скуленка було переглянуто — влітку 1939 р. з нею ознайомився помічник прокурора Київської області, якій вніс протест і запропонував справу при-

¹⁰ ЦДАВО України.— Ф. 166.— Оп.10.— Спр. 571 «Матеріали про роботу Всеукраїнського музейного городка – державного культурно-освітнього заповідника (звіти, плани, відомості, схема музею) за 1931 р.».— Арк. 156.

¹¹ ЦДАГО України.— № 32754 ФП.— Арк. 8.

¹² Войналович В. На ниві українського музейництва (І. М. Скуленко)//Репросоване краєзнавство (20–30-і роки).— К.: Рідний край, 1991.— С. 304–307.

пинити через відсутність достатніх доказів провини, звільнивши його з таборів.

Іноді щастя має досить незвичайний вигляд. Можливо, тоді воно втілюється у ту саму службову записку слідчого слідчастини Управління НКВС по Київській області від 26 вересня 1939 р. втім, що «из материалов архивно-следственного дела и допросом свидетелей... инкриминированное обвинение не подтверждается и показаниями свидетелей не доказано». Висновок слідчого: справу припинити і здати до архіву. Після повернення до Києва, де на нього чекали мати, дружина і двоє маленьких синів, Іван Михайлович працював ученим секретарем у Музеї українського мистецтва.

Велика Вітчизняна війна знову поділила його життя. З червня 1941 р. по листопад 1945 р. Скуленко І. М. перебував у діючій армії. З війни він повернувся живим з численними нагородами. З 1947 р. працював ученим секретарем Історичного музею. Вийшов на пенсію в липні 1961 р., але ще тривалий час, який доля милостиво відвела йому в житті, він продовжив своє служіння Києву.

Помер Іван Михайлович Скуленко 13 лютого 1990 року. Урна з його прахом покоїться на Байковому кладовищі міста, якому він присвятив своє життя...

*Тетяна РОГОЗОВСЬКА,
старший науковий співробітник
літературно-меморіального музею М. Булгакова*

ВІКТОР НЕКРАСОВ. ПОВЕРНЕННЯ «В РІДНЕ МІСТО»

Минуло 29 років (12 вересня), відтоді, коли з Бориспільського аеропорту полетів до Швейцарії Віктор Платонович Некрасов. Він провів останні 13 років свого життя в Парижі, помер у вересні 1987 року і був похований на Сен-Женев'єв-де-Буа.

Він завжди багато подорожував, мабуть, це було ще з раннього дитинства. Народився в Києві (17 червня 1911 року), в будинку, що і зараз стоїть на початку Володимирської вулиці. Але перші слова почав вимовляти на прогулянках в парках Парижа, де його мати працювала у військовому госпіталі. В 1915 році родина повертається до Києва, але вже на вулицю Кузнечну (Горького). В будинку 24 прожили понад 25 років, а потім — трохи нижче, в №38. Треба нагадати біографію письменника, яка, звичайно, потім відбилася на сторінках його творів.

Дитинство золоте обірвалося, мабуть, із життям старшого (на 10 років) брата Миколи. *«Йому було 18 років. Хлопчик був дуже обдарований. Майже усе життя прожив у Швейцарії та Франції. Опинився в той нелегкий рік у Миргороді, де жив наш далекий родич, лікар. Уряди змінювалися один за одним. Одного разу, як прийшли червоні, у нього було проведено обшук. Знайшли французькі книги, вирішили, що він шпигун, і вбили, засікли шотполами, кинули в ріку. Мені було тоді вісім років».*

А далі навчання: *«В 1919-му гімназія Науменка, що незабаром стала 43-ю Єдиною трудовою школою. Потім — профшкола, інститут, театральна студія...*

По закінченні архітектурного факультету Київського будівельного інституту (1936) і театральної студії при Київському театрі російської драми (1937) до початку війни якийсь час працював архітектором, потім актором і театральним художником у театрах Києва, Владивостока, Кірова і Ростова-на-Дону.

З 24 серпня 1941 р. служив у діючих військах — командиром взводу, полковим інженером, заступником командира саперного батальйону — аж до липня 1944 року.

Був двічі тяжко поранений. У 1944 році після другого поранення перейшов на інвалідність і був демобілізований.

З березня 1945 по липень 1947 р. працював у газеті «Радянське мистецтво» завідувачем відділу.

(В колекції Музею історії міста Києва зберігається примірник газети). Але надамо слово людині, яка покликала Некрасова працювати в цій газеті — Олександрові Борщагівському:

«...Восени 1946 року Костянтин Симонов з'явився у Києві [...] в готелі на Володимирській вулиці. [...] по дорозі до Києва він дочитав у журналі «Знамя», першу половину роману Віктора Некрасова й запитав, чи не знаю я його.

Чи знав я Некрасова?

З Віктором Некрасовим ми були знайомі ще в довоєнній Києві, під час його театральних захоплень, а з весни 1945 року [...] стали близькими друзями на довгі роки. Він поступив в республіканську газету «Радянське мистецтво» завідувачем відділу. Я був заступником редактора, головним же значився викладач театральної майстерності Іван Іванович Чабаненко, що повністю довірив нам із Віктором газету. Атмосфера в редакції була дружньою і невимушеною: не пам'ятаю, щоб мене величали в нашій крихітній колективі, для співробітників я був Олександром, Сашком, Шурою, а Некрасов був для всіх нас ще навіть не Віктором, а Вікою.

Чудернацьким може здатися, що наш Віка з травня 1945 і майже весь 1946-й ніс легкий, невагомий тягар громадських обов'язків секретаря партійної організації: невагомий з тих причин, що партійної групи практично в редакції не було, в «правління» Некрасова не відбулося жодних партзборів з промовами й резолюціями. Дивним, мовчазним було це «віче»!

Бувало, що Некрасов зникав на кілька днів, а коли появлявся, то винувато odmовлявся застудою, чи то недугою матері, нашої загальної улюблениці Зінаїди Миколаївни. Одного разу, занадто затримався у відрядженні, потім признався, що повний надіями, чекає на важливі життєві зміни.

— Все, Шура! Все! Я невдовзі буду взірцевим журналістом землі російської!

(До речі, слід сказати, що в бесіді Олександр Михайлович розповів, що Некрасов тоді не писав українською мовою. А про

його виступи на українській «Свободі», що відбувалися навіть більше часто-густо, ніж на російській, слід згадати окремо).

Він признався, що давно пише незрозумілу за жанром, досить велику за обсягом книгу про війну, про те, що не дає йому спокою. Звичайно ж, книгу про Сталінград, що він, відомий ледащо, кейфує на дніпровському пляжі... Буває, якщо допрацюється, то й насправді біжить на пляж, але рукопису це не заважає...

[...] Симонов наполягав на знайомстві з Некрасовим.

Я зателефонував до Віктора на Кузнечну вулицю. Коли він дізнався, що в Києві вже є восьмий номер, якого ані він, ані Зінаїда Миколаївна ще не бачили, Віка рвонув до нас. Навіть неможливо було уявити, що так швидко можна було дістатися крізь центр Києва — від Червоноармійської, від Університету й бульвару Шевченка, від Оперного театру, по Володимирській, повз розруйновану Прорізну,— до готелю.

Віктор злетів на наш поверх схвильований, здається, він не чув запитань Симонова, не виявив до нього ніякої уваги. А підкрадався до номера «Знамени», що лежав на столі. Він слухав похвали московської знаменитості, переступав з ноги на ногу, у свіжопофарбованих чорнилами тапочках, в футболці й коротких звужених донизу брюках. Тримавши журнал в руці, він ніби боявся, що його віднімуть.

Мама чекає! — вигукнув він. — Мама вдома. Вона чекає, їй треба показати... Можна? Я поверну, одразу поверну.

— Залиште журнал собі! — тільки й вигукнув Симонов навздогін. — Журнал ваш! [...] Я хотів сказати йому, що перша половина роману чудова, якщо друга не гірше, то це буде найкраща книга про нашу війну».

Писати про Сталінград Некрасов почав на стадіоні, що носив ім'я М. С. Хрущова (зараз Центральний стадіон). Цікаво, що одна з розвідок у газеті «Радянське мистецтво» починається епіграфом: «Наш Київ красиве, чудове місто, але його можна і треба зробити ще красивішим, ще впорядкованішим... Настала пора по-справжньому зайнятися оформленням наших міст, вулиць, майданів, парків, бульварів» Н. С. Хрущов (14 .07.1945 р.)

Хто поставив цей епіграф — вже не дізнатися... (Відомо, що від автора «Окопов Сталінграда» вимагали спочатку написати про Сталіна більше, а потім, навпаки, менше, але він на це не

йшов). У 1963 році Хрущов накинувся на художню інтелігенцію, обравши чи не головною мішенню «не того» Некрасова.

Книга, з якої (як із гоголівської «Шинелі») вийшла вся проза воєнна, була перекладена майже на 40 мов, видана понад 120 разів накладом кілька мільйонів примірників, і... була вилучена з бібліотек після того, як Некрасова позбавили радянського громадянства.

Після «Окопів» вийшла повість «В родном городе». Як і «Окопи», її було екранізовано. Доля цих фільмів теж не була простою. «Солдати», де у ролі Фарбера дебютував І. Смоктуновський, а сам автор зіграв роль полоненого німця, не визнавав маршал Жуков. Некрасов зробив кілька сценаріїв (ба, навіть Бондарчук хотів його запросити написати сценарій до стрічки «Війна і мир»).

Доля героя повісті «У рідному місті» Митясова немов прокоє майбутнє життя самого автора — розгляд на партійному бюро, рішення про виключення з партії, про що автор, звичайно, й не підозрював. Потім була «Кира Георгієвна», де вперше було згадано про табори.

Але дещо раніше в журналі «Новый мир» з'явилося «Первое знакомство» — про три тижні, проведені в Італії в 1957 році.

«По обидва боки океану» — так назвав Некрасов свої нові закордонні враження. Відразу після цього в газеті «Известия» з'явився фельєтон «Турист с тросточкой»: *«...і навіть незрозуміло, як умудрився радянський письменник не побачити соціальних контрастів і класових протиріч американського життя, військового психозу, що розпалюється імперіалістичними колами. Справді таки приїхав турист із ципком»*. Тоді це не виглядало, як пародія. На книгах, подарованих друзям, письменник іноді малював на своїй фотографії ципок, а іноді й циліндр.

Бабин Яр став частиною власного життя Некрасова — особистого, суспільного, громадянського й письменницького. 29 вересня — у річницю розстрілу — він завжди приходив до Бабиного Яру з квітами. Ася Берзер — його улюблений редактор із «Нового мира» згадувала, що «жінки цілували йому руки, а він дуже соромився цього. Каменя ще не було, нічого не було, тільки багато квітів».

У 1966 році, саме 29 вересня, почалася нова персональна справа письменника. Його звинувачували в тому, що він організував... «масове сіоністське збіговисько».

І все-таки він писав свої оповідання — «Маленькі портрети», їздив на зустрічі з друзями, але при цьому чорнів з обличчя і швидко сивів.

Доля його різко й остаточно переламалася після того, як у його київській квартирі, на Хрещатику, де він прожив майже чверть століття, було зроблено ганебний обшук. Він тривав 42 години. У протоколі обшуку — 60 сторінок з переліком вилучених матеріалів. Запакували в сім мішків рукописи, листи, альбоми живопису, журнали... Забрали книги, магнітофон, друкарську машинку, фотоапарат...

Його дивовижну, унікальну оселю, де щодня бували друзі, дорогі гості здалеку, було зруйновано, усе його життя було спалюжено й скривджено. Потім шість днів із ранку до вечора — допити в слідчого. Йому сказали, що з «окопів Сталінграда» він перебрався в окопи ворогів.

І ось 12 вересня 1974 він летить у Женеву, до дядька Миколи Ульянова (аж ніяк не родича В. І. Леніна).

Некрасов улаштувався в Парижі, багато подорожував по світу, читав лекції, надсилав друзям посилки з подарунками, не завжди отримуючи відповіді.

Одного разу в квартирі друга — київського режисера-документаліста пролунав дзвінок. Не міжміський, звичайний. Голос Віктора Платоновича не можна було не впізнати. *«Ти? Це справді ти? Повернувся? От щастя! Чому не повідомив? Я б зустрів...»* У відповідь гіркий сміх: *«Кого? Мене? Я ж у залі для іноземців. Сюди нікого не пускають. Я в Борисполі. Транзит. Лечу до Японії. Але ж це божевілля! Я майже в Києві і не можу побачити рідне місто. Не можу відвідати могилу матері... Я в залі для іноземців, і на дверях вартувий. Вибач...»* І Некрасов заплакав. Це було страшно: чи можна було уявити собі його в сльозах? І все ж, стримуючи хвилювання, Віктор наостанок гірко пожартував: *«Там хоч справно запишуть те, що я сказав? Не перефронтять? Вибач і прощавай!»*

І червня 1975 року Некрасов помирав після вироку паризьких лікарів: надії немає. І тоді Андрій Синявський сказав, що є

один засіб, крайній засіб, і що він спробує... І написав йому некролог. За життя.

Це була спроба хоч якось допомогти, думкою, словом, заговорити смерть у ті фатальні години... Напівплач, напівзаклинання. Щось подібне до чаклунства. І водночас — спроба сказати самому Некрасову, що таке Некрасов, тому що кожному письменнику дуже важливо знати, що ж він написав у житті своє, незамінне, за що ми усі й шануємо. Й любимо, й пам'ятаємо його, як слово нашої епохи. Не перелік заслуг, а усвідомлення особистості. Стилю життя і мови.

«Некрасов... Світськість як визначальна, як позитивна основа. Всі ми ченці в душі, а Некрасов — світська людина. Ми — закриті, ми — застигли, ми захоли у своїх помислах і комплексах. Некрасов — відкритий. Всім дядечкам і тітонькам, усім клошарам, усім прогулянкам по Парижу... Світська людина серед клерикалів...

Солдат, мушкетер, гульвіса Некрасов. Божа милість, пушкінський подих відчувалися у цьому вільному зіваци і веселому богохульнику...»

На ранок Некрасов оклигав і всупереч усім медичним прогнозам почав одужувати. Він вибрався з лап смерті й прожив ще 12 років.

Некрасов «віщав» на радіостанції «Свобода» двома мовами. Крізь глушилки лунав знайомий голос, що говорив українською. Віктор Платонович від передачі до передачі немовби «згадував» мову і говорив усе краще, майже без київського акценту. Сприяло цьому, напевно, і те, що в нього в еміграції з'явилося багато знайомих і друзів-українців, що в Норвегії, наприклад, він читав уперше вірші П. Тичини, усвідомлюючи, що та людина, із якою він устиг посидіти в президіях письменницьких зборів,— зовсім «не та», що склала «Сонячні кларнети».

У Києві, у Москві, у Парижі є «некрасівські» місця.

Він робив подарунки-прогулянки, дарував не лише книжки власні й улюблених своїх авторів друзям, а його друзями ставали його читачі з першої ж книги

«В окопах Сталинграда». Йому присвячували вірші поети. (Хоч він і признавався, що не був знавцем поезії, як і Булгаков). Але якщо зібрати всі листи Некрасова, вони за обсягом склали б значно більше сторінок, ніж усе, написане ним...

Він відкрив, подарував усім читачам «Дім Турбіних», де тепер музей Булгакова — єдиний поки що у світі. «Некрасове Булгакознавство, щоправда, є самісіньке Києвознавство, чиста, рафінована археологія Київського Тексту», — літературознавці висловлюються іноді занадто витончено, хоча можна погодитися з тим, що саме Віктор Платонович, Віка *«першим встановив науково-філологічний теодоліт на щабель Андріївського узвозу»*.

Кілька років тому в паризькій російській газеті промайнуло повідомлення, що в музеї Булгакова є кімната, присвячена В. П. Некрасову. Здаля, з омріяного Булгаковим (і не побаченим ним ніколи) і набутим Некрасовим (від тої ж таки радвлadı) Парижа, неможливо роздивитися, що кімнати першовідкривача цього будинку на Андріївському узвозі, немає. Та сенс булгаковських чи не останніх заповітних слів: *«щоби знали, щоби знали»* належать і пам'яті про *«цього»*, а *«не того»* Некрасова.

Ідея виставки, присвяченій Некрасову, виникла після того, як на Андріївський узвіз було принесено його портрет, виконаний в 1969 році Валерією Спірідоною. Потім знайшовся портрет Некрасова з легендарною долею — зроблений в 1946 році Крюгер-Праховою, він свого часу опинився на смітнику, прострелений кулями... (Зараз портрет в доброму стані, відреставрований, він був уже на виставці в музеї Російського мистецтва в Києві).

В архіві-музеї літератури й мистецтва, крім власних документів письменника, привезених з Франції від його спадкоємця Віктора Кондирева., було знайдено документи, що стосуються навчання Некрасова у студії КТРД (Київського театру російської драми — тепер театр імені Лесі Українки). Тетяна Акулова-Конецька (удова Віктора Конецького) для майбутньої виставки надала деякі фотографії й документи, а також ручку, що її подарував Некрасов Конецькому в Парижі. Багато матеріалів для виставки подав колишній літсекретар Некрасова Олександр Парніс (зокрема, рідкісні видання з автографами, документи й фотографії). Виявлено також листування Некрасова з його київськими друзями тощо.

Зв'язок між Булгаковим та Некрасовим не тільки географічний — через їх *«рідне місто»* — але певною мірою біографічний. Автор *«Записок зіваки»* (назва ця, звичайно, нагадає і про *«Записки юного лікаря»* і про *«Записки покійника»* тощо), роз-

шукував у Парижі молодшого брата Булгакова — Івана — ровесника його старшого брата Миколи Некрасова.

Від Надії Афанасіївни Булгакової-Земської — першого біографа старшого брата — автор «Дому Турбіних» отримав листа з лагідними докорами: *«Кілька осіб, що знають нашу родину, засуджують Вас за неточність інформації. Кажуть, що Ви, мовляв, від Інни Василівни дізналися, що є в Москві рідні письменника, треба було б звернутися до них. Але уявіть собі, я так не думаю».*

«Відкриття, подібні до тих, які здійснив Некрасов, відбуваються лише тоді, коли відбувається глибинне ототожнення шукача та того, що він відшукує. Подібне потребує та викликає подібне».

Завданням, або ж надзавданням майбутньої виставки, присвяченій Вікторові Платоновичу Некрасову, має стати не лише виявлення зв'язку між мешканцями київського Дому Турбіних і його першовідкривачем, але знайомство, а може, й «перше знайомство» киян з видатним земляком, який так багато зробив для рідного міста.

*Марина ПОПОВА,
кандидат технічних наук*

СВІТЛА ОСОБИСТІТЬ (вчений В. Д. Попов)

Так можна цілком слушно назвати доктора технічних наук, професора, лауреата Державних премій УРСР 1979 р. та України 1994 р. (посмертно) Володимира Дмитровича Попова (1912–1979 рр.) — видатного вченого у галузі тепломасообмінних процесів харчових виробництв. Він був засновником та керівником першої в СРСР та у світі наукової школи з тепло- та масообміну при кристалізації цукрози, що діяла з початку 50-х років минулого століття у Києві.

В результаті багаторічних комплексних досліджень було вперше у світі створено задовільно діючий промисловий вакуум-апарат безперервної дії для кристалізації цукру і впроваджено його у виробництво на Гніванському цукровому заводі у 1969 р. Наступного року на Хмельницькому цукровому заводі було прийнято в експлуатацію нову систему автоматизації багатокорпусної випарки. Ця система, розроблена доктором технічних наук, професором В. Д. Поповим та його науковою школою, створювала можливість включення вакуум-апарата безперервної дії для кристалізації цукру в теплову схему заводу і, таким чином, перетворення заводу на завод-автомат.

Вчений є автором та співавтором близько 350 наукових праць, в тому числі двох монографій, 40 винаходів та багатьох промислових розробок.

Його професійна діяльність була тісно пов'язана з Київським технологічним інститутом харчової промисловості (нині Національним Університетом харчових технологій), який закінчив у 1935 р. з оцінкою диплома «видатний», у якому він захистив кандидатську (1939 р.), а потім і докторську (1953 р.) дисертації. В цьому ж інституті він працював з 1937 р. до кінця життя, за винятком служби у Збройних силах та участь у Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.).

Працював послідовно на п'яти кафедрах інституту, чотирма з яких завідував; створював першу лабораторію автоматизації

інституту, яка згодом дала початок Проблемній лабораторії, що існує і нині.

Читав 10 різноманітних курсів лекцій, був чудовим педагогом. Брав участь у численних галузевих та урядових Комісіях та Радах, в тому числі — 15 років у ВАК (Вищій атестаційній комісії у Москві).

У 1954–1960 рр. працював за сумісництвом керівником новоствореної лабораторії теплоенергетики Центрального науково-дослідного інституту цукрової промисловості (нині — УкрНДІЦП), де під його керівництвом були започатковані роботи по безперервній кристалізації цукру.

Володимир Дмитрович Попов залишився у пам'яті багатьох як різнобічно обдарована людина, неординарна, самобутня і одночасно дуже порядна, благородна, по-справжньому інтелегентна. Про це свідчить такий лист.

«Дорогие Зоя Петровна* и Марина!

Я пишу эти строки под свежим впечатлением от нашего первого телефонного разговора за 9 лет моего отсутствия в Киеве. Празднование 90-летия со Дня Рождения Владимира Дмитриевича — это великое дело! Сейчас я попытаюсь вкратце поделиться своими воспоминаниями о встречах с этим удивительным и неповторимым Человеком.

Летним жарким днём 1967 года я зашёл в Дом Грампластинок на Бульваре Дружбы народов. Будучи завсегдаем этого магазина, я был настолько удивлён: магазин был уставлен новенькими импортными пианино, что было для него совсем несвойственным.

Я сразу услышал, что кто-то играет арию Тоски, а затем и арию Чаттертона. Подойдя ближе, я увидел играющего — благородного человека в белой тенниске. Он играл, стоя то у одного, то у другого инструмента, сравнивая их звучание и периодически спрашивая у своей очень красивой спутницы: «Ну, как, Зойча!» Я подумал: «Какой замечательный пианист, и какая интересная пара!»

---

* Зоя Петрівна Полницька, дружина вченого, колишня викладачка та співробітниця КТІХІІ, нині — пенсіонерка.

Прошло несколько лет. Зимой 1970 года я работал на кафедре парогенераторостроения и инженерной теплофизики, будучи студентом КПИ. Вдруг дверь лаборатории приоткрылась, и в неё заглянул человек в чёрной каракулевой шапке, спросил что-то и сразу ушёл. Я моментально узнал в нём того замечательного пианиста, которого видел несколько лет назад на Автостраде в Доме Грампластинок. «Кто это?» — спросил я у моего тогдашнего шефа по работе Виктора Григорьевича Прокопова. Тот ответил: «Это знаменитый профессор Попов из Пищевского института!»

Моему удивлению не было предела. Более того, оказалось, что моя сокурсница Марина Попова, которая работала на кафедре у того же шефа, является дочерью этого знаменитого профессора! Тут я не выдержал, рассказал Марине эту историю и попросил возможности встретится с её отцом. Так состоялось моё знакомство с Владимиром Дмитриевичем и Зоей Петровной.

Из многочисленных последующих встреч с Владимиром Дмитриевичем в моей памяти выделяются три: первая (начало 1971 года), годовщина защиты диссертации Мариной (31 августа 1978 года) и последняя (май 1979 года за две недели до его смерти).

В первый раз я сразу обратил внимание на исключительный интеллект Владимира Дмитриевича, который простирался от широчайшей области его научно-технических интересов до музыки (он обладал прекрасным тенором, великолепно играл на фортепиано, скрипке, альте и т. д.). При этом запомнилась его удивительная доброта и скромность, а также аккуратность и строгость в одежде (даже дома Владимир Дмитриевич всегда был в наглаженных брюках, белоснежной рубашке и галстуке).

В первую же встречу Владимир Дмитриевич заинтересовался моим голосом. Я очень люблю пение с раннего детства, но в тот период я никак не мог определить какой же у меня голос. После мутации я пел басом, затем в институтские годы — баритоном. Владимир Дмитриевич за несколько минут (!) поставил правильный диагноз: «Саша, вы будете петь тенором!»

И вот прошло ещё семь лет. В этот памятный вечер я был приглашён к Поповым, даже не представлял себе, что буду

петь в настоящем салонном концерте. В этот вечер волшебство личности и аккомпаниаторское искусство Владимира Дмитриевича впервые открыли для меня возможность по-настоящему петь тенором. Я помню даже последовательность первых произведений, спетых в этот вечер, потому, что это были любимые арии Владимира Дмитриевича:

1. Джордани «Саго тіо бен».
2. Чилеа «Плач Федерико».
3. Бизе «Аgnus Dei».
4. Пуччини «Ария Рудольфа».
5. Леонкавалло «Ария Чаттертона».

К сожалению, этот первый концерт с Владимиром Дмитриевичем оказался и последним. Позднее Зоя Петровна продолжила традицию домашних концертов, в которых я принимал участие.

Затем в 1985 году по настоятельной рекомендации Зои Петровны я попал в вокально-оперную студию Дома Учёных, где занимался и выступал вплоть до моего отъезда в 1993 году.

Однако тот незабываемый вечер с Владимиром Дмитриевичем был наверняка самым удачным в моей «певческой карьере»: ни до, ни после этого мой голос не звучал так хорошо. В этом магия Владимира Дмитриевича.

Последняя наша встреча состоялась в мае 1979 года. Я вышел погулять в сквер напротив Университета с коляской, в которой находилась моя ещё не достигшая трёх месяцев дочь. Вдруг нас сзади кто-то оббегает: Владимир Дмитриевич!

Мы погуляли по парку больше часа (как никогда долго при его то занятости!). Я проводил его до самого дома. Мы продолжали беседовать до тех пор, пока Зоя Петровна не позвала с балкона (точнее, кажется из окна, которое выходило на Тарасовскую): «Володик, тебе пора домой!» Так я навсегда расстался с Владимиром Дмитриевичем.

Не знаю, почему в эту последнюю встречу Владимир Дмитриевич поделился со мной своими воспоминаниями и переживаниями, которые были похожи на аннотированные мемуары. Может быть, у него было какое-то предчувствие близкого конца

Его рассказ был настолько образным, что я и сейчас вижу его молодым аспирантом, делающим нелёгкий выбор основной

деятельности между наукой и искусством пения. Поразительно нелёгким был его славный жизненный путь.

Зависть к его недюжинному таланту преследовала Владимира Дмитриевича ещё в аспирантуре. Кто-то из недоброжелателей стал регулярно резать провода в его экспериментальной установке. Тогда Владимир Дмитриевич тайком собрал их в ножку стула, после чего и он и злопыхатель успешно продолжали своё дело.

Всю войну Владимир Дмитриевич прошёл на фронте от рядового до майора сапёрных войск, был контужен. Обвязанный знаменем части переплывал Керченский пролив.

После войны — опять за работу. Он считал, что нормальный рабочий день учёного составляет 12 часов. Но Владимир Дмитриевич работал больше всю жизнь. Затем — докторантура у академика М. А. Михеева в ЭНИНе им. Г.М. Кржижановского и блестящая защита докторской диссертации всего в 40 лет (если отнять военные годы, то получилось бы ещё меньше!). Волею судьбы мне удалось защитить свою докторскую в том же ЭНИНе в 1992 году через 40 лет после Владимира Дмитриевича.

Огромная преподавательская и научная работа не прошла бесследно для Владимира Дмитриевича: в 50 лет первый инфаркт, в 65 — второй (третий оказался роковым). Владимир Дмитриевич вспоминал, что после первого инфаркта его аспиранты и коллеги устроили круглосуточное дежурство у его постели в больнице. После второго инфаркта, по его словам, «ни одна собака не пришла».

Владимир Дмитриевич переживал незаслуженные обиды. Будучи всемирно известным учёным, он в своё время баллотировался в члены-корреспонденты АН СССР. Причина отказа, высказанная академиком В. А. Кириллиным была смехотворной: слишком много научных работ! Поэтому Владимир Дмитриевич рекомендовал мне не писать много.

И, наконец, ещё один эпизод с «диверсантами». Когда Владимир Дмитриевич внедрял свою опытно-промышленную установку по кристаллизации сахара на одном из сахарных заводов, какие-то вредители буквально взорвали её готовую к пуску. Владимир Дмитриевич восстановил её за свои деньги, о чём не знала даже Зоя Петровна.

*Таков был этот замечательный человек!
Вечная память Вам, дорогой Владимир Дмитриевич!
Всех вам благ, дорогие Зоя Петровна и Марина!*

Искренне Ваш, Саша. 14.08.2002 год.»

Ось так згадує про Володимира Дмитровича Попова колишній киянин, доктор наук, нині аналітик знаної американської фірми, громадянин США — Олександр Юфа.

Кілька слів про вшанування пам'яті Володимира Дмитровича. З 1992 р. кращим студентам двох факультетів Українського Державного університету харчових технологій (нині — Національного) надається стипендія імені доктора технічних наук, професора В. Д. Попова, встановлена рішенням Вченої Ради. Його ім'я носить одна з лабораторій кафедри теоретичної та загальної теплотехніки, якою він керував останні 14 років свого життя.

До 90-річчя від дня його народження за ініціативи родини було створено з матеріалів особистого архіву вченого виставку у Педагогічному музеї України, що демонструвалася з травня до кінця жовтня 2002 року. Аналогічна виставка демонструвалася у Музеї історії НУХТ (вересень — листопад того ж року).

Девіз виставок: «Життя — творчий порив», що цілком відповідає характеру особистості вченого. Вечори його пам'яті проходили у Київському Будинку вчених НАН України у 1994 р. та 2002 р.

З ФОНДІВ МУЗЕЮ

*Ольга ДРУГ,
зав. відділом «Київ у другій половині
XVII ст.— лютий 1917 р.»*

РОДИННИЙ АРХІВ БАЙКОВИХ

У листопаді 2002 р. нащадки славетного роду Байкових подарували Музею історії Києва сімейний архів киянина, відомого вченого-натураліста, письменника Миколи Аполлоновича Байкова (1872–1958). Фонд Байкова різноплановий і налічує 32 одиниці зберігання — це фото та документи кінця XIX — початку XX століття, як самого письменника, так і членів його родини; малюнки і книги Миколи Аполлоновича з його автографами. Серед матеріалів його сестри, Марії Аполлонівни Безп'ятової, викликає особливий інтерес чудової збереженості фотопортрет з автографом і дарчим написом видатного українського актора і режисера Панаса Саксаганського, датований 1904 р.

Вивчення сімейного архіву Байкових дало можливість прослідкувати історію родини, долю людей, яка так тісно пов'язана з історією держави і нашого міста. Всі трагічні й круті повороти цієї історії відбулися на долях членів родини Байкових. Тільки зараз до нас повертається ім'я письменника Миколи Байкова, нашого земляка, якого добре знають в усьому світі, а в довідниках, виданих в Україні в XX ст., на жаль, нічого немає.

Майже два століття в Києві існують топоніми «Байкова гора», «Байков хутір», «Байковщина».

Назва «Байкова гора» пов'язана з ім'ям героя Вітчизняної війни 1812 р. генерал-майором Сергієм Васильовичем Байковим (?–1848), який у 1830 р. придбав ділянку землі в Києві на узбережжі р. Либідь для побудови власного хутора. У 1833 р. на Байковій горі було влаштоване Байкове кладовище, у її північній

частині існував Байков гай, що з 1877 р. функціонував як місце масових народних гулянь (у 1880-ті рр. вилучений під територію сухарного заводу військово-інженерного відомства). Від Байкової гори отримало також назву селище Забайків'я¹.

Сергій Васильович Байков, нагороджений особисто Олександром I Георгіївським хрестом IV ступеня, після виходу у відставку проживав у Києві в 1830–1840-их рр. у власному будинку на Печерську, його дружиною була Параскева Олександрівна Мазаракі². С. В. Байков помер 1848 р. в Петербурзі, де й був похований. Сергій Васильович один із численних представників давнього роду Байкових, який дав країні воєвод, прокурорів, дипломатів, мандрівників, учених, але найбільше — військових. Рід своїм корінням сягає в далеке XIV ст. Так, серед учасників Куликовської битви 1380 р. вказано М. І. Байкова, ім'я якого зустрічається також і в деяких списках «Сказання о Мамаєвом побоище» і «Задонщини»³.

Рід Байкових отримав потомственне дворянство, мав свій герб з XVI ст⁴.

Серед героїв війни 1812 р. був і Петро Іванович Байков, нагороджений як і С. В. Байков, орденом св. Георгія IV ступеня та почесною золотою зброєю «За хоробрість» і дослужився до звання генерал-майор. Помер він у 1842 р. (за іншими джерелами у 1848 р.). Все так схоже на Сергія Васильовича Байкова, можливо, тому в першому виданні енциклопедичного довідника «Київ» саме Петро Іванович Байков названий власником гори, хутора, хоча в Києві він ніколи не був⁵. А от його нащадки до цього часу проживають у місті, саме їм Музей завдячує поповненням своїх фондів та експозиції експонатами, які розкривають історію родини П. І. Байкова, зокрема сина Аполлона та його дітей. У нащадків Байкових по жіночій лінії — Безп'ятових, Говдь та Ячницьких зберігаються фото і документи, а та-

¹ Див.: Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник.— К., 2003.— С. 9–10; Проценко А. А. Історія Київського некрополя.— К., 1995.— С. 227–229; Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва.— К., 1997.— С. 61–70.

² ЦДІАУК.— Ф.4 91, оп. 45, спр. 5; Ф. 442, оп. 1, спр. 2257.

³ Каратеев-Карачевский М. Д. Из нашего прошлого. Исторические очерки.— Буэнос-Айрес, 1968.— С. 126.

⁴ Див.: Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 г.— Ч. II.— С.124.

⁵ Киев. Энциклопедический справочник.— К.,1982.— С.50.

кож окремі частини мемуарів Миколи Байкова, які з Австралії надіслав їм онук письменника. Дослідження історії родини Байкових у Києві проходило також на базі матеріалів Центрального Державного історичного архіву України і Держархіву м. Києва.

Петро Іванович Байков (1772–1842) — герой Вітчизняної війни 1812 р., його ім'я серед інших трьох Байкових було вказано на мармуровій плиті храму Христа Спасителя (зведеного в Москві на честь перемоги над французами у Вітчизняній війні 1812 р.). На війні він був у чині поручика, згодом дослужився до чина генерал-майора. У 1816 р. його відряджають на Кавказ для організації і облаштування поштових державних служб в Грузії. Одружився на небозі Шаміля — Фатімі (в хрещенні Марія Єгорівна (1808–1890)), проживав весь час в Грузії, де й помер. У П. І. Байкова було троє синів і дві дочки. Всі сини стали військовими. Один із них — Аполлон Петрович Байков служив у Києві наприкінці ХІХ ст., був домовласником, гласним міської думи. У місті до цього часу живуть його нащадки. А. П. Байков (1830–1892), генерал-лейтенант, член Військового суду в С.-Петербурзі, народився в Тифлісі, закінчив там класичну гімназію в 1848 р., а в 1855 р. — юридичний факультет Петербурзького університету. Поступив на військову службу, а через рік отримав офіцерське звання. Згодом, у чині майора був відряджений у Військово-Юридичну Академію, яку закінчив по першому розряду в 1869 р. На початку 1870-х рр. А. П. Байков — поліцейстер Кам'янець-Подільська Подільської губернії, 1874–1875 рр. — поліцейстер Житомира, а з 1875 р. — полковник, військовий суддя Київського військово-окружного суду⁶. А. П. Байков брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. У 1883 р. отримав чин генерал-майора, у 1887 р. призначений військовим суддею Головного Військового суду. Пішов у відставку у чині генерал-лейтенанта з «пенсією і мундиром».

За архівними матеріалами і спогадами Миколи Аполлоновича родина Байкових мала у власності маєток в 250 десятин у Вінницькому повіті Подільської губернії, проданий у 1890 р.

---

⁶ Див.: Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц в Российской империи на 1871 г., ч. II. — СПб., 1871. — С.251; Адрес-календарь ... на 1874 г., ч. II. — СПб., 1874. — С.44; Адрес-календарь...на 1883 г. — СПб., 1883. — С.182, 185.

У Києві Байкови проживали на вулиці Софіївській у прибутковому будинку. В 1875 р. А. Байков придбав у купця А. Смирнова садибу на розі Хрещатицької площі, Михайлівської та М. Житомирської вулиць. Будинок мав два поверхи, третій поверх під частиною будинку і такий самий флігель, під усім будинком двоповерхові склепінчасті погріби, на першому поверсі магазини, на другому — мебльовані кімнати⁷. Наріжний будинок на Хрещатицькій площі пам'ятний киянам тим, що там у серпні 1859 р. кілька днів проживав Тарас Шевченко у фотографу Івана Гудовського, який тут мешкав і тримав своє фотоательє. Будинок не зберігся, в 1979 р. під час реконструкції тогочасної площі Калініна (сучасний майдан Незалежності) на його місці звели інший (нині готель «Козацький»).

На ім'я Зінаїди Байкової, дружини Аполлона Петровича, в 1885 р. було придбано садибу на Жилинській, 120, на якій знаходилися фасадний будинок з флігелем і садом⁸. Зінаїда Олександрівна мала у власності дачу у Будаєвцях біля Боярки. Як пише у своїх мемуарах М. А. Байков «... на цій ділянці землі батьком був зведений дерев'яний двоповерховий будинок на 12 кімнат і капітальні дерев'яні сараї, криті залізом. На садибі ... росли старі столітні дуби ... Ділянка розташована на півострові, на березі ставка, де вода вважалася лікувальною. Ділянка була придбана в 1883р. від купця Василя Амосовича Ячницького, київського домовласника. Садиба і побудова будинку обійшлися батькові близько 10 тисяч рублів. Будинок був пристосований для зимового житла і призначався для постійного життя всієї сім'ї, після виходу батька у відставку». Але сталося зовсім не так як планувалося. Раптова смерть дружини А. Байкова змінила докорінно спокійне і розмірене життя дружинної родини. Зінаїда Олександрівна Байкова (1853–1890) — дочка псковського поміщика Олександра Степановича Голуба. Зінаїда Олександрівна закінчила у Петербурзі жіночу гімназію і консерваторію. Брат З. Байкової — Олександр Олександрович Голуб, військовий юрист, певний час працював військовим слідчим Київського військово-окружного суду, з часом був переведений

⁷ ДАК.— Ф.1 63, оп. 41, спр. 2214; Ф.1 63, оп. 41, спр. 2961; Ф. 143, оп. 1, спр. 24; Ф. 100, оп. 1, спр. 262.

⁸ ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 23.

військовим суддею в Харків, а потім у Вільно. У сім'ї Світлани Євгеніївни Говді (уродженої Безп'ятової) збереглися фото Аполлона Петровича Байкова, зроблені київським фотографом В. Висоцьким, а також знімки О. О. Голуба та його дружини.

У Києві в Байкових народилося шестеро дітей, з них двоє померли немовлятами. Старша дочка, Марія — 1870 року народження, Микола — 1872 р., Наталія — 1880 р., а Зінаїда — 1883 р. Всі вони були наділені від природи відчуттям прекрасного, чудово малювали, були музично обдарованими людьми. Марія і Зінаїда навчалися пізніше в Київському художньому училищі, Наталія — в Київській консерваторії. Микола писав вірші, чудово малював, усі свої книги він ілюстрував сам. Його особистий архів передали в наш Музей його онуки — Світлана Євгеніївна Говдя і Ростислав Євгенійович Безп'ятов, професійний художник. Та повернемося у далеке ХІХ століття, коли взимку 1890 р. померла Зінаїда Олександрівна. Ось як про ці сумні події згадує Микола Аполлонович: *«... 22 січня 1890 р. померла мама ... Загинула у повному розквіті сил і здоров'я, із-за своєї непростимої і легковажної необережності. Будучи завжди здоровою і ніколи нічим не хворіючи, вона ставилася до себе недбало і ніколи не береглася; це її і згубило. Катаючись з нами на ковзанах і будучи легко одягнуною, вона сильно простудилася, дістала запалення нижньої частини живота і згоріла протягом одного тижня. Батько, викликаний телеграфом, приїхав за день до її смерті. Мама була без свідомості і тільки за дві години до смерті отямилася, поклікала всіх нас і, показуючи в куток кімнати, сказала, що скоро помре, так як бачить там «чорну жінку», яка прийшла за нею. Ми зі страхом дивилися в куток, але, звичайно, нічого там не бачили. Померла вона 37-ми років від роду...», поховали її на Байковому кладовищі⁹.*

У цьому ж році помирає в Тифлісі мама Аполлона Петровича, Марія Єгорівна; виникають фінансові труднощі з родичами і Байков змушений був продавати за безцінь садибу на Хрещатицькій площі, будинок на вулиці Жилянській в Києві і маєток на Поділлі. Отже, у Байкових залишається тільки дача біля Боярки і небагато грошей у процентних паперах. Микола Бай-

⁹ «Киевлянин». — 1890, № 19, 24 январа

ков згадує: *«Це так подіяло на батька, що він помітно почав сумувати і згасати, врешті-решт, застудившись, захворів на запалення легенів і помер в госпіталі 2 травня 1892 р.»* Поховали його в Петербурзі на Смоленському кладовищі.

У 1890 р. Марія була нареченою студента юридичного факультету Київського університету св. Володимира Георгія Логгиновича Львовича, але оскільки тривав траур по мамі, вона не могла цього ж року вийти заміж. Батько забрав сина Миколу і поїхав з ним до Петербурга. Всіх трьох дочок він залишив під опікою матері нареченого Марії — Пелагеї Олександрівни Приклонської. Через рік Марія вийшла заміж за Львовича і приїхала з ним до батька в Петербург, а молодші сестри, Наталя і Зінаїда, залишилися в Києві з Приклонською, яка опікувалася ними, як рідна мати. При ній вони закінчили Фундуклеївську гімназію. Після закінчення гімназії Зінаїда провчилася 9 місяців у Київському художньому училищі в 1902 р. вільною слухачкою, потім поїхала до Петербурга, а в 1903 р. повернулася і продовжила навчання. Іспит з малювання у неї приймав архітектор В. М. Ніколаєв¹⁰. У Києві вона жила із сім'єю своєї старшої сестри Марії. Наталя була обдарована від природи яскравою вродою і чудовими музичними здібностями: свого часу вона навчалася в Київській консерваторії¹¹. Пізніше вийшла заміж за київського адвоката Володимира Івановича Ячницького. Саме син Наталії і Володимира — Валерій Володимирович Ячницький розпочав пошук всіх своїх рідних, списався з онуком Миколи Байкова, який проживає в Австралії і названий Миколою на честь діда. В. В. Ячницький збирав усе про представників роду Байкових і родичі його надали можливість познайомитися з цими матеріалами і зробити копії, що для Музею теж дуже важливо, оскільки це буде знаходитися у науково-допоміжному фонді, що разом з основним фондом Байкових послужить базою для подальшого дослідження історії роду, представники якого внесли певний вклад у розвиток культури нашого міста і є частинкою історії нашого Києва.

У фондах Музею, а також в експозиції представлені матеріали Марії Аполлонівни Безп'ятової, уродженої Байкової. Ма-

¹⁰ ДАК.— Ф. 93, оп. 1, спр. 592.

¹¹ ДАК.— Ф. 176, оп. 2, спр. 179.

рія Аполлонівна Байкова (1870–1942, Байкове кладовище), художниця, скульптор, дизайнер. За розповідями рідних навчалася в Сорбонні. Зберігся диплом виданий Марії в Парижі, він зараз поміщений в експозиції Музею, а називається цей документ так: *«Диплом національної академії старших кравців Парижа про прийом в дійсні члени і нагородження Почесною медаллю п.Марію Безп'ятову. Париж.27 жовтня 1916 р.»*

У фондах Музею зберігається чудовий фотопортрет Марії Байкової гімназистки, зроблений у Петербурзі. Вона вийшла заміж за Георгія Логгиновича Львовича (1867–1912), який закінчив київську 1-шу гімназію і юридичний факультет університету св. Володимира. У 1890 р. Г. Львович вступив на службу помічником секретаря Петербурзького військово-окружного суду, де служив до 1892 р. Згодом працював військовим юристом у Вільно. У 1900 р. його було призначено товаришем прокурора на Кавказ¹². На цей час Марія Аполлонівна розійшлася з Георгієм Логвиновичем і з двома дітьми повернулася до Києва. Г. Львович продовжував свою службу на Кавказі, у 1908 р. був завідуючим особливого відділу канцелярії намісника на Кавказі, помер 1912 р. Марія Аполлонівна вдруге вийшла заміж за адвоката Київського окружного суду Миколу Михайловича Безп'ятова. Подружжя проживало в Києві у прибуткових будинках на вулиці Володимирській,18 і В.Житомирській,10. Тут народилися їхні сини: Євгеній у 1902 р. і Володимир — 1904 р. Хрещеним батьком Володимира якраз і був П. Саксаганський, який подарував своє фото з написом: *«Марии Аполлоновне Безп'ятовой от кума на добрую память. А. Саксаганский. 1904 года, 17 декабря, г. Киев.»*

Марія Аполлонівна з 1910 р. по 1913 р. навчалася у скульптурному класі Київського художнього училища на правах вільної слухачки¹³. Збереглися фотознімки скульптурних робіт М. Безп'ятової, фото її самої за роботою у майстерні, а також знімок учнів скульптурного класу, серед них і Марія Аполлонівна, разом з учителем — Федором Петровичем Балавенським (1864–1943), видатним українським скульптором, який у 1907–1922 рр. викладав у Київському художньому училищі¹⁴.

¹² Столетие киевской первой гимназии. Т. 1.— К., 1911.— С. 358.

¹³ ДАК.— Ф. 93, оп. 1, спр. 2012.

¹⁴ Див.: Мистецтво України.— К., 1997.— С. 37.

Члени сім'ї Байкових брали участь у Першій світовій війні: так, у перші ж дні війни пішов на фронт з Києва Микола Байков, а також рідний брат дружини Миколи Аполлоновича — Сергій Леонідович Стогов (загинув у 1916 р.). Учасником війни був і чоловік Марії Аполлонівни — Микола Михайлович Безп'ятов. Сама Марія Аполлонівна почала працювати у шпиталі, який знаходився на Бессарабці; збереглося фото Безп'ятової 1916 року в одязі сестри милосердя. 1917 рік і подальші події трагічно відбилися на долях людей — сім'я Байкових уже більше ніколи не збиралася разом, члени родини опинилися в різних країнах, навіть на різних континентах.

У 1919 р. Микола Михайлович Безп'ятов змушений був емігрувати до Болгарії, з огляду на ті події, які відбувалися в Києві, коли влітку 1919 р. на Садовій, 5 було розстріляно в ЧК 127 киян, серед них адвокати, члени судової палати, окружного і військового судів¹⁵. На жаль, Микола Михайлович так і не зміг повернутися до родини, хоча ще до 1930-х рр. листувався із сім'єю. Помер уже після Другої світової війни у Софії.

Микола Аполлонович Байков теж опинився за кордоном, жив у Маньчжурії, а потім переїхав до Австралії, де і помер.

Микола Аполлонович Байков народився в Києві 29 листопада (11 грудня) 1872 р., закінчив 5 класів Київського кадетського корпусу. Потім склав екзамен на атестат зрілості при Першій С.-Петербурзькій гімназії. Після закінчення гімназії він вступив до Тифліського піхотного юнкерського училища, яке закінчив за першим розрядом. З 1892 р. М. Байков почав військову службу, 1896 р. він отримує чин підпоручика з призначенням у 16-й гренадерський Мінгрельський піхотний полк у Тифлісі. Саме там він знайомиться з відомим натуралістом і мандрівником Г. І. Радде, директором Кавказького музею в Тифлісі. Під впливом Радде М. Байков увесь свій вільний час присвячує вивченню багатой природи Кавказу і з 1898 р. бере діяльну участь у роботі Кавказького музею. Під керівництвом Радде він пройшов хорошу школу музейної роботи і навчився таксидермії та монтування. У 1901 р. Микола Аполлонович переводиться в Маньчжурію, в Заамурський округ прикордонної охорони Китайської східної залізниці.

---

¹⁵ «Киевлянин». — 1919. — 3 сентября.

Відбуваючи до Маньчжурії, Байков за порадою Д. І. Менделєєва, бере із собою все необхідне для наукової роботи і збору. Він командує 6-ю ротою 5-го піхотного Заамурського полку, названою «Тигровою». Зі своїми солдатами він проходить значну частину Гиринської провінції, від кордонів Кореї до річки Тунгарі. Микола Аполлонович був одним із перших натуралістів, які побували на гольцях — Дагокуй (серед росіян відомий під назвою «Тигрова гора»), Датудинцзи і Финхуаншань, причому на Тигровій горі він був двічі, зимою і літом 1910 р. Вершини їх підносяться від 1500 м до 2000 м над рівнем моря. Під час численних екскурсій у тайгові райони Східно-Маньчжурської гірської країни, Байков проводить збір по ссавцях, орнітології, плазунах, земноводних і ентомології, виконуючи завдання Імператорської Академії Наук, і відсилає свої колекції в Зоологічний музей Академії Наук, а пізніше — до Німеччини. Одночасно зі зборами матеріалів він займався полюванням на великого звіра, причому ним було вбито три тигри¹⁶. Онуки і нині зберігають талісман Миколи Аполлоновича — кіготь тигра з написом «1911, 13.1.»

У червні 1914 р. М. Байков звільняється зі служби і зараховується у піше ополчення по Київській губернії. Він повернувся до Києва разом з дружиною і дочкою. Одружився Байков у Вільно, коли приїздив до сестри в гості наприкінці 1890-х рр. Дружиною його стала дочка полковника Євгенія Леонідівна Стогова (1876–1965, Байкове кладовище). У подружжя була дочка Катерина Миколаївна Байкова (1898–1972, Байкове кладовище). У Музеї зберігаються сімейні фото Байкових зроблені в 1902, 1904 рр. у Харбіні, а також чудовий фотопортрет Миколи Байкова у чині капітана 1910 р. Про копітку роботу його як натураліста свідчать знімки його дивовижної колекції птахів, звірів, а також знімки його разом із солдатами «Тигрової» роти в походах по тайзі, на полюванні.

З початком Першої світової війни М. Байкова 22 серпня 1914 р. призивають на службу в 445 пішу Харківську дружину, 1915 р. він — командир 435 Полтавської дружини. Брав участь у бойових діях на Південно-Західному фронті в Галичині, був

---

¹⁶ Жернаков В. Н. Николай Аполлонович Байков.— Мельбурнский Университет 1968.— С. 3.

поранений і контужений, нагороджений кількома орденами. М. А. Байков — кавалер орденів: св. Володимира 4 ст., св. Станіслава 3 і 2 ст. і св. Анни 3 ст. У квітні 1917 р. отримав чин підполковника. У лютому 1918 р. звільнений у відставку. Недовго Микола Аполлонович побув у Києві серед рідних. 26 жовтня 1918 р. на підставі наказу Головнокомандуючого силами Півдня Росії він був призваний на службу в чині підполковника і зарахований до Особливого Київського Корпусу Добрармії. У жовтні 1919 р. переведений у Вільно-Офіцерський Сибірський батальйон генерал-майора Гаттенбергера, у тому ж 1919 р. став полковником. У Новоросійську Микола Аполлонович захворів на тиф, після виходу із шпиталю він разом із сім'єю¹⁷ в лютому 1920 р. евакуюється на пароплаві «Саратов» до Єгипету, де певний час проживає в таборі біля Олександрії.

Майже два роки Микола Аполлонович проводить в Африці, Індії та Індокитаї. У 1922 р. він повертається до Маньчжурії, в Харбін. Працює поблизу Харбіна на станціях сторожем, десятником. Згодом він отримує посаду старшого наглядача лісових концесій Китайської східної залізниці й працює до 1928 р. У Харбіні створюється Товариство вивчення Маньчжурського краю і при ньому музей; Байков бере активну участь в їхній роботі. Товариство обирає Миколу Аполлоновича своїм довічним членом за праці по вивченню природи Маньчжурії і дає завдання написати кілька науково-популярних нарисів, які пізніше вийшли окремими виданнями. Всі ці видання є в нашому Музеї з автографами автора і дарчими написами для своєї дочки Катерини Миколаївни Байкової: «Маньчжурский тигр» (1925 р.), «Корень жизни (жень-шень)» (1926 р.), «Медведи Дальнего Востока» (1928 р.). Із них «Маньчжурский тигр» є найбільш цінною роботою. Велика Радянська енциклопедія, а також ряд зоологічних праць російських та іноземних вчених у списках рекомендованих джерел з біології тигра наводять вищезгадану працю.

Останні роки свого життя він присвятив винятково літературній діяльності, розміщуючи свої нариси та оповідання в ха-

---

¹⁷ З 1919 р. у М. А. Байкова друга дружина — Віра Іванівна Крумінг (1895–1980), з якою прожив на еміграції. Їхня дочка — Наталія, онук Микола, проживає в Австралії. Перша сім'я М. А. Байкова залишилася в Києві, нині в місті живуть його онуки.

рбінських журналах і газетах. Перу Байкова належать понад 300 праць. Свої статті по Маньчжурії він друкує в журналах: «Природа и охота», «Нива», «Охотник» та інших. У фондах нашого Музею зберігаються номери журналу «Охотник» за 1927—1928 рр. передані онуками письменника.

У 1914 р. в Петрограді з'являється його перша книга «В горах и лесах Маньчжурии», яка вперше познайомила читача з тваринним світом маньчжурської тайги і викликала величезний інтерес до вивчення цього прекрасного і багатого краю. Книга примусила російську громадськість звернути увагу на далеку Маньчжурію, її було перевидано в 1915 р. Зараз ця книга є бібліографічною рідкістю.

У 1930—1940-рр. у Харбіні й Тяньцзіні вийшло понад десяток книг М. А. Байкова: «В дебрях Маньчжурии», «Великий Ван», «Тайга шумит» та ін.

В Лондоні 1936 року виходить у світ книга англійською мовою «Полювання на великого звіра в Маньчжурії», а в 1938 році в Парижі — книга французькою мовою «Мое полювання в маньчжурській тайзі» (переклад книги «В дебрях Маньчжурии»). Наступного року в Парижі з'являється збірник науково-популярних нарисів французькою мовою «Дикі звірі Маньчжурії та жень-шень». У своїх захоплюючих оповіданнях Байков живо, з властивим йому талантом, змалював одвічну маньчжурську природу, життя місцевих жителів, їхні звичаї та вірування.

Глибоке знання маньчжурської природи у поєднанні з великим художнім обдарованням поставили Миколу Аполлоновича у перший ряд письменників-натуралістів. Хатчинсон — англійський видавець книги «Полювання на великого звіра в Маньчжурії» справедливо порівнює Байкова з Фенімором Купером¹⁸.

Книга «Великий Ван» принесла Байкову широку популярність як у Маньчжурії, так і за кордоном її було перекладено іноземними мовами. Вона стала результатом його численних спостережень за життям і побутом одвічних лісів Маньчжурії. В ній він змальовує життя та біологічні особливості довгошерстого тигра, а також сказання та легенди тайгових мешканців, пов'язані з повелителем тайги і гір.

---

¹⁸ Жернаков В. Н. .....С. 5.

Твори М. Байкова дуже цінуються японцями, які переклали багато його книг. Найбільшою популярністю користується «Великий Ван», який витримав кілька видань. Уже після смерті М. Байкова, (1959 р.), в Токіо вийшла його нова книга японською мовою «Люди і звірі».

Кілька разів, у Харбіні (1942 р.) і Мельбурні (1968 р.) проходили виставки акварелей і рисунків пером письменника, які відображали природу і тваринний світ Маньчжурії. Майже всі малюнки на обкладинках та ілюстрації до своїх творів Байков робив сам. Із них малюнок на обкладинці книги «В дебрях Маньчжурії» особливо вдалий. Музей історії Києва має 10 акварельних малюнків М. Байкова, присвячених фауні Маньчжурії, а також дві чудові роботи пастеллю й олівцем — «Портрет араба» (1890 р.) і «Маньчжурський тигр».

За спогадами рідних, знайомих, друзів Микола Аполлонович у житті був привабливою людиною — скромний, спокійний, доброзичливий, завжди співчутливий до чужого горя. Він носив у собі спогади цікавої епохи, свідком якої він був, умів чудово розповідати про неї у колі своїх знайомих, залишив мемуари для своїх нащадків.

Останні роки свого життя М. А. Байков провів в Австралії, в Брісбені, куди переселився з Маньчжурії в 1956 р. Там він і пішов з життя 6 березня 1958 р.

Завдячуючи нащадкам Миколи Байкова, кияни зможуть познайомитися зі своїм видатним земляком в Музеї історії міста Києва.

Ольга БОНДАРЕНКО,
старший науковець
Музею історії м. Києва

АРХІВ Д. І. БЛІФЕЛЬДА З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ КИЄВА

За роки існування Інституту археології НАН України змінилося не одне покоління археологів, які самовіддано служили справі пізнання нашого далекого минулого. До плеяди українських археологів 30–60-х років ХХ ст. належить Д. І. Бліфельд, якому в цьому році виповнилось би 95 років.

Давид Ісаакович народився 10 жовтня 1809 року у м. Волочиск Хмельницької області у сім'ї службовця. В 1939 році з відзнакою закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, а в 1941р.— аспірантуру при Інституті археології АН України і був зарахований науковим співробітником Інституту, де і пропрацював усе життя.

В період Великої Вітчизняної війни Д. І. Бліфельд, звільнений за станом здоров'я від служби в Радянській Армії, перебував разом з Інститутом археології в евакуації спочатку в Уфі, а потім — у Москві. В Уфі він вивчав археологічні пам'ятки Башкирії середини I ст. н. е. і на цю тему в 1943 році захистив кандидатську дисертацію. Але вже в евакуації вчений мріє зайнятися слов'яно-руською археологією, якою він зацікавився до війни. В листі до свого вірного друга археолога-античника Ф. М. Штітельман він пише: *«... Я в Уфі працюю в академії, в Інституті общественных наук научным сотрудником, получаю 500р., працюю над археологией Башкирии, вместе с Лагодовской и Дмитривым.., но меня все же больше интересуют славяне, урывками занимаюсь ими, конечно, без системы»* (Уфа, 27.12.1941р.).

Після повернення до Києва Давид Ісаакович керував і був учасником багатьох археологічних експедицій по дослідженню давньоруських міст, зокрема Києва, Переяслава, Белгорода, Чернігова та інших.

Слід докладніше зупинитися на участі археолога в дослідженні Києва. Він був учасником розкопок, які проводились під керівництвом ленінградського археолога М. К. Каргера. У

1939 р.— в садибі Десятинної церкви, коли вперше були повністю розкопані і ретельно вивчені руїни Десятинної церкви. У 1945 році брав участь у дослідженні Михайлівського собору Видубицького монастиря, що дало змогу реконструювати первинний план собору XI ст., а в 1946 р.— в розкопках на території «міста Володимира», по вул. В. Житомирській, 4, де було розкрито цілий житловий квартал XII–XIII ст. ст.

Працюючи в секторі слов'яно-руської археології Інституту, Д. І. Бліфельд провів значну роботу по збору матеріалів до археологічної карти Києва. Як писав сам учений в науковому звіті за 1945–1947 рр., «...Робота проводилась за таким розрахунком, щоб повною мірою вичерпати і звести в єдине ціле численні матеріали, розсіяні в різних джерелах,.. та прив'язати їх до сучасного плану міста. Цим вирішується двозпитання, зрозуміло, не остаточно: питання історії і топографії древнього Києва за даними археології та питання планування систематичних археологічних досліджень».

Д. І. Бліфельдом було складено план Верхнього Києва Х–XIII ст., опублікований у колективній праці «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957 р.).

На підставі зібраного матеріалу вченим було написано невелику розвідку з топографії Древнього Києва «До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва» (Археологія, т. II, К., 1948).

Інтерес становлять праці Д. І. Бліфельда «З археологічних досліджень Києва за останні роки» (Наукові записки Інституту історії і археології, К., 1943), «Досягнення радянської археології у дослідженні Древнього Києва» (ВАН УСРС, №8, 1951).

Працював учений і в галузі давньоруської сфрагистики. Результатом цієї роботи стала праця «Висла печатка з Білгородки» (Археологія, т. III, К., 1950).

Д. І. Бліфельд був ученим з широким колом інтересів, що відбилось у його експедиційній польовій роботі та 22 наукових публікаціях. Він був автором двох розділів у колективній праці «Нариси стародавньої історії Української РСР» (Київ, 1957р.) і трьох розділів у II томі тритомної «Археології Української РСР», яка вийшла вже після смерті автора в 1975 році.

Працям Д. І. Бліфельда, як вважали його колеги, притаманна чіткість аналізу в оцінці джерел, обґрунтованість суджень і об'єктивність історичних висновків.

Головним об'єктом своїх досліджень учений вибрав курганні могильники Середнього Подніпров'я IX–X ст. ст. Ним були досліджені десятки давньоруських курганів у Чернігові та його околицях.

Особливе значення для археологічної науки має багатолітня робота вченого в с. Шестовиця під Черніговом, де було повністю досліджено одну з найцінніших пам'яток кінця X– поч. XI ст. ст.— Шестовицький дружинний некрополь. Результатом цієї копінткої роботи стала монографія «Давньоруські пам'ятки Шестовиці», яка вийшла друком через 11 років після смерті автора. Слід зазначити, що це єдина праця у Східній Європі, де всебічно і ретельно було досліджено дружинні поховання давньоруської доби. Велика заслуга автора в тому, що він узагальнив досвід вивчення Шестовицького могильника протягом 20–60-х років і дав прекрасний матеріал, на який і зараз посилаються сучасні археологи під час роботи над цією пам'яткою.

Відомий археолог Ю. М. Захарук у листі до вдови вченого писав: «...Очень рад, что наконец, после стольких лет работа Давида увидела свет. Если бы Давид Исаакович не ушел так рано ...мы имели бы еще одного настоящего доктора наук» (Москва, 02.09.1977р.).

Помер Д. І. Білфельд 26 лютого 1966 у Києві. Похований на Байковому цвинтарі.

В 1991 році вдова вченого передала Музею історії міста Києва більшу частину його наукового архіву (інша частина зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України).

Архів налічує 560 одиниць зберігання, він містить документи і фотоматеріали 1930–1960-х років.

В архві представлені документи по дослідженню Київської області (Переяслав-Хмельницький — 1945р., с. Білгородка — 1947 р.), Дніпропетровської і Херсонської областей — 1945–1946 рр.; Чернігова і Чернігівської області — 1947–1956 рр. Це відкриті листи Інституту археології на право проведення археологічних розкопок, наукові виписки з різних джерел, польові щоденники, чорнові нотатки до публікацій, окремі відбитки наукових статей вченого. Серед них: «Висла печатка з Білгородки» (1950 р.), «К исторической оценке дружинных погребений и срубных гробниц Среднего Поднепровья» (1954 р.), «Раскоп-

ки курганов в Чернигове» (1955р.), «Кургани епохи бронзи в с. Грушівка Дніпропетровської області» (1961 р.).

Серед документальних матеріалів викликають інтерес машинописні тексти праць «Давньоруське місто», Давня Русь VIII–X ст. ст.», а також робота, присвячена питанню феодальних відносин Київської Русі. На жаль, лише частина цього матеріалу була використана для вказаних колективних накових праць Інституту археології.

Польові щоденники Д. І. Бліфельда, описи речей, знайдених під час розкопок свідчать про те, з якою точністю і чіткістю археолог працював над знайденими пам'ятками. Навіть невеликі фрагменти цих щоденників, які є в архіві, дають уявлення про це.

Д. І. Бліфельд підтримував наукові та дружні зв'язки з багатьма українськими і російськими археологами. В архіві зберігаються 25 листів до вченого відомих дослідників, зокрема С. М. Бібікова, І. І. Єдомахи, М. К. Каргера, Г. М. Корзуніної, О. М. Кірпічнікова, Б. О. Рібакова, М. О. Тиханової, М. Ф. Фехнер та інших.

Листи колег-археологів свідчать про доброзичливе і шанобливе ставлення до Давида Ісааковича. Вони діляться з ним своїми науковими планами, звертаються за консультаціями, радіють з його успіхів на Шестовицях.

У листах археолога С. М. Бібікова, який на той час був директором Інституту археології АН УРСР, відчувається його відношення до Д. І. Бліфельда не тільки як до свого колеги і підлеглого, а як до доброго товариша. В архіві зберігається його два листа, написані наприкінці 50-х років ХХ ст. Один — у лікарню, де перебував вчений під час хвороби, другий — до санаторію у Ворзелі.

С. М. Бібіков пише про інституські новини, підбадьорює колегу і сподівається на якнайшвидше одужання його. *«Шлю самые лучшие пожелания с уверенностью, что скоро увидим Вас в строю — это уже, видимо, будет 30-летие в институтском строю. Главное соблюдать полное спокойствие и быть совершенно уверенным в скорой поправке... Мы все уверены, что очень скоро увидим Вас таким же бодрым и добрым».*

Листи М. К. Каргера датуються 1952–1957 рр. В них автор пише про свої наукові плани і досягнення, зокрема про вклю-

чення у план видавництва монографії «Древний Киев», про розкопки в Галичі тощо. Каргер цікавиться розкопками в Шестовицях: «...Очень рад успеху Ваших раскопок в Шестовицах. Следует теперь завершить подготовку к изданию всего комплекса. Это, безусловно, стоящее дело!» і додає: «Что касается моей помощи можете рассчитывать на нее в любой доступной мне форме» (Ленінград, 1957р.). В листах російського археолога звучать ностальгічні нотки з приводу «втрати цікавості до нього» після закінчення розкопок у Києві: «...Я очень скучаю без Киева, от которого отделяют меня в последние годы не столько полторы тысячи километров, сколько полнейшее нарочитое забвение киевлян» (Ленінград, 1955р.).

Співпраця Д. І. Бліфельда з Б. О. Рибаким почалася в 1944 році, коли останній як експерт Державної надзвичайної комісії по розслідуванню німецько-фашистських злочинів, а Д. І. Бліфельд як науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, були відряджені до Чернігова, щоб оглянути руїни церкви Благовіщення XII ст. і намітити місця майбутніх розкопок. Розкопки було заплановано на 1946 р. Але Давид Ісаакович з якихось причин не був введений до складу експедиції. З цього приводу Б. О. Рибаків жалкує: «Очень огорчен был Вашим молчаливым исчезновением из состава Черниговцев. Вас замечал лишь только Ваш портрет.» (Чернігів, 14.08.1946р.). У 1945 р. Б. О. Рибаків як керівник, а Д. І. Бліфельд як заступник проводили дослідження у Переяславі-Хмельницькому. «Думаю мы сможем развернуть настоящую хорошую работу... Крайне необходимы старые планы Переяслава. Подтолкните это, пожалуйста!» — пише Борис Олександрович у листі від 8 травня 1945 р.

Лист Б. О. Рибаків від 5 червня 1950 року перегукується з ностальгічними нотками М. К. Каргера: «А Ваше Племя бородатых людоедов не знает никакого удержу. Они отказались, кажется, от всех совместных экспедиций. Возможно, что такая самостоятельность... и погубит их. Необходимо лояльно держаться по отношению к старшему брату!».

Треба виддати належне гумору, присутньому в цих рядках, але вони, без сумніву, передають атмосферу того часу, яка надавала справжній науковій співпраці зовсім не наукового забарвлення.

Музеєзнавчий інтерес являють собою монографії, відбитки наукових статей з дарчими надписами, які зберігаються в архіві. Це, зокрема, двотомник М. К. Каргера «Древний Киев» (1958 р., 1961 р.), робота Б. О. Рибаківа «Древности Чернигова» (1949 р.), а також окремі відбитки наукових статей відомих українських археологів-дослідників, передусім М. Ю. Брайчевського («Знахідки римських монет на території УРСР», «Новый клад римських монет из села Тури» та інших.), В. А. Богусевича, В. К. Гончарова, В. Й. Довженка, Ф. Б. Копилова, Є. В. Махно, М. Я. Рудинського, І. М. Самойловського, Л. М. Славіна, А. І. Тереножкіна, Ф. М. Штігельман та інших.

Привертають увагу фотографії самого Д. І. Бліфельда під час роботи за письмовим столом і під час розкопок, а також фотографії українських археологів М. Ю. Брайчевського, А. В. Добровольського, В. Й. Довженка, О. Ф. Лагодовської, М. Я. Рудинського, Ф. М. Штігельман та інших.

Архів Д. І. Бліфельда є цінним джерелом вивчення розвитку археологічної науки 30-60-х років ХХ ст. Частина цих матеріалів планується використати для створення експозиції за темою «Дослідники Києва».

*Світлана ПАНЬКОВА,
Завідуюча Історико-меморіальним музеєм
Михайла Грушевського*

**ІКОНОГРАФІЧНА ЗБІРКА
ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО:
ШЛЯХИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА НАУКОВОЇ АТРИБУЦІЇ**

Іконографічну колекцію Історико-меморіального музею Михайла Грушевського по праву можна назвати його золотим фондом. З дня заснування музею науковці прагнули зібрати найповніші відомості про всі фотографії видатного історика. Були досліджені архівні збірки Києва і Львова, переглянуто десятки видань, де вміщено репродукції знімків М. Грушевського, виготовлено копії з усіх виявлених зображень. Ця надзвичайно цікава робота триває постійно і приносить нові знахідки. За 10 років натхненної праці мрія музейників зібрати якомога більше оригінальних фотографій М. Грушевського та його родини стала реальністю. Сьогодні ми з гордістю можемо говорити про те, що іконографічна збірка музею не лише найбільша в Україні, але і унікальна. Саме в нашій колекції зберігаються десятки рідкісних знімків, які «дожили» до наших днів в єдиному примірнику.

Вважаючи фотографію одним з важливих засобів розкриття в експозиції головних періодів життя та діяльності великого історика і суспільно-політичного діяча, особливу увагу приділяємо науковій атрибуції цих музейних предметів. Головним джерелом атрибуції виступають епістолярні та мемуарні джерела, часто метричні книги, періодичні видання, розповіді рідних. Така увага до походження, легенди, датування, обставин зйомки обумовлена як специфікою професії музейника, так і тими прикритими помилками, які час від часу зустрічаються як при використанні фотографій у тих чи інших виданнях про Михайла Грушевського, так і у спеціальних дослідженнях іконографії вченого. Зокрема, такі спеціальні наукові розвідки Л. Маркітан¹, що

---

¹ Маркітан Л. П. М.С.Грушевський у кіно фотодокументах//Український історичний журнал.— 1997.— №2.— С. 76–83; Маркітан Людмила. Михайло

з'явилися в останні роки, обмежені переважно характеристикою досить незначних добірок фотографій М. Грушевського Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Аргументи наукової атрибуції, використані автором, лише зрідка базуються на ґрунтовній джерельній базі, а тому вказані статті містять багато неточностей і помилок. Аналіз зазначених неточностей — це тема окремого дослідження. Ми ж вважаємо своїм завданням ввести до наукового обігу відомості про ті рідкісні невідомі та маловідомі знімки, що зберігаються в музейній колекції, що, можливо, дозволить майбутнім дослідникам іконографії М. Грушевського та його родини уникнути прикрих помилок.

Щоб розповісти про кожний з більш як 300 знімків з нашої колекції, варто було б написати книгу. Віримо, що першою такою усною книгою стане експозиція Історико-меморіального музею Михайла Грушевського, тим паче, що більшість фотографій надійшла саме з Паньківської, 9.

Найбільш ранній знімок в музейній колекції — це портрет батьків Михайла Грушевського: Сергія Федоровича та Глафіри Захаріївни (з дому Оппокових). Невдовзі після вінчання², восени 1865 р., молоде подружжя оселилося у Холмі. Фотографія виготовлена варшавським фотографом у 1866 р., напевно під час літньої подорожі Глафіри та Сергія Грушевських. Незабаром на світ з'явиться їх первісток - Михайло, який пізніше у своїх автобіографіях 1906 р. та 1926 р. напише: «Я був їх старший син, роджений 17 вересня ст. ст. 1866 р. в м.Холмі, де батько був тоді (дуже коротко) учителем «греко-уніятської» гімназії»³. Можливо саме це зображення було в уяві чи наяву перед вченим, коли він писав ці слова, які і дали ліричну назву цьому унікальному історичному знімку. Про дату фотографії

Грушевський: Людина. Політик. Штрихи до портрету. (За кіно фотодокументами)//Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності.— К., 2002.— С. 223–229.

² Вінчалися Сергій з Глафірою в Покровській церкві с. Сестринівки Бердичівського повіту Київської губернії, священником якої був батько нареченої Захарій Іванович Оппоков (Центральний державний історичний архів України у Києві, ф.127, оп.1012, спр.3583, арк..701–702).

³ Грушевський М. Автобіографія. — К., 1926. — С.3–4.

свідчить рукопис на звороті паспарту, а сама вона десятиліттями зберігалася в альбомах молодшої сестри Михайла — Ганни Сергіївни Грушевської (Шамрай). У жовтні 2000 р. онука Ганни Вікторія Шамрай передала ці альбоми з 115 родинними знімками до музею.

До розповідей про шляхи атрибуції фотографій з цих альбомів ми будемо повертатися не раз. Принагідно відзначимо, що метою наших іконографічних студій було не лише визначити, хто зображений на фотографіях, але і якомога більше дізнатися про цих людей. Отже, пошук проводився під гаслом «Хто вони?» в широкому значенні цього слова. Для атрибуції кожної фотографії необхідно було підібрати свій ключ, і пошук цих ключів був зосереджений на вивченні документальних джерел різноманітних архівних фондів. Було переглянуто і досліджено сотні архівних справ в Центральному державному історичному архіві України у Києві та Державному архіві м. Києва. Це фонди Київської духовної консисторії (метричні книги та клірові відомості), Київської духовної семінарії, Київського навчального округу, Київського Володимирського кадетського корпусу, Київської жіночої гімназії Міністерства народної освіти, Університету Св. Володимира і, звичайно, родинного фонду Грушевських. Численні добірки листів, особливо матері Михайла Грушевського, дають винятково цінну інформацію. Можна з впевненістю сказати, що в цій роботі було використано всі попередні напрацювання співробітників музею по родоводу Михайла Грушевського, весь досвід архівних пошуків та особлива пристрасть і увага до вивчення іконографії великого історика та його родини.

На жаль, у цьому дійсно іконографічному скарбі — альбомах Ганни Грушевської (Шамрай) — не вдалося виявити фотографій діда Михайла Грушевського по лінії матері, протоієрея Захарія Івановича Оппокова⁴, який 56 років служив священни-

---

⁴ Про материнську родовідну гілку Михайла Грушевського див.: Панькова С. До витоків материнського роду Михайла Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції. Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної конференції, що відбулася в Музеї історії м. Києва 23 грудня 2002 р.— К., 2002.— С.51–63; Панькова Світлана, Шевчук Галина. Родинний пієтизм Михайла Грушевського// Україна молода.— 2003.— 30 вересня; Шевчук Г. «Життя в Сестрипівці було для мене одним неустанным святом»...// На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа

ком у с. Сестринівці Бердичівського повіту, «доволі часто фотографувавсь з своїми регаліями й оздобами, котрих мав досить»⁵. Нам залишився лише портрет славного діда, любовно змальований його видатним онуком: *«Дід мій скінчив семінарію, коли се ще було великою рідкістю, визначався любов'ю до книги, особливо любив історію України; виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великої Росії, критично дививсь на правительство, але боявся всякої політики і всякого оказательства дуже сильно. [...] Завдяки своїй освіті, здібностям, властному й самостійному характерові, грав ролю серед духовенства, був незмінним благочинним, часто бував у різних делегаціях до єпархіальних властей, председателем єпархіальних з'їздів»*⁶.

Проте, подаровані альбоми містили справжній букет знімків дітей Захарія Оппокова, надзвичайно важливе джерело висвітлення родоводу Михайла Грушевського в експозиції музею. З дев'ятьох дітей Захарія та Анни Оппокових вижило п'ятеро, з них мати Михайла «була середньою між дітьми (третьою з п'яти)»⁷. Імена сестер та братів матері (Вікторії, Павлини, Іполита та Захарія) часто зустрічаються у спогадах, щоденниках, листах М. Грушевського. Він особливо зблизився з рідними матері під час відвідин Сестринівки та навчання в Університеті св. Володимира. Його університетський щоденник 1886–1894 рр. рясніє згадками про всіх цих людей, портрети яких постали перед нами. Саме у згаданих альбомах вдалося виявити фотографії сестер Глафіри Захаріївни: Вікторії Оппокової (Дашкевич), Павлини Оппокової (Златоверховникової) та брата Іполита Оппокова. Кожний з цих знімків мав лише малесеньку «підказку», якою необхідно було вірно скористатися.

На звороті одного фото добре прочитувався дарчий напис: *«Дорогой крестнице Гале на память от любящей ее Виктории Д.»* Ключ до встановлення особи Вікторії Д. був відшуканий достатньо швидко. Відомо, що сестра Михайла Грушевського

Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності.— Київ-Нью-Йорк-Торонто-Львів, 2000.— С. 255–265.

⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988.— №9. — С.119.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С.120.

Ганна народилася в Сестринівці 4 квітня 1869 р. Запис у метричній книзі Покровської церкви села підтвердив передбачення, що хрещеною матір'ю Ганни була найстарша сестра Глафіри Захаріївни — Вікторія Дашкевич⁸. Розглядаючи фотографію Вікторії Дашкевич, в пам'яті зринають слова Михайла Грушевського, які доповнюють образ цієї мужньої жінки: *«Тітка Вікторія була оппоковської крові: велика на зріст, гарна з себе, сильна, енергійна, діяльна, практична. Доля не була ласкава до неї. Її донька, гарна дівчина, вмерла саме на укінченню єпархіальної школи, потім в молодих ще літах, в силі віку вмер її чоловік; я більш пам'ятаю її вже після сих ударів — енергійну і повну сили і до старості свіжу, здорову і сильну, але з вічною нотою огірчення і скарги в голосі.... На мене зробила сильне враження її дерганівська резиденція - так чисто, культурно-нарядно було у неї в покоях, такий чудесний сад оточував по-нівство, такі чудесні квітники оточували могилу її доньки під церквою»*⁹. За листами молодшої сестри Глафіри вдалося відтворити останні місяці життя Вікторії. У березні 1897 р. вона тяжко захворіла і була перевезена сином на лікування до Києва. 18 березня 1897 р. Глафіра писала: «Только-что получила письмо от Павочки [Павлина Захаріївна Оппокова (Златоверховникова) — С. П.], что тетю Витю привезли больную лечить в Киев дети ея»¹⁰. Через місяць листи Глафіри були ще більш тривожні: «Сестра Виктория больна и даже безнадежно» (16 квітня 1897 р.)¹¹. А 25 квітня 1897 р. син Вікторії — Володимир Дашкевич — надіслав телеграму Глафірі Захаріївни про смерть матері¹².

Досить часто у своєму університетському щоденнику Михайло Грушевський згадує і молодшу сестру матері — Павлину, яка була одружена з законовчителем 1-ї Київської чоловічої гімназії, протоієреєм гімназичної церкви, згодом кафедральним протоієреєм Софійського собору Михайлом Даниловичем Златоверховниковим. Завдяки цим згадкам у щоденнику та запи-

⁸ ЦДІАК України.— Ф. 127, оп. 1012, спр. 3901, арк. 4 зв.—5.

⁹ Грушевський М. Споми́ни//Київ.— 1988.— №9.— С.139.

¹⁰ ЦДІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 438.

¹¹ Там само.— Арк. 441 зв.—442.

¹² Там само.— Арк.473.

сам у спогадах відомо, що Михайло часто бував і певний час мешкав в родині тітки Павлини¹³, спілкувався з їх дітьми — Ольгою, Михайлом, Володимиром, Борисом і Людмилою. Ми постійно відвідуємо могилу Михайла та Павлини Златоверховникових та двох їх дітей — Бориса та Людмили — на Байковому цвинтарі. У альбомах Ганни Грушевської збереглася одна фотографія з дарчим від «Ольги Зл.», тобто Ольги Златоверховникової. Саме цей напис допоміг атрибутувати два інші парні портрети, серед них — портрет Павлини Златоверховникової з наймолодшою донькою Людмилою.

Серед усіх збережених в альбомах фотографій особібно виділялися дві єдині, паспарту яких вказувало на місце зйомки - Саратов. Епістолярні джерела дали можливість зробити перший крок у з'ясуванні осіб, зображених на них. У листі брата Глафіри Захаріївни Грушевської Іполита, адресованому Михайлові Грушевському з Саратова у 1895 р., писалося: *«Посылаю Вам, дорогой Михаил Сергеевич, две фотографические карточки; карточек же остальных членов моей семьи в настоящее время не имеется»*¹⁴. Ця коротка згадка стала ключем до атрибуції цих двох саратовських фотографій: портрета чоловіка та групового портрета трьох дітей. Своїми здогадками, що на них може бути зображений керуючий Саратовським відділенням Державного банку, рідний брат матері Михайла Грушевського Іполит Оппоков та його діти, ми поділилися в листі до його онука, який проживає в Москві. Надіславши Юрію Георгієвичу Ломову-Оппокову копії фотографій, ми отримали підтвердження, що на них дійсно зображений Іполит Оппоков та його молодші діти: Георгій, Валентина та Євгеній. Доля кожного з них — це окрема історія. Багато вже знаємо з листів, що зберігаються в родинному архіві Грушевських в ЦДІАК України та розповідей Юрія Георгієвича. Збережений лист Іполита до сестри Глафіри, написаний у грудні 1917 р., незадовго до її смерті, характеризує не лише особу, але і епоху: *«Дорогая сестричка*

¹³ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.)/Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка.— К., 1997.— С.16, 136; Грушевський Михайло. Спомини//Український історик.— 2002.— №1–4.— С. 150–152.

¹⁴ ЦДІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 279, арк. 4.

Глафіра Захар'євна. Поздравляю тебя, деток и внуков твоих с наступающим Новым Годом и желаю Вам..., а только чего пожелать, я и сам не знаю; я теперь сбился с толку и не пойму, что теперь доброе и хорошее и что плохое. Я, например, все считал себя добрым человеком, всю жизнь я трудился и старался по мере своего разумения делать доброе для людей, а мене тепер уверяют, что я буржуй, что я всю жизнь тунеядствовал и пил чью то кровь и угрожают мне всякими бедами»¹⁵. Пропрацювавши 30 років управляючим Саратовським відділенням Державного банку, після революції 1917 р. Іполит Захарійович залишив службу, займався домашнім господарством та вихованням онуків. Помер в голодному 1933-му, похований в родинному склепі на Воскресенському кладовищі Саратова¹⁶.

З усієї рідні матері Михайла Грушевського немає в колекції лише фотографії її брата Захарія Захарійовича Оппокова, випускника Університету св. Володимира, який з 1870 по 1898 р. працював вихователем та викладачем Київського Володимирського кадетського корпусу. А саме з ним у студентські роки Михайло спілкувався чи не найбільше, в його квартирі у корпусі проживав перші півтора роки навчання. Він же залишив нам і яскравий спомин-портрет про дядька і, власне, усіх Оппокових, які постануть в нашій експозиції такими, якими ми бачимо їх на описаних знімках. А ще більше такими, якими запам'ятав їх Михайло Грушевський: «Я з цікавістю придивлявсь сій його [Захарія Оппокова — С. П.] аристократичній манері — характеристичній для всеї сеї родини Оппокових: відки у сеї стопроцентної попівської родини, яка не мала ніяких шляхетських аспірацій: не виводила себе з якоїсь гербової родини, як то часто бувало, не мала ні маєтків, ні достатків,— відки, кажу, взявсь у неї сеї культурний склад, відраза від всього вульгарного, сеї своєрідний аристократизм — помітний особливо на старших дітях: Вікторії Дашкевичевій, моїй матері, і особливо — на дядьку Захарії; я не одідичив сеї риси, я пішов в Грушевських, і з тим більшою цікавістю придивлявся сьому

---

¹⁵ ЦДАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 17, арк. 10

¹⁶ Соломатина С. Кар'єра//Саратовский вестник.— 1999.— 16 серпня.

цікавому феноменови нашого старого життя — на дядьку Захарії. Він імпував сею своєю незвичайною витриманою, очисненою від усякого міщанства поведінкою»¹⁷.

Один з альбомів Ганни Грушевської зберіг фотопортрет брата Михайла, раніше невідомий навіть грушевськознавцям. Цей знімок з гімназичних років майбутнього видатного історика став справді сенсаційною знахідкою.

З усіх відомих фотографій Михайла Сергійовича — це третій знімок в його житті. Про перший, який поки що не вдалося розшукати ні в архівах, ні в приватних колекціях, він писав у «Споминах»: *«Заховалась зате фотографія, де я приблизно в віку одного-двітора року засідаю на колінах моєї матері. В своїй малій фізіономії я вже ясно пізнаю свої риси — риси мого покійного батька. Фотограф, очевидно, вмів мене розсмішити. Рот мій розтягнений широкою блаженною усмішкою, і очі від сміху зійшлися в узенькі щілочки»*¹⁸.

Більш пізня фотографія, де Михайлу вже близько десяти років, зберігається в музейній колекції з перших років заснування. На ній він зображений з батьками, братами Захарієм і Федором та сестрою Ганною. Унікальність цього знімка визначається насамперед тим, що він є першим відомих збереженим зображенням М. Грушевського. Окрім того, єдиним, на якому ми бачимо його улюблених братів — Захарія і Федора — що померли малолітніми 1882 р.¹⁹ (того ж року померла і сестра Марія, народжена 1880 р. у Владикавказі, тому на фотографії 1876 р. її немає). Це родинне спустошення Михайло Грушевський описав у оповіданні «Остання кутя». Посилаючи текст нового твору І. Нечую-Левицькому, 26 травня 1885 р. Михайло писав: *«А другу мрію «Остання кутя» хтів би посвятить рідним покійникам, бо дітенята в тій мрії справді жили і справді вмерли, довічний покій хай буде їм!». Як се на Вашу*

¹⁷ Грушевський Михайло. Спомини//Український історик.— 2002.— №1-4.— С. 146. Як свідчать виявлені документи, після нагородження у 1884 р. Захарія Івановича Оппокова орденом Св. Володимира 4-го ступеня, наказом Урядового Сенату по Департаменту Герольдії 11 грудня 1887 р. він був визнаний спадковим дворянином (Державний архів Київської області, ф. 782, оп. 2, спр. 437. арк. 245-246 (зі зв.).

¹⁸ Грушевський М. Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 121.

¹⁹ Там само.— № 12.— С. 118.

думку, добре чи ні? Як добре, підпишіть «на вічну пам'ять Захару, Федіру і Марії Грушевським», чи ініціювали, чи як там, Вам вже краще знати»²⁰.

Цю родинну трагедію передає і ще один знімок, переданий до музею Ігорем Васильовичем Денисенком, батько якого був учнем Михайла Грушевського і чоловіком його небоги Ольги Вікторівни Шамраєвої. Фотографія зроблена 1905 р., коли Глафіра Захарівна залишала Кавказ і назавжди перебиралася на рідну землю, до Києва. Композиція знімка настільки глибоко образно філософська, що не кожний митець живописець міг би створити щось подібне. Вічний біль і туга в самотній жіночій постаті серед п'яти могил... Жахлива трагедія 1882 р. не була останньою у її житті. У 1886 р. померла найменша дитина Глафіри — син Василь. Батько був у відражденні, і організацію похорону взяв на себе найстарший син Михайло, на той час випускник Тифліської гімназії. Пізніше, у 1901 р., біля могил своїх чотирьох дітей на владикавказькому кладовищі буде похований і батько, Сергій Федорович Грушевський. Той біль, що закарбувався в серці матері і дружини, звучить і в її листах до сина Михайла: *«Тепер нікого у нас нет в Владикавказе, только одно кладбище своїми могилками и будет нас принимать»²¹.*

Згадував у своїх спогадах історик і про гімназичний знімок, саме той, що зберігся в альбомі сестри, а тепер включений до музейної збірки. Його поява пов'язана зі вступом Михайла до Тифліської гімназії у 1880 році. У Владикавказі, де на той час проживала родина, не було класичної гімназії, а батько *«тримавсь тої гадки, що тільки гімназія відкриває людині дорогу до всякої діяльності»²².* Вихований в культурі родинного пієтизму, юнак із сумом зустрів звістку про від'їзд до Тифлісу. Дивлячись на цю фотографію, в пам'яті зринають слова: *«Нудьга і страх обняли мою бідну душу [...], чув себе глибоко, безвихідно нещасливим»²³.* Рішення батька було незмінним, і в день вступу до гімназії М. Грушевський виглядав от таким зосередженим, стримано-зажуреним, яким він дивиться на нас з цієї

²⁰ Листування Михайла Грушевського.— Т. I.— Київ-Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1997.— С. 38.

²¹ ЦДАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 277, арк. 257 зв.

²² Грушевський М. Спомини//Київ.— 1988.— № 9.— С. 121.

²³ Там само.— С. 145.

унікальної фотографії. «На мене зараз «пригнано» синій мундурок. [...] В моїй новій казенній шкурі батько повів мене до фотографа сфотографуватись, купив мені коробку конфет, і тим було скромно відсвятковано мій вступ до гімназії»²⁴, — так образно змальовує і документує М. Грушевський час і обставини появи цього портрета. Саме в такій «казенній шкурі» — традиційній формі учнів класичних чоловічих гімназій Російської імперії — тифліський фотограф Єрмаков зафіксував образ Грушевського. Чи були інші, пізніші, гімназичні знімки — невідомо. Проте добре відомо, що гімназія стала справжнім випробуванням характеру майбутнього історика. В короткий час він став першим учнем, захопився українською історією і літературою, розпочав писати художні твори і задумуватися над, як прислужитися українській справі.

Розповідь про гімназичну фотографію М. Грушевського не була б повною без наступної зауваги. Свого часу, у 1992 р., вийшов один із перших збірників матеріалів до життєпису М. С. Грушевського «Великий Українець». Це цікаве науково-популярне видання окрім цінних документальних джерел містить добірку фотоілюстрацій. Відкриває цей розділ дитяча фотографія підлітка, атрибутована як зображення Михайла Грушевського в роках 1879–1880-х.²⁵ При упорядкуванні видання було використано єдине зображення з фонду родини Грушевських Центрального державного історичного архіву України у Києві²⁶, яке за віком можна було віднести до часу вступу Михайла до гімназії. Архівна фотографія немає жодних автографів, проте на паспарту зазначено місце зйомки — Н. Новгород, а зображений підліток одягнений в форму вихованців кадетських корпусів. До того ж, при підготовці до друку фотографія ретушована, що значно відрізняє репродукцію від архівного оригіналу, який викликає багато сумнівів щодо портретної схожості з Грушевським. Ні місце зйомки, ні одяг не відповідають достовірно відомим фактам біографії Михайла Грушевського. Отже, є всі підстави стверджувати, що на опублікованій у 1992 р. фотографії зображений не Михайло Грушевський. Перше оприлюд-

²⁴ Там само.— № 10.— С. 133.

²⁵ Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 315.

²⁶ ЦДАІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 923, арк. 1.

нення та введення до наукового обігу справжнього гімназичного знімка Михайла Грушевського було здійснено автором цих рядків у статті «Невідома фотографія М. Грушевського»²⁷.

Майже кожні свої студентські канікули Михайло Грушевський проводив у Владикавказі з батьками, братом і сестрою. До недавнього часу всім дослідникам життя та діяльності вченого був добре відомий знімок 1887 р., зроблений під час відпочинку в Мінеральних Водах [при уважному дослідженні оригіналу фотографії, що зберігається в родинному фонді Грушевських в ЦДІАК України, ця дата виявлена на звороті паспорту²⁸ — С.П.]. Це фото вже неодноразово друкувалося у різних виданнях.²⁹ І яким же здивуванням для нас, музейників, стала досі нікому, навіть рідним, невідома фотографія родини Грушевських під час чергового приїзду старшого сина на Кавказ. Останні роки фото зберігалось в Кам'янці-Подільському у родичів Мотрони Кирилівни Шапран, яка більше 50 років прожила на Паньківській, 9, допомагаючи Грушевським по господарству. Ця реліквія розшукана завдяки наполегливості та енергійності науковця музею Миколи Кучеренка у вересні 2003 р. На знімку професорський стипендіат Університету св. Володимира Михайло Грушевський знятий з батьком, матір'ю, братом Олександром, сестрою Ганною та її чоловіком Віктором Шамраєвим. Першими хронологічними межами стало датування одруження Ганни: 14 червня 1891 р.³⁰ Наступним критерієм — гімназична (!) форма Олександра: отже не пізніше 1895 р., адже цього року молодший брат закінчив Владикавказьку гімназію³¹. Запис Михайла у своєму

²⁷ Панькова Світлана. Невідома фотографія М. Грушевського//Український історик.— 2002 — № 1–4.— С. 423–427.

²⁸ ЦДІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 923, арк. 2. Другий примірник цього фото без дати зберігається в тому ж родинному фонді 1235, оп. 1, спр. 13, арк. 2. У вже згаданих статтях Л.Маркітан це фото датується 1883 р., оскільки автор не досліджувала оригінальний знімок в ЦДІАК України та не врахувала, що Михайло вже вдягнений в університетську форму.

²⁹ Зокрема див.: Винар Любомир. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали).— К., 1995; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.

³⁰ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) /Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка.— К., 1997.— С.114.

³¹ Матяш І. Олександр Грушевський як діяч архівної справи//Матяш І. Особа в українській архівістиці.— К., 2001.— С.15.

університетському щоденнику, зроблений 15 лютого 1893 р.,— «Вчора їздили в фотографію»³² міг би поставити останню крапку у датуванні цього знімка. Проте ми не ставимо цю крапку, адже на паспарту відбито тисненням місце зйомки і фотограф: « V.Dunant. Piatigorsk ». Чи могла родина поїхати фотографуватися 14 лютого 1893 р. у П'ятигорськ майже за 200 км від Владикавказу, чи п'ятигорський фотограф мав свою виїзну філію у Владикавказі чи поблизу нього? А можливо знімок було зроблено у 1894 р. чи 1895 р.? На ці запитання спробуємо знайти відповідь у досить надійному джерелі — листуванні родини. А поки що датуємо цю фотографію хронологічними межами 1893–1895 рр.

З числа оригінальних студентських портретів майбутнього видатного історика, варто відзначити знімок бл. 1893 р. з дарчим написом сестрі Ганні. На сьогодні це єдиний з відомих збережених оригіналів цього зображення. У 1894 р. в червневому числі журналу «Зоря» О. Кониський благословляв молодого професора перед його від'їздом до Львова: «Уся Україна посилає вам, дорогий наш Михайло Сергієвичу, не тільки привіт, але й благословення на тяжку працю на новій ниві, на ниві науки рідною нашою мовою»³³. Через місяць у цьому ж львівському часописі було вміщено і цей, рідкісний вже тепер, студентський портрет³⁴. Того ж року мати писала Михайлові: «А это ты от себя прислал № «Зори» и с твоим портретом, очень тебе благодарны, нам Галя привозила свой № и мы там тебя видели, теперь значит будем иметь свой собственный, ты вообще на фотографических карточках хорошо выходишь, твоя последняя очень хороша»³⁵.

Певний час нам не вдавалося точно датувати один з цікавих львівських портретів М. Грушевського, який різними дослідниками найчастіше публікувався як «не датований»³⁶. При підго-

---

³² Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.)/Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка.— К., 1997.— С. 200.

³³ Зоря.— 1894.— 1 (13) червня.— Ч. 11.— С. 263.

³⁴ Зоря.— 1894.— 1(13) липня.— Ч. 13.— С. 289.

³⁵ ЦДАІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 344 зв.

³⁶ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992; Грушевський Михайло. Предок. Із белетристичної спадщини.— К., 1990.

товці ілюстративного матеріалу до збірника праць наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського, ми датували цей портрет «не пізніше 1910 р.»³⁷ Прошло декілька років, і підтвердження правдивості цієї дати було знайдено в газеті «Рада». У 1910 р. українська громадськість готувалася до відзначення 25-літнього ювілею науково-літературної діяльності М. С. Грушевського. На сторінках єдиної щоденної української газети була вміщена замітка «До ювілею проф. М. С. Грушевського», до якої був доданий портрет вченого з анотацією «до 25-ти літнього ювілею»³⁸. Це був той портрет, що надійшов до музейної колекції як не датований, і, найвірогідніше, Михайло Сергійович фотографувався саме до цього ювілею, який свідоме українство поцінувало такими словами: «[...] не пропала справа національного відродження українського народу, коли на чолі його стоять такі могутні й сильні духом мужі»³⁹.

Власне, в оригіналах та репродукція в іконографічній збірці музею зберігається ще 3 ювілейні портрети Великого Українця. На авантитулі вишуканого збірника, виданого з нагоди десятилітньої праці М. Грушевського в Галичині, вміщено портрет 40-літнього історика⁴⁰. В нашій колекції — журнал «Украинская жизнь» (№ 12, 1916) з парадним знімком до 50-ліття вченого та його факсиміле: «Вся наша надія — в нас, вся сила — в народі!» Портрет, подарований у 1926 році учнями і співробітниками в день 60-ліття від дня народження та 40-ліття наукової діяльності Михайла Сергійовича — справжній витвір фотомистецтва та раритет музейного зібрання.

Окрім оригінальних фотодокументів в колекції музею зберігаються і унікальні видання з репродукціями рідкісних знімків М. С. Грушевського. Газета «Село» (17 червня 1910 р.) містить портрет 1898 р., оригінал якого розшукати поки що не вдалося.

---

³⁷ Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.— Львів, 1994.

³⁸ Рада.— 1910.— 28 (15) червня.— № 134.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Науковий збірник присвячений професорови Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904).— Львів, 1907.

Часопис «Універсальний журнал» (№1, 1918) подає зображення періоду заслання (1914-1917), з «Художнього альбому України», виданого у Полтаві 1917 р., постає образ незмінного голови Української Центральної Ради. Репродукція портрету Михайла Грушевського, вміщена в ньому, і до цього часу залишається відомою лише досить вузькому колу дослідників. На сьогодні цей раритетний альбом вже по праву можна вважати першоджерелом для багатьох фотографій діячів доби Української Центральної Ради та сюжетних фотографій цього періоду, бо збереглися лише поодинокі його примірники.

Справжньою несподіванкою стала остання знахідка, що нещодавно поповнила музейну іконографічну збірку. Влітку 2003 р. меморіальний будинок Грушевських на Паньківській, 9 нарешті «дочекався» початку ремонтно-реставраційних робіт. Знімаючи перекриття, в одній із кімнат на другому поверсі було знайдено під підлогою фотографію «чоловіка з бородою». Так повідомили будівельники, хоча відразу ж додали, що цей чоловік — Михайло Грушевський. Звісно, ці люди не могли знати достеменно іконографію вченого, але навіть вони інтуїтивно відчували, що це знімок саме господаря будинку. Знаючи, що і серед мешканців Паньківської, 9 і серед оточення М. Грушевського було немало «чоловіків з бородою», ми з нетерпінням чекали передачі фотографії до музею. Якою ж радісною стала та мить, коли перед нами відкрився невеличкий портрет дійсно таки Михайла Грушевського, виготовлений львівським фотографом Тшемеським (Trzemeski). Вивчення фотографії та порівняння з іншими зображеннями, що зберігаються в музейних та архівних збірках, репродукціями у різноманітних виданнях, засвідчило і той факт, що перед нами досі невідомий портрет великого історика. Пожовклий, забруднений, але з достатньо чітким зображенням і навіть датою від руки: «907/8». Ніякі природні, абсолютно несприятливі умови зберігання не змогли знищити цей знімок. Він «дочекався» нас, музейників, дочекався, коли відкриття музею стало реальністю. Ми щиро віримо, що ця знахідка — це добрий знак доброго майбутнього музею.

*Тетяна ІОНОВА,
Національний музей історії Великої
Вітчизняної війни 1941–1945 років.*

ДО ОГЛЯДУ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Вивчаючи протягом 30-ти років існування Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у Києві у різних аспектах битви, напрями, епізоди, долі, загальновідомі і маловідомі сторінки загалом неосяжної теми Другої світової війни в історії України ХХ століття, науковці музею завжди вирізняли краєзнавчий аспект кожної роботи. У науково-дослідних розвідках, лекціях, екскурсіях, у пошукових експедиціях по наукового комплектування фондів, у численних відрядженнях на теренах колишнього СРСР завжди пріоритетними були матеріали, пов'язані із солдатськими і людськими долями синів і дочок Києва та Київщини. Зали, що розкривають теми оборони і визволення Києва, є за своїм змістом і насиченістю центральними у структурі експозиції.

Кияни брали участь у бойових діях практично на всіх ділянках фронтів Другої світової війни. Практично до всіх найважливіших подій війни можна знайти у наших фондах відповідні реліквії киян — учасників творення тих історичних миттєвостей. Образно кажучи, кияни встигли всюди залишити слід. Для прикладу кілька прізвищ.

Льотчик Є. Шевченко у серпні 1941 р. штурманом ескадрильї 1-го мінно-торпедного авіаполку ВПС Балтійського флоту — брав участь у перших бомбардуваннях Берліну. Інший київський льотчик — командир ескадрильї 87-го окремого гвардійського Сталінградського авіаполку (Київський загін цивільної авіації), Б. Риза у квітні 1945 р. був учасником штурму Берліна, йому ж випало доставляти фотографії зруйнованого Берліна 01.05.1945 р. до редакції газети «Радянська Україна» (матеріали Є. Шевченка — КВ-11175–11182, Б. Ризи — КВ-65666–65680).

Один із фундаторів Війська Польського генерал-майор С. Галицький народився у Києві у 1911 р. У жовтні 1943 р. саме

він був на чолі 1-ї Польської піхотної дивізії ім. Т. Костюшка, що одержала перше бойове хрещення у бою під білоруським містечком Леніно. У великому комплексі документів, фотографій і нагород генерала у музеї (КВ-7435–7437, КВ-50610–50635) є радянський орден і польська медаль за цей бій.

Наші фонди багаті на матеріали творчих людей, які як своїм народженням, так і своїми професійними здібностями завдячують рідному Києву. Майбутній відомий фотохудожник Р. Діамент народився у Києві у 1907 р., після закінчення школи працював на одному з київських заводів, закінчив газетний технікум, у 1930–1938 рр. працював фотокореспондентом київської газети «Вісті». У цій газеті опановував техніку репортерської оперативної фотозйомки, і хоч у 1938 р. переїхав до Москви, саме досвід київського газетяра знадобився у 1941–1945 рр. У цей час фотокореспондент Північного флоту Р. Діамент створив цілу галерею яскравих сюжетів незвичного, навіть дещо екзотичного військового побуту Півночі (у колекції музею авторські фото, негативи, контратипи — КВ-199191–199233).

У 1913 р. у Київській області народився ще один майбутній майстер військової фотодокументалістики — Я. Рюмкін. З 1939 р. він працював у Києві фотокореспондентом газети «Комуніст»; як військовий кореспондент цієї ж газети на Південно-Західному фронті був учасником оборони Києва. На жаль, архів 1941 року було втрачено майстром, але серед цікавих робіт, що зберігає музей (КВ-122138–122161, 134266–134605), є довоєнні фотографії нашого міста, зокрема площі Сталіна (нині Європейська площа).

Якийсь особливий щемливий відблиск трагічної долі свого автора несуть майстерні і людяні фотороботи кінооператора С. Стояновського. Він народився у Києві у 1917 р., у 1940 р. закінчив ВДІК, на фронті був оператором фронтової кіногрупи 18-ї армії Південного, 3-го Українського фронтів. Загинув 17 квітня 1945 р. під час боїв у районі Відня. У 1946 р. С. Стояновський був посмертно удостоєний Державної премії СРСР за співучасть у створенні фільму «Битва за Берлін». Високопрофесійні фотографії С. Стояновського (КВ-206429–206442) є достойною частиною колекції робіт фронтових фотохудожників, що створена зусиллями колективу впродовж двох останніх десятиріч.

Кожен науковець-музеєзнавець, вивчаючи фондові колекції, у власному виборі персоналій та матеріалів буде суб'єктивним, заангажованим усім своїм попереднім музейним досвідом, обмежений колом своїх експозиційних тем та метою конкретного дослідження. Це повідомлення має суто інформаційний характер і лише побіжно торкається дешифрі того багатого матеріалу, що накопичено у фондах музею впродовж майже трьох десятиріч. Та у переддень 60-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників неможливо не згадати із щирою вдячністю його визволителів.

Експозиція і фонди нашого музею зберігають матеріали багатьох відомих визволителів нашого міста. Серед них Герой Радянського Союзу генерал армії М. Ватутін, двічі Герої Радянського Союзу полковник О. Головачов, генерал-лейтенант А. Кравченко, полковник С. Шутов, полковник І. Якубовський, Герої Радянського Союзу генерал-майор П. Авдеєнко, генерал-майор С. Волкенштейн, полковник А. Вітрук, полковник М. Герасимов, полковник В. Жагала, генерал-майор С. Мартиросян, полковник М. Новохатько, генерал-майор Л. Свобода, полковник Т. Уманський.

Практично кожен річницю визволення Києва музей відзначає масовими заходами, новими виставками. Нещодавно експонувалися реліквійні виставки до 100-річчя від дня народження командувача 1-го Українського фронту М. Ватутіна та уродженця Київської області командувача 5-го гвардійського Сталінградсько-Київського танкового корпусу А. Кравченка.

У 80-ті роки ХХ ст. музей активно розробляв тему Київських частин і з'єднань. Зараз накопичено значний масив персоналій учасників визволення Києва у складі ушанованих частин із почесним найменуванням «Київські».

На виставці «Знову цвітуть каштани...», що присвячена 60-річчю визволення Києва й експонуються зараз у Національному музеї, центральний розділ повністю побудований на матеріалах воїнів із Київських полків, дивізій, бригад, корпусів.

Декому з ветеранів довелося воювати у кількох частинах із гордим іменням «Київська». Полковник Б. Немов під час Київської наступальної та оборонної операцій 1943 р. командував 12-ю окремою Київською мінометною бригадою РГК, а Україну визволяв у травні-серпні 1944 р. командувачем артилерії 226-ї

Глухівсько-Київської стрілецької дивізії. Рядовий В. Сахно кулеметником визволяв Київ у 340-й Сумсько-Київській стрілецькій дивізії, під Білою Церквою був поранений і далі воював у 74-й Київській стрілецькій дивізії.

Можливо, щасливим збігом фронткових обставин можна вважати той факт, що деяким киянам поталанило визволяти рідне місто. І зовсім небагато є серед них таких, хто не просто повернувся додому визволителем, а у складі саме Київських частин і з'єднань. Принаймні, у колекції нашого музею порівняно небагато таких комплексів.

Подяку (КВ-202585) за бої на Букринському плацдармі одержав старший лейтенант С. Скрипін — командир кулеметної роти 163-ї Ромненсько-Київської стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту. Він народився у Києві. Закінчив Київське технічне училище № 2, працював слюсарем-інструментальником на Київському заводі «Трансигнал», служив перед війною у Київському особливому військовому окрузі. Командиром кулеметного взводу брав участь у обороні Києва, був поранений. Після визволення Києва брав участь у бойових діях в Україні і країнах Європи. По війні повернувся до Києва.

Подяку (КВ-141089) за визволення рідного міста одержав киянин майор І. Василін — командир штурмового авіаполку 10-ї гвардійської Воронезько-Київської штурмової авіадивізії.

У 1943р. на тимчасове побачення з Києвом прибули рядові П. Сидоренко (матеріали КВ-159003–159010) та В. Баранкін (матеріали КВ-147510–146515). Перший у складі 232-ї Київської стрілецької дивізії, другий — 3-ї гвардійської Київської мінометної дивізії. Інакше сталося у киянина В. Зоріна (матеріали КВ-157423–157428). Заступником начальника інженерно-танкової служби 7-го гвардійського Київсько-Берлінського танкового корпусу він брав участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, Житомира. З березня 1944 р. до кінця війни був диспетчером виробництва Київської ремонтної бази, яка щомісяця повертала на фронт близько 150 танків.

Учасниками оборони та визволення Києва були уродженці Києва і наші фондоутворювачі М. Чуванов, І. Труш, О. Стахорський, М. Внуков, В. Юдін.

У складі батальйону курсантів Київського училища зв'язку М. Чуванов захищав рідне місто, у 1943 р. оперативним черго-

вим штабу Воронежського фронту брав участь у визволенні Києва (матеріали КВ-156292–156295). Киянин І. Труш воював на фінській війні, обороняв Київ, визволяв місто у складі 13-ї Київської артилерійської дивізії прориву РГК (матеріали КВ-206487, 206488, 141266–141270).

Всю війну з фотоапаратом пройшов киянин В. Юдін (до речі, фотоапарат «Лейка» так само, як і нагороди та документи, зараз зберігаються в музеї — КВ-85475, КВ-85458–85474). Фотографії періоду оборони Києва практично втрачені. Фотокореспондентом ТАРС і газети «За честь Родины» Воронежського (1-го Українського) фронту повернувся до Києва у 1943 р., і тільки по війні — остаточно. Роботи відомого фотомайстра знані у нашому місті.

Труханів острів був рідним для майбутніх Героїв Радянського Союзу М. Внукова та О. Стахорського. Тут вони вчилися у київській школі № 100, працювали, боролися у підпіллі, а згодом воювали в одному полку 163-ї Ромненсько-Київської стрілецької дивізії. У жовтні 1943 р. обидва відзначилися у боях за с. Гута-Межигірська Вишгородського району Київської області. По війні обидва повернулися до Києва і до мирної праці — Стахорський був механіком Київського пароплавства, а Внуков понад три десятиріччя працював токарем на заводі Міністерства зв'язку¹ (матеріали О. Стахорського — КВ-136817–136824, М. Внукова — КВ-183392–183406, КВ-106321–106329).

У складі уславленої 240-ї Дніпровсько-Київської стрілецької дивізії визволяли Київ С. Васильченко, І. Шевченко, О. Бондаренко, О. Поліщук.

Капітан С. Васильченко (матеріали КВ-187354–187356) брав участь у війні з першого до останнього дня, вже з жовтня 1941 р. він воював у 240-й дивізії, визволяв у 1943 р. Літки, Київ, Фастів. Випускник Київського художнього інституту архітектор І. Шевченко після визволення рідних Літок поповнив склад дивізії. Його шлях від визволення Києва до повернення у Київ проліг через Румунію, Чехословаччину і знайшов своє відображення у фронтових листах, малюнках, що нині у музеї (КВ-180245–180250). Під час визволення с. Старі Петрівці Київської області

---

¹ При форсуванні Дніпра і визволенні Києва 32 киян були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Історія Києва.— К., Наукова думка, 1987.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 337.

уродженець цього села О. Бондаренко став рядовим 240-ї дивізії. Упродовж двох місяців зв'язківець О. Бондаренко був нагороджений двома медалями «За відвагу» — однією у Київській наступальній операції 1943 р., а другою — у Київській оборонній операції 1943 р. Київський лікар О. Бондаренко передав до музею свого часу фронтові поздоровлення, подяку 1945 року (КВ-199922–199924). Учасник визволення Києва ветеран 240-ї дивізії О. Поліщук був по війні нашим колегою — директором Білоцерківського краєзнавчого музею. Серед чималого комплексу матеріалів (КВ-2442–2461), переданих до нашого музею, фронтові щоденники, цікаві документи, фотографії, зброя, речі, зокрема трофейний фотоапарат, бельгійський браунінг.

На превеликий жаль, усіх названих фондоутворювачів забрав невблаганний час, та у музейних скарбівнях пам'яті залишилися їхні реліквії. Сьогодні вони репрезентують не тільки своїх власників, а й ціле покоління минулого століття.

Ніби до киян нинішніх звертаються з 1944 р. визволителі Києва, воїни «Київських» — 6-го, 7-го танкових та 9-го механізованого корпусів, 3-ї гвардійської армії у своїх вітальних адресах з нагоди 1-ї річниці визволення міста. Ці унікальні документи (КВ-12168, КВ-64218, 64220, 64227) представлені на виставці «Знову цвітуть каштани...».

Де б не були кияни — повсюди несли вони в серці свій величний і по-родинному милий рідний Київ (листи М. Одинця, І. Нечитайло). Декому з киян пощастило через усю війну пронести фронтовими шляхами на перший погляд непримітний, але такий рідний для кожного шматочок отчого дому (листівки з видами Києва Л. Приступової, кишенькове «Євангеліє» Г. Дмитриченко).

Доля Києва і киян у роки війни була відома і небайдужа європейській спільноті, про що нагадують на виставці Альбом солідарності жінок Бірмінгема (Англія) з жінками Києва у час оборони нашого міста у 1941 р. (КВ-20667), стенограма пресконференції голови Київміськради Ф. Мокієнка з іноземними журналістами у січні 1946 р. (КВ-5497).

Мабуть, ніколи більше не були такі потрібні одне одному Київ і кияни, як у 1941–1945 роках — щоб разом вистояти, вижити, перемогти. Пам'ять про той час має бути збережена для історії у наших експозиціях.

*Тетяна ПАСТУШЕНКО,
старший науковий співробітник науково-дослідного
та науково-експозиційного відділу Національного музею
історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.*

**СПОГАДИ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА
(із фондів Національного музею історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років)**

Історія Києва періоду нацистської окупації 1941–1943 років і через півстоліття містить чимало білих плям. У радянських дослідженнях події цього часу подавалися вибірково, згідно з ідеологічною схемою, багато фактів було свідомо перекручено (вибухи на Хрещатику, зруйнування Успенського собору та ін.). Зараз, коли стали доступними раніше закриті архівні фонди, праці зарубіжних дослідників, документи німецької сторони, склалися сприятливі умови для поступової ліквідації цих прогалин в історії столиці України 1941–1943 років. Надзвичайно важливим і дуже цінним джерелом історичного дослідження є спогади очевидців, простих мешканців Києва. Саме вони дають можливість виявити унікальні факти окупаційної політики, реконструювати буденне життя киян «при німцях», чого не можуть допомогти зробити документи офіційних установ.

У 2003 році в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років у межах дослідження історії українських примусових робітників, які працювали у нацистській Німеччині, був започаткований багаторічний проект під назвою «Усна історія «остарбайтерів», на першому етапі якого заплановано зібрати значну кількість усних та писемних спогадів жителів України. Під час цієї роботи співробітники музею отримали надзвичайно цікаві розповіді киян. Аналізу деяких з них присвячене дане повідомлення.

Вивезення робочої сили до Німеччини було неодноразовою акцією окупантів, а щоденною методичною роботою, що тривала впродовж двох років. Розпочавши з набору добровольців (перше повідомлення про відправку транспорту робітників із

Києва до Рейху з'явилося 22 січня 1942 року¹), гітлерівці згодом перейшли до примусової мобілізації на роботу до Німеччини працездатного населення віком від 15 до 55 років. Під кінець свого панування восени 1943 року окупанти вивозили, під приводом евакуації населення із зони бойових дій, всіх підряд — і старих, і малих. Загалом із Києва до Рейху було доставлено близько 100 тисяч жителів².

Під час перших примусових весняних наборів 1942 року прийшла повістка їхати до Німеччини і в родину Самоїленків³. На сімейній нараді було вирішено відправити найменшу із трьох сестер — 18-річну Зою. Старша Ольга мала двомісячного сина, середня, Євгенія, вже працювала і фактично утримувала всю родину. Як повантажили у товарняк, як прощалася з рідними на вокзалі, як їхала кілька тижнів у зачинених вагонах, Зоя погано запам'ятала — все було, як у тумані. Не вірилося, що це дійсно відбувається з нею. Отямилася вже в Кельні, де потрапила працювати служницею в притулок для людей похилого віку. Розпочинати роботу доводилося о 4-й ранку: мила, прибирала, доглядала за мешканцями притулку, годила кожному, сувора дисципліна, харчування впроголодь — і так зранку до пізнього вечора. Чи про таке життя мріяла дівчина, яка займалася у художній школі, готувалася стати актрисою. Тому не дивно, що через кілька місяців Зоя іде з притулку... Ранком, як завжди, дівчата-служниці відкрили вікно своєї комірчини на самому горіщі будинку. Внизу над Рейном ще не розсіявся туман, і серед цієї ранкової тиші гарний голос виводив українську пісню (!):

Посіяла огірочки низько над водою,
Сама буду поливати дрібною сльозою...

«Хочу додому, в Україну!» засіло в голові у Зої. Як була, так і вийшла на вулицю й «попрямувала додому». Надвечір її доставили до найближчої поліційної дільниці. Дісталось від німецьких жандармів, сварився колишній господар, жалібно дивилися монашки із притулку: «Зою, що ж ти наробила...».

¹ Нове Українське слово.— 20.01.1942.— С. 4. (Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, КВ—16173).

² Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945.— К.: Книга пам'яті України, 2000.— С. 215.

³ Фонди НМІВВВ, нові надходження.

Присуд був однозначний: концтабір. Як вижила у Равенсбрюку, Зоя Олександрівна розповідала дуже скупю. Більше говорила про людей, з якими там познайомилася, — княгинею Марією Потоцькою, польською художницею-графіком Марією Гешпанською, як пошепки читала у бараці вірші Тараса Шевченка, оповідання Чехова, співала українських пісень. Знала напам'ять дуже багато художніх творів, адже готувалася вступати до театрального. У 1952 році Марія Гешпанська їй писала: *«Завдяки тобі я відчула, якою насправді є Україна і тепер мрію побувати у Києві»*.

Після війни життя Зої склалося благополучно: повернулася до рідного міста, закінчила Київський художній інститут, чоловік та дочка також художники. На картинах Зої Одайник-Самойленко — буяння природи, краса квітів. У жодному творі не відобразилася пам'ять про війну. Тільки найближчі рідні знали про страшні роки перебування у нацистському концтаборі. Але далеко не кожному колишньому «остарбайтеру» вдалося по війні здійснити свої мрії.

До киянки Олександри Георгіївни Горевої (Дворніченко⁴) співробітники музею звернулися з проханням розповісти про її батька військовополоненого, який загинув у 1942 році в Кременчуцькому таборі. Напередодні війни Олександрі виповнилося шість років, її старшій сестрі Лідії — десять, а молодшій Людмилі ще не було і чотирьох. Доля трьох сестер та їх мами, Олени Федорівни Дворніченко, у роки воєнного лихоліття просто вражає. У 1939 році родина Дворніченків переїхала із Києва у Здолбунів, куди було направлено працювати батько, бухгалтер за професією. У червні 1941 року Олена Федорівна з дівчатками збиралася їхати до столиці погостювати у батьків. Дорогою стало відомо, що розпочалася війна. Від чоловіка отримала всього два листи і про його долю стало відомо тільки у 1990 році з публікації Українського фонду «Пошук» у газеті «Вечірній Київ»⁵.

Оселилися спочатку у квартирі батьків матері по вул. Хрещатик, 38 (цей будинок у дворах за будівлею ЦУМу). Олександра добре запам'ятала, як ішли Хрещатиком німецькі війська, а навколо зібралися тисячі киян і дивилися. «А потім почалися

⁴ Фонди НМІВВВ, нові надходження.

⁵ Фонди НМІВВВ, нові надходження.

пожежі, і наша мамочка знову стала пакувати речі й виносити на вулицю клумки. Німці довго не хотіли випускати мешканців з двору, на вулиці Леніна ще чуто було вибухи, видно полум'я пожежі. Люди кричали й плакали, благали відкрити ворота. Нарешті ворота відкрили, і натовп кинувся тікати. Мама схопила нас і побігла Прорізною, Трьохсвятительською через площу Сталіна в парк, через Чортів міст до свекрів на Козловський провулок». Ось так і стали жити разом дві родини: молода вдова з трьома дітьми, її мати, бабуся та батьки чоловіка. *«Наша мамочка всі турботи про родину взяла на себе. Вона ходила у навколишні села й міняла крам на продукти: сир, масло, молоко, сало. У Києві вона це продавала і купувала картоплю, хліб — найпростішу їжу для сім'ї».* Зазвичай німецький патруль відбирав усі цінні продукти, можна було пронести тільки горох, ячмінь та овес, тому доводилося хитрувати. У горщик із маслом зверху клала старий зіпсований сир і так проносила його через патруль. Згодом поліцаї та німецька жандармерія стала влаштовувати облави далеко на підступах до Києва. Тут вже забирали все підряд, навіть одяг знімали з людини. Одного разу Олена Федорівна потрапила в таку облаву. Вона побачила здалеку, що всіх затримують, і кинулася в куші. Добро врятувала, але підвернула ногу. Ледве доповзла до найближчої сільської хати на краю села. Люди дуже бідні прийняли її, допомогли швидше стати на ноги. Через тиждень прийшла додому худа й змучена жінка і побачила таку картину: Олександра й Міла лежали в ліжку опухлі, а старша Ліда вже кілька днів поїла їх тільки гарячою водою. За дітьми вже на той час нікому було доглянути — за два роки окупації Олена Федорівна поховала всіх своїх старих. Після цього *«у нашої мамочки в її гарних чорних косах з'явилося біле пасмо сивини».*

Козловський провулок знаходився на схилі Дніпра, вниз від Маріїнського палацу, в районі сучасної Петровської алеї. Під час війни це було покинуте, глухе місце. Одного разу, пізньої осені 1942 року неподалік від свого будинка Олена Федорівна з дітьми знайшла немовля. *«Він уже посинів. У пелюшках була записка, яку я, мала дитина, запам'ятала на все життя: «Люди добрі, не цурайтеся. Покинуто з дуже великого горя. Його ім'я Іван Сидоренко». Хлопчик вижив. Всупереч здоровому глузду та вмовлянням знайомих мама залишила його у нас. Ми всі*

полюбили цього хлопчика, а мама дуже турбувалася про нього, хоча й спала на добу всього годин п'ять. Але з їжею ставало дедалі важче й важче. І коли у сусідки, що переховувала у ярах від німців корову, не стало молока, ми змушені були віднести немовля до притулку». Під кінець панування німців Олена Федорівна намагалася врятуватися від так званої евакуації і вирушила з міста у село. Дорогою жінку з дітьми схопили і повезли на вокзал. У Київ вони повернулися лише влітку 1945 року. Як ця родина вижила в Німеччині, як голодували в робочому таборі міста Зальдау, як дочекалися звільнення в таборі Люкенвальде — це окрема розповідь. У всій цій історії, крім унікальних фактів життя киян, достовірних свідчень злочинної німецької окупаційної політики, безумовно, викликає захоплення воля і стійкість молодої жінки, сила її материнського почуття.

Своєрідною енциклопедією виживання в Києві за часів нацистської окупації можна назвати дуже детальні спогади Валерії Миколаївни Комендантової (Вітвицької)⁶. Коли почалася війна, їй виповнилося 13 років. Сирота в окупованому Києві, невілниця у власників готелю містечка Бад Нейє Штадт (Баварія), репатріантка, що не має права оселитися у Києві — такі віхи поневірянь цієї дівчини у роки війни. Найбільш унікальними є свідчення Валерії про дитячий туберкульозний санаторій на Звіринці та будинок для бездомних дітей на вулиці Саксаганського. Тому за браком місця зупинимося лише на цій частині спогадів.

Після смерті бабусі від туберкульозу кісток навесні 1942 року Валерія Вітвицька залишилася сиротою. Півроку дівчина працювала на протезному заводі у лозовому цеху. «Восени 1942 року Марія Йосипівна Гражданська (сусідка по комунальній квартирі) влаштувалася вчителькою в дитячий тубсанаторій. Взяли туди і мене. Про цей санаторій німці багато «кричали» у пресі, як вони рятують українських дітей. Санаторій був один на всю Україну, і організували його наші лікарі і вчителі. Як їм це вдалося, я не знаю. Було там вісімдесят дітей, віком від 5 до 14 років. Брало туди із закритою формою туберкульозу або зі схильністю до туберкульозу. Санаторій розташовувався у двоповерховому будинку на Звіринці, у досить глухому

⁶ Фонди НМІБВВ, нові надходження.

місці. Був у нас там город, сад, корова. Обслуговували ми себе самі. Колектив дружний. Усіх згуртовувала головний лікар Біжова Зінаїда Григорівна, Зіночка, як ми її називали... Взимку вона ходила з нами на лижах, щоб якось зайняти нас старших, примушувала вивчати німецьку мову, бо школа була лише чотирикласна, а ми всі закінчили до війни хто шість, хто сім класів... У санаторії теж було голодно. На сніданок — суп з пшоняної каші, на обід знову суп і яка-небудь каша, а на вечір знову пшоняна січка. Влітку трохи овочів, які ми вирощували самі на городі. На свята манна каша і піріг. Постійно хотілося їсти і всі думки були спрямовані на те, щоб дістати щось пожувати. Але все ж у санаторії була краща ситуація, ніж у деяких родин у Києві... Якось до нас поступив маленький п'ятирічний хлопчик Костик. Він був увесь опухлий від голоду і страждав від внутрішньої кровотечі. Його помістили в окрему палату і всі по черзі чергували біля нього, а найбільше — Зінаїда Григорівна. Тільки через кілька місяців хлопчик почав ходити. Після видужання Костика виписали додому. А згодом до нас дійшли чутки, що вдома він помер від голоду...»

У вересні 1943 року із наближенням радянських військ до Києва санаторій закрили. Валерію прилаштували в дитячий будинок по вулиці Саксаганського, який організувала завуч 109-ї школи, Галина Іванівна. «Німці назвали його притулком. Він займав кілька поверхів у три- чи чотирьохповерховому будинку. Тут було чоловік 50–60 дітей і кілька вихователів, колишніх учителів із нашої школи. У цьому будинку також переховували шестеро єврейських дітей. Я й досі пам'ятаю страх на обличчях цих дітей. Біля вхідних дверей стояв черговий, у коридорах чатували діти, і як тільки на порозі притулку з'являлися німці, спрацьовував наш зв'язок і цих малят ховали у підвалі... Все ближче ставало чути канонаду, а в дитячому будинку все менше залишалося їжі. Коли старші хлопці виламали замок у коморі і забрали усі сухарі, стало зовсім голодно. А тут ще поповзли чутки, що будуть вивозити дітей до Німеччини, і я повернулася додому на свою квартиру». Уникнути вивезення до Рейху Валерії таки не вдалося. Втікала разом із сусідками від переслідування у Києві. Знайомий залізничник

за півлітру самогону посадив їх на товарняк, щоб вони доїхали до Мотовилівки. З'ясувалося, поїзд віз до Німеччини невільників. Вже у Перемишлі Валерія дізналася, що Київ визволений...

Наведені у цьому повідомленні спогади нерівнозначні. По-перше, згадували люди, які мали різний вік на час війни. По-друге, форма спогадів також не однакова. У Зої Олександрівни Самойленко це записи, зроблені її дочкою. Тому вони досить схематичні і зосереджені на якихось яскравих моментах. На пам'ять про події воєнного часу Олександри Георгіївни Горевої великий вплив справили повоєнні розповіді її матері, особливо що стосується ставлення до людей та оцінки подій. Валерія Миколаївна Комендантова впродовж п'яти років скурпульозно писала історію своєї родини, намагаючись чесно і відверто розповісти про все, що їй довелося пережити за час війни. Всі ці моменти необхідно враховувати під час роботи з такого роду джерелами. Не варто, мабуть, нагадувати про унікальну цінність для музею та історичної науки загалом насамперед самого матеріалу — фонові записи та рукописи спогадів очевидців окупації Києва. Крім суттєвого доповнення до фактологічного викладу історичних подій на підставі опрацювання зібраної у такий спосіб інформації, у майбутньому стане можливим провести дослідження поведінки рядової людини у незвичних соціальних, політичних, економічних і побутових умовах та її адаптації до цих обставин.

*Валентина СМІРНОВА,
зав. сектором науково-дослідного
та науково-експозиційного відділу
Національного музею історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.*

ТРАГЕДІЯ ФАШИСТСЬКОГО ПОЛОНУ В ДОЛІ КИЯН (На матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років)

У роки Великої Вітчизняної війни на окупованій території України було створено понад 180 пересильних та стаціонарних таборів для радянських військовополонених¹. Щоденно від голоду, холоду, хвороб, страт і тортур у них гинуло майже 2,5 тисячі осіб², а загалом — понад 2 мільйони...³

Серед понад двох десятків комплексів особистих матеріалів киян, колишніх бранців фашистських таборів на окупованій території України, що зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу, особливу увагу привертають три долі.

Комплекс особистих матеріалів *Костянтина Анатолійовича Квятківського*, колишнього організатора і керівника Жмеринської антифашистської підпільної організації на Вінниччині, надійшов до фондів музею 1980 року через двадцять років по тому, як він пішов з життя: медалі, посвідчення до них, тимчасовий паспорт окупаційних часів, звіт про антифашистську діяльність підпільників, повоєнне фото⁴. На той час його особисті записи 1944 року не привертали уваги своєю історичною унікальністю, тим більше, що записи ці були зроблені не завжди розбірливо, на якихось клаптиках німецьких бухгалтерських бланків⁵. Сьогодні записи-спомини К. А. Квятківського — одне з найголовніших документальних свідчень про оборону Києва,

¹ Безсмертя. Книга пам'яті України.— К.: 2000.— С. 200.

² В. Ю. Король. Трагедія військовополонених на окупованій території України у 1941–1945 роках.— К.: 2002.— С. 64.

³ Там само.— С. 117.

⁴ Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (Далі НМІВВВ), КВ – 49596; НА – 1795.

⁵ Фонди НМІВВВ, КВ–49601.

трагічні вересневі дні відступу, умови перебування у ряді пересильних фашистських таборів на Київщині, у тому числі в селі Гоголів, а також у Києві на вулиці Керосинній, стаціонарних таборах у Житомирі, Володимир-Волинському, Рівному.

До Київа Квятківський приїхав у 1937 році після закінчення Харківського інституту червоної професури. Спочатку — директор Книготоргу при Раднаркомі УРСР, з лютого 1941 року — другий секретар Кіровського райкому партії. Увечері 21 червня разом із дружиною був на концерті артистів естради України, на неділю була запланована участь у відкритті стадіону імені Хрущова. Повернулися додому о другій ночі. Діти на літо виїхали до бабусі та дідуся у Жмеринку.

О пів на п'яту ранку його викликали до міськкому партії. За розпорядженням ЦК КП(б)У з 29 червня К. А. Квятківського було призначено начальником ділянки по спорудженню оборонних укріплень КИУР'у в районі села Білогородки, потім Лисої гори, а з 10 вересня — і в районі Борисполя. Працювали і вдень, і вночі під гаслом: «Київ повинен стати другим Мадридом!». 17 вересня довідався, що всі партійці Бориспільського району почали виїжджати на схід. Кожна машина має свого командира, кожний сам по собі. Комсклад тільки гасає поміж машинами і людьми — ніякого загального керівництва, але спроби організувати щось на кшталт «загородзагону» були. В одному з боїв був поранений, контужений, кілька тижнів переховувався у болотах Березанщини. На ранок 1 жовтня прокинувся від удару по голові. Німці. На узліссі їх назбирали близько трьохсот. Одразу зняли годинник. Витягнули з кишені ніжик, а в Березані зняли й чоботи. Всіх, хто здавався їм на вигляд євреєм, одразу розстрілювали. У Баришівці ночували в якомусь сараї. 2 жовтня — у Круполях. Два великі сараї, де всіх важкопоранених позвальновали просто у гній, а інших, «здорових» залишили на свіжому повітрі. Харчувались листям з дерев, корінцями якихось трав, двох поранених виснажених коней вбили одразу і рознесли по шматочку, але більшості, звичайно, не вистачило.

«У Гоголівському таборі було до 26 тисяч полонених. Проїшов холодний осінній дощ, а потім випав сніг. Харчування ніякого. Уночі мороз, я босий, просто неба, в одній гімнастерці, без шапки. Поле огорожено колючим дротом у 4 ряди,

8 вез для вартових, курсують дві танкетки для підтримання «порядку». Масові розстріли — звичайне явище».

Увечері прийшли на Керосинну, ніч надворі. Усюди поліцаї і «стукачі». Вдивляються в обличчя, а вони настільки виснажені, почорнілі, у заростях волосся, бороди, вусів...— свого не впізнаєш. Через добу погнали на Васильків, а далі у товарняку до Житомира, Володимир-Волинського, Рівного. Звичайний табір з колючим дротом, але щодобово по консервній банці баланди. Частково з табору відпускають додому, але тільки мешканців Правобережжя. Вирішив: назвусь «Михалюком», за прізвисьцем дружини-вінничанки. 14 листопада оголосили: «Вінницька область, шикуйся!» Товариші вивели під руки «Старого» (табірне прізвисько Квятківського), і він у складі щасливчиків вийшов з-за колючого дроту нарешті на волю.

Майор Петро Сергійович Дерibasов, начальник стройового відділу штабу Дніпровського загону Пінської військової флотилії, також пройшов і Бориспільський, і Дарницький лісовий фашистські табори, але це був тільки початок його тривалих випробувань за ґратами фашизму.

Майже двадцять років прослужив він у залізничних військах, був комендантом станцій Бахмач на Чернігівщині та Унеча на рідній Брянщині.

З початком війни саме майору П. С. Дерibasову доручили очолити ешелон по евакуації сімей військовослужбовців моряків-дніпровців. На Урал в Каргопільський район Челябінської області їхали місяць. Розквартирувалися 3 серпня, а вже наступного дня Петро Сергійович відбув назад до Києва. 26 серпня оповістив дружину телеграмою: повернувся⁶.

З листа, відправленого у серпні: «...бої точаться біля стін Києва, на Сталінці вже були двічі, але відбили. Життя напружене. Наша флотилія б'ється з ворогом, як і всі частини. Багатьох вже немає у живих». Останній лист з Києва в село Бакланку надійшов 21 вересня (написаний 10 вересня): «...провідав квартиру, в сараї кошенята з кішкою так і живуть. Кішка зраділа, побігла за мною в квартиру. Не турбуйтеся: їх підгодовує наш двірник — він звільнений з армії і господарює»⁷.

⁶ Фонди НМІВВВ, КВ – 207614.

⁷ Фонди НМІВВВ, КВ – 207619.

З 1942 року, десятки років, Віра Василівна розшукувала будь-які відомості про воєнну долю свого чоловіка. Вона не могла погодитися зі змістом офіційного повідомлення Командного Управління ВМФ СРСР: *«майор П. С. Дерibasов наказом №190807 від 9.07.1942 р. виключений зі складу флотилії як пропавший безвісти»*⁸.

З 1970-х років пошуки матері продовжила донька, Лілія Петрівна Базилевич. На її черговий запит у Центральному Військово-Морському архіві СРСР відповіли: *«жодних додаткових даних стосовно долі майора П. С. Дерibasова до архіву не надходило»*.

7 травня 1998 року на річницю смерті свого чоловіка-фронтовика, Лілія Петрівна надрукувала некролог у найпопулярнішій на той час газеті «Факти», а наступного дня, вибачившись за свою докучливість, запропонувала і некролог безвісти пропало-му батькові. Відгукнулись і музейні фахівці, і пошуковці-дослідники. Невдовзі особисті матеріали П. С. Дерibasова зайняли належне місце в експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни, в залі, що присвячений героїчній обороні Києва. Ім'я Дерibasова було нарешті занесено до Книги пам'яті загиблих киян. Усю наявну інформацію про майора П. С. Дерibasова було внесено і в комп'ютерний банк даних Музею Пінської військової флотилії. Але і надалі доля Петра Сергійовича залишалася нез'ясованою.

І ось навесні 2002 року Лілію Петрівну віднайшов Семен Степанович Юренко: в 1941 році — старший лейтенант, начальник бойової частини канонірського човна «Кремль», у повоєнні роки — вчитель математики Диканської середньої школи на Полтавщині. З листа С. С. Юренка до доньки Петра Сергійовича: *«У Києві в мене з Вашим батьком були лише офіційні відносини, хоча він, як командир новоствореної роти комначскладу флотилії (створена, коли почали прориватися на Бориспіль), дуже по-товарицькому відносився до підлеглих, його за це поважали»*⁹. Десь 23 вересня, і Дерibasов, і Юренко, як і більшість моряків-дніпровців, що брали участь у нерівному бою з гітлерівцями поблизу села Єрківці, потрапили у полон в Бориспільсь-

⁸ Фонди НМІВВВ, КВ – 207607.

⁹ Фонди НМІВВВ, нові надходження.

кий табір. Кожний з них, і Бориспільський, і Дарницький полон, пройдуть окремо, а знову доля зведе їх вже у Рівненському таборі. *«Ранком у Дарниці нас погнали на фільтрацію,— згадає Семен Степанович.— Був наказ: здати увесь теплий одяг. Вирішив: моя чорна флотська шинель може бути схожою на цивільний одяг. Поліцай рвавнув і так почастував мене дубцем, що я віддав і шинель, і взуття, залишившись в одній білизні. Далі по етапу — на Васильків і Житомир (пішки)».* Босого, роздягненого, хворого — Петро Сергійович ледве впізнав свого колишнього молодого підлеглого, коли вони зустрілись у Рівненському таборі. З флотилії тут зібралось близько 25–30 чоловік, між усіма склалися довірливі стосунки, що допомагало вижити. *«Петро Сергійович був у повній флотській формі. За свої гроші він купив на табірному базарі для мене взуття — один черевик і один гумовий чобіт без підшови. За шість паїв хліба — допомога товаришів, Петро Сергійович виміняв для мене і теплу, довгу, кавалерійську шинель».* У грудні їх завантажили на залізничні платформи для перевезення вугілля і ввечері прибули на станцію Володимир-Волинський. У Володимир-Волинському — таборі для полонених офіцерів, де все було поділено на «полки», «батальйони», «роти», «взводи», «відділення», Петро Сергійович і Семен потрапили у різні казарми, але продовжували бачитися. У лютому 1942 року розпочався висипний тиф. Семен прохворів кілька місяців, а коли видужав, дізнався, що Петро Сергійович помер. *«Петро Сергійович спав на другому поверсі, можливо, тому і не захворів сипняком. Він би витримав, але на ту весну годували тільки просяною баландою, це, мабуть, й прискорило його застарілу хворобу, виразку шлунка»¹⁰.*

Листування Семена Степановича і Лілії Петрівни триває і сьогодні. «Я щасливий, що Бог дав мені довгий вік. Це, мабуть, тому, щоб нарешті подякувати і вклонитися Вам, Лілія Петрівно, за батька, людину надзвичайної мужності та доброти».

Лілія Петрівна, людина високоосвічена, нещодавно запитала нас, музейних співробітників: «Невже знімете Петра Сергійовича з експозиції? Він же тепер полонений».

¹⁰ Фонди НМІВВВ, нові надходження

Федір Федорович Худяков віддав свої записи-спомини «Про прожите і пережите» синові десь навесні 1984 року за кілька місяців до смерті. До батьківських споминів син серйозно звернеться лише у 1998-му, ще гостріше збагне: Федір Федорович — талановита особистість, але всім своїм повоєнним життям ніби викупував «провину» за німецький полон та перебування в окупованому фашистами Києві, навіть дружина не мала справжнього уявлення, що йому довелося пережити на початку війни. Рукопис споминів Ф. Ф. Худякова обривається на високій щемли-вій ноті: *«Так, ви усі чистенькі, біленькі, усю війну були за тисячі кілометрів, німців бачили тільки на малюнках і в кіно, ви були з усіма радянськими людьми, всі могли відкрито хвилюватися за усі наші поразки на фронтах, за гіркоту наших втрат, а я чорний, забруднений у ваших очах, бо я був у полоні...»*¹¹.

Драматизм споминів Федора Федоровича наростає поступово. *«Пізно увечері 18 вересня підійшли до залізничного Подільського мосту — усі інші були вже підірвані»*. Ранком 22 вересня десятка два німецьких автоматників групу червоноармійців оточили несподівано, на мотоциклах. У командирів залишався пістолет один на двох, вони встигли застрілитися. А у Федора гвинтівка — занадто довга, зі штиком, хотів дістати пальцем курка... Удар по руці, удар по голові... Зняли шинелі — це ж сукно, попереду холоди. Зняли чоботи. Брюки, куртки, білизну знімали з «євреїв», «казахів», «узбеків»... Вишикували по 50–60 полонених в ряд, плече до плеча, упритул до сусіда попереду. Палицями, ударами прикладів примусили стати на коліна. Закуті один одним, вони не могли піднятися. Полонених було майже дванадцять тисяч. Це був Яготинський табір.

Десь 10–12 жовтня їх погнали на Переяслав: копали кювет для стоку води, очищували шлях від бруду та заліза. 17 жовтня повели на Бориспіль. На полі Бориспільського аеродрому було багато ямок: два метри глибиною і 70–80 сантиметрів шириною. В ці ямки-«могилки» укладались по дві-три людини один на одного, півгодини — і зміна: верхній йшов у середину, середній — униз, а нижній — нагору. Через якийсь час вони з Шидловським зрозуміли: їхній «третій» вже вмер. Після деякої торгівлі вільне місце викупив один із полонених за моркву.

¹¹ Фонди НМІВВВ, КВ – 214716.

В Дарницю прибули увечері. «Розмістили на території колишнього авторемонтного заводу, неподалік від м'ясокомбінату, в якихось бараках із триповерховими нарами. Там було тепло, мабуть, від скупчення людей. Вітер не задував: дах над головою! Умови царські у порівнянні з тими, що прийшлося пережити. Видали і їжу — шпональний концентрат, як юшка, і навіть підсолений». Через добу їх погнали до Києва. Нарешті, вони потрапили у табір, що був улаштований на великому дворі між Керосинною та вулицею Довнар-Запольського. У киян цей табір отримав назву «на Керосинній».

«Двір, куди нас пригнали — це колишній парк танків. Залізобетонні гаражі, як і цегляні казарми, були переважно зруйновані бомбардуванням, увесь двір укладений бетонними плитами. Поранених з нашим приходом тут нараховувалось приблизно 30 або 40 тисяч. Ніхто нас не переписував і не рахував. Було ясно одне: ми тут не перші і нас будуть гнати кудись далі».

У дворі, куди їх пригнали на ніч, була ділянка, яка обмежувалася з одного боку — бетонною стіною гаража, з іншого — руїнами казарми. Якщо непомітно по одному пробратися за стіну гаража і пересидіти добу без їжі в руїнах, то потім можна непомітно вклинитися у першу «порцію тих, кого відпускали на волю». «І ось ми отримуємо шпональний кандьор. Потім нас, 400–450 чоловік, переганяють у третій двір, де розташовані рядами не цегляні, а дерев'яні казарми. Протримали до 11-ї години, потім вишикували і з'явилися два німецьких офіцери у супроводі де-кількох автоматників і перекладача: «Ви будете вільно працювати на своїй землі. Випускаємо тільки українців Правобережжя. Якщо хтось обдурить — такі полонені будуть негайно розстріляні». Зрозуміло, усі були «українцями».

«Ми на волі. Скінчилися наші страждання. Я зовсім по-іншому подивився навколо і немов уперше побачив і небо, і будинки, і дерева, на яких вже не було листя, і стадіон... «Старт» через дорогу. І тут я помітив: руки мої тіпаються, і щоки, і усе тіло. Присіли, посиділи, але було треба йти далі. Пішли повільно, підтримуючи одне одного. Найтяжче для мене було перетинати вулицю: обома руками брав ногу під коліно і ставив її на бортик тротуару, потім якось випрямлявся і вже далі знову ледве-ледве пересувався».

Людина, яка у деталях пам'ятає майже все, не могла згадати: скільки годин у такий спосіб він пересувався у той день з Керосинної на свою Рейтарську № 17.

Після війни Федір Федорович був нагороджений медаллю «За оборону Києва» і «В пам'ять 1500-ліття Києва». Нагородами пишався, але ніколи їх не носив.

Саме особисті листи, особисті спомини колишніх бранців дають можливість по-новому наблизитися до осмислення безмірної трагедії фашистського полону. Це — унікальне історичне джерело, що загалом дає можливість і більш детально відобразити людський фактор у Великій Вітчизняній війні в експозиційній, виставковій та науково-експозиційній роботі музею.

Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,
Музей історії м. Києва

НЕЗАБУТНЯ ОСІНЬ 1943-го

Цю статтю присвячено визволенню Києва від німецько-фашистських окупантів. В її основу покладено спогади про події командира передового загону О. І. Куби, що зберігаються в архіві Музею історії міста Києва.

На початку війни ворог навіть і гадки не мав, що йому доведеться піти з тимчасово окупованих територій України. У жовтні 1942 року Герінг у своїй промові безапеляційно заявив: *«Ми зайняли найродючіші землі — Україну. Там, на Україні, є все: яйця, масло, сало, пшениця і в кількості, яку важко уявити. Ми мусимо зрозуміти, що все це віднині і навіки наше, німецьке»*. Але після Сталінграда та Курської дуги настав дожданий час масового вигнання ворога з нашої землі. Проте фашисти чинили запеклий опір. Командування вермахту велику надію поклало на широку течію Дніпра. Зберігаючи за собою Правобережну Україну воно сподівалося на успішне продовження воєнних дій. Але ці розрахунки зірвала Червона Армія, у лавах якої в цей час налічувалось майже 60 відсотків українців.

До кінця вересня 1943 року її війська на широкій ділянці фронту вийшли до Дніпра-Славутича. Настав вирішальний момент битви за Україну. Гітлерівці готувалися утримувати Київ за будь-яку ціну. Полонений німецький офіцер на допиті розповів: *«13 жовтня в штаб полку прийшов наказ, в якому говорилося, що Київ — це серце України. Це місто ніколи не буде здано росіянам, скільки б жертв це не коштувало»*. Підготовку до оборони міста було розпочато 26 вересня. Оскільки значна частина Києва була включена в зону бойових дій його мешканців протягом 3-х днів виселили в тил. Хоча знаходиться у місті було заборонено під страхом смерті, багато киян ігнорували цей наказ, прагнучи не просто діждатися своїх, а й першими їх зустріти. Окупанти із собаками розшукували людей і розстрілювали. Проте, незважаючи ні на що, день визволення невпинно наближався. І він настав 6 листопада 1943 року, коли

воїни 38-ої армії та 5-го гвардійського танкового корпусу після кровопролитних боїв увірвалися в Київ і визволили його після ненависної окупації, що тривала 778 довгих днів. Серед сміливців, які не шкодували самого життя заради цієї перемоги, був і підполковник 86-го полку 180-ї стрілецької дивізії Олександр Куба, на долю якого випала героїчна місія одним з перших, на чолі передового загону, ступити на центральну вулицю Києва - Хрещатик. А було це так.

Початок війни Олександр зустрів у Києві, маючи суто мирну професію і працюючи в тресті «Укрпромплодоовоч» на Подолі. Впродовж кількох тижнів його разом із 200 тисячами киян було мобілізовано на фронт, де він хоробро бився з ворогом. Після поранення Олександра направили на навчання до Москви в Академію ім. М. Фрунзе, закінчивши яку він повертається в діючу армію. Потрапляє на 1-й Український фронт, який у жовтні 1943 року якраз визволяв його рідну Україну. Війська фронту впритул наблизилися до самого Києва. О. Куба був призначений заступником командира полку 180-ї стрілецької дивізії, яка, форсувавши Дніпро, займала позиції на Лютізькому плацдармі. Саме цьому плацдармові і випало стати головним у боях за місто. Чим ближче до передової, тим інтенсивнішим ставало фронтове життя. Пізніше Олександр згадував: *«Війська та бойова техніка безперервним потоком йшли через переправи на плацдарм. У всьому відчувалася сила, порядок і організованість. Зустрічалися місцеві жителі, вони були погано одягнуті, самі жовті, змучені, але очі їхні дивилися тепло і весело — з надією, а не з докором, як це було в 1941–1942 рр., коли ми відступали».*

Його полк тримав оборону поблизу села Валки. Ним командував підполковник Г. Шамсутдінов. Це бойове з'єднання вже неодноразово відзначалось у боях. Командири всіх батальйонів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. А комбати І. Буянков та М. Коробейников стали ними за форсування Дніпра. Всі відчували наближення вирішальної битви. Робилося все можливе для піднесення і без того високого бойового духу бійців, серед яких були представники багатьох народів Радянського Союзу. Політруки провадили в частинах бесіди про значення Києва для країни. Посилювали наступальний настрій у червоноармійців і патріотичні пісні. Особливо улюбленими були

ті в яких співалося: «Ой, Дніпро, Дніпро» та «Белоруссия родная, Украина золотая». Вони кликали до бою за багатотраждальний, але не скорений Київ, що в оціпенінні чекав за рікою. Бійці Червоної Армії очікували на наказ. І він надійшов на світанку 3 листопада 1943 року. Наступ розпочався могутнім артилерійським обстрілом. Бомбардувальники, що йшли хвилями, скидали свій смертоносний вантаж на голови окупантів, що принишкли і не подавали ознак життя. Земля аж стогнала від могутніх вибухів. Здавалося, ніщо живе не може вціліти у цьому пеклі. Коли все стихло, по команді, в атаку піднявся полк Олександра. Здолавши незначний опір приголомшеного ворога, бійці швидко оволоділи першою лінією траншей і почали бій за другу. Але німці вже отямилась і спробували навіть контратакувати. Проте ворог щоразу відкочувався назад зазнаючи втрат. Після суцільного дня кровопролитних боїв фашисти остаточно переконалися, що зупинити наступ бійців Червоної Армії на цій ділянці неможливо. Після цього їхні активні дії припинилися. Гітлерівці вирішили вдатися до хитрощів. Концентруючи танки та самохідні гармати, вони намагалися створити враження підготовки до нового наступу, насправді ж хотіли непомітно відвести свої війська на новий рубіж — ближче до міста. Там вони мали намір міцно закріпитись. Але йшов уже 1943 рік і такі хитрощі мало на кого діяли. Розгадавши цей маневр, 86-й полк сміливо атакував ворога, завдавши йому нищівного удару. Плани фашистів було зірвано, вони були змушені безупинно відступати в напрямку Києва, відстань до якого постійно зменшувалась. На світанку 4 листопада було звільнено декілька сіл та частина місцевості Києва, що зветься Пріорка. Воїни продовжували переслідувати ворога до самої Куренівки. Але тут на її висотах фашисти мали міцну оборону та свіжі резерви, які чинили шалений опір. Переможний наступ захлинувся. Запеклий бій точився тут понад добу. З обох сторін були великі втрати.

В цих умовах комполку Шамсутдінов прийняв рішення, не припиняючи фронтальних атак, здійснити обхід ворога зліва і спробувати одночасно атакувати його з флангу або з тилу залежно від обставин. Для цього було виділено батальйон для підкріплення — роту автоматників та взвод саперів.

Загальне керівництво з'єднанням було покладене на підполковника О. Кубу.

В сутінках вечора 5 листопада «зім'явши» нечисленну залoгу напівзруйнованого доту по чагарях верболозу загін швидко просунувся вглиб оборони ворога у напрямку станції Київ-Петрівка.

Стояла темна осіння ніч з поривами колючого холодного вітру, ноги нечутно ступали по сипучому піску. Все це якнайкраще маскувало бійців. Вони впритул наблизились до німецької оборони, їхніх дотів та дзотів і в результаті блискавичної атаки порівняно легко їх знищили. Потім продовжували наступ, не зустрічаючи ніякого опору. Проте напруження постійно зростало. В цих умовах у командира виникла думка про необхідність повернути праворуч, на зустріч з основними силами полку. Але несподівано з'явилася наша розвідка і доповіла: «На відстані двохсот метрів — залізнична колія на високому насипу, звідкіля чутно голоси німців». Очевидно ворог пристосував її для зміцнення своєї оборони. Невеликими групами бійці батальйону нечутно наблизились до самої залізниці і після нетривалої розвідки закидали німців гранатами, а потім кинулись у навальну атаку. Фашисти не витримали натиску і почали відходити. Згодом цей відступ перетворився на суцільну втечу. Ворожі солдати немовби на спортивних змаганнях наввипередки побігли у бік Подола. Переслідуючи ворога і стріляючи на ходу автоматники, з криками «Ура!» буквально на «плечах» окупантів увірвалися на Поділ. Не чинячи найменшого опору, гітлерівці в паніці кидали все: техніку, обози, поранених і вбитих, намагаючись врятувати тільки власну шкуру. Вони так стрімко втікали прилеглими до Подола вулицями, що навіть відірвалися від автоматників, які переслідували їх буквально «по п'ятах». По вибухах та спалахах пожеж, було цілком ясно, що гітлерівці відступають до центру міста, знищуючи все на своєму шляху. Погано орієнтуючись в обстановці і незважаючи на великий ризик бути знищеними у нерівному бою, загін продовжив переслідувати ворога в напрямку Червоної (Контрактової) площі, рухаючись двома паралельними вулицями.

«На початку Костянтинівської вулиці,— згадував Олександр,— нас зустріли кілька чоловік — жителів Києва. Вони з трепетом прислухалися до бою, що наближався, спостерігаючи за втікачами-німцями, а коли почули рідну мову, залишили свої укриття і вийшли до нас. Худі, змучені зі сльозами ра-

дості, вони кидались до нас в обійми... З новою силою ми почали переслідувати гітлерівців до Червоної площі, червоноармійці буквально бігли, але ворог рухався ще швидше».

Втягнувшись на вулицю Данова (П. Сагайдачного), батальйон почав обережно підніматися вгору, залишаючи справа Володимирську гірку, яку в цей же час з Андріївського узвозу почала обходити рота автоматників. Такий маневр маув гарантувати безпеку головним силам загону від удару з флангу. Проте ці побоювання виявилися марними, оскільки на гірці вже нікого не було.

В цей час воїни побачили гнітючу картину спустошеного ворогом центру міста: *«Займались пожежі на Червоноармійській та бульварі Шевченка, з боку вокзалу та в інших місцях. Ненависть до фашистських нелюдів так охопила кожного з нас, що ми, забувши про втому, швидше рвалися вперед, щоб надознати паліїв і визволити з їхніх хижих зубів усе, що ще вціліло».* Раптом на площі Калініна радянські воїни нашттовхнулись на ворожий загін — ймовірно, це були палії. Вони почали стріляти з автоматів та кулеметів, але загальна одночасна атака головних сил батальйону з боку Хрещатика та нищівний вогонь автоматників, які наступали на площу Калініна, швидко охолодили запал фашистів, змусивши їх сховатися в руїнах Хрещатика. Пізніше з'ясувалося, що то був останній переможний бій батальйону на вулицях Києва.

Невдовзі почувся гуркіт танків, що наближалися зі сторони Червоноармійської вулиці. Тривога розвіялася, коли з'ясувалося, що це радянські танки капітана Д. Чумаченка, які першими прорвалися на Хрещатик з боку Бессарабки. Їхній шлях з боями проліг по бульвару Шевченка від самого Святошина. Ця хвилююча незабутня зустріч на Хрещатику відбулася близько першої години ночі 6 листопада. Воїни зі сльозами на очах вітали один одного з визволенням древнього Києва від фашистів.

Командувач 38 армії генерал-полковник К. Москаленко так писав про перші години у звільненому місті: *«Рухаючись услід за танками, ми дісталися нарешті по бульвару Шевченка Хрещатика. Там нас несподівано зустріли великі юрби радісних киян. Навкруги вибухали снаряди, свистіли кулі, а жителі міста щільним кільцем оточили наші машини, і бурхливо виявляли свою радість».*

Передбачаючи остаточний крах Третього рейху, Бі-Бі-Сі з Лондона на увесь світ передало у листопаді 1943 р. таке повідомлення: *«Звільнення Києва радянськими військами стало перемогою, яка має не лише воєнне, а й моральне значення. Часи змінилися, Німеччина чує удари похоронного дзвону. На неї насувається лавина».*

Ця перемога коштувала занадто дорого. За неї довелося заплатити величезну ціну. Через шалений опір фашистів та помилковість спроб прорвати оборону ворога на Букринському плацдармі, заради визволення Києва до чергової річниць Жовтневої революції — 7 листопада, у Київській наступальній операції загинуло і потонуло в холодних осінніх водах Дніпра 417 тисяч воїнів Червоної Армії. У визволеному Києві було ледве 180 тисяч жителів. Тож за кожних трьох визволених заплатили життям 7 визволителів! Пам'ятаймо про це завжди!

Список літератури:

1. Історія Києва. т. 3. ч.1.— К., 1985.
2. М. Коваль. Україна: 1939–1945 рр.— К., 2000.
3. Краснознаменный Киевский.— К., 1979.
4. Спогади полковника у відставці О. І. Куби.— архів Музею історії м. Києва.

МУЗЕЄЗНАВСТВО

*Олександр БОНЬ,
кандидат історичних наук, профектор,
завідувач кафедри суспільних дисциплін
Київського інституту інвестиційного менеджменту*

АКАДЕМІК ВУАН ОЛЕКСА НОВИЦЬКИЙ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ ПАМ'ЯТОК У КИЄВІ

Обраний у 1922 р. дійсним членом Всеукраїнської академії наук, відомий учений Олекса Петрович Новицький переїхав до Києва з метою продовження наукової праці. Метою цієї статті є висвітлення деяких напрямів діяльності академіка Олекси Петровича Новицького з дослідження та збереження пам'яток Києва — музеєфікація пам'яток, створення та поповнення музейних колекцій Києва та дослідження з реконструкції Києва кінця XVII століття.

Унікальна культурна спадщина Києва тривалий час була об'єктом дослідження О. П. Новицького — Софійський, Михайлівський собори, Києво-Печерська Лавра тощо. На початку 20-х років нагальною проблемою охорони пам'яток була їх музеєфікація, створення та оптимізація мережі музеїв як України, так і Києва, зокрема.

У зв'язку з цим академік О. П. Новицький звернувся до народного комісара освіти, Раднаркому та Головпрофосвіти з пропозицією передати київські музеї у відання ВУАН. Після ліквідації ВУКОПМИСу і Головмузею та передачі музеїв у відання екскурсійно-виставочно-музейного підвідділу відділу пропаганди Головополітосвіти О. П. Новицький пропонував поділити всі існуючі музеї на три категорії: публічні, загальноосвітні та учбові, які мали обслуговувати навчальні заклади. Третю категорію мали становити наукові музеї, що призначались для збирання та зберігання необхідних для науково-дослідної роботи

матеріалів. 10 березня 1923 р. Археологічний комітет за ініціативи академіка О. П. Новицького, який був на той час його секретарем, підтримав передачу ВУАН тих художніх, історичних і етнографічних музеїв Києва, які відносяться за характером збірок до наукових. До таких музеїв учений відносив Перший державний музей (пізніше — Всеукраїнський історичний), який мав зосередити головні зусилля на дослідницькій роботі, обмежившись влаштуванням виставок по окремих спеціальних питаннях. Також до цієї категорії належали Музей мистецтв ВУАН ім. Б. і В. Ханенків і Музей колишньої Київської Духовної академії. Безцінні історичні і мистецькі скарби КДА на той час псувались в ящиках після евакуації 1915 р. Вчений висловив думку, що вони мають стати об'єктом вивчення науковцями ВУАН. Музей культу і побуту, який планувалося створити в Києво-Печерській Лаврі, мав, на думку О. П. Новицького, зібрати пам'ятки, що зберігались в Лаврських ризницях та церкві Спаса на Берестові. Вони мали виключну наукову цінність і тому їх теж належало передати до ВУАН. 30 лютого 1923 р. він писав до А. Ю. Кримського про те, що перевезення музею Київської Духовної академії до Києво-Печерської Лаври не було погоджено ні з Археологічною комісією, ні з Комісією по охороні пам'яток і пояснював це свавіллям А. Вінницького¹. Варто, на думку О. П. Новицького, було створити Софійський музей, якому передати старовинні мистецькі пам'ятки, що зберігалися недоступними для широкого кола дослідників у ризниці Софійського собору. До цього музею планувалося передати вилучені з інших київських ризниць цінності². Подальші події підтвердили обґрунтованість пропозицій О. П. Новицького.

Слід наголосити, що О. П. Новицький, як голова Всеукраїнського археологічного комітету координував зусилля музеїв по збереженню пам'яток і місцеві музеї звітувалися про проведену роботу в цьому напрямі перед ВУАКом³.

Він ініціював необхідність створення також міського музею Києва. Інтенсивні розкопки, що велись в середині 20-х рр.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Далі — ІР НБУВ).— Ф. I, № 23912, арк.1-1 зв.

² Там само.— Ф. 279, №918, арк. 1-1 зв.

³ Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 р.— Ч. I. 1917 – середина 20-х років.— К.: Рідний край, 1995.— С. 170.

ВУАКом на території старовинної частини Києва дали вагомі результати. Вчений планував зусиллями київських археологів показати цілісну картину життя на території Києва з часів палеоліту. У 1925 р. він звернувся до Київського окрвиконкому з пропозицією зосередити результати досліджень в одному місці, створивши муніципальний музей міста Києва. Це, на думку Олексі Новицького, дозволило б розгорнути цілісну картину життя міста за багато століть його історії. Він планував показати в музеї і тогочасне життя Києва. Вчений писав: *«А для влаштування такого музею Київ має і відповідний будинок, який сам собою являє, мовляв, один з експонатів цього музею: я кажу про кол. Митрополітанський будинок у садибі Софії, який є найкращий з уцілілих барокових будинків...»*⁴. Це допомогло б не тільки зберегти унікальну, єдину в Києві пам'ятку цивільної барокової архітектури, а й мати достатньо площі для розгортання експозицій музею. На той час цей будинок займав архів. Відомий архітектор, знавець будівельної справи професор В. О. Осьмак вже звертав увагу Археологічного комітету на те, що архів тоді дбайливо ставився до збереження пам'ятки, та зі зміною керівництва могла виникнути безпосередня загроза унікальному будинкові. Академік О. П. Новицький звертав увагу на те, що вже тоді частина будинку була перевантажена, тоді як експонати не створюватимуть загрози пам'ятці⁵.

Для поповнення експозиції музею академік О. П. Новицький сподівався отримати з інших збірок, що вже існували, експонати або зробити з них фото. Сподівався він на допомогу в організації муніципального музею комунального відділу та науковців Києва. В кінці свого звернення він висловив думку, що його пропозиції знайдуть співчуття у виконкому ОВК і після цього виникне необхідність створити відповідну комісію для вироблення плану створення музею. Пізніше, в серпні 1927 р. О. П. Новицький на засіданні ВУАКу запропонував звернутися до Київського ОВК з клопотанням про те, що б знахідки, здобуті розкопками в садибі Софійського собору, передати до фондів майбутнього міського музею⁶.

⁴ ІР НБУВ.— Ф. 279, №831, Арк. 1.

⁵ Там само.— №832, арк. 4 зв.

⁶ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Далі — НА ІА НАНУ).0151 Ф. ВУАК, №118, Арк.22.

14 жовтня 1924 р. на засіданні Археологічного комітету О. П. Новицький із великим занепокоєнням повідомляв про перевезення поліграфічним відділом Київського художнього інституту важких друкарських машин, що на його думку і думку фахівців могло загрожувати збереженню унікальної пам'ятки⁷. Варто вказати, що комісія у складі губернського архітектора М. Товстоліса, інженера А. Гансона та професора В. Кульженка визнала, що струси, викликані роботою друкарських машин, шкоди не завдають⁸. Тоді О. П. Новицький звернувся до В. О. Осьмака, який не погодився зі згаданими висновками і просив призначити спеціальну комісію з осіб, які відповідально поставились би до збереження пам'яток. І дійсно така комісія оглянула 13 березня 1925 р. будинок у складі С. Прокоф'єва, В. Осьмака та Ф. Ернста. В акті, підписаному членами комісії, зокрема, зазначалося, що у фасадній частині будівлі на першому поверсі розташована друкарня. В одному з приміщень знаходилася друкарська машина, що вже на той час призвело до появи тріщин в стінах. У будинку знаходились іще дві друкарські машини та каси. Комісія визнала за необхідне провести роботи з укріплення даху. Абсолютно неприпустимим було визнано розташування друкарських машин великої ваги, які будуть призводити до коливань ґрунту, що могло негативно вплинути на загальний стан пам'ятки⁹. На підставі викладеного за ініціативою О. П. Новицького, пленум ВУАКу 18 березня 1925 р. ухвалив: звернутися до Губвиконкому із заявою про необхідність негайного винесення друкарні з помешкання митрополичого будинку та проведення ремонту в будинку¹⁰. Одночасно Олекса Новицький просив керівництво Художнього інституту вдатись до Київського ГВК про підшукування нового приміщення для друкарських машин¹¹. Із занепокоєнням академік О. П. Новицький вдруге звертався до Управи ВУАН 10 липня 1925 р., прохаючи підтримати його клопотання перед Губвиконкомом про звільнення митрополичого будинку¹².

⁷ Там само.— № 21, арк. 33 зв.

⁸ Там само.— № 410/3, арк. 2.

⁹ Там само.— Арк. 5-5 зв.

¹⁰ Там само.— № 36, арк. 22.

¹¹ Там само.— № 410/3, арк. 10.

¹² Там само.— Арк. 2.

І пізніше неодноразово Всеукраїнський археологічний комітет, за ініціативи О. П. Новицького розглядав це питання, про що він писав 10 вересня 1927 р. в Крим М. О. Новицькій¹³. Готував, в той час подати О. П. Новицький проект створення музею голові Київського окрвиконкому П. Любченкові. Директор Історичного музею Р. Заклинський також підтримав цю ініціативу¹⁴.

Питання про створення муніципального музею Києва порушив академік Олекса Новицький і на київській музейній нараді 26 листопада 1927 р. За присутності академіка М. С. Грушевського, С. О. Гілярова, відомих науковців В. Базилевича, Є. Рудинської, К. Мощенко та інших, він запропонував аби в першу чергу було розглянуто справу муніципального музею. У цьому його підтримав і представник Укрнауки в Києві Л. М. Левицький, який головував на засіданнях наради. При обговоренні цього питання від академічної Комісії старого Києва, членом якої був О. П. Новицький,¹⁵ виступив її голова — відомий історик В. І. Щербина, який повідомив, що ще з 1912 р. виникла думка створення такого музею, було складено програму збирання матеріалу, але війна та революція не дала змоги реалізувати ці плани. Він також підтримав академіка О. П. Новицького, що для музею слід виділити Митрополичий будинок в садибі Софійського собору. Сам академік повідомив про зусилля очолюваного ним ВУАКу і листування його з місцевими органами влади з цього приводу. Аргументував він передачу митрополичого будинку тим, що установа в такому разі мала для становлення достатню площу — 149 квадратних сажнів. Згодом, з розвитком музею він вважав можливим підшукати більше помешкання¹⁶. Нарада прийняла ухвалу, яка цілком підтримувала пропозиції академіка Новицького і зверталась до Укрнауки з проханням асигнувати кошти на устаткування муніципального музею. З метою підготовки статуту та програми діяльності установи нарада створила комісію з представників Комісії старого Києва, ВУАКу, міськради, окрвиконкому, інспектури охорони пам'яток історії та культури і за участю академіків О. П. Новицького та М. С. Грушевського, директора Історичного музею Р. Заклинсь-

¹³ Музей історії Києва (Далі — МІК).— Дк-10344.

¹⁴ Там само.— Дк-10343.

¹⁵ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990).— К.: Вища школа, 1991.— С. 100–101.

¹⁶ ІР НБУВ.— Ф. 279, №832, арк. 9 зв.

кого. Головою комісії було призначено академіка М. С. Грушевського¹⁷.

Також на музейній нараді О. П. Новицький виступив і з програмою формування експозиції музею. На його думку, вона мала складатися з чотирьох розділів: геології, передісторичної доби, історичних часів та сучасного Києва. Ці розділи містили відомості про історію, краєвиди, старовинні карти та креслення, матеріали із судоустрою, військової справи, народної освіти міста¹⁸.

Всіляко опікувався, як голова ВУАКу, О. П. Новицький створенням Археологічного музею ВУАН. Проект положення про нього розробила відомий археолог і музейник В. Козловська 24 травня 1930 р. Планувалось утворити Археологічний музей зі збірок археологічного відділу Всеукраїнського Історичного музею ім. Т. Г. Шевченка та збірок Археологічного музею ІНО (колишнього Київського університету), яку зібрав видатний історик В. Б. Антонович¹⁹. О. П. Новицький звертався з клопотанням до Президії ВУАН про утворення музею. Об'єднання двох найбільших збірок дозволило б не тільки зберегти існуючі колекції (15000 та 42000 відповідно), а й передати з ВУАКу низку матеріалів досліджень 20-х років²⁰. Надзвичайно цінні колекції археологічного музею університету значно постраждали під час евакуації 1915 р. та подій громадянської війни. Складені в коридорі четвертого поверху університету, вони були в розпоршеному стані і їм загрожувала цілковита загибель через розкращання та надмірну вологість у приміщенні. Музей ІНО мав і цінну фахову бібліотеку, яка теж перебувала в хаотичному стані. У 20-х роках так і не було проведено ревізії чи впорядкування збірки²¹. А на той час колекції вже зберігались у Всеукраїнському музейному містечку. Дещо пізніше, 23 січня 1931 р., саме О. П. Новицькому Президія ВУАН доручила прийняти експонати від Всеукраїнського Історичного музею для створення Археологічного музею ВУАН²².

¹⁷ Там само.— Арк.9.

¹⁸ Там само.— № 832, арк. 10–11.

¹⁹ Там само.— № 835, арк. 1.

²⁰ Там само.— Арк. 2 зв.

²¹ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики, та етнології (Далі — РФ ІМФЕ).— Ф. 13–5, № 334, арк. 1–10.

²² ІР ІБУВ.— Ф. 279, № 946, арк. 1.

Також він був причетний до формування на основі Мюнц-кабінету Київського університету Нумізматичного музею ВУАН. Слід вказати, що Мюнц-кабінет, за твердженням І. Гарбуза був першою музейною збіркою Києва²³. Та на середину 20-х рр. він, як і археологічний музей Київського університету, знаходився у загрозовому стані. Наприкінці 1924 р. керівництво ВУАН передало на прохання О. П. Новицького, збірку Всеукраїнському археологічному комітетові з метою розмістити її в Музеї мистецтв ВУАН. В 1925 р. ВУАК створив спеціальну комісію з передачі, яку очолив відомий археолог В. Г. Ляскоронський. Процес передачі, щоправда, затягнувся. Причини цього були як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Про об'єктивні труднощі писав у листі до О. П. Новицького В. Г. Ляскоронський. Це насамперед брак коштів на каталогізацію та перевезення збірки. Створення каталогу (190540 пунктів) забрало багато часу тому, що бібліотека Мюнц-кабінету мала велику кількість книг іноземними мовами²⁴. Суб'єктивними причинами, що заважали швидкому впорядкуванню збірки Мюнц-кабінету, були особисті непорозуміння серед членів ВУАКу. Справа утворення Українського музею нумізматика розглядалася на Всеукраїнській нараді у Харкові 25–27 травня 1926 р. (з доповіддю виступив його майбутній директор В. А. Шугаєвський)²⁵. Наступного 1927 р. було створено Український музей нумізматика в системі Лаврського музейного містечка²⁶. В 1928 р. до цієї збірки було приєднано частину експонатів Музею колишньої КДА, а з 1931 р. Нумізматичний музей існував як складова частина Всеукраїнського музейного містечка в Києво-Печерській Лаврі.

Ще одним напрямом діяльності академіка О. П. Новицького по формуванню музеїв Києва було створення на базі переданих відомими колекціонерами П. П. Потоцьким і В. О. Щавинським збірок музейних установ у системі ВУАН. П. П. Потоцький створив перший у Росії музей при військовій частині. В пореволюційний часу очолював військово-історичні музеї та музейні фонди

²³ Гарбуз І. Музей нумізматика//Київська старовина.— 1993.— № 4.— С. 88.

²⁴ ІР НБУВ.— Ф. 90, № 155, арк. 1–1 зв.

²⁵ ЦДАВОВУ.— Ф. 166, оп.6, спр. 8903, арк. 105 зв.

²⁶ Енциклопедія українознавства. Загальна частина.— Т. 3.— К., 1995.— С. 1022.

Петрограда, займався питаннями українознавства²⁷. Детально досліджено це питання у книзі С. І. Білоконя «Музей України. Збірка П. Потоцького». Доба, середовище, загибель»²⁸. Тому тільки зазначимо, що академік О. П. Новицький займав активну позицію у вирішенні питання створення «Музею України». Так 1 грудня 1925 р. О. П. Новицький від імені ВУАКУ звернувся до Спільного зібрання ВУАН з доповідною запискою про колекції В. О. Щавинського та П. П. Потоцького. Стосовно колекції і бібліотеки П. П. Потоцького він повідомляв, що колекціонер перебував у надзвичайно скрутних матеріальних умовах — мав велику заборгованість за приміщення, де знаходились колекції. Невирішеність питання з боку НКО УСРР змушувала П. П. Потоцького змінити свій намір і передати колекції одному з ленінградських музеїв.

Олекса Новицький висловив занепокоєння можливою втраченою цінних для української культури збірок. Він запропонував розглянути питання про колекції В. Щавинського та П. Потоцького на рівні Раднаркому. На думку О. П. Новицького, справа складалася з двох питань: перевезення і розгортання колекцій в Києві зі створенням нових установ ВУАН. Для вирішення питання він пропонував подати до Укрнауки реєстри збірок П. Потоцького з обрахунком витрат на їх пакування, перевезення та розгортання в Києві. Вдатися до Укрнауки з клопотанням негайно виділити кошти на перевезення в сумі 750 крб. та покриття заборгованості П. Потоцького за помешкання. Пропонував О. П. Новицький звернутися до Київського ОВК з клопотанням передати ВУАН будинок на розі вулиць Левашівської та Олександрівської, де він планував розгорнути нову установу Академії Наук, яку буде утворено з перевезених колекцій. З бібліотеки колекції П. П. Потоцького, що мала військове спрямування, пропонував утворити академічну Комісію з вивчення військового побуту в Україні. Тут же він подав кошторис нової комісії, що становив 4080 крб. на рік.

---

²⁷ Музей Украины (собрание П. П. Потоцкого). Научно-доповідні видання з історії України.— Вип. 1.— Показчик архівних матеріалів та бібліографії/ Упор. К. Климова.— К.: НАНУ, Інститут укр. Археографії і джерелознавства, Національний музей історії України.— С. 13–19.

²⁸ Білокінь С. І. «Музей України. Збірка П. Потоцького». Доба, середовище, загибель.— Київ, 2002.— 252 с.

Швидкому позитивному вирішенню питання збірок П. П. Потоцького заважали і політичні чинники. Повідомляє С. О. Єфремов в своєму щоденнику 25 грудня 1925 р.: «Врона,— комуніст, що втерся до музею Ханенка (був його директором — О. Б.) (академічного),— зробив доноса на Потоцького, що то колишній генерал»²⁹. Мається на увазі доповідна І.Врони до ВУАН, Укрнауки та уповноваженого Укрнауки в Києві³⁰. Зрозуміло, що це не сприяло крокам на зустріч вимогам колекціонера з боку влади.

Наприкінці січня 1926 р, коли до Києва приїжджав голова Укрнауки М. І. Яворський, в розмові з академіком С. О. Єфремовим справа просунулася вперед — вирішено відредувати рішення про дар П. П. Потоцького³¹. І дійсно після одержання від П. П. Потоцького короткого опису його колекцій та бібліотеки його згоди передати їх НКО УСРР тільки на умовах матеріального забезпечення його як охоронця колекцій (а не директора) та його родини, це питання було розглянуто 9 березня 1926 р. на колегії НКО. Та справа ще повинна була подолати всі бюрократичні бар'єри. Тільки 24 травня 1926 р. колегія НКО погодилась на умови угоди, укладеної з колекціонером та подала її на затвердження Раднаркому УСРР³². Одночасно було розпочато підготовчу роботу — складання інвентарного опису, упакування та підготовка помешкання у Всеукраїнському музейному містечку (пропозиція О. П. Новицького в цьому питанні не була підтримана череза фінансову скруту).

Незважаючи на ці складнощі, О. П. Новицький як голова ВУАКу тримав у полі зору долю збірок П. П. Потоцького. І пізніше, коли в Лаврському заповіднику діяв Музей України на основі його збірок, О. П. Новицький часто спілкувався з П. П. Потоцьким та користувався його бібліотекою³³.

Схожі події відбувались і з колекціями відомого мистецтвознавця і колекціонера В. О. Щавинського, який народився на Київщині, а жив теж у Петербурзі і заповів їх ВУАН. Колек-

²⁹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929.— К.: ЗАТ «Газета Рада», 1997.— С. 313.

³⁰ Музей Украины (собрание П. П. Потоцкого)...— С. 25–26.

³¹ Там само.— С. 335.

³² ЦДАГОУ.— Ф. 1, оп. 20, спр. 2264, арк. 68.

³³ МІК.— Дк-10455.

ціонував з 1906 р. картини голландських і фламандських майстрів. Після його вбивства 28 грудня 1924 р. вдова звернулась до Академії Наук з пропозицією перевезти збірки. У згаданому вже зверненні до Управи ВУАН 6 січня 1925 р. О. П. Новицький повідомив, що ВУАК вважав за абсолютно невідкладне порушити клопотання про негайну передачу бібліотеки, архіву та історико-мистецьких речей, що залишились у помешканні покійного до установ ВУАН. Учений висловлював занепокоєння тим, що у колекціонера не залишилося спадкоємців і існувала загроза відчуження майна. Академік О. П. Новицький пропонував віднайти кошти на згадану вище поїздки Ф. Л. Ернста до Харкова та Ленінграда³⁴. Справа зі збірками В. О. Щавинського просувалася швидше, ніж П. П. Потоцького, і вже 20 травня 1925 р. було складено акт заступником голови Управи ВУАН академіком С. О. Єфремовим та О. П. Новицьким як завідуючим Кабінетом українського мистецтва ВУАН у присутності співробітників ВУАН М. Мушкет, Н. Романенко та Є. Рудинської про відкриття пересланих з Ленінграда двох ящиків з книгами по мистецтву з колекції В. Щавинського. Тоді ж було перевірено їх за списком, складеним академіком В. Перетцом. Та це були далеко не всі унікальні зі збірки колекціонера. Тому 1 грудня 1925 р. О. П. Новицький як голова ВУАКу звернувся до Спільного зібрання ВУАН, наголошуючи, що справа затяглася і через матеріальні обставини вдова В. О. Щавинського може погодиться на пропозиції музеїв Ленінграда і передати їм картини збірки (де вони вже знаходилися на зберіганні).

Водночас О. П. Новицький наголосив, що збірка ця є неоціненний скарб, який відразу надасть Музеєві мистецтва ВУАН всеєвропейського значення. В. О. Щавинський був одним з найосвіченіших приватних колекціонерів у межах Російської імперії і складений ним каталог збірки був найкращим з подібних видань. Академік зазначив, що справу можна поділити на дві частини: перевезення колекцій та забезпечення вдови В. О. Щавинського. На його переконання передача колекції була щедрим дарунком українця своїй батьківщині, а дії вдови покійного колекціонера — відмова від безбідного існування, добровільна згода на життя злиденне. Тому, зважаючи на цей акт

³⁴ НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК, №52, арк. 1–1 зв.

самопожертви, ВУАН повинна була клопотатись про пенсію вдові В. Щавинського. Та, на превеликий жаль, ні перевезення картин, що зберігались в Ермітажі, ні виклопотання пенсії здійснене в стислі строки не було. Тому О. П. Новицький пропонував негайно звернутись з доповіддю через Укрнауку до РНК з клопотанням: добитись одержання з Ермітажу колекцій картин, асигнувати відповідні кошти на перевезення їх до Музею мистецтва ВУАН, видати вдові одноразову допомогу в розмірі 500 крб., ухвалити їй пенсію найвищої категорії, зважаючи на виняткову культурну та наукову цінність переданих колекцій³⁵.

Принагідно зазначимо, що академік С. О. Єфремов в щоденнику за 25 грудня 1925 р. теж висловлював занепокоєння станом справи: *«Частину ми перевезли, скинулись зрешми і перевезли. Лишилися ще картини, що були на сховку в Ермітажі, які можна взяти тільки дипломатичним шляхом. І знов Харків уже років зо два воловодить, хитрує, мудрує і домудрується, що ті картини так в Ермітажі й залишаться»*³⁶.

Із уже перевезених колекцій частину було передано Музею мистецтва ВУАН, але більша частина — кафедрі та кабінету українського мистецтва, які очолював О. П. Новицький³⁷. Не останню роль тут відіграла активна позиція, яку займав О. П. Новицький у придбанні згаданих колекцій. Так, спочатку кафедра українського мистецтва володіла унікальною фотоколекцією В. Щавинського, та згодом передала її Музею мистецтва³⁸. Так само були передані картини у жовтні 1925 р., переважно полотна голландських та фламандських майстрів³⁹. Книжковий фонд колекції В. О. Щавинського було розподілено між Музеєм мистецтва та Кабінетом українського мистецтва ВУАН. З цього приводу було створено комісію розподілу. На першому ж засіданні 6 березня 1928 р., на якому були присутні представник Укрнауки в Києві Л. Левицький, О. Новицький та представники від згаданих установ І. Врона, С. Гіляров, Є. Рудинська було вирішено книги, на які претендували обидві інституції, винести

³⁵ НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК., № 52, арк. 15 зв.—16.

³⁶ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929.— К.: ЗАТ «Газета Рада», 1997.— С. 313.

³⁷ ІР НБУВ.— Ф. 279, № 907, арк. 37.

³⁸ Там само.— № 863, арк. 5–6.

³⁹ Там само.— № 944, арк. 1.

в окремий список. Невдовзі було вирішено спірні питання і 5 червня 1928 р. замісник директора Музею мистецтва С.Гіляров та О.Новицький підписали акт про передачу частини книг Музеєві, а решту — Кабінетові українського мистецтва⁴⁰.

Взяв О. П. Новицький активну участь у нараді музейних працівників Києва, що відбулася 17 березня 1928р., і проводилась як підготовча до Всеукраїнської музейної наради. Комісії з підготовки наради київських музейних працівників працювали над розглядом окремих питань музейного будівництва з листопада 1927 р.⁴¹. О. П. Новицький був присутній, практично, на всіх пленарних засіданнях наради і брав активну участь в дискусіях. Так, на другому засіданні 19 березня, під час розгляду питання мережі київських музеїв, він запропонував спеціально не створювати музею російського мистецтва, а на його думку *«воно повинно бути взяте на увагу нарівні з іншим»*⁴². Гостра дискусія виникла на засіданні 27 березня коли розглядалось питання про створення реставраційних майстерень в Україні. Посилаючись на недостатність кваліфікованих кадрів (він сам, як голова ВУАКу, вимушений був запрошувати ленінградських фахівців для реставраційних робіт у Києві та Чернігові), О. П. Новицький пропонував створити одну реставраційну майстерню в Києві. Його підтримали відомі учені та музейники П. П. Курінний і Ф. Л. Ернст. Проти цієї пропозиції виступив представник Укрнауки в Києві М. Левицький та деякі інші учасники. В результаті було прийнято рішення наради, що центральна реставраційна майстерня буде створена в Києві, а, крім того, ще й в двох найбільших музейних центрах України — Харкові та Одесі⁴³.

У зв'язку з викладеним слід зауважити, що у 20-30-х роках ХХ ст. академік О. П. Новицький активно і ретельно досліджував пам'ятки Києва, займався реконструкцією втрачених та перестроєних пам'яток. Надзвичайно цікавою працею ученого була «Реконструкція м. Київ кінця XVII віку», над цякою він працював наприкінці свого життя і не встиг її видати. Зберег-

---

⁴⁰ Там само.— № 863, арк. 1–2.

⁴¹ РФ ІМФЕ.— Ф. 13–5, сир. 312, арк. 1–2.

⁴² Там само.— Арк. 4.

⁴³ Там само.— Арк. 10.

лись робочі матеріали дослідження та чорновий варіант праці. Вони засвідчують, що вчений працював комплексно над згаданою темою. Так, він зібрав генеральні плани Києво-Печерської лаври 1638–1918 рр. (фото, креслення, репродукції, знімки з аероплана, виписки). Також ученим було створено перелік об'єктів на тогочасних планах Києва, зібрано замітки і пояснення до планів.

На початку дослідження О.П.Новицький наголошує на достатності матеріалу з топографії Києва XVII ст. вчений ґрунтувався як на основних джерелах на малюнках Вестерфельда 1651 р., «Тезис Обєдовського» 1691 р., роботи Щирського та інші. Вчений вважав, що реконструкція дасть можливість не лише познайомитись з архітектурним обличчям міста того часу, а і побачити життя Києва того часу: що саме він увляв собою у військовому відношенні, яку роль відігравали монастирі, як було розміщено різні стани населення у межах міської забудови, на що було спрямовано увагу правлячих кіл у формуванні архітектурного обличчя Києва⁴⁴. У планах ученого було створення цілого циклу послідовних реконструкцій, що дало б можливість простежити зміну життя міста, перехід першорядності частин Києва протягом історії його розвитку.

Отже, зусилля О. П. Новицького поряд з працею багатьох українських учених з придбання і перевезення збірок В. О. Щавинського та П. П. Потоцького, дозволили не лише врятувати для української культури дорогоцінні пам'ятки, а й сприяли використанню їх науковцями. Та найвагоміший внесок у мезеефікацію пам'яток здійснив учений як умілий організатор музейної справи. Багато в чому завдяки його наполяганням почали функціонувати археологічний та нумізматичний музеї ВУАН. Ініціатива академіка О. П. Новицького відіграла вирішальну роль у порушенні питання про необхідність організації міського музею Києва, незважаючи на те, що у 20-х рр. не вдалося вирішити цього питання та згадана робота мала велике значення при створенні такого музею в майбутньому.

---

⁴⁴ ІР НБУВ.— Ф. 279, № 348, арк. 84–84 зв.

*Рада МИХАЙЛОВА,
науковець Інституту археології НАН України*

МУЗЕЙ Ф. Р. ШТЕЙНГЕЛЯ ТА ЙОГО ТРАДИЦІЇ

У розгортанні вітчизняної музейної справи, істотну роль відіграла освітня, краєзнавча і наукова діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (1870–1946).

Представник поважної київської родини, він спрямував свою увагу на розвиток музейної роботи на Волині, де провів свої юнацькі роки. За ініціативою Ф. Штейнгеля у с. Городку на Рівненщині було створено перший в Україні краєзнавчий регіональний приватний музей. Організований за принципово новим методом комплексного використання результатів досліджень різних наукових знань — історії, археології, природознавства, геології, етнографії, фольклору, літературознавства, мистецтвознавства, музикознавства, — музей Ф. Штейнгеля відповідав вимогам європейського рівня. Протягом його існування здійснювалися фольклорно-етнографічні експедиції та археологічні розкопки, а їхні результати оприлюднювались у наукових статтях і звітах не лише у межах країни, а й за кордоном. Музейна колекція старожитностей, зібрана під керівництвом Ф. Штейнгеля наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., хоч і частково втрачена, залишається цінним історико-культурним надбанням і предметом наукової уваги.

Донедавна ім'я Ф. Штейнгеля нечасто згадувалося в українській історії. Жодна радянська енциклопедія не подавала про нього бодай короткої інформації. Стислу оповідь про Ф. Штейнгеля — громадсько-політичного діяча, члена І Державної Думи, члена Товариства українських поступовців, посла в Берліні 1918 р., засновника музею на Волині — вміщено в Українській загальній енциклопедії, виданій І. Раковським у Галичині в дорадянські часи. У 80–90 рр. ХХ ст. у кількох публікаціях, присвячених початкам музейної справи на Волині, за Ф. Штейнгелем було визнано його заслуги. Втім істотна частина історії його музею залишається маловідомою для широкого загалу.

Ф. Штейнгель народився у Санкт-Петербурзі, у сім'ї інженера, статського радника, нащадка старовинного німецького роду, барона Рудольфа Васильовича Штейнгеля, який переїхав до Києва з Естляндії, та дочки майора російської армії Каменського, Марії Федорівни. Підлітком він вперше потрапив на Волинь, де у лютому 1878 р. його батько придбав маєток та значні земельні угіддя в с. Городку, розташованому у 11 км від колишнього повітового та сучасного обласного центру — м. Рівного.

Захопившись у юнацькі роки спрогнозованими польським природознавцем Г. Оссовським можливостями геолого-геогностичних досліджень Волині, Ф. Штейнгель обрав геологію за професію. З цього приводу він студіювався на природничому відділі фізико-математичного факультету Київського університету св. Володимира. Після закінчення університету він хотів досліджувати природу Волині, краю, з яким, за його словами, «цілком зріднився». Однак знайомство з М. Біляшівським, на той час завідуючим архівним управлінням Королівства Польського, а в подальшому видатного діяча науки і культури України, дещо змінило його наукові зацікавлення. Працюючи з 1893 р. у Варшаві, М. Біляшівський залучив Ф. Штейнгеля до археологічних досліджень, що значно вплинуло на уявлення молодого ентузіаста щодо можливостей і масштабів наукового вивчення краю. Знавець і поцінувач старовини, М. Біляшівський також підтримав ідею Ф. Штейнгеля щодо створення на Волині регіонального краєзнавчого музею. Крім того, він погодився очолити такий музей як директор.

Сама ідея була сформульована її автором, Ф. Штейнгелем, так: *«... Цікавлячись оточуючими мене явищами життя і природи, а також минулим Волині, я дивувався як мало можна знайти інформації як у літературі, так і у різних музеях, що стосувалася б Волині, її історії, етнографії, природи і т.п. Між тим, я не міг не бачити, що в науковому відношенні Волинь являє собою надзвичайно цікавий регіон. Спочатку мені прийшла думка про можливість збирати відомості і колекції, що стосувалися б таких питань Волині, які мене цікавили, але ця думка не мала певної форми. Тоді я звернувся за порадою до мого товариша* і пояснив йому свою думку. Від нього я довідався про існування в багатьох місцевостях музеїв, ознай-*

омився з їх програмами і цілями. Я побачив, що саме такі музеї і можуть дати відповідь на ті численні питання, які, наприклад, цікавили мене... І ось — у мене виникла думка малопомалу почати збирати все, що стосується всестороннього вивчення Волині».

Дійсно, на той час на Волині існували лише дві музейні збірки, які вміщували краєзнавчі матеріали — Волинське єпархіальне давньосховище при церковно-археологічному товаристві в Житомирі та Острозьке давньосховище. Зібрані у них пам'ятки релігійного характеру відображали історію краю надто вузько. Отже, Ф. Штейнгель слушно стверджував, що *«нинішнє становище з усією очевидністю вказує на всю необхідність такого роду закладу у провінції»*. На його думку, колекції музею мали *«максимально повно відтворювати минуле і сучасне життя краю»*. Розроблена і впроваджена співробітниками музею — Ф. Р. Штейнгелем, А. М. Биковим, М. Ф. Біляшівським та В. А. Мошковим структура майбутнього музею націлювала на системний підхід до збирання матеріалів, а крім того, передбачала роботу наукового товариства та історико-географічного архіву.

З 1895 р. почалось облаштування експозиції. Відчувши брак спеціальних знань, М. Біляшівський та Ф. Штейнгель здійснили поїздки до Санкт-Петербурга, Варшави і Львова, де вивчали музейні збірки та експозиції. У Санкт-Петербурзі Ф. Штейнгель та М. Біляшевський зустрічалися з провідними науковцями того часу — Д. Багалієм, О. Шахматовим, П. Чижевським, М. Гарєєвим, О. Лаппо-Данилевським, у яких вони консультувалися щодо використання наукового досвіду у створенні музею.* Безперечно, що отримані цінні поради згодом були використані у роботі.

25 листопада 1896 р. музей в Городку було відкрито. Започаткований як приватне зібрання, музей у подальшому, за задумом його власника, мав стати загальнодоступною установою. Його громадське використання *«на користь широкого загалу»* мало бути безкоштовним.

---

* Автор висловлює щире подяку викладачам Державного університету «Острозька Академія» В. В. Павлюку та А. О. Хвасдаю за допомогу у розшуку матеріалів та надані рукописи.

Інтерес до музею з боку громадськості був величезний, кількість бажаючих взяти участь у його роботі, постійно зростала. Зважаючи на це, дирекція офіційно звернулася до широких кіл населення з проханням продовжувати збір матеріалів. На такий заклик одразу відгукнулися представники місцевої аристократичної еліти — баронеса Н. К. Врангель, граф В. Г. Толстой, землевласники А. А. Кальтенберг, О. Р. Четирина, збирач-аматор Житинський, представники наукової інтелігенції — професор Київського університету св. Володимира В. Б. Антонович, молодий ще тоді вчений М. С. Грушевський, краєзнавці М. І. Теодорович, О. Левицький та інші. Надходження до музею складали речові внески з особистих зібрань і грошові дотації.

Наукову діяльність музею у Городку визначала робота фахівців різних галузей, які опрацьовували зібрані у ньому колекції, знайомилися з бібліотечними матеріалами. У такий спосіб було створено дійовий творчо-дослідницький осередок. Його учасники проводили публічні засідання та огляди нових надходжень. На засідання запрошували гостей — знавців, місцевих збирачів, аматорів і колекціонерів, власників приватних збірок. На зібраннях розгорталися дискусії та здійснювався обмін думками. В різні часи музей відвідали фольклорист та літературознавець М. І. Коробка, історик та археолог Я. В. Яроцький, природознавець, антрополог, етнограф і археолог Ф. Вовк (Волков), секретар Геологічного комітету П. А. Тутковський, голова Археологічного товариства графиня П. С. Уварова та багато інших науковців.

Зазвичай, відвідувачі-фахівці прагнули залишити для музею матеріали з власного доробку. П. Тутковський, зокрема, передав музею п'ять праць та фотознімки, виконані власноруч в ряді місць Західної Волині — у Межиріччі під Острогом, у Ковелі. М. Грушевський, який з 1894 р. за рекомендацією В. Б. Антоновича очолював кафедру історії Львівського університету і мав власний доробок з історії Волині, надіслав до бібліотеки музею відтиск статті про Волинь, яка була надрукована в журналі «Киевская старина». Активний член Київського наукового товариства, Ф. Штейнгель був у ньому заступником голови, посаду якого займав М. Грушевський. У подальшому М. Грушевського та Ф. Штейнгеля пов'язували не лише наукові інтереси, а й доброзичливі товариські стосунки.

Наставник М. Грушевського, видатний київський історик та археолог В. Б. Антонович з нагоди відкриття музею надіслав у Городок описи колекцій старовинних монет і медалей Київського університету, а також низку матеріалів із власної приватної колекції.

Відомий у європейських колах вчений із Санкт-Петербурга Ф. Вовк, давній товариш М. Біляшівського (завдяки якому і познайомився з Ф. Штейнгелем), відвідавши музей барона був захоплений його ідеєю і влаштуванням. У 1907 р. Ф. Вовк узяв участь у складанні експедиційних маршрутів музею.

У свою чергу, вражений енциклопедичними знаннями Ф. Вовка та його непересічною особистістю, Ф. Штейнгель писав у листі до М. Біляшівського: *«Дуже нам були приємні відвідини Городка Федором Кіндратовичем Волковим, він усім нам дуже сподобався, як і його супутники Чекаленко і Сахаров. Волков знайшов у музеї багато цікавого, як для музею імператора Олександра III, так і для себе особисто... Він закупив у Городку багато етнографічного матеріалу...»*

На 1902 р. надходження речей з приватних колекцій становило половину всього, що мав музей, але історичної повноти, як сподівалися його засновники, відтворити не вдавалося. Тому у 1897, 1899 та 1900 роках у ряді повітів Волинської губернії були розгорнуті фольклорно-етнографічні та археологічні експедиції. Їх очолили Ф. Штейнгель та М. Біляшівський, поставивши перед колективом дослідників-пошуковців різносторонні завдання.

Частиною експедицій стали археологічні розкопки, перші з яких проведено в липні-серпні 1897 р. у Рівненському повіті. Ф. Штенгелем та М. Біляшівським було розкопано кургани біля сіл Карпилівка (2 кургани), Грабів (2), Рогачів (6), Студинки (6). В останньому селі, два кургани були розкопані та обстежені у присутності голови Археологічного товариства графині П. С. Уварової з нагоди її відвідин музею.

В 1899 та 1900 рр. археологічні експедиції (за тогочасною назвою екскурсії) продовжувалися під керівництвом Ф. Штейнгеля за участі І. С. Абрамова та Н. К. Рекса, під час яких було розкрито п'ять курганів поблизу с. Пересопниця, три — у с. Корость Рівненського повіту, Городець (5), Теклюківка (2) —

Луцького повіту, Рудня Борова (1), Ковалі (1), Бараші (1), в урочищі Веселовка (1) — Житомирського повіту, поблизу міст Іскоростень (5) та Норинська (3), сіл Татарновичі (5), Кацівщина (5) Овруцького повіту. Всього було обстежено 53 кургани.

Перед початком розкопок, які проводив Ф. Штейнгель, в кожному випадку знімався план могильника та робився опис його розташування до навколтшньої місцевості. Після виявлення поховання, все, що там знаходилося, замальовувалося та знімалося фотографічним способом — спеціально для по-ібних випадків Ф. Штейнгелем були закуплені фотоапарати. При виборці піднімався остеологічний матеріал та інвентар. У звітах Ф. Штейнгеля, крім опису форм курганів та проб ґрунту, давалася інформація про розташування кістяків, типи поховань, присутність речей — побутових, культових, ювелірних. Вказувалися також характерні ознаки предметів, визначався їхній матеріал. У звітах вміщувалися таблиці, подавалися цифри обмірів (кургани, труни, кістяки тощо), зазначалася кількість відомих на той час випадків з подібними знахідками. Бездоганна точність та конкретність інформації у статтях і звітах Ф. Штейнгеля виявляють їхні по-справжньому наукові риси, а самі дослідження роблять цінними і в наш час.

Археологічні розкопки охоплювали пам'ятки трьох хронологічних груп: первісної доби, давньоруського і польсько-литовського часу. Зазначимо, що проведення експедицій на Рівненщині припадали на період становлення наукової археології — на той час нової галузі історичних знань, яка стверджувала себе у східноєвропейському просторі як окрема наукова галузь і далеко не всюди була прийнята й поцінована у в своїх можливостях фахівцями-істориками.

Завдяки археологічним дослідженням до музейної колекції барона Штейнгеля увійшли знахідки знярядь праці первісної людини та остеологічні залишки. Під час археологічних досліджень у с. Городок Рівненського повіту були знайдені дві поліровані сокири та частина рогу лося з ознаками обробки, у с. Семиренки Луцького повіту — зубило, кам'яна полірована сокира з «просверлиною», у с. Мирогоща Рівненського повіту — дві кремневі поліровані сокири та кам'яна полірована сокира з «просверлиною», у с. Посягва Острозького повіту — діоритова пол-

ірована сокира, в урочищі Остроля у с. Заславі Острозького повіту — полірована сокира з «просверлиною».

У с. Городок були, також, знайдені кургани давньоруського часу. Серед археологічних знахідок цінність являли собою речові комплекси ювелірних прикрас та монет. У повному обсязі їхнє значення стало зрозумілим лише після виходу у 1954 році роботи Г. Ф. Корзухіної, присвяченої давньоруським скарбам, де волинські пам'ятки зайняли своє важливе місце. В колекції Ф. Штейнгеля знаходився речовий скарб, знайдений 1890 р. поблизу с. Бегень Рівненського повіту, який складався із шести шийних гривень та золотого персня. Частину колекції становило церковне начиння та речі церковного вжитку давньоруського часу.

Доволі значною була колекція монет XIV–XVII ст., здобута, також частково, під час археологічних досліджень. До неї входили скарб польських та пруських монет XVII ст. з м. Степаня Рівненського повіту, скарб із с. Пулганова Луцького повіту, знайдений 1897 р., який складався з 3400 празьких грошів, 800 срібних зливків та «червоноруського» напівгроша Володислава Опольського, литовські монети XIV–XVI ст. із с. Семиренки Луцького повіту, скарб із с. Солотвино Ковельського повіту, знайдений 1891 р., що вміщував кілька сотень празьких грошів XIV ст., польські гроші та денарії XV–XVI ст. часів Казимира Ягайловича і часів Олександра Казиміровича, скарб польських та пруських монет XVII ст. із с. Антополя Острозького повіту.

Одночасно з археологічними у 1899–1900 рр. здійснювалися фольклорно-етнографічні експедиції. Спрямовані по басейнах річок Случ, Стир, Уборть, вони мали на меті виявлення та вивчення осередків народних промыслів, ремесел, зразків народної інженерії, техніки, традиційної архітектури, залишків давніх культових споруд. Фольклорно-етнографічні матеріали збиралися у відповідності до складеного в музеї інструктивно-методичного запитальника. В результаті колекції музею поповнилися взірцями волинської вишивки, ткацтва, лозоплетіння, одягу, народних музичних інструментів, іграшок, писанок, святкових масок, костюмів для вертепної драми. Так, наприклад, були віднайдені зразки ткацтва, які зберігали способи давніх технік одним та двома кольорами (сірим по сірому, сірим по білому, білим по сірому, білим по білому).

Підкреслимо, що збирання матеріалів під час експедицій проводилося на принципах науковості — відбиралися лише пам'ятки, про які можна було дістати достовірні відомості. Всі надходження належним чином документувалися. Високий науковий рівень забезпечувався також тим, що в експедиціях брали участь фахівці, члени Товариства дослідників Волині. Так, у 1898 р. на запрошення Ф. Штейнгеля, в експедиційному обстеженні Рівненського та Луцького повітів було задіяно 10 фахівців-науковців.

Якщо на перший рік існування музею у ньому налічувалося 950 пам'яток (252 з них — етнографічних), то в наступному 1899 р. їх було вже 1795 одиниць.

Зібрані матеріали спочатку містилися у двох кімнатах флігеля будинку Штейнгелів у Городку. В подальшому вони зайняли 5 кімнат. До експозиції увійшли і «ранні колекції» Ф. Штейнгеля, які він почав збирати ще студентом університету.

Всі разом зібрані матеріали стали експонатами природничого, географічного, антропологічного, археологічного відділів музею. Вони були розміщені у такий спосіб: природничий (геологія, мінералогія, палеонтологія, флора, фауна) — одна кімната; географічний (мапи, плани, фотографії місцин та народних типів Волинської губернії) — одна кімната; антропологічний (остеологічні матеріали) та археологічний (стародавня історія та археологія) — одна кімната; етнографічний (народний побут та матеріальна культура народу) — одна кімната, бібліотека — одна кімната.

У кімнаті природничого відділу розміщувалися чучела птахів та плазунів, колекція волинських комах, збірка волинських мінералів.

У кімнаті географічного відділу у величезній шафі було розміщено спеціально пристосовані ящики (по одному на кожний уїзд), де зберігалися негативи та письмові матеріали про села та містечка Волині (обсягом — понад кілька сотень).

У кімнаті антропологічного та археологічного відділу знаходився набір кремневих знарядь праці та кістки мамонта, матеріали з волинських курганів. Черепи та кістки були виставлені у спеціальних шафах-вітринах, розташованих біля стін кімнати. Значну частину археологічного відділу становили сфрагістичні та нумізматичні колекції. Крім зазначених вище, тут, зок-

рема, містилася рідкісна знахідка скарбу римських монет часів Антоніїв із с. Кострополя Рівненського повіту.

Етнографічний відділ демонстрував селянські строї, переважно жіночі, з притаманними для Волині вишивками, жіночі та чоловічі головні убори, наприклад, брилі, знамениті слущькі пояси з шовку, оздоблені золотом та сріблом. До експонатів, що відтворювали народні обряди, належала маска Кози із с. Голиків Заславського повіту. Її прикріплювали до палки для «водіння»: за народними повір'ями «приход» такого персонажа на свята або додому «забезпечував» селянський добробут.

В експозиції також знаходився вертепний дваярусний ящик з м. Славути Заславського повіту і текст народної вертепної драми «Цар Максиміліан». Сама драма була записана на фонографі і входила до унікальної музейної колекції фонографічних валиків. Окрім драми «Цар Максиміліан», на валиках зберігалися записи матеріалів з кількох волинських сіл та містечок — українські пісні та колядки, єврейські пісні. Фонограф спеціально був придбаний Ф. Штейнгелем восени 1898 р. Власноруч він записав низку обжинкових пісень у с. Городок та в м. Степані Рівненського повіту.

Варто відзначити шанобливий погляд Ф. К. Штейнгеля, як власника музею, на виробниці народних промислів та народного мистецтва. Щоб зрозуміти всю важливість і прогресивність цієї позиції, необхідно зауважити, що в ХІХ ст. збирання виробів народного мистецтва як можливих експонатів, ніхто з авторитетних цінителів, не визнавав. Відомо, наприклад, як Б. І. Ханенко, голова правління Музею старожитностей та мистецтва у Києві, глузував з ідеї показувати предмети селянського вжитку в музейній експозиції, відмовляючи їм у праві знаходитися поряд із «справжнім» мистецтвом. Прозорливість Ф. Штейнгеля була доведена часом — з роками твори народного мистецтва не лише набули наукової ваги, а й створили «золотий фонд» народної культури, демонструючи нерозривність багатовікових культурно-мистецьких традицій.

Здатність Ф. Штейнгеля надавати наукового змісту будь-якій роботі позначилася і на діяльності музейної бібліотеки. Вона складалася з трьох відділів — рукописів, стародруків та сучасних видань — і вміщувала базові джерелознавчі матеріали. У відділі рукописів були зібрані копії древніх документів та

актів, автографи, записи, схеми, замальовки, які стосувалися Волині. Відомо, наприклад, що з приватної колекції В. Б. Антоновича, яка налічувала понад 1000 одиниць пам'яток, до музею в Городку було надіслано збірку південноруських автографів, що налічувала близько 150 вірців. У відділі стародруків були зібрані раритетні видання: карти, плани, богослужбові книги ХУІІІ ст., в тому числі, і надруковані на Волині — в Острозькій, Дерманській та Почаївській друкарнях.

Про високий рівень опрацювання бібліотечних та музейних матеріалів свідчать видання, якими користувалися у Городку науковці: сюди надходили журнали з Російської Академії наук та Російського географічного товариства, академічні програми з вивчення пам'яток фольклору, етнографічні збірки Товариства дослідників Волині.

У свою чергу, надбання музею ставали відомими у світі. Про унікальні пам'ятки Волині було повідомлено англійською та французькою мовами у зарубіжних виданнях. В англійському журналі з питань мистецтва «Studio», редакцією якого було видано чотири спеціальні томи — додатки про мистецтво народів Європи, частина, присвячена сільським ремеслам України, була написана М. Біляшівським. Підґрунтям цієї роботи стали, переважно, волинські колекції музею Ф. Штейнгеля. Читачі-рецензенти зазначали, що стаття М. Біляшівського, побудована на фактичному матеріалі, вигідно відрізнялася від вміщених поруч статей з російського, польського та литовського мистецтва. Особливо яскраво виглядала наочна частина, до якої увійшли 155 ілюстрацій.

Підсумовуючи роботу над створенням музею, дослідники виокремлюють кілька етапів його існування: етап 1800–1900 рр., який характеризувався активним накопиченням матеріалів; етап 1901–1903 рр., коли відбулося впорядкування колекцій та картотек і почалось фахове опрацювання матеріалів з використанням наукових методик; етап 1904–1914 рр., коли закінчилися «накопичувальні роботи» і став працювати науковий осередок, який залучив до роботи широкий загал людей і свідчив про суспільно-громадське визнання музею. Цю діяльність частково відображено в археологічних і загальномузейних звітах.

У період між 1899 та 1905 рр. в музеї сталися зміни: 1897 р. М. Біляшівський був переведений з Варшави до Києва і призна-

чений членом правління, а згодом — директором Київського музею старожитностей і мистецтва (1899–1902). Робота на новому місці, співпраця у «Київській старовині», видавництві ААЮР та ін., унеможливили його роботу в Городку. Звіт 1905 р. за підписом Ф. Штейнгеля свідчив про перехід музею під його єдиновласне керівництво; у листі до М. Біляшівського за 24 вересня 1903 р. він просив передати до музею документи, які стосувалися подальшої роботи. Під керівництвом барона Штейнгеля музей проіснував до початку 1915 р.

Під час Першої світової війни, з наближенням лінії фронту постало питання про евакуацію музею у безпечне місце. Частина колекцій потрапила до Києва, найбільш цінні експонати — на Північний Кавказ, у Краснодарський край, де були маєтки членів родини Штейнгелів — дядька та братів. На Кавказі, як вважалося певний час, колекція загинула у пожежі. Останнім часом ця версія, небезпідставно, переглядається науковцями: посилаючись на листи Ф. Штейнгеля до М. Біляшівського за 1922 р., Г. Непомнящий, наприклад, слушно зауважує, що Ф. Штейнгель неодноразово писав про те, що колекції були перевезені у різні місця, але жодного разу, навіть не натякнув на те, що вони згоріли. Відомо, також, що частину найбільшої з колекцій — етнографічну — було розміщено у Київському музеї старожитностей і мистецтва, природничу — у Зоологічному музеї Київського університету (де знаходилася лопатка мамута з комплексу палеолітичної доби, вона значилася у каталозі музею); крім того, розрізнені музейні матеріали, які залишилися у селі, були частково передані Ф. Штейнгелем польським дослідникам, зокрема, археологу Савіцькому, а частково (предмети народного побуту), роздані для збереження жителям Городка, які служили у барона.

По Другій світовій війні під час ремонту будинку, в якому колись було розміщено музей, знайшли ящики, заповнені нумерованими кістками. Приймавши експонати антропологічного відділу колишнього музею (а треба думати, що то були саме вони) за останки жертв фашизму, кістки були захоронені на території села.

Частина речей давньоруського часу, у тому числі і кілька скарбів потрапили до музеїв Москви та Санкт-Петербурга через Археографічну комісію (1859), яка діяла наприкінці XIX —

на початку ХХ ст. як офіційний організаційний центр, що розподіляв старожитності до різних музеїв. Саме тут знаходимо інформацію про скарби з Волині, серед яких і скарб з колекції Ф. Штейнгеля.

Тривалий час не з'ясованою залишалася доля музейної бібліотеки. Її історія частково розкрита завдяки відшуканим С. І. Білоконем документам у ЦНБ НАНУ ім. В. І. Вернадського. Ще незначна частина бібліотеки, зібрана після революції і перетворена на народну читальню «Рідна хата», була знищена місцевим населенням після від'їзду барона Штейнгеля з сім'єю в 1939 р. до Німеччини.

Музей в Городку відіграв значну роль у науковому та культурному житті Волинського краю. Як дійовий науковий осередок, він викликав пошвавлення та активізацію історико-краєзнавчих досліджень. В той час, коли переважна більшість дореволюційних музеїв не ставила за мету комплексне, всебічне висвітлення життя регіонів, музей у Городку провадив роботу, саме такого, принципово нового характеру та змісту. Ф. Штейнгель міг по праву писати: *«Музей наш почав потроху приносити ту користь, яку він повинен буде приносити з часом»*. Подібні спроби здійснювали всього кілька закладів: природничий музей у Полтаві, створений Д. В. Докучаєвим у 1891 р., Земський музей у Полтаві, заснований в 1892 р. О. Ольховським, Етнографічний музей при Харківському університеті, яким з 1905 р. завідував М. Сумцов, Музей запорізької старовини у Катеринославі, де працював Д. Яворницький.

Музей в Городку можна вважати справжньою школою підготовки науковців та музейних практиків. Саме таку «школу» у Городку пройшов М. Ф. Біляшівський, у подальшому директор Музею старожитностей та мистецтва у Києві, один з перших академіків ВУАН (1919). Ідеєю музейної справи тут захопився М. С. Грушевський, зайнявшись музеєм Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. В Санкт-Петербурзі подібні ідеї став запроваджувати Ф. К. Вовк. Музей Ф. Р. Штейнгеля не лише надав основні знання з музейної справи всім його працівникам та учасникам наукового осередку, а й став базою для формування низки професійно-наукових навичок, необхідних у музейній діяльності.

У певному зв'язку з виникненням колективу науковців в Городку слід розглядати і появу у 1900 р. Товариства дослідників Волині, а також створення ними власного музею.

Загалом, практика музею Ф. Штейнгеля показала виграшні сторони згуртованості наукових сил навколо конкретної справи. Активізація досліджень українських науковців у 1895–1900 рр. сприяла відновленню загального інтересу до минулого України, де один за одним відбулися чотири археологічні з'їзди: 1899 р. у Києві (XI АС), 1902 р. в Харкові (XII АС), 1905 р. у Катеринославі (XIII АС), 1908 р. у Чернігові (XIV АС).

У свою чергу, увага до музею з боку науковців, зробили його не лише дослідницьким, а й навчальним центром: відвідання музею було рекомендоване учням повітових шкіл та університетів.

Ставши в центрі науково-освітнього руху на Волині, Ф. Штейнгель продемонстрував глибоке розуміння найбільш важливих питань: він правильно підійшов до потреб свого часу і визначив головні завдання своєї доби, зумівши спрямувати сили туди, де їх бракувало. Можна лише дивуватися, що в часи, коли фахівців — музеєзнавців, практично, не існувало, він опанував цими новими видами діяльності на надзвичайно високому професійному рівні. Ця справа вимагала (і тепер вимагає) колосальної енергії, ініціативи, організаторського таланту, вміння завойовувати прихильність у широкої громадськості та авторитет серед наукових кіл, зрештою, послідовності у проведенні всіх починань у життя. Особливої ваги діяльності Ф. Штейнгеля надає масштабність, з якою він зорганізував свою роботу і яка, відрізняє його розуміння справи від усіх попередніх аналогічних спроб. Досвід організації музею та ведення музейної справи, започатковані Ф. Р. Штейнгелем, сформували традицію сумлінного і цілеспрямованого служіння благородній меті збереження духовного досвіду людства.

Використана література:

Абрамов И. С. Городоцкий музей Волинской губернии барона Ф. Штейнгель//Живая старина.— 1906.— Вып. IV.

Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть. Білокінь С. І. До історії

збірок барона Ф. Р. Штейнгеля//IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей.— К., 1989.

Становлення. Історіографія. Бібліографія.— Хмельницький, 1995.

Кудь В. Створення Городоцького музею//Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища.— Житомир, 1993.

Лазаревський А. М. Городецкий музей Волынской губернии//Киевская старина.— 1898.— № 4.

Михайлова Р. Д. Волинь у науковому спадку В. Б. Антоновича//Діячі науки і мистецтва рідного краю у розвитку української національної культури. Збірник матеріалів і тез наукової конференції.— Рівне, 1998.

Михайлова Р. Д. Давньоруські пам'ятки художнього ремесла з Волині у науковому доробку дорадянського періоду//Житомирщина на зламі тисячоліть. Науковий збірник «Велика Волинь».— Т. 21.— Житомир, 2000.

Михайлова Р. Д. Ф. Штейнгель — особистість і науковець//Культура України ХХІ століття: діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах. Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конф.— К.: ДАККК і М., 2001.

Михайлова Р. Д. Родина баронів Штейнгелів та їхній фамільний некрополь у Києві//Наукові записки. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень.— К.: ІУАД НАНУ ім. М.С.Грушевського, 2002.— Т. 9.

Непомнящий Г. Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля//Велика Волинь.— Т. 15.— Житомир, 1994.

Онуфрійчук Ф. Ф. Музейна збірка українських народних скарбів.— Йорктон, 1981.

Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 г. Составил Н. Беяшевский.— Варшава, 1898.

Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток.— К., 1989.

Українська загальна енциклопедія в 3-х ТТ. Під гол. ред. І. Раковського.— Львів-Станіслав-Коломия.— Т. 3.

Штейнгель Ф. Р., Беляшевский Н. Исследование стоянки каменного века в с. Городке Ровенского уезда Волынской губернии//АЛЮР.— К., 1899.— Т. 1.

Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900//АЛЮР.— К., 1905.

Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. Составил Ф. Р. Штейнгель.— К., 1905.

Шафранский С. И. Экскурсия в с. Городок Волынской губернии музей барона Ф. Р. Штейнгель.— Кременец, 1907.

Bilachevsky N. Little Russia (the Ukraine). The Peasant art of Russia-London-Paris-New-York, 1912.

Кіра ПІТОЄВА,

зав. сектором

Літературно-меморіального музею М. Булгакова

МУЗЕЙНИЙ ПРЕДМЕТ І МЕМОРІАЛЬНИЙ ПРОСТІР (до 10-річчя експозиції Літературно-меморіального музею М. Булгакова)

10 років існування експозиції музею М. Булгакова дали значний матеріал для роздумів про життя його ідеї в просторі реального життя. Адже перевірити її можна було лише в часі і лише на глядачеві (відвідувачі). По 10 роках замислюєшся, як жити далі, якою слід було б робити наступну експозицію? Адже час змінився. Прийшло нове покоління зі своїми улюбленими письменниками, зі своїм «кліповим» мисленням. Але для того, щоб відчутти нові ідеї, зрозуміти, що буде потрібне у майбутньому (бо інакше нащо робити нове, адже й на «старі» ходять) непогано де в чому розібратися. А саме: може в нинішній експозиції є щось принципово важливе, що й змінити не можна. Даність незмінна: є дім, в який сам автор оселив своїх героїв, тобто є ситуація, з якої вийти неможливо, а отже і не потрібно. Є також і експозиція, побудована на цьому ґрунті, задумана і виконана відповідно до задуму. В задум цей входило поняття «пауза», роль якої виконує музейний простір, меморіальний простір, художній простір, простір, що стає у повному розумінні, дійовою особою експозиції. Таким його зробив автор, ми лише це зрозуміли. Тобто, про музейний простір, особливо у літературно-меморіальних музеях говорили і до нас, говоритимуть і після! Просто у нас особливий випадок. А чи спрацює він, коли ми захочемо створити експозицію, скажімо, присвячену «Майстру і Маргариті», де йдеться про інші будівлі, та ще й в іншому місті?

Саме тут і виникає бажання проаналізувати, чи то тільки в нашому випадку можлива така багата ситуація гри з простором в музеї, адже все одно, в будь-якому музеї, присвяченому одному автору, заведеться тими чи іншими засобами будувати простір його твору (чи творів). Без цього не обійтися. Тому і виникають загальні проблеми:

- меморіальний і типологічний предмет. Діалог у просторі;
- меморіальний предмет у немеморіальному просторі;
- внутрішній простір предмета (скажімо, фото) і простір залу;
- введення екстер'єру в інтер'єр;
- предмет у залі як вимір експозиційного дійства;
- предмет - простір - людина (відвідувач);
- предмет у залі як одиниця дійовості;
- світло як рушійна сила в інтер'єрі.

Щодо нашого, конкретного випадку (йдеться поки що про нинішню експозицію), то тут є вагомі додатки:

- створення двоїстого простору;
- гра з простором (діафрагмування його від малого простору порожньої рамки до розмірів космосу);
- створення природних стихій у замкненому просторі;
- створення магічного простору;
- створення ліричного простору;
- створення простору гумору;
- створення простору живого дому...

І, нарешті, для всіх випадків:

- створення сучасного музейного простору для сучасних наукових і мистецьких ідей, цікавих для сучасників.

Винайдення такої субстанції, як простір для експозиційного існування підказане не тільки Булгаковим, а й саме специфікою музейної справи, спричинилося до цікавих знахідок, проведених через розуміння Булгакова, великого жартівника і містифікатора. Але й без Булгакова, сам собою простір, у наш час викликає величезний інтерес і зацікавленість людей, зачарованих великим космосом. Інша річ, що сам Булгаков у романі «Біла гвардія» звертає наш погляд до зірок. Але це ж робили і до нього, вже абсолютно точно робитимуть і в майбутньому. То ж чом би нам, які із задоволенням залучають до музейних експозицій усі види мистецтв, техніки і науки не відчувати у просторі співтворця наших майбутніх робіт. Чому?...

*Тетяна РАЛДУГІНА,
Музей історії м. Києва*

ВИСТАВКА «ГІДНИЙ РОДУ СВОГО» В МУЗЕЇ ІСТОРІЇ М. КИЄВА: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Важливим напрямом музейної роботи є виставкова діяльність. За 25 років існування Музей історії м. Києва підготував і презентував киянам та гостям міста чимало цікавих виставок, різних за своєю тематикою, характером та актуальністю. З упевненістю можна стверджувати, що лєвова частка у створенні виставкових експозицій належить відділу «Київ новітньої доби». Це пояснюється тим, що названий період (до 1991 р) зазнавав за радянських часів найбільшої фальсифікації та інтерпретації. Потреба в об'єктивному висвітленні подій минулого, ліквідації його «білих плям» мала у цьому сенсі першочергове значення. Серед багатьох виставок, створених колективом відділу, які вже увійшли до музейної спадщини, слід відзначити «Чорнобиль. Факти і документи», «Незабутня осінь 1943-го...», «Київ: 1941–1943 рр.», «Ми йшли до тебе, Перемого!», «І оживе добра слава, слава України», «Хотіла б назвати я всі імена...», «Кияни. Місто. Влада», «На порозі Нової України», «Мета, омріяна віками» та ін.

Одна з названих виставок («Чорнобиль. Факти і документи») неодноразово експонувалася у країнах Західної Європи (Німеччина, Данія, Велика Британія) і мала там значний успіх. Прикладом творчої співпраці можна назвати виставку «Мета, омріяна віками» (до 85-річчя проголошення ІV Універсалу Української Центральної Ради), відкриття якої відбулося 22 січня 2003 р. у Лондоні. У її підготовці брали участь Музей історії м. Києва, Бібліотека ім. О. Ольжича (Київ) та Бібліотека-Архів ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії в Лондоні.

Найбільш вдалим і ґрунтовним проектом, реалізованим фахівцями музею за останній період, стала виставка «Гідний роду свого», відкрита до 130-річчя від дня народження видатного національного діяча гетьмана України Павла Петровича Скоропадського (1873–1945). За концептуальним рішенням та обся-

гом представлених в експозиції оригінальних матеріалів, її, безперечно, можна віднести до розряду унікальних. Виставка мала великий резонанс у культурному житті міста і засвідчила глибокий інтерес, який виявляють нині до періоду гетьманату і постаті П. Скоропадського, широкі кола науковців і громадськості. Ідея її створення виникла внаслідок тривалої дослідницької та пошукової роботи з даної тематики.

Певні напрацювання в цьому напрямі відображенно в матеріалах щорічних музейних науково-практичних конференцій та окремих публікаціях співробітників музею¹.

Постать П. Скоропадського — одна із суперечливих в українській історії. Очолювана ним Українська Держава (29 квітня–14 грудня 1918 р.) досягла вагомих здобутків на шляху свого становлення і мала реальний шанс ще 85 років тому утвердитися у світі. Проте роль гетьмана у державотворчих процесах доби Української революції 1917–1920 рр. і досі оцінюється його прихильниками та опонентами по-різному. Неоднозначне сприйняття особистості П. Скоропадського та його політичної спадщини бере початок ще від часів Української Центральної Ради.

Аристократ, генерал почту останнього російського імператора, землевласник — він, на глибоке переконання соціалістів, був неприйнятною кандидатурою на роль національного лідера. Крім того, погляди П. Скоропадського не вписувалися в догми його опонентів та їхню схему соціального переустрою суспільства. Стосовно цього закономірним є факт, що за часів гетьманату, незважаючи на реальні успіхи Української Держави, П. Скоропадському так і не вдалося досягти компромісу і знайти підтримку серед прихильників УНР. Замість співпраці, спрямованої на зміцнення української державності, вони намагалися дискредитувати гетьмана в очах народу, чіпляючи йому різні образливі ярлики на кшталт «німецької маріонетки», «реставратора поміщицького режиму», зрадника і ворога українського народу.

Слід зазначити, що П. Скоропадський зазнавав нищівної критики не лише з боку національних діячів соціалістичного

---

¹ Радугіна Т. Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: здобутки і втрати // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. — № 3. — 2001. — С. 46–59.

табору, а й правих українських кіл, які звинувачували його, навпаки, в надмірній демократизації та лібералізмі². Одностайними у своєму ставленні до гетьмана та Української Держави були представники білого руху та червоної Росії. Всі вони, попри класову непримиренність і різницю поглядів, засуджували «сепаратизм» П. Скоропадського та іронічно сприймали новоутворену, за їхнім визначенням, «державу-сюрприз»³ як явище тимчасове і нежиттєздатне. Самого ж гетьмана називали «другим Мазепоєю» і навіть «українським Бонапартом»⁴.

Ким же насправді був П. Скоропадський, коли і як увійшов він в українську історію й революцію? Якою була його справжня місія в один з найкритичніших періодів нашого столітнього минулого? Як склалася його подальша доля і чи поставив він крапку у своїй політичній діяльності, коли змушений був під тиском обставин полишити рідну Україну і виїхати на чужину?

Саме ці питання лягли в основу творчого задуму виставки «Гідний роду свого» і стали її лейтмотивом. Поштовхом до створення експозиції стала така подія, як поповнення у 2001 р. музейної колекції унікальними матеріалами, що належали свого часу родині Скоропадських⁵. Серед них були такі реліквії, як золоті перстень-печатка та перстень з рубіном. На персні-печатці зображений родовий герб Скоропадських: розсічений щит, у першій половині якого — козак з рушницею на лівому плечі, у другій половині — родова емблема — три, повернуті вниз стріли, середня — прямо, а крайні покладені навхрест і перев'язані стрічкою. Герб обрамлений зверху гетьманською шапкою з двома перами. Перстень був виготовлений на замовлення П. Скоропадського, вірогідно у 1918 р. після проголошення його гетьманом України. Принаймні — не пізніше цієї дати, оскільки на багатьох фотографіях 1918 р. гетьман зображений саме з цим перснем на руці. Можна також припустити, і ця версія має право на існування, що перстень було зроблено між 1912 і

² ЦДАВО України.— Ф. 2601, оп.1, опр.12, арк. 203–204.

³ Ростовець М. Скоропадський і Скоропадчуки.— Саскатун, 1938.— С.10.

⁴ Кубинський А. Гетьман Павло і Гетьманіч Данило Скоропадські.— Чикаго, 1968.— С. 37.

⁵ Ралдугіна Т. Реліквії родини Скоропадських в Музеї історії м. Києва// Київська старовина.— 2002.— № 2.— С. 70–75.

1918 рр., тобто після того, як родовий герб Скоропадських знайшов своє остаточне художнє вирішення в ескізі Г. Нарбути, якого по праву вважають третім автором «Малоросійського гербовника» разом з В. Лукомським та В. Модзалевським⁶. Зазначене припущення доводить, що П. Скоропадський не тільки не цурався свого «малоросійського» походження, але й пишався ним, вважаючи свій рід не нижчим за будь-який російський знатний рід. У такому разі це спростовує твердження опонентів П. Скоропадського про суто російську ментальність гетьмана та його випадковість в українській революції. Перстень був подарований П. Скоропадським у 1925 р. своєму спадкоємцеві сину Данилу на честь його повноліття.

Перстень з рубіном датований приблизно серединою ХІХ ст. Існують дві версії щодо його первісних власників. За твердженням доньки гетьмана Олени Отт-Скоропадської, він належав її дідові по материнській лінії П. П. Дурново і був подарований її матері Олександрі Петрівні у 1898 р. на честь весілля. За словами нареченої Д. Скоропадського Галини Мельник-Калужинської, перстень від початку належав родині Скоропадських і як заручний передавався по чоловічій лінії. Тому логічно, що він зрештою опинився у Данила.

Реліквією колекції можна по праву вважати і аркуш з молитовника з посвятою гетьману Лівобережної України Івану Скоропадському. Доля самого молитовника, на жаль, невідома. За легендою він був подарований гетьману російським царем Петром І і зберігався пізніше як сімейна реліквія в бібліотеці маєтку Скоропадських у Тростянці на Чернігівщині.

Іншими цікавими експонатами були: тростина з червоного дерева із срібною рукояттю П. Скоропадського; попільничка з рогу оленя, яку гетьман вивіз із собою в еміграцію; побутові речі сім'ї Скоропадських — тарілка Києво-Межигірської фаянсової фабрики; дерев'яна різьблена шкатулка, придбана родиною в Оберстдорфі під час проживання у Німеччині, тощо.

Значну частину надходження складали матеріали Д. Скоропадського, відомого лідера українського руху в еміграції і останнього представника роду Скоропадських по чоловічій лінії.

---

⁶ Лукомський В., Модзалевський В. Малоросійський гербовник. Препринт.— К., 1993.— С. 167.

На жаль, ім'я Д. Скоропадського і досі все ще залишається поза належною увагою науковців і є маловідомим в Україні, на відміну від діаспори, де авторитет гетьманича був надзвичайно високим. Продовжуючи справу батька і очолюючи гетьманський рух в еміграції, він усе своє свідоме життя присвятив служінню в ім'я України. Зважаючи на те, що відсутність національної єдності була одним з головних чинників поразки Української революції 1917–1920-х рр., він робив усе можливе, щоб сконсолідувати різні українські політичні сили в еміграції. Д. Скоропадський прожив усього 53 роки. Раптова загадкова смерть обірвала життя у самому розквіті сил. Відомий діяч ОУН-р Ярослав Стецько у своєму прощальному слові на його могилі сказав: *«Українці страждали в особі Гетьманича визначну постать, щирого українського патріота, самостійника і соборника, людину високої особистої культури і такту, аристократа не тільки по крові, але передусім по духу, [...] у своїй діяльності він мав тільки основну мету — Українську Державність»*⁷. Серед переданих музею матеріалів Д. Скоропадського: оригінальні фото, документи, особисті речі, зокрема золотий хрестильний хрестик на золотому ланцюжку, носові хустинки з монограмами, краватки (в одній з них Данило був на похороні В. Щербаківського, який помер у січні 1957 р. незадовго до смерті самого гетьманича), і навіть костюм, у якому був гетьманич в останній день свого життя. Реліквійним експонатом можна назвати саморобний дерев'яний стілець, зроблений власними руками маленького Данила ще у 1915 р., коли він проживав з родиною у Петербурзі. Цей стілець «мандрував» із сім'єю через усю еміграцію, поки не «осів» у Лондоні, де з 1939 р. мешкав його власник — гетьманич Данило. Тепер цей експонат зберігається в Музеї історії м. Києва.

Ці безцінні скарби передала в дарунок музею наречена Данила Скоропадського Галина Мельник-Калужинська. Після його смерті вона усе своє подальше життя присвятила шляхетній справі збереження доброї пам'яті про гетьманича, ретельно збираючи матеріали про його життя та діяльність, щоб залишити їх нащадкам. Початком великої і копіткої роботи стали подані нею оголошення майже у всіх еміграційних українських часописах, що виходили в різних регіонах Європи, Америки та Ка-

⁷ Українська думка.— 1957.— 7 березня.

нади. Зі шпальт цих газет вона промовляла: *«Звертаюся до всіх громадян, які мають документи про життя та діяльність Данила Скоропадського: листи, фотографії, спогади, публікації в пресі і т.п., з ласкавим проханням допомогти мені зберегти ці матеріали для історії та написання монографії про Покійного...»*⁸.

У 1962–1971 рр. в діаспорі були видані збірки документів і матеріалів (у 4-х частинах) під назвою «Коментар» (Лондон, вид-во «Млин»). На сьогодні це єдине видання, що містить чимало документів, листів і фотографій як самого гетьманича, так і його оточення. На окрему увагу заслуговує листування П. Скоропадського з сином з приводу передачі гетьманських прав.

«Коментарі» побачили світ саме завдяки Г. Мельник-Калужинській, яка була ініціатором і організатором цієї корисної справи. Г. Мельник-Калужинська, чії матеріали тепер також зберігаються у музеї, залишила після себе добру пам'ять і шляхетні вчинки. Передані нею матеріали, що, окрім названих реліквій, містять рідкісні публікації, спогади, часописи, стали важливою джерельною базою для дослідження теми.

Наступним етапом творчого процесу стали зустріч та знайомство з молодшою донькою П. Скоропадського — Оленою Отт-Скоропадською, яка особисто відвідала музей у травні 2002 р. Вона люб'язно поділилася спогадами про батька, його діяльність і побут у Німеччині, розповіла про маловідомі факти з біографії гетьмана та родини⁹. Ці відомості додали до портрета гетьмана нові штрихи, розкрили суто людські риси його характеру: скромність, чесність, невибагливість у побуті, приязне ставлення до людей, працьовитість.

Щодо цього доречно звернути увагу також на спогади О. Назарука та В. Кужіма про життя та побут П. Скоропадського в еміграції. Після відвідання гетьманського будинку у Ванзеє 1927 р. О. Назарук був вражений надзвичайно скромним побутом сім'ї Скоропадських і водночас особливою атмосферою доброзичливості, що панувала там¹⁰. Галицький діяч,

⁸ Українські вісті.— 1965.— 9 травня.

⁹ Інтерв'ю з Оленою Отт-Скоропадською під час зустрічі в Музеї історії м. Києва 13 травня 2002 р.— зберігається у фондах музею.

¹⁰ Назарук О. Гетьманська родина//На чужині.— 1947.— № 7.— С. 8.

співставляючи рівні життя сім'ї середнього американського робітника і гетьманської родини, зазначав, що перший був набагато вищий за другий.

Цікаву характеристику дав П. Скоропадському у своїх спогадах В. Кужім, чоловік середньої доньки гетьмана — Єлизавети. Він писав: «День пана гетьмана починається рано. Вже з восьмої години ранку гудуть телефони. Треба переглянути пошту, листи, книжки, часописи. Майже щодня хто-небудь приїздить до пана гетьмана в українських справах. Буває, що ввечері аж до другої години ночі пан гетьман пише і читає...[Він] як ніхто вміє вселяти віру в людей., уміє підбадьорювати., відходиш від нього з новим бажанням працювати...»¹¹.

Наведені вище факти та епізоди з життя П. Скоропадського допомогли в розробці концепції та структури виставки. Цьому сприяла також значна пошукова та дослідницька робота, проведена співробітниками в архівах, зокрема Центральному державному історичному архіві України у Києві, де зберігається великий фамільний фонд Скоропадських (ф. 1219). Склад фонду різноманітний: це документи усіх предків Павла Петровича та його найближчих родичів, документи, що безпосередньо торкаються П. Скоропадського, його дружини та дітей. Різним є і характер документів: про навчання П. Скоропадського у Пажеському корпусі, військову службу в різні періоди, листування з товаришами по службі, родинне листування, благодійницьку діяльність тощо.

Державотворча діяльність П. Скоропадського періоду гетьманату знайшла відображення в документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 3766, 1216, 1074, 2201). Тут зберігається значна кількість документів про діяльність гетьманського уряду — Ради Міністрів, міністерств закордонних, внутрішніх, військових справ, освіти та ін. Ці документи є об'єктивними і неупередженими свідками становлення гетьманської держави з усіма її труднощами та проблемами, здобутками і надбаннями.

Заключним етапом процесу створення експозиції стала розробка наукової концепції та її головної ідеї, суть якої мала

---

¹¹ Кужім В. Побут Я. В. Пана Гетьмана та Його Родини в Берліні//За величчю нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави.— Нью-Йорк, 1955.— С. 120–125.

відбити назва виставки «Гідний роду свого». Мета полягала в тому, щоб показати П. Скоропадського, по-перше, як політика і державного діяча — через призму подій Української національної революції 1917–1920 рр.; по-друге, як нащадка відомого українського козацького роду — через призму діянь його видатних предків.

Відомим і незаперечним фактом є те, що П. Скоропадський увійшов в Українську революцію і сприйняв українську ідею не одразу, а поступово. Проте цілком закономірним, логічним і не випадковим стало проголошення його гетьманом України у 1918 р. Це символізувало відродження національних традицій у формі гетьманату, що було притаманно українському народу ще з далеких часів його історії.

Крім провідної ідеї, метою виставки було також відображення стосунків П. Скоропадського з його найближчим оточенням: дружиною, дітьми, друзями. Це стало одним із найбільш вдалих і емоційних моментів концептуального вирішення експозиції.

Структура виставки містила такі розділи:

I. Павло Скоропадський — нащадок старовинного українського роду;

II. Від ад'ютанта останнього російського імператора — до гетьмана України;

III. Українська Держава Павла Скоропадського: надбання і втрати;

IV. Життя в еміграції. Продовження діяльності в ім'я соборної суверенної незалежної України;

V. Данило Скоропадський — гідний продовжувач справи батька, палкий патріот і державник.

Виставка «Гідний роду свого» стала першою спробою в практиці Музею історії м. Києва залучити до участі в ній архіви України, насамперед, ЦДАК України, де зберігається найбільша кількість матеріалів з фамільного фонду Скоропадських. В результаті такої співпраці виставка збагатилася унікальними і рідкісними документами та фотографіями, які вперше стали доступними для широкого огляду. Відвідувачі мали змогу ознайомитися з матеріалами діда П. Скоропадського — Івана Михайловича Скоропадського, батька — Петра Івановича, матері — Марії Андріївни Скоропадської (уродженої Миклашевсь-

кої), рідної тітки П. Скоропадського — Єлизавети Милорадович (уродженої Скоропадської).

Цікавим експонатом виставки був щоденник Івана Михайловича Скоропадського з його власними малюнками, який він вів протягом 1834–1835 рр.¹² У ньому не лише суто сімейні нотатки, наприклад, про народження дітей Єлизавети (майбутньої Милорадович) та Петра (батька П. Скоропадського), а й філософські роздуми, «рекомедації» про виховання дітей, що містили особливі застереження проти лінощів, тощо. І. Скоропадський мав надзвичайний вплив на малолітнього Павла, який з 5 до 12 років майже безвиїзно проживав у Тростянці чи Полошках. Про діда Павло Скоропадський згадував у своїх спогадах з особливою теплотою, підкреслюючи, що свої перші українські враження були отримані ним саме у тростянецькому будинку Івана Михайловича¹³. Портрети гетьманів (у тому числі І. Мазепи), старі образи, козацька зброя, рідкісні книги, що збиралися століттями, врізалися в пам'ять П. Скоропадського з дитячих років. Ці моменти є важливими для розуміння того, що національний фактор був притаманний майбутньому гетьману з дитинства. Потрібні були лише поштовх і сприятливі умови, щоб цей фактор остаточно прибрав форми національного самоусвідомлення та самовизначення.

Цілий комплекс матеріалів висвітлював військову діяльність П. Скоропадського за часів Російської імперії, коли він досяг вищих щаблів військової ієрархії. Серед них рідкісні фото із зображенням П. Скоропадського у парадному мундирі полковника Лейб-Гвардії Кінного полку¹⁴, з Георгієвським хрестом¹⁵, на бойовому коні¹⁶ та інші. Поруч з фотографіями можна було побачити і Георгієвський хрест¹⁷, яким П. Скоропадський був нагороджений за бій під Краупішкеном (Східна Прусія) на початку Першої світової війни. Цю відзнаку він вважав своєю головною реліквією і цінував її понад усі інші нагороди. Цікавим

---

¹² ЦДАІАК України.— Ф. 1219, оп. 2, спр. 1707, арк. 1-39.

¹³ Там само.— Оп.3, спр. 2, арк. 134.

¹⁴ Там само.— Оп.1, спр. 490, арк.22.

¹⁵ Там само.— арк.10.

¹⁶ Там само.— арк.11.

¹⁷ Фонди Центрального музею Збройних Сил України.

документом, що характеризував П. Скоропадського як людину, був його лист до кн. О. Оболенської з проханням подбати про солдатів і забезпечити їх святковими подарунками і теплим одягом¹⁸.

Серед багатьох архівних матеріалів, представлених на виставці, на особу увагу заслуговує родинне листування. Дружина, діти, сам П. Скоропадський майже щоденно обмінювалися листами, в яких розповідали про поточні події, ділилися думками. Зворушливо сприймалися на загальному фоні експозиції дитячі листи маленького Данилка Скоропадського, які він писав батьку на фронт. В одному з них він з гордістю вітав «молодого генерала» з Георгієвським хрестом¹⁹, в інших — розповідав про свої успіхи у навчанні і про те, що власноруч зробив маленький стілець до письмового столика²⁰.

Державотворча діяльність П. Скоропадського як гетьмана України була представлена на виставці численними документами, часописами, фотографіями, що свідчили про складний і водночас плідний період у становленні і зміцненні української державності. У своїх спогадах Д. Дорошенка згадував, якою дійсно титанічною була робота гетьманського апарату і як самовіддано, майже без відпочинку, працював сам гетьман. Він підкреслював надзвичайну працездатність П. Скоропадського, його вміння чітко і суворо розподілити час і завдяки цьому встигнути зробити багато. Взагалі, як писав Д. Дорошенко, «...він [Скоропадський — Т. Р.] жив в'язнем у своїй господі: з ранку до глибокої ночі просиджував за прийомами, вислухуванням доповідей і засіданнями. Просто доводилось дивуватись, як людський організм міг виносити таке напруження.»²¹ Серед матеріалів даного розділу можна було побачити брошуру А. Маляревського²² «П. Скоропадський. Гетьман Всієї України», видану в Києві у 1918 р. Це перший і єдиний за часів Української Держави офіційний нарис про гетьмана. У своїх спогадах її

¹⁸ ЦДАІАК України.— Ф. 1219, оп. 2, спр. 1295. арк. 3-3 зв.

¹⁹ Там само. — Спр. 469, арк. 39-39 зв.

²⁰ Там само.— Арк. 42-43.

²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле.— Мюнхен, 1969.— С. 323.

²² А. Маляревський (А. Сумської) — колишній військовий кореспондент, за гетьманату працював у пресовому бюро.

автор зазначав, що населення майже не орієнтувалося в політиці гетьманського уряду, а популяризація імені гетьмана практично не проводилась. А. Маляревський був першим, хто порушив перед урядом питання про необхідність видання брошури про гетьмана. За підтримкою німців, яких дивувала пасивність урядовців у цьому питанні, її нарешті було видано. Крім того, німці на свій розсуд і власний кошт надрукували в Німеччині 300 тисяч портретів П. Скоропадського і привезли їх в Україну для розповсюдження²³.

Цінний експонат, що привертав увагу відвідувачів,— Орден Червоного Орла²⁴ — нагорода, яку гетьман отримав від кайзера Вільгельма II під час перебування в Німеччині у вересні 1918 р.

Підсумовуючи діяльність гетьманського уряду за шість місяців існування Української Держави та реальні здобутки у різних сферах життя, П. Скоропадський у Грамоті до народу українського від 29 жовтня 1918 р. констатував, що українська самостійна держава мала всі підстави для подальшого зміцнення і забезпечення народу тривалого економічного добробуту²⁵. Оригінал Грамоти можна було також побачити під час відвідання виставки.

Прикрасою експозиції стали оригінальні роботи відомого українського графіка Г. Нарбута, автора проектів Державного Герба та Державної Печатки Української Держави 1918 р²⁶. Роботі над ними передувала велика дискусія в урядових і науково-мистецьких колах України. Мова йшла про заміну Герба УНР, зображеного у вигляді Тризуба і виконаного за проектом В. Кричевського,— на новий, де мав бути зображений Козак з рушницею, що фактично означало відновлення Державного Герба гетьманщини XVII–XVIII ст. На користь останнього відомими знавцями української геральдики В. Модзалевським і Г. Нарбутом була написана спеціальна стаття.

21 листопада 1918 р. Державний Секретар С. Завадський звернувся з офіційним запрошенням до Г. Нарбута взяти участь

---

²³ Маляревский А. (А. Сумської). На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. Архивы гражданской войны, выпуск второй.— Берлин, 1925.— С. 118–120.

²⁴ Фонди Центрального музею Збройних Сил України.

²⁵ Науково-довідкова бібліотека Центральных державных архивів України.— 7257 сп.

²⁶ Фонди Національного художнього музею України.

у Комісії для розробки державної символіки, яку очолив П. Дорошенко. В результаті роботи було прийнято компромісний варіант — зобразити на гербі Української Держави Козака у комбінації з Тризубом. Комісія ухвалила цей варіант з одним застереженням: *«...оселедець зробити коротшим, прийнявши для нього зразком портрет Хмельницького, якого зробив гравер Гондіус»*²⁷.

Особливе місце в музейних експозиціях належить меморіальним речам. Усвідомлення приналежності тих чи інших предметів конкретній історичній особі завжди викликає ні з чим непорівнюваний емоційний стан, хвилюючі відчуття близькості до тих, про кого знаєш лише з підручників і переказів. В експозиції виставки, крім зазначених вище меморіальних комплексів, були представлені також особисті речі доньок П. Скоропадського — Єлизавети, Марії, Олени (вишита сорочка, театральна сумочка, плахта)²⁸. Великий інтерес викликали у відвідувачів фотографії з сімейного альбому Скоропадських: Павла Петровича, дружини Олександри Петрівни (уродженої Дурново), дітей — Петра, Марії, Єлизавети, Данила, Олени.

Виставка «Гідний роду свого» стала вдалим прикладом творчої співпраці різних інституцій. В ній, крім Центральних державних архівів України, взяли участь Центральний музей Збройних Сил України, Національний художній музей України, Музей гетьманства, Бібліотека та Архів ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії, Бібліотека ім. О. Ольжича (Київ), Всеукраїнська громадська організація «Союз гетьманців-державників». На особливе відзначення заслуговує участь у виставці Бібліотеки та Архіву ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії в Лондоні, які вже не вперше співпрацюють з Музеєм історії м. Києва і чий внесок у її створення був дуже вагомим. Завдяки спільним зусиллям названих інституцій вперше вдалося зібрати на одній виставці велику кількість оригінальних матеріалів, що дало змогу відобразити постать П. Скоропадського повно і всебічно.

---

²⁷ Праця Юрія Нарбута над утворенням Українського Державного Герба і Державної печати. З архіву Ю. Нарбута//Державницька думка.— 1951.— № 3.— С. 47–50.

²⁸ Фонди Музею гетьманства.

7 квітня 2003 р. до 130-річчя від дня народження Павла Скоропадського було видано Розпорядження Президента України про вшанування пам'яті цього видатного діяча, з ім'ям якого пов'язаний один з важливих етапів національного відродження на початку минулого століття. Вперше заслуги гетьмана перед Україною були відзначені на найвищому державному рівні. На виконання Розпорядження одну з вулиць Києва (Бесарабський проїзд) названо на його честь. Музей історії м. Києва 14 травня 2003 р. презентував киянам нову виставку — «Гідний роду свого...».

Свідченням її актуальності та високого рівня є численні записи у книзі відгуків музею, фрагменти з яких варто навести:

«Дякую музейним працівникам за таку працю у відродженні історії України, що додають майбутньому поколінню сил, насади і мудрості у розбудові власної незалежної держави.»

«Якби сучасні політичні діячі України працювали б хоча б у половину того, що робив Скоропадський,— то ми би вже обігнали всіх навколо. Справжній син свого народу - це зразок для наслідування.»

«Низький уклін усім, хто зберігав і доніс до нашого часу дух нашої історії цією виставкою.»

*Анатолий КОНЧАКОВСКИЙ,
заведующий Литературно-мемориальным
музеем М. Булгакова*

ХАРЬКОВСКИЕ РОДСТВЕННИКИ МИХАИЛА БУЛГАКОВА

С тех пор, как знойным летним днем 1977 года на черноморском побережье Кавказа я познакомился с Татьяной Николаевной — первой любовью и единственно венчанной женой М. А. Булгакова, я, при малейшей возможности, старался попасть в ее гостеприимный дом.

Наступило лето 1980 года. По делам службы мне предстояло посетить легендарный в советское время Новороссийск. Завершив свои дела, перед отъездом в Киев, я завернул в Туапсе.

Накануне я сообщил о дате своего приезда, поэтому Татьяна Николаевна уже знала, когда я буду у нее.

Встретила она меня, как всегда, исключительно тепло и приветливо. Хозяйка была в нарядном платье. Старое янтарное ожерелье, как обычно, было единственным на ней украшением.

Принимая киевского гостя, и потчuya его утренним чаем, Татьяна Николаевна поинтересовалась моими повседневными делами. Рассказав о себе, о своих последних посещениях Москвы и Ленинграда, я, со своей стороны, поинтересовавшись состоянием здоровья немолодой одинокой женщины, расспросил о ее житейских проблемах.

Татьяна Николаевна живо рассказывала о том, кто и когда приходил к ней о том, какие телевизионные передачи ей удалось посмотреть, о своей, резко увеличившейся в последнее время, обширной корреспонденции. Она делилась со мной своими впечатлениями о встречах с людьми, нередко преодолевавшими немалые расстояния только для того, чтобы повидать ее и пообщаться с нею. И хотя жила она одна в своей стандартной однокомнатной квартире в доме послевоенной постройки, а круг ее знакомых в небольшом курортном городе был не особенно широк, все же она не могла считать себя совершенно одиноким заброшенным человеком. Татьяну Николаевну навещали живущие с ней в одном доме соседи, со временем ставшие ее настоящими добрыми приятелями и друзьями. Они навещали ее ре-

гулярно, нередко приходя на помощь человеку, которому исполнилось уже 85, скрашивая тем самым ее вынужденное одиночество.

И хотя со своим первым мужем Михаилом Булгаковым она прожила одиннадцать непростых лет, и расстались они, не по ее инициативе, в далеком 1924 году, да и пролетело с той поры немало лет, Татьяна Николаевна все еще продолжала любить его... или... свою память о нем. Как-то в разговоре со мной она призналась, что если бы знала, что умирающий Михаил звал к себе именно ее, а не кого-то другого, она не просто пришла, а прибежала бы к нему. Однако судьбе было угодно, чтобы детей у них не было. Да и последующие два ее брака не позволили ей ощутить счастья материнства. И теперь, когда не стало ее мужа, Д. А. Кисельгофа, который ради своей первой любви оставил Москву, переехав в маленький провинциальный городок, она осталась одна доживать свой век у «самого синего моря».

Однако, какими бы хорошими и отзывчивыми были ее приятели, соседи и друзья, ей очень хотелось быть поближе к своим родным. И так случилось, что, подойдя к своей уже 80-ой весне, Татьяна Николаевна оказалась одна, без своих родственников. Лишь в Харькове жили самые близкие и любимые ею люди — семья дочери ее единственной сестры Сони. Племянница Тамара преподавала английский язык в одном из харьковских вузов и вместе с мужем, доцентом Харьковского университета Владимиром Юхтом и сыновьями жила в доме у самого леса на Павловом поле.

В прежние времена племянница частенько навещала свою тетю и сама, и со всем своим семейством. Обычно их встречи приходились на отпускной период, когда наступали погожие летние дни и хорошо прогревалось море. Вот тогда-то родственники могли насладиться вволю задушевными беседами. Их общение не ограничивалось только домом, продолжаясь и на вечерних прогулках по морскому берегу, когда за горы медленно опускалось солнце и спадал дневной зной.

Тетя трогательно заботилась о своей Тамаре, стараясь создавать все условия для того, чтобы отпущенное для отдыха племяннице время, прошло для нее как можно лучше. Да и племянница так же нежно относилась к своей Тасюре. Из Харькова она привозила подарки и много помогала тете по дому. Од-

нако с окончанием отпуска Тамара квартира Татьяны Николаевны пустела и она сама снова принималась считать дни, загадывая, когда ей снова придется встретиться и провести хоть несколько дней с Тамарой и ее семьей.

Так продолжалось не один год. Но буквально перед самым очередным моим приездом Татьяна Николаевна получила из Харькова письмо, в котором сообщалось, что Тамара Константиновна не может покинуть Харьков и приехать к тете из-за серьезной болезни мужа.

Это известие сильно огорчило и расстроило Татьяну Николаевну. Естественно, почтовая «трасса» Туапсе-Харьков заработала более интенсивно. Благо в то время, не в пример нынешнему, тарифы почтового ведомства даже ей, пенсионерке, были по карману.

Иногда, чаще всего в летнее время, в доме появлялись харьковские внучатые племянники Вэл, так дома звали Володю, и Виктор, в которых бабушка души не чаяла.

Однако же и каникулы не бесконечны. И снова оставалось уповать только на почтовые услуги.

В то утро Татьяна Николаевна много рассказывала мне о харьковских своих родственниках. Она очень надеялась на то, что к концу лета сможет принять у себя одного из сыновей племянницы. И это нетерпеливое ожидание заполняло ее одинокую жизнь.

Славно погостив у Татьяны Николаевны и получив от нее очередную порцию интереснейших сведений о Михаиле Булгакове, вместе с ее драгоценным подарком — настольной бронзовой лампой, под которой писался роман «Белая гвардия», я поспешил домой.

Вскоре фирменный поезд доставил меня на берега Днепра. По прибытии в Киев возобновилась прерванная поездкой наша переписка. Практически во всех своих письмах ко мне Татьяна Николаевна вспоминала своих харьковских родичей, сетуя на то, что ее любимая племянница даже на короткое время не имеет возможности оставить пределы своего города, чтобы приехать в Туапсе.

Так, в письме от 8 ноября 1980 года Татьяна Николаевна писала мне: «...У меня большие неприятности, моя племянни-

ца должна ко мне приехать — муж очень заболел и она не может его оставить. Я очень переживаю за свою Тамару...».

В конце того же года, 17 декабря я снова получил грустное письмо из Туапсе: «... Моя Тамара так и не смогла ко мне приехать. Я очень переживаю, но ничего не поделаешь, надо ждать, — что будет с ними?...»

В середине января 1981 года я получаю очередное кавказское письмо, в котором Татьяна Николаевна сетует на то, что «...от Тамары нет ничего хорошего, это меня очень беспокоит...»

И с приходом лета ситуация в Харькове не изменилась, а мне из Туапсе приходит письмо, из которого узнаю, что: «...от племянницы получаю малоутешительные письма. Переживаю».

В очередном письме от 18 ноября 1981 года я снова прочел весьма грустные строки из письма Татьяны Николаевны: «...Я еще очень переживаю, моя племянница до сих пор у меня не была, муж ее все время болеет и она не может его оставить. Анатолий Петрович, как видите, у меня на душе не весело...»

В последние годы жизни медики обнаружили у Татьяны Николаевны очень серьезную болезнь сердца. Она, как могла, лечилась. Из Киева и Москвы направлялись ей труднонаходимые в то время патентованные кардиологические препараты. На какое-то время ей становилось лучше, болезнь отступала, но годы брали свое.

В апреле 1982 года Татьяны Николаевны не стало. Бездыханное ее тело, лежавшее на полу у балконной двери, обнаружили соседи, взломавшие входную дверь квартиры.

Племянница, продолжая ухаживать за больным мужем, не смогла приехать на Кавказ, чтобы проводить Тасю в последний путь. Тогда из Харькова поспешил только ее внучатый племянник — Виктор. Он же привез домой оставшиеся после смерти Татьяны Николаевны ее личные вещи, фотографии, книги и всю сохранившуюся обширную переписку.

По обратному адресу, указанному на конверте, Тамара Константиновна, собрав все мои письма к ее тете, прислала мне довольно увесистой бандеролью. Получив пакет, я тотчас направил ей благодарственное письмо. С тех пор мы состоим в переписке.

Однажды я решил, собрав все письма, адресованные мне Татьяной Николаевной, и учитывая, что в них содержалось немало интересного о М. А. Булгакове и его ближайшем окружении, опубликовать их полностью без каких-либо купюр.

В 2001 году при поддержке моих старых друзей мне удалось издать небольшим тиражом миниатюрную книгу писем Т. Н. Кисельгоф «Кавказские письма». Тогда же сигнальный экземпляр этой книги я отправил в Харьков Т. К. Вертышевой, и получил в ответ теплое письмо.

А в мае 2002 года приехала в Киев и сама Тамара Константиновна. Мы условились о встрече, и она состоялась на Андреевском спуске в доме № 13.

После интересной беседы и знакомства гостя с Домом Турбиных близкая родственница Татьяны Николаевны передала в дар Музею некоторые, привезенные ею документы из семейного архива, янтарное ожерелье, которое ее тетя носила до последних дней своей жизни, а также две старые, не известные нам фотографии — «Лорда» Михаила Булгакова и гимназистки Таси Лаппа.

Остальные фотографии семьи, а было их около двух десятков, Тамара Константиновна оставила для пересъемки, попросив привезти их ей в Харьков, как только будут готовы копии.

Через пару месяцев работа по их изготовлению была завершена, и оставалось лишь договориться о приемлемой дате встречи. Однако, по ряду причин, наше свидание пришлось отложить до лета 2003 года.

В конце июня мой друг Вадим Омельченко должен был быть в Харькове по делам службы. В его машине нашлось место и для меня. Настроившись на дальнюю дорогу, мои спутники заговорили и о проблемах нашей духовности. Обыкновенно не очень разговорчивый, Вадим Владимирович был в отличном настроении и, когда мы покинули пределы столицы и ехали уже по трассе, много и интересно рассказывал об основах католического вероучения, в частности о причастии и евхаристии. Мы говорили о многом: и о пышных празднествах православной церкви, об экзистенциализме в литературе и искусстве. С удовольствием слушали прекрасную музыку в исполнении итальянского «соловья», увы, слепого артиста — Бачелли.

Часов через шесть быстрой езды в приятной компании мы въехали в город Харьков. Большой промышленный город, бывший некогда столицей Советской Украины, встретил нас теплым погожим вечером.

Вскоре я уже подъезжал к Павлову полю, сравнительно «молодому» району города, где проживала племянница Татьяны Николаевны Тамара Константиновна.

Хозяйка дома с сыном Виктором встретили меня радушно, по-дружески. После принятых в таких случаях слов обмена приветствиями меня пригласили в просторную гостиную. По окончании чаепития, удобно расположившись в кресле, любезно предложенном мне хозяевами, я достал папку с оригинальными фотографиями, оставленными в прошлом году в Киеве Тамарой Константиновной, и те фотокопии, которые удалось с них сделать. Рассматривая фотографии, я предложил их владельцам определить, где оригинал, а где копия. Не смотря на обратную сторону фотоснимка или паспарту, они не смогли этого сделать — настолько мастерски были исполнены эти работы.

Учитывая, что в экспозиции Дома Турбиных должны все же быть представлены не копии, а оригиналы, я обратился к владельцам семейных реликвий с просьбой передать оригиналы Музею. В результате переговоров мы условились, что оригиналы «уедут» в Киев, а копии останутся в Харькове. Правда, при одном только условии, что в течение года в Музее на Андреевском спуске будет развернута выставка, посвященная жене писателя — Татьяне Николаевне.

Затем Виктор Владимирович принес из своей комнаты две папки, неимоверно распухшие от изобилия бумаг, и стал постепенно извлекать сначала из одной, а затем из другой семейные фотографии, старые документы, письма, газетные и журнальные вырезки.

Мои ощущения от увиденного словами передать очень трудно. Например, саратовская фотография молодой семьи Управляющего Казенной палаты Н. Н. Лаппа. Неизвестный фотограф сумел запечатлеть за сервированным чайным столом стоящую за спиной у тети Сони в белой кофте старшую дочь семьи — Татьяну, младшие ее братья позируют, стоя перед столом, за которым сидит на венском стуле мать семейства Евгения Вик-

торовна в белом платье. Рядом с ней, в темном платье, — единственная сестра Татьяны — Соня с большой куклой в руках. Здесь, как и на многих других снимках, — красивая охотничья собака. Это Рамзес — верный помощник заядлого охотника, главы семейства — Николая Николаевича. Тамара Константиновна, комментируя эту фотографию, обращает внимание на сестер Тасю и Соню. Она рассказывает, что ее мама Софья Николаевна во время Первой мировой войны, убежав из дома на фронт, стала сестрой милосердия, а затем — актрисой и помощником режиссера в драматическом театре. Родилась она в 1895 году, а ее тетя, Тася, старше своей сестры ровно на 6 лет. Таким образом, простой расчет показывает, что Татьяна Николаевна родилась не в 1891, как было известно ранее, а в 1889 году.

Продолжая рассматривать фотографии, мы остановились на одном детском снимке, сделанном в Омске. Девочки Таня и Соня в зимних шубках и меховых шапках с двумя братьями, также одетыми в зимнюю одежду. Видимо, родители, зайдя в ателье, не решились раздевать детей из-за суровых сибирских холодов. Замечательны были и другие фотографии семьи потомственного, киевских корней дворянина Николая Николаевича Лаппа.

Кстати, судьбы всех его сыновей оказались трагичны. Женя, подававший большие надежды как художник, учившийся у П. Пикассо, будучи призван в армию, героически погиб в первом же бою под Петроградом. Два его брата также не вернулись с полей сражений. Сохранилось письмо с фронта старшего брата Татьяны Николаевны Лаппа, которое мне также передают вместе с фотоснимками братьев, экипированных по-военному.

На следующий день Тамара Константиновна рассказывала уже о своей семье. До недавнего времени она преподавала английский язык в Харьковском политехническом институте. Сейчас — на пенсии. Ее супруг Владимир Лазаревич Юхт, инвалид Великой Отечественной войны I группы, после демобилизации, защитив диссертацию, стал доцентом кафедры общего языкознания в Харьковском университете. Умер он в 1982 году. Два ее сына — Черниговский Владимир Александрович — преподава-

тель Политехнического института и Юхт Виктор Владимирович — доцент кафедры английского языка Харьковского педагогического университета. Младший сын, Виктор, сейчас живет вместе с ней, нежно и трогательно заботясь о матери.

Прощаясь, Тамара Константиновна обещала посетить Киев вместе с сыновьями, когда состоится презентация выставки, посвященной ее тете.

А Виктор Владимирович изъявил желание приехать на одно из заседаний библиофильского клуба «Суббота у Бегемота», чтобы выступить с сообщением о литературном наследии своих любимых поэтов О. Мандельштама и И. Бродского.

Нагруженные довольно увесистым архивом семьи Лаппа, книгами из скромной библиотеки Татьяны Николаевны, в прекрасном настроении, мы возвращались домой.

Умытый летним ливнем Город встречал нас вечерней прохладой.

*Дмитро МАЛАКОВ,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії м. Києва*

**ДО ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІМЕН І ДОРОБКУ
ВИДАТНИХ КИЯН**
(із власного досвіду роботи в музеї)

Кожен, хто цікавиться історичним минулим, знає, що у старих виданнях, у спогадах і мемуарах зустрічаються імена, які колись були у всіх на слуху, але тепер нічого або майже нічого не кажуть новому поколінню. Між тим, чимало корисного для Києва та України було зроблено і тими нашими попередниками, про яких потім забули або не хотіли згадувати — особливо в радянський час. Нині це — один з напрямів наукових досліджень Музею історії Києва: пошуки і популяризація імен видатних киян. Цим активно займаються досвідчені науковці музею Ольга Бондаренко, Ольга Друг, Микола Кучеренко, Ольга Мельник, Віра Павлова, Світлана Панькова, Тетяна Ралдугіна.

А починалося це, так би мовити, поза стінами існуючого музею, часом — на аматорському рівні, і розвинулося наприкінці 80-х років, коли до музею прийшли зі своїми героями уподобань киевознавці Анатолій Кончаковський та автор цих рядків, коли в музеї відкрилася постійно діюча виставка «Хотіла б назвати я всі імена...», присвячена пам'яті киян — жертв масових репресій. У той час новий відділ «Київ підземний» очолила археолог Олена Воронцов. Власну колекцію Пушкініани, що стала 1999 року Київським музеєм О. Пушкіна, подарував киянин, мистецтвознавець Яків Бердичевський. Про київських меценатів сторічної давнини заговорили з подачі Віталія Ковалинського, який згодом також став науковцем музею.

Автор цих рядків цікавився такими речами ще задовго до створення Музею історії Києва. Одним з перших практичних вислідів у тій діяльності стало повернення із забуття імені одного з перших професорів київського університету св. Володимира, механіка та архітектора Францишека Меховича (1783–1852). Тепер ім'я першого консерватора Золотих Воріт, будівничого римо-католицького костьолу св. Олександра в Києві та низки споруд у Немирові з повним правом внесено до енцикло-

педій та путівників. А починалося все з публікацій у пресі наприкінці 70-х років [1].

Глибоко шануючи творчий доробок киянина, старшого брата, заслуженого художника України Георгія Васильовича Малакова (1928–1979), яким завжди цікавилися кияни, автор цих рядків ще на початку діяльності музею — восени 1983 року розповідав про мистця на зібранні клубу «Києвознавець» в актовому залі музею, демонструючи твори художника, присвячені Києву часів Другої світової війни. Наступного, 1984 року там само відбулася презентація альбому «Георгій Малаков» [2], 1998 року — мініатюрного видання, присвяченого екслібрисам цього графіка [3], 2002 року — книги спогадів «Оті два роки... У Києві при німцях», проілюстрованої сотнями малюнків Г. Малакова [4]. Обидва останні видання мають позначку «Бібліотека Музею історії міста Києва». Крім того, за ці роки було упорядковано два каталоги персональних виставок художника [5], опубліковано кільканадцять статей та спогадів про художника, зокрема, про його зустрічі з письменником Анатолієм Кузнецовим, автором роману-документа «Бабин Яр» [6]. Спільно з нашим музеєм відбулися ювілейні персональні виставки творів Г. Малакова в Національному художньому музеї України (1988, 1998 рр.) та в Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури (2003 р.). Великі колекції естампів Г. Малакова подаровано Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського, яка видала каталог-альбом із спогадами про мистця [7], та до НАОМА. Неабияка увага до цих заходів і публікацій засвідчила безперечну доцільність таких акцій. У жовтні 2003 р. наш Музей відзначив 60-річчя визволення Києва від нацистської окупації виставкою творів Г. Малакова на цю тему.

Значних зусиль було докладено свого часу до повернення киянам та світові пам'яті про письменника-киянина М. Булгакова (1891–1940). Адже всім відомо, що в радянський час це ім'я не користувалося особливою популярністю. П'ять об'ємистих публікацій у пресі, два видання киевознавчого фотоальбому «Київ Михайла Булгакова» [8] у співавторстві з булгаковзнавцем зі світовим ім'ям Анатолієм Кончаковським, плюс пошукові роботи в будинку на Андріївському узвозі, 13, де було виявлено понад сотню знахідок, включно з унікальними — доптичними родини письменника [9], — то був щедрий дарунок долі.

Не можна не додати, що паралельно тривала реставрація та пристосування цього будинку в 1989—1991 рр. під майбутній Літературно-меморіальний музей М. Булгакова за проектом Ірини Малакової — дружини автора цих рядків. Саме відтоді автор став співробітником Музею історії Києва.

Великою, цікавою й практично результативною була багаторічна робота з належного вшанування пам'яті та доробку київського архітектора Лешека Дезидерія Владислава Городецького (1863—1930), творчість якого збагатила міста й села не тільки Києва та України, а й Польщі та Ірану. Музей ініціював пошук могили нашого славетного земляка в Теграні, що й виконали українські дипломати, акредитовані в ІРІ: знайшли і впорядкували надгробок «Професора архітектури». Чотирнадцять публікацій в періодиці та наукових збірках, численні виступи на радіо та телебаченні, проведення вечорів пам'яті В. Городецького в Музеї історії Києва (1993 та 1995 рр.), доповіді на наукових конференціях, підтримка пропозиції про надання імені В. Городецького одній з центральних вулиць міста, участь у зйомках трьох відеофільмів, а водночас — тривалий науковий пошук в архівах, бібліотеках України, Польщі, США, відвідина місць на Поділлі — батьківщині зодчого тощо згодом дали матеріал до видання монографії [10]. Це стало можливим за сприяння Польського інституту в Києві. Крім того, автор брав участь у виданні бібліографічного покажчика, присвяченого В. Городецькому [11].

Перехід на постійну роботу до Музею історії Києва на початку 1992 року дозволив авторові максимально зосередити увагу на пошуку матеріалів про інших видатних киян. Передусім, це стосувалося тих киян, хто волею долі опинився далеко за межами Батьківщини і широкі, вільні зв'язки з ними стали можливими тільки із здобуттям Україною незалежності.

Так, особисте знайомство від 1942 року (через старшого брата Георгія) з колишньою киянкою, мисткинею Катериною Кричевською-Росандіч, яка від 1949 року мешкає в США, спонукало до пошуків в архівах родинних документів її родини — видатних діячів української культури ХХ ст. Чимало допомагала в цьому сама пані Катерина — онука Василя Григоровича та внучана небога Федора Григоровича Кричевських, дочка Василя Васильовича та Олени Євгенівни Кричевських, чий імена не потребу-

ють коментарів для тих, хто хоч трохи обізнаний з історією мистецтва України. Багаторічне листування, відвідини пані Катериною України 1993 року, а автора цих рядків — Каліфорнії у 1996 та 2001 роках, широке спілкування із земляками призвели до конкретних добрих справ: пані Катерина стала щедрою дарувальницею сотень власних творів та творів усіх членів родини Кричевських, інших мистців — уродженців України до музеїв Києва (включно з музеєм історії міста та його філії — Музею культурної спадщини), Полтави, Канева, Сум, Лебедина та інших міст; дарувальницею великої кількості унікальних видань до бібліотек України, зокрема нью-йоркського видання монографії Вадима Павловського, присвяченої її дідові В. Г. Кричевському. Тривалі дослідження та спілкування з пані Катериною дали багатющий матеріал для численних публікацій у пресі [12], виступів на наукових конференціях у Києві, Каневі, на радіо та телебаченні. Конкретними вислідами стали персональні виставки творів родини Кричевських в музеях Києва, Полтави, Сум, Канева, вечори вшанування та ініційоване нашим музеєм встановлення 1998 року меморіальної дошки на честь В. Г. Кричевського на будинку по вул. Стрілецькій, 28.

Влітку 1993 року, за сприяння пані Катерини, відбулося наше знайомство з представницею ще одного славетного українського роду — Тетяною Симиренко-Торп (1926—2001). Уродженка Києва, вона теж змушена була 1943 року покинути батьківський край і теж назавжди зберегла безмежну любов до України, успадковану від видатних предків — цукропромисловців, садівничих та щедрих меценатів української культури — прадіда Платона Симиренка, діда Левка Симиренка та батька Володимира Симиренка. Пані Тетяна, громадянка Канади, зуміла через усі лихоліття не тільки зберегти прихований родинною при арешті батька 1933 року примірник машинопису на 1242 сторінках його фундаментальної праці «Часткове сортознавство плодових рослин», а й видати її у двох томах у незалежній Україні у 1995—1996 роках. Цікаво, що цей капітальний твір не втратив за шість десятиріч наукової цінності! На початку 1995 року в актовому залі Музею історії Києва відбувся вечір пам'яті Симиренків, на якому кожен з присутніх зміг не тільки вперше почути багато цікавого, а й скуштувати знамениті українські яблука «рнет Симиренка», привезені земляками з родинного Млієва. На сцені,

прикрашеній національним прапором України та графічними портретами Смиренків (роботи художниці Ольги Малакової-Білоус), виступали вчені, смирєнківські родичі, мліївчани, члени Смирєнківського оргкомітету, очолюваного письменником Дмитром Чередниченком. Авторів цих рядків пощастило знайти в архівах Києва матеріали про київські адреси Смирєнків та оприлюднити їх [13]. Згодом у фондах Мліївського музею Смирєнків було виявлено не менш унікальні щоденники Володимира Смирєнка часів Першої світової війни — також, після належної обробки, опубліковані [14]. Цікавою виявилася архівна розвідка про стипендію імені Платона Смирєнка, засновану Іваном Шелєнговським в університеті св. Володимира [15]. Ще дев'ять публікацій автора цих рядків на смирєнківську тематику побачили світ у різних періодичних виданнях. Музей історії Києва ініціював установлення меморіальних дощок у столиці на честь Василя Федоровича Смирєнка на фасаді колишнього його особняка по вул. Десятинній, 9 (1995 р.) та на честь Володимира Левковича Смирєнка — на фасаді колишньої київської 7-ї гімназії, де він навчався, по вул. Михайла Коцюбинського, 12 (1996 р.), а також випуск тематичного конверта та поштової марки (художник О. Малакова-Білоус). Авторів приємно пишатися участю в усіх смирєнківських заходах середини 90-х років у Києві, Канєві, Млієві.

Щойно в Києві виникла ідея провести Перший міжнародний конкурс артистів балету імені Серґа Лифаря (1905—1989), як виявилось, що про цю видатну особистість Франції, уродженця нашої столиці, на його батьківщині майже нічого не відомо про час перебування в Києві. Автор цих рядків розшукав в архівах документи, співставив їх зі спогадами маєстро, уточнив дати, адреси. Конкретним вислідом цієї копіткої, але дуже обмеженої в часі роботи було встановлення 1994 року меморіальної дошки на честь Серґа Лифаря на будинку колишньої київської 8-ї гімназії на площі Франка, 5, де він навчався, розшук та впорядкування могили батьків С. Лифаря на Новому Байковому кладовищі та чотири публікації на цю тему [16]. Розчулена увагою киян, вдова С. Лифаря графиня Лілан Алефельд подарувала частину спадщини свого знаменитого чоловіка до Музею історії Києва. Краще з подарованого прикрашає нині експозицію Музею культурної спадщини.

25 лютого 1997 року в Музеї відбувся вечір пам'яті українського архітектора Олекси Повстенка (1902–1974) — колишнього директора Софійського заповідника, рятівника собору від більшовицького мінування 1941 року, автора монографії «Катедра св. Софії в Києві», виданої в США, та музеєфікації ва-шінгтонського Капітолія. Вечір мав успіх.

Поверненню в Україну імені ще одного видатного киянина, художника Віктора Цимбала (1902–1968) сприяли вечір пам'яті, влаштований 29 квітня 2002 року в Музеї історії Києва та повторений згодом у Будинку художника за участю небоги маестро пані Вікторії Цимбал, мистецтвознавця Богдана Гориня та автора цих рядків. Додалися передачі на радіо тощо [17].

Брутальне нищення архітектурних пам'яток Києва, відверте нехтування пам'яткоохоронним законодавством, що набуло масового характеру в останнє десятиріччя, змусило звернутися до колись авторитетних імен київських архітекторів минулого, бо тепер їхні твори стали на заваді сучасним «практикуючим архітекторам», які так улесливо поспішають вгамувати апетити своїх замовників — «нових українців» та грошовитих інвесторів, котрі, втім, нічого не тямлять у київських міських традиціях та смаках.

Так з'явилися публікації про (крім уже згаданих В. Городецького та В. Кричевського) архітекторів Володимира Безсмертного [18], Едуарда Брадтмана [19], Сергія Григор'єва [20], Василя Осьмака [21], скульптурну майстерню Еліа Сала [22], про архітекторів-німців, які в різний час будували в Києві [23], про головних архітекторів міста [24]. Остання тема, з доповненнями та за участю М. Виноградової, М. Кальницького, А. Пучкова та О. Червінського, знайшла свій подальший розвиток у постійно діючій виставці в приміщенні Головкивархітектури та виданні каталогу 1999 року [25].

Тема повернення імен видатних киян продовжилася в публікаціях, присвячених історикам Києва Миколі Сементовському [26] та Івану Щітківському [27], родинам київського міського землеміра Таїрова [28] та спортсменів Подборських [29], десяткам підприємців — виробників знаменитої київської цегли [30].

У різних видавництвах очікують своєї черги архівні розвідки про художника і спортсмена Віктора Мерного, про архітек-

тора і мистецтвознавця Володимира Пещанського, про художника Сергія Верді та інших. Сотні імен киян містить підготовлена до друку разом з Ольгою Друг монографія «Особняки Києва».

Із власного досвіду знаючи про непросту долю тих киян, хто пережив німецьку окупацію у 1941—1943 роках, автор постійно звертається до цієї теми у виступах на конференціях, на радіо, в телевізійних програмах, у пресі. А це — знов імена мистців [31], сотні імен нужденної київської інтелігенції [32], десятки імен жертв авіанальоту радянської авіації на окупований Київ [33]. Це також фотоальбом «Київ. 1941—1943» [34].

Зібрані та опубліковані матеріали стали в пригоді при влаштуванні виставок у Музеї, поповненню експозиції, підготовці статей до Зводу пам'яток Києва [35], до енциклопедичних [36] та довідкових видань, путівників, фотоальбомів, навчальних посібників [37] тощо.

Адже не тільки видатні кияни перебувають у колі зацікавлень науковців Музею історії Києва. Сюди щодня приходять, телефонують звичайні кияни, яким хочеться дізнатися про історію свого роду, походження, адреси колишніх володінь тощо. В музеї їм завжди раді, а спілкування з ними додає снаги для нових пошуків.

ПРИМІТКИ:

1. Малаков Д. Перший професор//Вечірній Київ.— 1977.— 5 лип.; Д. Малаков. Архітектурні автографи подолянина//Вінницька правда.—, 1980.— 25 січ.; Д. Малаков. І архітектор, і механік//Радянська Житомирщина.— 1980.— 3 лип.

2. Георгій Малаков. Альбом. Автор-упорядник Д. Малаков.— К.: «Мистецтво», 1984.— 112 с., іл.

3. Книжкові знаки Георгія Малакова. Упорядник та автор вступної статті Д. Малаков.— К.: Видавництво «Кий», 1998.— LXXI с., 100 іл.

4. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях.— К.: Видавничий дім «АМАДЕЙ», 2002.— 320 с., іл.

5. Заслужений художник Української РСР Георгій Малаков (1928—1979). Каталог виставки творів.— К., 1982. Автор вступної статті кандидат мистецтвознавства Ю. В. Белічко, упорядник каталога Д. В. Малаков.— 56 с., іл.;

Заслуженный художник Украинской ССР Георгий Малаков (1928–1979). Каталог выставки. Автор вступительной статьи кандидат искусствоведения Ю. В. Беличко, составитель каталога Д. В. Малаков.— М.: Советский художник, 1984.— 40 с., ил.

6. Малаков Д. Втрачений шанс//Київ, №7.— 1992. — С. 157–160, ил.

7. Георгій Васильович Малаков (1928–1979). Каталог. Альбом (із фондів НБУВ). Автор-упорядник Наталія Белічко.— К.: НБУВ, 2000.— 160 с., ил.

8. Кончаковский А. П., Малаков Д. В. Киев Михаила Булгакова.— К.: Мистецтво, 1990.— 284 с., илл.;

Кончаковский А. П., Малаков Д. В. Киев Михаила Булгакова. Издание второе, исправленное и дополненное.— К.: Мистецтво. 1993.— 324 с., илл.

9. Малаков Д. Находки в булгаковском доме//Collegium, № 1–2, 1995. — С. 172–176; вдруге — у книзі: Шлєнський Д., Браславец А. Андреевский спуск. Культурологический путеводитель.— К.: Издательский дом «Амадей», 1998.— С. 226–234.

10. Малаков Д. Архітектор Городецький.— К.: Кий, 1999.— 240 с., ил.

11. Владислав Городецький (1863–1930). Бібліографічний покажчик.— К.: Укрархбудінформ. 1999.— С. 1–7, ил.

12. Кричевська-Росандіч К. Київські спогади дитинства (уривки)//Родовід, число 15. 1997.— С. 80–86, ил.; Малаков Д. Кричевські в Києві//Родовід, число 15.— С. 67–79, ил. Є також публікації автора на цю ж тему — в інших виданнях.

13. Малаков Д. Київські адреси родини Симиренків//Родовід, число 10.— 1995.— С. 77–86, ил.

14. Малаков Д. Нове про професора Володимира Симиренка//Родовід, число 17.— 1999.— С. 75–77

15. Малаков Д. Стипендія імені Платона Симиренка//Київська старовина, № 1.— 2000.— С. 73–80, ил.

16. Назвемо найвагомішу: Малаков Д. Київські адреси Сергія Лифаря//Київ, № 2–3, 1995.— С. 163–166, ил.

17. Малаков Д. Віктор Цимбал — видатний американський графік (до 100-річчя від дня народження)/ Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії м. Києва.— К.: Кий, 2001.— С. 37–46

18. Малаков Д. Володимир Адріанович Безсмертний//Янус Нерухомість, №22.— 1997.— С. 14–15, іл.

19. Малаков Д. Едуард Брадтман//Янус Нерухомість, № 9.— 1998.— С. 14–15

20. Малаков Д. Сергій Григор'єв//Янус Нерухомість, №21.— 1999.— С. 14–15, іл.

21. Малаков Д. Архітектор Василь Осьмак//Бібліотечний вісник. №1.— 1998.— С.28–31, іл. Було ще три публікації автора про В. Осьмака в різних виданнях.

22. Малаков Д. Чи всіх, хто прикрашав місто, пам'ятаємо?//Вечірній Київ.— 1995.— 16 серп.

23. Малаков Д. Київські архітектори — німці//Янус Нерухомість, №24.— 1998.— С. 12–13, іл.

24. Малаков Д. Головні архітектори Києва//Вечірній Київ.— 1994.— 1 черв.— С.1,4; Малаков Д. Головні архітектори Києва//Київ, № 5–6.— 1997.— С. 179–181, іл.

25. Виноградова М. В., Кальницький М. Б., Малаков Д. В., Пучков А. О., Червінський О. С. Головні та міські архітектори Києва 1799–1999. Каталог виставки до двохсотріччя введення посади головного архітектора Києва.— К.: НДІТІАМ, Головкинвархітектура, 1999.

26. Малаков Д. Історик Києва Микола Сементовський//Київська старовина. № 5.— 2002.— С. 149–155

27. Малаков Д. Шевченкіана Івана Щітківського//Пам'ять століть, №4.— 2002.— С. 148–154, іл.

28. Малаков Д. Таїрови//Архівіст. Ювілейний збірник. Випуск 5.— К., 2002.— С. 86–95.

29. Малаков Д. Подборські//Київський альбом. Исторический альманах. Випуск 2.— К., 2002.— С. 101–109, іл.

30. Малаков Д. Цеглинка до цеглинки — і вибудувана історія//Вечірній Київ.— 1993.— 10 серп.— С. 3

31. Малаков Д. Художнє життя Києва у 1942–1943 роках//Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. Випуск 8.— К., 2001.— С. 158–168

32. Малаков Д. Згадка про трьохсот киян з 1942 року//Київська старовина. № 5.— 2000.— С. 76–95

33. Малаков Д. До історії поховання жертв авіанальоту на Київ 10 травня 1943 року//Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати до-

сліджень. Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Том 9. Тематичний випуск.— К., 2002.— С. 301–320

34. Київ. 1941–1943. Фотоальбом. Упорядник, автор коментарів Д. Малаков.— К.: Київ, 2000.— 268 с., іл.

35. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. I, ч. I.— К., 1999 (34 статті Д. Малакова)

36. Київ. Історична енциклопедія. 1917–2000 (електронна).— К.: 3-MEDIA, 2002 (36 статей Д. Малакова)

37. Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва. Навчальний посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів.— К.: «Генеза», 2002 (48 статей Д. Малакова).

ЗМІСТ

ЮВІЛЕЙ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ м. КИЄВА

Тамара Хоменко. Музею історії м. Києва — 25 років.....	3
Лариса Федорова. Коли і як виник Музей історії м. Києва.....	7

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Елена Воронцова. Возникновение пещерных монастырей в средневековом Киеве.....	35
Олена Воронцова. Пам'ятки Ззіринця.....	48
Тимур Бобровський. Смородинська печера у Києві за даними нових археологічних досліджень.....	68
Алексей Курмаз. Новые археологические раскопки монашеской пещеры в селе Буда Таращанского района Киевской области.....	74
Владислав Цилицький. Археологічні дослідження, проведені відділом «Київ підземний» на території урочища «Церковщина» протягом 2002–2003 років.....	81
Владислав Дятлов. Преподобный Стефан Махрицкий в истории великих монастырей Руси: Киево-Печерского, Троице-Сергиева, Кирилло-Белозерского.....	84
З. Окснер. Рассуждения о традициях христианского аскетизма в средневековом Киеве.....	89
Татьяна Ананьева. Исторические ценности Киева. Модус и атрибут.....	116
Амелія Шамраєва. Подільська брама — набарезний казематний верк київської фортеці.....	124
Сергій Петров. До питання про художнє оформлення київських видань у другій половині XIX ст.....	135
Людмила Дідух. Гурток київських нумезматів (кінець XIX ст.).....	144
Людмила Сургай. Молочні ферми у Києві на початку XX століття.....	151
Олена Бойко. Початок громадянської війни у Києві.....	156
Сергій Білоконь. Середина тридцятих у Києві (Із книжки «Музей України: Збірка П. Потоцького).....	170
Ольга Мельник. Демографічна школа ВУАН: обірваний поступ.....	184

Олександр Кучерук. «Українське слово» 1941 року.....	195
Т. Євстаф'єва. Сирецький концентраційний табір.....	203
Анатолій Шевченко. Діяльність співробітників дорожнього відділу міліції Південно-Західної залізниці щодо боротьби з кримінальною злочинністю та охорони громадського порядку після звільнення України від німецько-фашистських загарбників.....	212

ВИДАТНІ КИЯНИ

Михайло Васильєв. Шарль де Шардон — визначний киянин кінця XVIIIст.....	218
Тетяна Скібіцька. Архітектор Віктор Іванович Сичугов.....	223
Олена Мокроусова. Нариси про родину Бернара Семадені — київського кондитера ті домовласника.....	228
Сергій Карамаш. Лікар Устименко — особистість, людина, легенда.....	235
Борис Филипченко. Отривки из истории одного рода.....	244
Микола Кучеренко. Г. І. Грушевський «Трудитись треба для доброго діла».....	256
Ірма Тоцька. І. В. Моргілевський — видатний дослідник архітектури Київської Русі.....	265
Ірина Преловська. Іван Михайлович Скуленко (1901–1990) — перший директор Софійського державного заповідника.....	272
Тетяна Рогозовська. Віктор Некрасов. Повернення в рідне місто.....	279
Марина Попова. Світла особистість (вчений В. Д. Попов).....	287

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Ольга Друг. Родинний архів Байкових.....	293
Ольга Бондаренко. Архів Д. І. Бліфєда з колекції Музею історії м. Києва.....	305
Світлана Панькова. Іконографічна збірка історико-меморіального музею М. Грушевського: шляхи комплектування та наукової атрибуції.....	311
Т. Іонова. До огляду фондів колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни.....	325
Тетяна Пастушенко. Спогади «остарбайтерів» як джерело	

дослідження історії міста Києва.....	331
Валентина Смірнова. Трагедія фашистського полону в долі киян.....	338
Анатолій Збанацький. Незабутня осінь 1943 року.....	346

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Олександр Бонь. Академік ВУАН Олекса Новицький та музеєфікація пам'яток у Києві.....	352
Рада Михайлова. Музей Ф. Р. Штейнгеля та його традиції.....	365
Кіра Пітоєва. Музейний предмет і меморіальний простір.....	380
Тетяна Радугіна. Виставка «Гідний роду свого» в Музеї історії м. Києва: історія створення.....	382
Анатолій Кончаковський. Харьковские родственники Михаила Булгакова.....	395
Дмитро Малаков. До популяризації імен і доробку видатних киян (з власного досвіду роботи в музеї).....	412

Наукове видання

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції

випуск 3

Редактор З. М. Стась
Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

Здано на складання 15.09.2003. Підписано до друку 19.10.2003.
Формат 84x108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Mysl.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,0. Обл.-вид. арк. 15.
Тираж 100 пр.

Видавництво «Кий»

Київ
«КИЙ»
2003